

ESKİŞEHİR
OSMANGAZI
ÜNİVERSİTESİ

iibf

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

ESKİSEHIR OSMANGAZI UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND
ADMINISTRATIVE SCIENCES

CİLT / VOLUME: 16, SAYI / NO: 1
NİSAN / APRIL 2021
e-ISSN 1306-6293

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Sahibi / Owner

Fakülte Adına (on behalf of Faculty)
Prof. Dr. A. Mesud KÜÇÜKKALAY (Dekan/Dean)

Baş Editör / Editor-in-Chief

Doç. Dr. Oytun MEÇİK

Editör Yardımcısı / Associate Editor

Dr. Öğr. Üyesi Asmin KAVAS BİLGİÇ

Bilimsel Danışma Kurulu / Scientific Advisory Board

Prof. Dr. A. Fuat FIRAT (Texas Üniversitesi)
Prof. Dr. Ruşen KELEŞ (Ankara Üniversitesi-Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Peter RANGAZAS (Indiana Üniversitesi)
Prof. Dr. Fazıl TEKİN (Onursal Üye)
Prof. Dr. Ömer TORLAK (Onursal Üye)
Prof. Dr. Attila YAPRAK (Wayne State Üniversitesi)
Prof. Dr. Erinç YELDAN (Kadir Has Üniversitesi)
Dr. Himmet TAŞKÖMÜR (Harvard Üniversitesi)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. A. Mesud KÜÇÜKKALAY Prof. Dr. Özcan DAĞDEMİR
Prof. Dr. Tunç KÖSE Prof. Dr. Füsün YENİLMEZ
Doç. Dr. Arzum ERKEN ÇELİK Doç. Dr. Bilge Kağan ŞAKACI
Doç. Dr. Umut KOÇ Doç. Dr. Ahmet TEKİN
Dr. Öğr. Üyesi Ragıp YILMAZ Dr. Öğr. Üyesi Asmin KAVAS BİLGİÇ

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Arş. Gör. Müge DALAR
Arş. Gör. Talha KÖSEOĞLU

Yayın Editörü / Production Editor

Arş. Gör. Gökhan SARIÇİMEN

Sekreteryası / Secretariat

Arş. Gör. Ömer Faruk GÜNAL
Arş. Gör. Doğuş DÜZGÜN

iibfdergi@ogu.edu.tr

<http://dergipark.org.tr/oguiibf>

ESOGU İİBF Meşelik Kampüsü 26040 ESKİŞEHİR

Tel: 0 222 2393750/1732

Faks: 0 222 2292527

T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi yılda üç kez Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında yayınlanan hakemli ve süreli bir e-dergidir. Dergide yer alan yazılar kaynak gösterilmeksizin alıntılanamaz. Dergide yer alan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergi; Emerging Sources Citation Index, TRDizin, EconLit, EBSCO, ASOS Index, Sobiad, Akademik Dizin, Acarindex ve Arastirmax tarafından endekslenmektedir.

e-ISSN 1306-6293

ESKİŞEHİR OSMANGAZI ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
ESKİŞEHİR OSMANGAZI UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi Editörlüğü, dergiye katkıda bulunan ve aşağıda isimleri yer alan hakemlere teşekkür eder.

Cilt 16, Sayı 1, 2021 NİSAN Sayısı Hakemleri

Prof. Dr. Harun Bal	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Kemal Bayram	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdulkadir Buluş	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Nuray Girginer	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Köksal Hazır	Toros Üniversitesi
Prof. Dr. Ahu Tuğba Karabulut	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr. Yeşim Kuştepe	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma Lorcu	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Özer	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma Ayanoğlu Şişman	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Taşdemir	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Nafiz Tok	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Altunoğlu	Anadolu Üniversitesi
Doç. Dr. Sinan Aytekin	Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim Efe	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Doç. Dr. Ramazan Erdağ	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Sevinç Güler Özçalık	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Ersin Karaman	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Cevdet Kızıl	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Umut Koç	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Ozan Örmeci	İstanbul Kent Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Öz	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Behçet Yalın Özkara	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin Şeyhanlıoğlu	Gaziantep Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammet Ali Tiltay	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Veli Yılandı	Sakarya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şeyma Akın	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Ziya Bölükbaşı	Anadolu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Semra Doğan	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ersin İrk	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sinem Kangallı Uyar	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Derviş Tuğrul Koyuncu	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Mumcu	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Seher Gülşah Topuz	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

İÇİNDEKİLER (TABLE OF CONTENTS)	SAYFA (PAGE)
MAKALELER (ARTICLES)	
Makine Öğrenmesi Teknikleri ile Hisse Senedi Fiyat Tahmini Stock Price Forecasting Using Machine Learning Techniques <i>Nesrin Koç Ustalı, Nedret Tosun, Ömür Tosun</i>	1-16
Decision Tree Analysis of Consumers' Intentions to Purchase Coffee in Glass Flasks Karar Ağaçları Kullanılarak Tüketicilerin Cam Ambalajda Kahve Satın Alma Niyetlerinin Analizi <i>Sezgin Irmak, Mehmet Özer Demir</i>	17-33
Evaluation of the Cluster Components for Apiculture Products and Honey in the Black Sea Region of Turkey Karadeniz Bölgesinde Arıcılık Ürünleri ve Bal için Küme Bileşenlerinin Değerlendirilmesi <i>Özgür Teoman, Onur Yeni</i>	34-54
Temel Anayasal Hak ve Hürriyetler Açısından 1982 Anayasasına Foucauldian Bir Bakış A Foucauldian Look at the 1982 Constitution in Terms of Fundamental Constitutional Rights and Freedoms <i>Turgay Kahveci, Rukiye Tınas</i>	55-86
Uluslararası Değişim Öğrencilerinin Memnuniyet ve Uyumunun Tavsiye Etme Niyeti Üzerine Etkisi: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Örneği The Effect of International Exchange Students' Satisfaction and Adaptation on the Intention to Recommend: Example of Eskişehir Osmangazi University <i>Mahmut Sami İşlek, Elif Öztürk</i>	87-109
Does Cash Conversion Cycle Affect Firm Profitability? Evidence from the Listed Small and Medium-Sized Enterprises Nakit Dönüş Süresi Firma Kârlılığını Etkiler mi? Küçük ve Orta Ölçekli Halka Açık Firmalara Yönelik Bir Uygulama <i>Işıl Erem Ceylan</i>	110-123
Dönüşümcü Liderliğin, Örgütsel İnovasyon Üzerindeki Etkisinde Örgütsel Öğrenmenin Aracı Rolü The Mediating Role of Organizational Learning in the Effect of Transformational Leadership on Organizational Innovation <i>Vural Çağlıyan, Melis Attar, Safa Külahlı</i>	124-145
19. Yüzyıl Temettuat Defterleri'ne Göre Üsküp/Koçana Kazası'nın Lorenz Eğrisi ve Gini Katsayısı ile Gelir Dağılımının Analizi Analysis of Income Distribution with Lorenz Curve and Gini Coefficient of Skopje / Kocana District According to the 19th Century Temettuat Books <i>Gökay Karaduman, Ahmet Tabakoğlu</i>	146-165

Rus Jeopolitiğinde Deniz Gücünün Önemi ve Rusya Federasyonu'nun Güncel Akdeniz Stratejisi The Importance of Sea Power in Russian Geopolitics and the Current Mediterranean Strategy of the Russian Federation	166-185
<i>Halit Hamzaoğlu</i>	
Israeli-Palestinian Cyber Conflict	
İsrail-Filistin Siber Çatışması	186-204
<i>Mohammed Abu Saada, Yıldırım Turan</i>	
E-Ticaret Pazaryeri Web Sitelerinin Dinamikleri: Covid-19 Pandemi Sürecindeki Değişim Dynamics of E-Commerce Marketplace Websites: Shift in Covid-19 Pandemic	205-226
<i>Ramazan Nacar, Kadir Özdemir</i>	
Sağlık Hizmetlerinde Bireysel Hesap Verebilirlik ve Ardılları Arasındaki İlişkilerde Algılanan Örgütsel Destek ve Örgütlerin Sıklık Durumunun Düzenleyici Rolü: Şehir Hastanesi'nde Bir Araştırma	
Moderation Roles of Perceived Organizational Support and Tightness of Organizations in Relationships between Felt Accountability and Its Consequences in Health Services:	227-251
A Research in the City Hospital	
<i>Ayşe Aslan, Azmi Yalçın</i>	
Neoliberalizm, Merkez Bankası Bağımsızlığı ve Baskı Gruplarının Rolü Neoliberalism, Central Bank Independence and the Role of Pressure Groups	252-275
<i>Ragıp Yılmaz, Salih Arslan</i>	

Makine Öğrenmesi Teknikleri ile Hisse Senedi Fiyat Tahmini

Nesrin Koç Ustalı¹

Nedret Tosun²

Ömür Tosun³

Makine Öğrenmesi Teknikleri ile Hisse Senedi Fiyat Tahmini	Stock Price Forecasting Using Machine Learning Techniques
Öz Bu çalışma, Borsa İstanbul Anonim Şirketi (BİST) 30 Endeksi'nde işlem gören firmaların hisse senetlerinin gelecek fiyatlarını tahmin etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla öncelikle BİST 30 Endeksi firmalarının 2010-2019 yılları arasındaki üçer aylık finansal tabloları temin edilmiş daha sonra bu tablolar vasıtasıyla firmalara ait finansal oranlar hesaplanmıştır. Ayrıca firma hisse senetlerinin aylık kapanış fiyatlarına ulaşılmış ve firmalara ait finansal oranlarla denk olacak şekilde üçer aylık ortalamaları alınmıştır. Bu şekilde veriler temin edildikten sonra Yapay Sinir Ağları (YSA), Rastgele Orman (RO) algoritması ve XGBoost algoritması kullanılarak her bir firmaya ait hisse senedinin gelecek fiyatı tahmin edilmiştir. Daha sonra her bir yönteme göre elde edilen tahmin sonuçları karşılaştırılmıştır. XGBoost ve Rastgele Orman algoritmaları birbirlerine yakın sonuçlar vermelerine rağmen XGBoost algoritması en iyi sonucu vermektedir. Ayrıca her iki modelin de YSA'ya göre daha yüksek performans gösterdiği tespit edilmiştir.	Abstract This study aims to estimate the future prices of stocks of firms listed in Borsa İstanbul Joint Stock Company (BIST) 30 Index. For this purpose, firstly, quarterly financial statements of BIST 30 Index companies between 2010-2019 have been provided and then financial ratios of firms have been calculated through these tables. In addition, monthly closing prices of company stocks were reached, and quarterly averages were taken in line with the financial ratios of firms. After obtaining the data, the future price of each company's stock was estimated by using Artificial Neural Networks (ANN), Random Forest (RF) algorithm and XGBoost algorithm. Then, the estimation results obtained according to each method were compared. It was determined that although XGBoost and Random Forest algorithms gave similar results, XGBoost has slightly better forecast results. Also, both models performed better than ANN.
Anahtar Kelimeler: BİST 30 Endeksi, Gelecek Fiyat Tahmini, Yapay Sinir Ağları, Rastgele Orman Algoritması, XGBoost Algoritması	Keywords: BIST 30 Index, Future Price Forecast, Artificial Neural Networks, Random Forest Algorithm, XGBoost Algorithm
JEL Kodları: G12, C45, G17	JEL Codes: G12, C45, G17

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazar 1'in makaleye katkısı %40, Yazar 2'nin makaleye katkısı %30 ve Yazar 3'ün makaleye katkısı %30'dur.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü. nesrinkoc@akdeniz.edu.tr

² Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekonometri Bölümü. tosun@baib.gov.tr

³ Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü. omurtosun@akdeniz.edu.tr

1. Giriş

Ülkeler arasındaki ekonomik sınırların yok olup sosyal, kültürel ve toplumsal değerlerin sürekli bir değişim içinde olduğu günümüz küresel dünyasında “karar vermek”, hem devletler ve firmalar hem de toplumun her kesiminden bireyler açısından oldukça zor bir süreci ifade etmektedir. Çünkü sürekli değişen koşulların ve muğlak verilerin olması, karar verme sürecini negatif yönde etkilemektedir. Bu süreç, yatırımcıların doğru karar vererek yatırım yapabilmelerini ya da başka bir ifade ile doğru bir portföy yönetimi yapabilmelerini etkilemektedir. Bu nedenle yatırımcılar için de çok önemli olan karar verme sürecinde, yatırımcıların yatırım yapacakları hisse senedi ile ilgili işlem hacmi, işlem miktarı, piyasa değeri gibi bilgilere ulaşabilmeleri ve hisse senedine ait gelecek fiyat beklentilerini tahmin edebilmeleri oldukça önemlidir. Ancak işlem hacmi, işlem miktarı, piyasa değeri gibi bilgiler kolay ulaşılabilir ve elde edilebilir olmasına rağmen gelecek fiyat beklentisi, modern iş dünyasında son zamanlarda ortaya çıkmış ve doğru tahmin edilmesi zor bir bilgi özelliği taşımaktadır. Çünkü hisse senedi fiyatı ekonomik ve ekonomik olmayan pek çok faktörden etkilenmektedir (Liu vd., 2012: 1348). Bu nedenle de doğru bir tahmin yapılabilmesi için pek çok faktör göz önünde bulundurulmalı ve doğru bir tahmin yöntemi seçilmelidir.

Portföy yönetimi için önemli olan hisse senedi gelecek fiyat tahmini, doğru bir şekilde yapıldığı zaman yatırımcıların mevcut karlarından daha yüksek karlar elde etmelerine ya da zararlarını düşürmelerine veya tamamen ortadan kaldırmalarına yardımcı olabilmektedir. Bu önemi nedeniyle hisse senedi gelecek fiyat tahmini konusunda pek çok çalışma yapılmış ve YSA, ARIMA, Destek Vektör Makineleri (DVM), Zaman Serileri, Doğrusal Regresyon, Karar Ağaçları, Markov Zincirleri gibi çok sayıda yöntem denenmiştir. Bu yöntemlerden bazıları başarısız bulunmuş, bazıları da başka yöntemlerle desteklenmiştir. Ancak YSA ile yapılan hisse senedi gelecek fiyat tahminlerinin Tektaş ve Karataş (2004), Toraman (2008), Hadavandi vd. (2010), Guresen vd. (2011), Adebıy vd. (2012) ve Zahedi ve Rounaghi (2015)'in çalışmalarında da görüldüğü üzere doğruluk oranının daha yüksek bulunduğu ortaya çıkmıştır. Bir başka ifadeyle, hisse senedi gelecek fiyat tahmini konusunda en geçerli sonuçlar YSA ile elde edilmiştir. Bu nedenle çalışmada tercih edilen yöntemlerden biri YSA olmuştur.

YSA, yapay zekâ çalışmalarıyla bağlantılı olarak insan beyninin yapısından esinlenilerek geliştirilmiş bir yöntemdir. Geliştirildiği ilk günden bu yana sürekli gelişim göstermiş ve günümüz bilgisayarlarının algoritmik yapısından çok farklı bir yapıya sahip olmuştur. Böylece doğrusal olmayan pek çok probleme çözüm üretmede çok tercih edilen modellerden olmuştur. Bu çalışmada da YSA'nın bu özelliklerinin çalışmanın sonuçlarının geçerliliği için önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmada kullanılan ikinci yöntem RO algoritmasıdır. Bu algoritma karar ağaçları ve düğümlerden oluşan bir yapıya sahiptir. Düğümlerde yer alan ağırlıklara göre dalların aldığı değerler, nihai kararın verilmesine yardım etmektedir. Çalışmada kullanılan üçüncü yöntem ise Aşırı Gradyan Güçlendirme (XGBoost) algoritmasıdır. XGBoost algoritması, temelde Karar Ağaçları algoritmasına dayanmaktadır. Bu algoritma, Gradyan Güçlendirmeli Karar Ağaçları algoritmasının genişletilmiş ve geliştirilmiş şekli olarak ifade edilmekte ve pek çok tahmin probleminde çözüm üretmede etkili sonuçlar vermektedir.

Bu çalışmada, BİST 30 Endeksi'nde işlem gören ve finansal tablolarına ulaşılabilen 22 firmanın hisse senetlerinin gelecek fiyatları tahmin edilmiştir. Bunun için ilk olarak söz konusu firmaların 2010-2019 yılları arasındaki 3 aylık finansal tabloları temin edilmiş ardından bu finansal tablolar yardımıyla finansal oranları hesaplanmıştır. Ayrıca firmalara ait aylık geçmiş kapanış fiyatları temin edilmiş ve finansal oranlarla denk olacak şekilde üçer aylık ortalamaları alınmıştır. Söz konusu firmalara ait elde edilen finansal oranlar ve kapanış fiyatları sırasıyla girdi ve çıktı verisi olarak kullanılmış ve YSA, RO algoritması ve XGBoots algoritması ile fiyat tahmini yapılmıştır. Daha sonra yöntemlerden elde edilen sonuçlar karşılaştırılmıştır.

Çalışma, genel olarak altı bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm olan giriş bölümünün ardından ikinci bölümde, hisse senedi gelecek fiyat tahmini konusunda daha önce yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Üçüncü bölümde, çalışmada kullanılan YSA, RO algoritması ve XGBoost algoritması anlatılmıştır. Dördüncü bölümde, analizde kullanılan verilerin nasıl toplandığı ve analiz konusunda bilgi verilmiştir. Çalışmanın beşinci bölümünde, analiz sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise genel değerlendirmeler yapılmış ve gelecek çalışmalar için önerilerde bulunulmuştur.

2. Literatür İncelemesi

Bu bölümde hisse senedi gelecek fiyat tahmini konusunda daha önce yapılan çalışmalardan bazıları incelenmiş ve aşağıda yer aldığı şekilde özetlenmiştir.

Tektaş ve Karataş (2004)'te YSA'yı tanıtmak ve finans alanında katkıda bulunmak için Türkiye ile ilgili bir uygulama yapmak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda çalışmada, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören gıda ve çimento sektörlerinde faaliyet gösteren halka açık ve hisse senedi fiyat istatistiklerine ulaşılabilen yedi firmanın hisse senedi fiyatları tahmin edilmiştir. Analizde günlük ve haftalık olmak üzere iki farklı veri seti kullanılmıştır. Günlük analizlerde girdi değişkeni olarak İstanbul Menkul Kıymetler Borsası 100 Endeksi, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Sınai Endeksi ve Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) Amerikan doları satış kuru kullanılmıştır. Haftalık analizlerde ise günlük analizlerde kullanılan girdi değişkenlerine ek olarak, aylık enflasyon endeksi, TCMB tarafından ağırlıklandırılmış bir aylık mevduat faiz oranı kullanılmıştır. Sonuç olarak, günlük veri kullanmanın modelin performansını arttırdığı görülmüştür. Ayrıca günlük verilerin kullanıldığı YSA ve Doğrusal Regresyon modelleri karşılaştırılmış ve YSA modelleri sonucuna göre oluşan korelasyon katsayılarının daha anlamlı olduğu görülmüştür.

Pai ve Lin (2005)'te hisse senedi fiyat tahmini yapmak için ARIMA ve DVM yöntemlerinden oluşan hibrid bir model önerilmiştir. Önerilen modelin performansını değerlendirmek için 10 hisse senedinin günlük kapanış fiyatlarından oluşan bir veri seti kullanılmıştır. Sonuçlar farklı tahmin modellerinin birbirini tamamlayabileceğini ortaya koymuştur.

Chen vd. (2007)'de Tayvan borsası hisse senedi tahmini için Bulanık Zaman Serileri modeli önerilmiştir. Söz konusu model, Tayvan'da Chen (1996), Yu (2004) ve Huarng (2006) tarafından hisse senedi gelecek fiyatının tahmin edildiği çalışmalar ile karşılaştırılmıştır. Analizlerde girdi değişkeni olarak, beş yıllık dönemdeki hisse senedi fiyatları ve 13 yıllık dönemdeki hisse senedi endeks verileri kullanılmıştır. Sonuç olarak önerilen modelin bu çalışmalardan daha yüksek doğruluk oranına sahip olduğu ortaya çıkmıştır.

Toraman (2008)'de İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören ve demir-çelik sektöründe faaliyet gösteren Erdemir A.Ş. ve Kardemir A.Ş. firmalarının hisse senedi fiyatları YSA ile tahmin edilmiştir. Bu doğrultuda iki farklı YSA modeli geliştirilmiştir. Analizlerde girdi değişkeni olarak ABD Merkez Bankası gösterge faiz oranı, TCMB üç aylık mevduat faiz oranı, enflasyon oranı, TCMB dolar efektif satış kuru, İstanbul Altın Borsası bir gram altın kapanış fiyatı, cari oran, sermaye yapısı oranı, duran varlıklar oranı, aktif karlılık oranı, fiyat-kazanç oranı, piyasa değeri-defter değeri oranı, hisse başına kar, kar dağıtım oranı, temettü verimi ve ekonomik verimlilik oranı kullanılmıştır. Sonuç olarak YSA'nın, oluşturulma sürecinde volatilitesi yüksek olan dönemlerin modellenmesinde başarılı olduğu görülmüştür.

Tsai ve Wang (2009)'da yatırımcıların hisse senedi seçiminde daha iyi karar verebilmeleri için hisse senetlerinin gelecekteki fiyatları tahmin edilmiştir. Çalışmada, YSA ve Karar Ağaçları yöntemleri kullanılmıştır. Yöntemleri test etmek için Tayvan elektronik sanayi firma hisse senedi verilerinden yararlanılmıştır. Analiz sonucunda, YSA ile Karar Ağaçlarının entegre edilerek uygulandığı modelin doğruluk oranının, YSA ve Karar Ağaçlarının ayrı ayrı uygulandığı modellerdeki doğruluk oranından daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır.

Hadavandi vd. (2010)'da hisse senedi piyasasında en başarılı tahmini, en basit şekilde verecek olan ve en az girdi bilgisi gerektiren yöntemin bulunması amaçlanmıştır. Bunun için, Bulanık Genetik Sistem ve YSA yöntemlerinin entegre edilmesiyle oluşan yeni bir model önerilmiştir. Önerilen model, havayolu ve teknoloji sektörlerinden elde edilen açılış fiyatı, kapanış fiyatı, en yüksek fiyat ve en düşük fiyat değişkenleri kullanılarak test edilmiştir. Sonuçlar, önerilen modelin hisse senedi gelecek fiyat tahmininde kullanılan tüm önceki modellerden daha yüksek performans sağladığını ortaya koymuştur.

Akcan ve Kartal (2011)'de İstanbul Menkul Kıymetler Borsası sigorta sektöründe faaliyet gösteren yedi firmanın hisse senedi fiyatları YSA ile tahmin edilmiştir. YSA modeli ile 15 gün, bir aylık, 1,5 aylık ve iki aylık dönemler için fiyat tahminleri yapılmıştır. Analizlerde girdi değişkeni olarak İstanbul Menkul Kıymetler Borsası 100 Endeksi günlük kapanış değeri, tüketici fiyat endeksi, TCMB dolar efektif satış kuru, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası günlük cumhuriyet altını fiyatı, fiyat-kazanç oranı, piyasa değeri-defter değeri oranı, aktif karlılığı oranı, alınan net prim büyüme hızı oranı, alınan primler-toplam aktifler oranı, öz sermaye karlılığı oranı, hisse başına kar tutarı ve net kar-alınan primler oranı kullanılmıştır. Sonuç olarak iki aya kadar yapılan tüm tahminlerin doğru olduğu ortaya çıkmıştır.

Guresen vd. (2011)'de hisse senedi endeks tahmininde YSA ve Çok Katmanlı Algılayıcı yöntemlerinin etkinliği değerlendirilmiştir. Analizde Nasdaq Menkul Kıymetler Borsası endeksinin günlük döviz kur değerleri kullanılmıştır. Sonuçlar klasik YSA modelinin daha güvenilir sonuçlar verdiğini ve oluşturulan hibrit modelin ise bu konuda başarısız olduğunu ortaya koymuştur.

Adebiyi vd. (2012)'de yatırımcıların hisse senedi seçimlerinde karar vermelerine yardımcı olmak için hisse senedi fiyat tahmininde kullanılmak üzere bir model önerilmiştir. Önerilen model, YSA ile piyasa göstergelerinin entegre edilmesiyle oluşturulmuştur. Analizlerde girdi değişkeni olarak açılış fiyatı, günlük en yüksek fiyat, günlük en düşük fiyat, kapanış fiyatı, işlem hacmi, yıllık kazanç, defter değeri gibi değişkenler kullanılmıştır. Sonuçlar önerilen modelin, sadece

teknik analiz ile elde edilen sonuçlardan daha kayda değer olduğunu ve yatırımcıların kararları için tatmin edici tahminler yaptığını ortaya koymuştur.

Liu vd. (2012)'de hisse senedi fiyat tahmini için Tip 2 Nötr Bulanık Modelleme yaklaşımı önerilmiştir. Önerilen modelde, hisse senetlerinin altı yıllık döneme ait günlük kapanış fiyatları değişken olarak kullanılmıştır. Analizler TAİEX, Dow Jones ve Nasdaq endeksi veri setleri kullanılarak yapılmıştır. Sonuçlar hisse senedi fiyat tahmininde bu modelin etkin olduğunu göstermiştir.

Yang ve Panvada (2012)'de Avustralya Menkul Kıymetler Borsası'nda çeşitli sektör verileri kullanılarak gün içi hisse senedi fiyatlarının dağılımı incelenmiş ve bir sonraki fiyat, GARCH yöntemi ile tahmin edilmeye çalışılmıştır. Analizde girdi değişkeni olarak, her bir işlem için tarih, saat, boyut, fiyat, ticaret göstergesi, derinlik ve her hisse senedine karşılık gelen sektör endeksi kullanılmıştır. Sonuçlara göre, sistem %71 oranında bir sonraki fiyatı doğru tahmin etmiştir.

İlarslan (2014)'te hisse senedi fiyat hareketleri Markov Zincirleri yöntemi ile tahmin edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası 10 banka endeksinde yer alan bankaların hisse senetlerine ait günlük kapanış verileri kullanılmıştır. Sonuç olarak bir banka dışındaki diğer tüm bankaların bir gün sonraki hisse senedi fiyat hareketliliği başarılı bir şekilde tahmin edilmiştir.

Zahedi ve Rounaghi (2015)'te Tahran'da 20 hisse senedinin gelecekteki fiyatları tahmin edilmiştir. Analizlerde girdi değişkeni olarak defter değeri, net hisse başına kar, öngörülen hisse başına kar, öz sermaye karlılığı, aktif karlılığı oranı, kar-zarar oranı, temettü yüzdesi, temettü-fiyat oranı, beta değeri, faaliyet karı/zararı, nakit kar, temettü büyümesi, derecelendirme likiditesi, firma büyüklüğü, defter değeri-piyasa değeri oranı, mali yıl sonunda toplam öz sermaye, net varlıklar, yıllık hisse senedi getirileri kullanılmıştır. YSA ve Temel Bileşen Analizinin kullanıldığı çalışmada, YSA ile doğruluk oranı daha yüksek tahminler yapılabileceği ortaya çıkmıştır.

3.Yöntem

Bu bölümde, çalışmada kullanılan makine öğrenmesi teknikleri olan YSA, RO algoritması ve XGBoost algoritması yöntemleri anlatılmıştır.

3.1. Yapay Sinir Ağları

Yapay Sinir Ağları (YSA)'nın temelleri insanoğlunun biyolojik beyin hücrelerinin nasıl çalıştığına ilişkin merakları üzerine yaptıkları çalışmalara dayanmaktadır. Bu çalışmalar sonucunda elde ettikleri bulguları bilgisayar sistemlerine entegre etmeleriyle ilk YSA geliştirilmeye başlanmıştır. YSA, ilk ortaya çıktığı dönemden bugüne kadar sürekli gelişim göstermiş ve günümüz bilgisayarlarının algoritmik hesaplama yöntemlerinden farklı bir yapıya sahip olmuştur. Genel olarak ağırlıklı bağlantılarla birbirine bağlanan ve kendi belleğine sahip elemanlardan oluşan paralel ve dağıtılmış bilgi işleme yapıları olarak tanımlanan (Elmas, 2003: 23) YSA, bu farklı yapıları sayesinde doğrusal olmayan birçok probleme çözüm üretmede faydalı sonuçlar sağlamıştır. Günümüzde pek çok alanda kullanılmakta olan YSA, özellikle endüstriyel, ulaştırma, havacılık, iletişim, tıp ve finans gibi alanlarda kullanılmaktadır.

YSA'nın tıpkı biyolojik sinir ağlarında olduğu gibi sinir hücreleri vardır. Bu yapay sinir hücrelerinin her biri 5 temel elemana sahiptir. Bunlar (Öztemel, 2006: 49-51):

Girdiler: Oluşturulan bir ağın öğrenmesi istenen örnekler tarafından belirlenen ve dış dünyadan olabileceği gibi ağ içerisinde başka hücrelerden veya kendi kendisinden de gelebilen bilgilerdir.

Ağırlıklar: Bir yapay sinir hücresine gelen girdilerin önemini ve hücre üzerindeki etkisini göstermektedir. Ağırlıkların büyük ya da küçük olması o girdinin önemini ifade etmemekle birlikte ağırlık değerleri artı, eksi ve sıfır değerlerini alabilmektedir. Artı değer etkinin pozitif olduğu, eksi değer etkinin negatif olduğu ve sıfır değeri etkinin olmadığı anlamına gelmektedir.

Toplama Fonksiyonu: Bir hücreye gelen net girdiyi hesaplayan fonksiyondur. Toplama fonksiyonu her yapay sinir hücresi için farklı olabileceği gibi bazı sinir hücreleri grup halinde aynı fonksiyona da sahip olabilmektedir.

Aktivasyon (etkinlik) Fonksiyonu: Bu fonksiyon hücreye gelen girdiyi işleyerek bu girdiyi karşılık gelecek çıktıyı üretmektedir. Ağdaki yapay sinir hücrelerinin her biri farklı aktivasyon formülüne sahip olabileceği gibi bazıları aynı diğer bazıları farklı aktivasyon formülüne sahip olabilir. Günümüz uygulamalarında yaygın olarak Çok Katmanlı Algılayıcı modelinde sigmoid fonksiyonu kullanılmaktadır.

Hücrenin Çıktısı: Aktivasyon fonksiyonu ile üretilen çıktı değeri hücre çıktısı olarak ifade edilmektedir. Bir sinir hücresinin birden fazla girdisi olmasına rağmen sadece bir çıktısı olmaktadır. Ayrıca hücre ürettiği çıktığı dış dünyaya sunabildiği gibi kendine girdi olarak da kullanabilmektedir.

Öğrenme yöntemi ve ağ yapısı gibi etmenlere bağlı olarak çeşitlilik gösteren YSA'lar temelde aynı felsefeye dayanmaktadır. Buna göre bir YSA 3 katmandan oluşmaktadır. Bunlar (Elmas, 2003: 45):

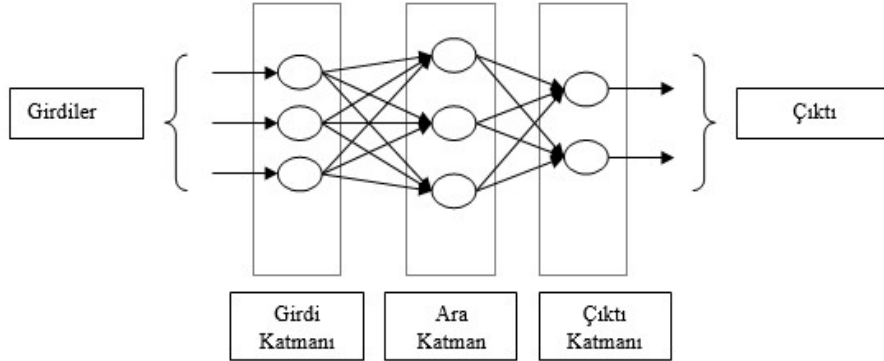
Girdi Katmanı: Bu katman dış çevreden gelen bilgileri ara katmanlara iletmekle sorumludur. Girdi katmanında herhangi bir bilgi işleme süreci gerçekleşmemektedir.

Ara Katmanlar: Girdi katmanından ara katmana gönderilen bilgilerin işlenerek çıktı katmanına gönderilmesi bu katmanda gerçekleşmektedir. Bir ağ birden fazla ara katmana sahip olabilmektedir. Bu katmandaki sinirler gerçek anlamda görülmediklerinden ara katmana gizli katman adı da verilmektedir.

Çıktı Katmanı: Ağın ara katmanlarından gelen verilerin işlenerek, girdi değerlerine karşılık gelen çıktının üretilmesi bu katmanda gerçekleşmektedir. Üretilen çıktı dış dünyaya ya da kullanıcıya gönderilmektedir.

Bu katmanlar aşağıdaki Şekil 1 yardımıyla gösterilmektedir.

Şekil 1: Yapay Sinir Ağı

Kaynak: Elmas, 2007: 56

YSA'da bu katmanlar arasında bağlantılar vardır ve bunların ağırlık değerleri vasıtasıyla bilgiler aktarılmaktadır. Bağlantıların ağırlık değerlerinin belirlenmesi işlemine "ağın eğitilmesi" denilmektedir. Başlangıçta rastgele atanan bu ağırlıklar, örnekler ağa gösterildikçe değiştirilmektedir. Burada amaç en iyi çözüme ulaşmak için ağa çok sayıda örnek göstererek, ağın doğru ağırlık değerini bulmasını sağlamaktır. Böylece ağ genelleştirme özelliğine kavuşmuş olur. Bu durum "ağın öğrenmesi" olarak adlandırılmaktadır (Öztemel, 2006: 55).

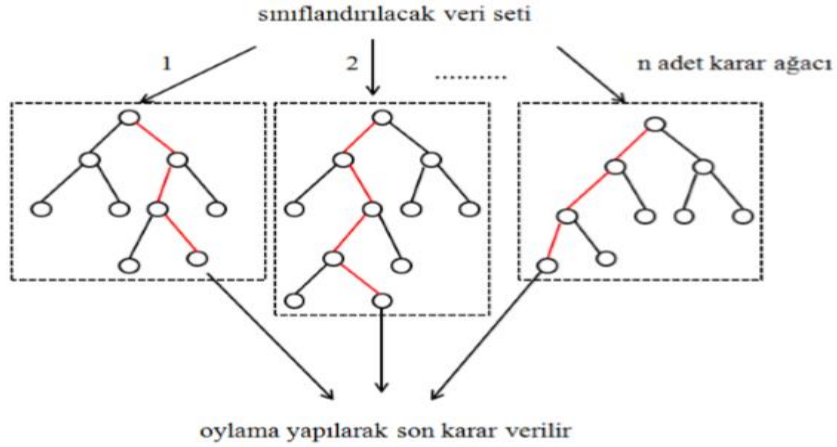
YSA'da öğrenme, danışmanlı ve danışmansız öğrenme olmak üzere temelde iki kategoriye ayrılmaktadır. Öğretmenli ya da eğitmenli öğrenme de denilen danışmanlı öğrenmede, YSA eğitim aşamasından sonra kullanılmaktadır. Eğitimde ağa veri setinin bir kısmı ile girdi ve çıktı bilgileri sunulmaktadır. Test aşamasında ise veri setinin kalan kısmı ile öğrenmenin gerçekleşip gerçekleşmediği kontrol edilmektedir (Elmas, 2003: 96). Öğretmensiz ya da eğitmensiz öğrenme olarak da adlandırılan danışmansız öğrenmede ise ağın doğru çıktı hakkında bilgisi yoktur, girdi bilgilerine göre kendisini örneklemektedir (Elmas, 2003: 149).

Ağın eğitimi tamamlandıktan sonra öğrenip öğrenmediğini yani performansını ölçmek için yapılan deneylere "ağın test edilmesi" denilmektedir. Test etme sürecinde ağın daha önce görmediği girdiler kullanılmakta ve ağırlık değerleri değiştirilmemektedir. Elde edilen çıktıların doğruluk derecesi ağın öğrenmedeki başarısı hakkında bilgi vermektedir (Öztemel, 2006: 56).

3.2. Rastgele Orman Algoritması

Rastgele Orman (RO) algoritması Breiman (2001) tarafından geliştirilmiş karar ağaçları ve düğümlerden oluşan bir yöntemdir. Bu yöntem ile regresyon ve sınıflandırma analizleri yapılabilmektedir. Yönteme göre düğümleri dallara ayırmak için düğümlerdeki rastgele değerlerden en iyi olanı seçilmekte ve oluşturulan karar ağaçlarına belirli ağırlıklar verilmektedir. Bu ağırlıklar karar ağaçlarının iç hatalarına göre belirlenmekte ve en düşük hataya sahip olan karar ağacına en yüksek, en yüksek hataya sahip karar ağacına en düşük ağırlık verilmektedir. Verilen bu ağırlıklar sınıf tahmininde oy verme işlemi için kullanılmaktadır. Daha sonra bu oylar toplanarak nihai karar verilmektedir. Örnek bir RO algoritması Şekil 2'de gösterilmektedir.

Şekil 2: RO Algoritması Genel Yapısı

Kaynak: Okumuş ve Aydemir, 2017: 3.

RO algoritması dört adımdan oluşmaktadır. Bunlar (Pal, 2005: 218; Watts vd. 2011: 70; Okumuş ve Aydemir, 2017: 3):

Adım 1: İlk adımda veri özelliklerine göre oluşturulmak istenen karar ağacı adedi (n) belirlenir.

Adım 2: Oluşturulan karar ağaçlarındaki her düğümde rastgele m adet değişken seçilir ve Gini indeksi ile hesaplanarak en iyi dal belirlenir.

Adım 3: Bir önceki aşamada belirlenen en iyi dal iki alt dala ayrılır. Bu işlem Gini indeksi sıfır oluncaya kadar başka bir ifadeyle her düğümde bir sınıf kalıncaya kadar devam ettirilir.

Adım 4: Son aşamada ise n tane karar ağacının ayrı ayrı yaptığı tahminler içinden en fazla oyu alan sınıf son karar tahmini olarak seçilir.

3.3. XGBoost Algoritması

Aşırı Gradyan Artırma (XGBoost) algoritması, karar ağaçları ve makine öğrenmesinde sıklıkla tercih edilen bir araç haline gelen bir uygulamadır. Geliştirilen bu yaklaşım sınıflandırma, regresyon ve sıralama görevlerinde yüksek performans sağlayan denetimli öğrenme alanında önemli bir araç olarak kabul edilmektedir (Mitchell ve Frank, 2017: 127). Denetimli öğrenme, bir dizi etiketli eğitim örneğinden tahmin edici bir model çıkarım görevi anlamına gelir. Bu öngörücü model ile bir üretim hatasının meydana gelip gelmediğini belirleme ya da belirli bir günde sıcaklık veya nem tahmini gibi sorunlara çözüm üretilebilmektedir. Bu bağlamda XGBoost algoritması, doğru modeller üretmek için artırma adı verilen bir işlemi uygulayan, denetimli bir öğrenme algoritması olarak ifade edilebilmektedir (Mitchell ve Frank, 2017: 129).

XGBoost algoritmasındaki artırılmış ağaçlar, regresyon ve sınıflandırma ağaçlarına bölünmüştür. Bu algoritmanın özü, amaç fonksiyonu değerinin optimize edilmesine dayanmaktadır (Zheng vd., 2017: 1171). XGBoost algoritmasının en önemli özelliği, tüm senaryolarda ölçeklenebilirliğidir. Sistem, tek bir makinedeki mevcut popüler çözümlerden 10 kattan daha hızlı çalışır ve dağıtılmış veya hafıza sınırlı ayarlarda milyarlarca örneğe ölçeklenir (Chen ve Guestrin, 2016: 785).

4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu çalışma, hisse senedi gelecek fiyatını tahmin etmeyi amaçlamaktadır. Literatürde bu amaçla yapılan benzer çalışmalardan elde edilen bilgiler sonucunda, bu problem için en geçerli sonuçların YSA ile bulunduğu görülmüştür. Bu nedenle analizde öncelikle YSA ardından RO ve XGBoost algoritmaları kullanılarak gelecek fiyat tahmini yapılmıştır. Daha sonra farklı yöntemlere göre elde edilen sonuçlar karşılaştırılmıştır. Bu doğrultuda BİST 30 Endeksi'nde işlem gören ve finansal tablolarına ulaşılabilen 22 firma ele alınmıştır. BİST 30 Endeksi'nde işlem gören bankaların, finansal tabloları temel yapı itibarıyla diğer firmalardan farklı olduğundan dolayı araştırma dışında bırakılmıştır. Analizde ele alınan firmalar Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1: Analizde Ele Alınan BİST 30 Endeksi Firmaları

Sıra	Firma Kodu	Firma Adı
1	ARCLK	Arçelik A.Ş.
2	ASELS	Aselsan Elektronik Sanayi ve Ticaret A.Ş.
3	BIMAS	Bim Birleşik Mağazalar A.Ş.
4	DOHOL	Doğan Şirketler Grubu Holding A.Ş.
5	EKGYO	Emlak Konut Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş.
6	EREGL	Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları T.A.Ş.
7	SAHOL	Hacı Ömer Sabancı Holding A.Ş.
8	KRDMD	Kardemir Karabük Demir Çelik Sanayi ve Ticaret A.Ş.
9	KCHOL	Koç Holding A.Ş.
10	KOZAL	Koza Altın İşletmeleri A.Ş.
11	KOZAA	Koza Anadolu Metal Madencilik İşletmeleri A.Ş.
12	PGSUS	Pegasus Hava Taşımacılığı A.Ş.
13	PETKM	Petkim Petrokimya Holding A.Ş.
14	SODA	Soda Sanayi A.Ş.
15	TAVHL	Tav Havalimanları Holding A.Ş.
16	TKFEN	Tekfen Holding A.Ş.
17	TOASO	Tofaş Türk Otomobil Fabrikası A.Ş.
18	TCELL	Turkcell İletişim Hizmetleri A.Ş.
19	TUPRS	Tüpraş-Türkiye Petrol Rafinerileri A.Ş.
20	THYAO	Türk Hava Yolları A.O.
21	TTKOM	Türk Telekomünikasyon A.Ş.
22	SISE	Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş.

Kaynak: <https://www.kap.org.tr/tr/Endeksler>, erişim tarihi: 03.11.2018.

Bu firmalara ait hisse senetlerinin fiyat tahmini için firmaların 31.01.2010-31.12.2019 tarihleri arasındaki üç aylık finansal tabloları, Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP) web sayfasından temin edilmiştir. Finansal tablolar yardımıyla firmaların finansal oranları hesaplanmış ve elde edilen oranlar analizde girdi verisi olarak kullanılmıştır. Analizde kullanılan finansal oranlar Tablo 2'de gösterilmektedir. Analizde çıktı verisi olarak hisse senetlerinin aylık kapanış fiyatları kullanılmıştır. Çıktı verisi, Türkiye Hisse Senedi Piyasası-investing.com web sayfasından alınan 31.01.2010-31.12.2019 tarihleri arasındaki aylık kapanış fiyatlarının üçer aylık ortalaması alınarak elde edilmiştir.

Tablo 2: Analizde Kullanılan Finansal Oranlar

Oran Grubu	Oran Adı	Açıklama
Likidite Oranları	Cari Oran	Dönen Varlıklar / Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar
	Asit-Test Oranı	Dönen Varlıklar- Stoklar / Kısa Vadeli Yabancı Kaynakları
	Nakit Oran	Nakit ve Nakit Benzerleri / Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar
Faaliyet Oranı	Özsermaye Devir Hızı	Net Satışlar / Özsermaye
Karlılık Oranları	Özsermaye Karlılığı	Net Kar / Özsermaye
	Net Kar Marjı	Net Kar / Net Satışlar
Mali Yapı Oranları		Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar / Toplam Aktifler
		Uzun Vadeli Yabancı Kaynaklar / Toplam Aktifler
		Özsermaye / Toplam Aktifler

Kaynak: Okka, 2009: 109-123.

5. Bulgular

Makine öğrenmesi süreci veri setinin “eğitim verisi” ve “test verisi” olmak üzere ikiye ayrılması ile başlamaktadır. Literatürde herhangi bir kural olmamakla birlikte verinin %70’i rastgele seçilerek eğitim verisi olarak atanır. Eğitim verisi kullanmanın amacı kullanılan çeşitli makine öğrenmesi algoritmalarına ait kontrol parametrelerinin en iyi değerlerinin belirlenmesidir (öğrenme süreci). Optimal parametre değerleri seçilirken gerçek gözlem değeri ile modelin hesapladığı sonucun (tahmin çıktısı) arasındaki fark olarak adlandırabileceğimiz toplam hata değerinin en küçüklenmesi temel alınır. En küçük hatayı veren parametre değerleri seçilir.

Eğitim aşamasından sonra geliştirilen modelin gerçek hayattaki başarısını ifade eden genelleme gücü test verisi yardımı ile ölçülür. Sadece test verisinin yüksek başarıyı göstermesi yeterli değildir, aynı zamanda makine öğrenmesi modelinin eğitim ve test verilerinde gösterdiği performans değerlerinin de birbirine yakın olması beklenir.

Başarılı bir makine öğrenmesi algoritmasından istenen, eğitim verileri yardımıyla öğrendiği süreci o alanındaki tüm verilere genelleme yapabilmesidir. Bu, modelin daha önce hiç karşılaşmadığı veya ilk kez gördüğü veriler üzerinde başarılı tahminlerin yapılmasını sağlar. Eğer eğitim verisinde yüksek performans göstermiş fakat test verisinde gösterdiği başarı oranı düşük ise bu durumda aşırı öğrenme (ezberleme) olduğu söylenebilir. Aşırı öğrenme bir makine öğrenmesi algoritmasının eğitim verisinin çok iyi öğrenmesi fakat modelin ilk kez karşılaştığı bir veriye (test verisi) kullanarak elde ettiği tahminlerin başarısız veya düşük performans oranına sahip olma durumudur.

Herhangi bir makine öğrenmesi modelinin performansı doğrudan doğruya seçilen kontrol parametrelerine (hiper parametre) bağlıdır. Doğru parametrenin seçilmesi modelin performansını arttırmaktadır. Her makine öğrenmesi modeli farklı sayıda kontrol parametrelerine sahiptir ve bunların eş zamanlı olarak en iyilerinin belirlenmesi gerekmektedir. Çalışmada kullanılacak farklı makine öğrenmesi modelleri için geliştirilen deney tasarımı Tablo 3’te yer almaktadır. Tabloda yer alan değerler, literatür analizi ve uzman görüşleri doğrultusunda belirlenmiştir.

Tablo 3: Parametre Optimizasyonu için Geliştirilen Deney Tasarımı

Model	Parametre	Değerler
YSA	Gizli Katman Sayısı	1, 2
	Gizli Katmandaki Nöron Sayısı	2, 4, 6, 8, 10
	Aktivasyon Fonksiyonu	Lojistik, Relu
XGBoost	Maksimum Ağaç Derinliği	4, 5, 6, 7, 8, 9
	Öğrenme Katsayısı	0.05, 0.01, 0.5, 0.1
	Tahminleyici (Ağaç) Sayısı	150, 200, 250, 300, 350
RO	Tahminleyici (Ağaç) Sayısı	150, 200, 250, 300, 350
	Maksimum Ağaç Derinliği	4, 5, 6, 7, 8, 9
	Maksimum Öznitelik Sayısı	4, 5, 6, 7, 8, 9

Tablo 3'te yer alan tüm olasılıklar için modeller çalıştırılmıştır. Örneğin YSA için (1, 4, Relu) deney tasarımında model; 1 gizli katman, gizli katmanda 4 nöron ve Relu aktivasyon fonksiyonu ile çalışacaktır. Uygulama için algoritmalar Python dili ile kodlanmıştır. Performans göstergesi olarak modelin uygunluğunun ölçümü için determinasyon katsayısı (R^2) kullanılmıştır. R^2 'nin hesaplanması için kullanılan formül eşitlik 1'de yer almaktadır (Terzi vd., 2011: 35).

$$R^2 = 1 - \frac{\sum_{i=1}^n (R_{i(gercek)} - R_{i(model)})^2}{\sum_{i=1}^n (R_{i(gercek)} - R_{i(ort)})^2} \quad (\text{Eşitlik 1})$$

Formülde yer alan indislerin açıklamaları aşağıda verilmiştir. Buna göre;

n : Toplam veri sayısı,

$R_{i(gercek)}$: Ölçülen hisse senedi fiyatı,

$R_{i(model)}$: Geliştirilen modelin sonuçları,

$R_{i(ort)}$: Ortalama hisse senedi fiyatıdır.

Her bir deney için 10 tekrar yapılmış, en iyi sonuç ile 10 tekrarın ortalaması raporlanmıştır. Yapılan deney tasarımı sonucunda bulunan en iyi parametreler Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4: Kullanılan Modellere İlişkin En İyi Parametreler

Model	Parametre	En İyi Değerler
YSA	Gizli Katman Sayısı	2
	Gizli Katmandaki Nöron Sayısı	6 – 10
	Aktivasyon Fonksiyonu	Relu
XGBoost	Maksimum Ağaç Derinliği	6
	Öğrenme Katsayısı	0,1
	Tahminleyici (Ağaç) Sayısı	300
RO	Tahminleyici (Ağaç) Sayısı	200
	Maksimum Ağaç Derinliği	10
	Maksimum Öznitelik Sayısı	5

Uygulama için seçilen her üç model Tablo 4'te verilen optimal parametreler için kullanılmıştır. Seçilen parametreler için her bir model 10 kez çalıştırılmış ve bulunan en iyi değerler ile tekrarların ortalamaları Tablo 5'te verilmiştir.

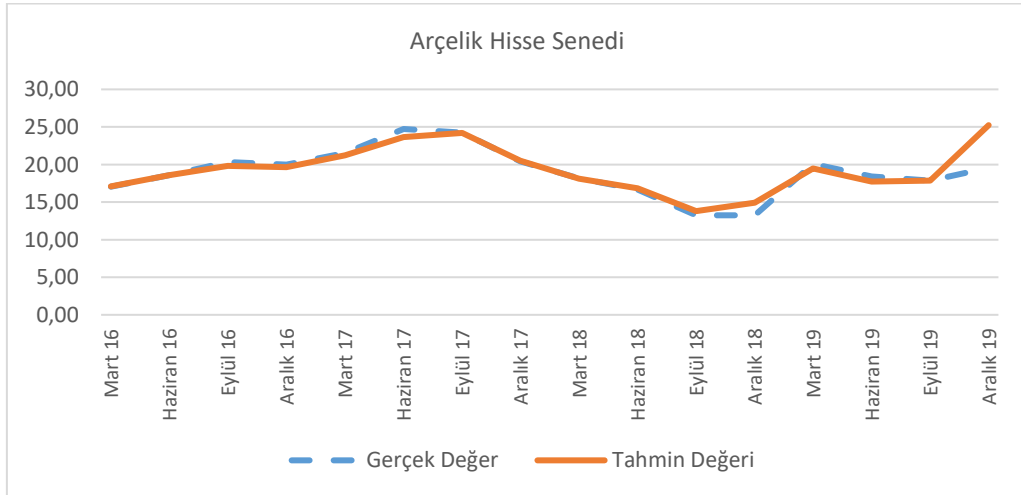
Tablo 5: Kullanılan Modellerin Performans Karşılaştırılması

	XGBoost		RO		YSA	
	En iyi Değer	Ortalama Değer	En iyi Değer	Ortalama Değer	En iyi Değer	Ortalama Değer
Eğitim Verisi Performansı	0,999	0,999	0,925	0,931	0,814	0,848
Test Verisi Performansı	0,758	0,722	0,702	0,695	0,708	0,686

Her üç modelinde başarılı tahminler verdiği Tablo 5'te görülebilmektedir. R^2 değeri bire ne kadar yakınsa modelin başarımı da yüksek olacaktır. Bir başka ifadeyle, tahmin değerleri ve gerçek gözlem değerleri arasındaki fark o kadar düşüktür. Sonuçlar incelendiğinde ele alınan veri seti için XGBoost ve RO modelleri birbirlerine yakın sonuçlar vermiştir. Ayrıca her iki model de YSA'dan daha iyi performans göstermiştir. Tek katmanlı yapay sinir ağı mimarisi kötü performans gösterdiği için iki gizli katmana sahip bir YSA tercih edilmiştir. Fakat iki katmanlı model bile kullanılan diğer iki makine öğrenmesi tekniğinin gerisinde kalmıştır. Eğitim seti performansları baz alındığında XGBoost en iyi performansı göstermiştir. Modellerin test verisi performanslarına bakarsak XGBoost algoritması %75,8, RO algoritması %70,2 ve YSA %70,8 oranında doğru tahmin vermiştir. Test veri setine ilişkin R^2 değerleri modellerin daha önce karşılaşmadığı gerçek hayat verileri karşısındaki genelleme gücünü ifade etmektedir. Bu değerler doğrultusunda YSA en düşük performansa sahiptir.

Tahmin modelinin performansına yönelik bir örnek Şekil 3'te verilmiştir. Şekilde XGBoost algoritması ile elde edilen Mart 2016 – Aralık 2019 dönemine ait Arçelik hisse senedi tahmin değerleri görülmektedir. XGBoost algoritmasının yüksek eğitim seti başarısından dolayı tahmin değerleri gerçek değerlere oldukça yakındır.

Şekil 3: Arçelik Hisse Senedi için Tahmin Değerleri

6. Sonuç

Bu çalışma, hisse senedi gelecek fiyatını doğru tahmin edebilmeyi sağlayacak yöntemi bulmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla 3 farklı model analiz edilmiştir. Çalışmada, YSA, RO algoritması ve XGBoost algoritması kullanılarak analiz yapılmış ve sonuçlar karşılaştırılmıştır. Uygulama için algoritmalar Python dili ile kodlanmıştır. Performans göstergesi olarak modelin uygunluğunun ölçümü için determinasyon katsayısı (R^2) kullanılmıştır. Seçilen yöntemler için öncelikle bir deney tasarımı yapılmıştır. Her bir model için ele alınan kontrol parametreleri için belirlenen değerlerle yapılan deney tasarımı sonucunda en iyi parametre değerleri elde edilmiştir.

Optimal parametreler için her üç model uygulanmış ve her bir model için 10 kez çalıştırılmıştır. Test verisi performansları karşılaştırıldıklarında her ne kadar birbirlerine yakın da olsa XGBoost algoritması, RO algoritmasından daha iyi sonuç göstermiş, YSA ise bunların gerisinde kalmıştır. Bu değerler her üç modelin de başarılı tahminler verdiğini göstermektedir. Literatürde Tektaş ve Karataş (2004), Tsai ve Wang (2009), Guresen vd. (2011), Adebıy vd. (2012) ve Zahedi ve Rounaghi (2015) tarafından yapılan ve bir makine öğrenmesi tekniği olarak YSA ile birlikte başka bir analiz yönteminin kullanıldığı çalışmalarda ise her iki modelin de başarılı olduğu ancak YSA'nın daha yüksek performans sağladığı ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada ise üç farklı makine öğrenmesi tekniği ile elde edilen sonuçlar karşılaştırılmıştır. Bu nedenle mevcut değişkenler ışığında yatırımcıların hisse senedi gelecek fiyat tahmini için XGBoost veya RO tekniklerinin herhangi birisini ile analizler yapmaları onları daha doğru sonuçlara ulaştıracaktır.

Gelecekteki çalışmalarda, BİST 30 endeksi üzerine yapılabilecek analizler ile süreç içerisindeki değişiklikler sonucunda nasıl bir tahmin sonucu elde edileceği araştırılabilir. Ayrıca, farklı endekslerle ve farklı algoritmalarla yapılan benzer analiz sonuçları karşılaştırma yapma imkânı sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Adebiyi, Ayodele A.; Ayo, Charles K.; Adebiyi, Marion O.; Otokiti, Sunday O. (2012), "Stock Price Prediction Using Neural Network with Hybridized Market Indicators", *Journal of Emerging Trends in Computing and Information Sciences*, Vol. 3, No. 1: 1-9.
- Akcan, Ahmet; Kartal, Cem (2011), "İMKB Sigorta Endeksini Oluşturan Şirketlerin Hisse Senedi Fiyatlarının Yapay Sinir Ağları ile Tahmini", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, S. 51: 27-40.
- Breiman, Leo (2001), "Random Forests", *Machine Learning*, Vol. 45, No.1: 5-32.
- Chen, Tai L.; Cheng, Ching H.; Teoh, Hia J. (2007), "Fuzzy Time-Series Based on Fibonacci Sequence for Stock Price Forecasting", *Physica A: Statistical Mechanics and Its Applications*, Vol. 380: 377-390.
- Chen, Tianqi; Guestrin, Carlos (2016), "XGBoost: A Scalable Tree Boosting System", in *Proceedings of the 22nd Acm Sigkdd International Conference on Knowledge Discovery and Data Mining*, ACM, 785-794.
- Elmas, Çetin (2003), *Yapay Sinir Ağları (Kuram, Mimari, Eğitim, Uygulama)*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Elmas, Çetin (2007), *Yapay Zekâ Uygulamaları*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Guresen, Erkam; Kayakutlu, Gulgun; Daim, Tugrul U. (2011), "Using Artificial Neural Network Models in Stock Market Index Prediction", *Expert Systems with Applications*, Vol. 38, No. 8: 10389-10397.
- Hadavandi, Esmail; Shavandi, Hassan; Ghanbari, Arash (2010), "Integration of Genetic Fuzzy Systems and Artificial Neural Networks for Stock Price Forecasting", *Knowledge-Based Systems*, Vol. 23, No. 8: 800-808.
<https://www.kap.org.tr/tr/Endeksler>, (Erişim: 03.11.2018).
- İlarslan, Kenan (2014), "Hisse Senedi Fiyat Hareketlerinin Tahmin Edilmesinde Markov Zincirlerinin Kullanılması: İMKB 10 Bankacılık Endeksi İşletmeleri Üzerine Ampirik Bir Çalışma", *Journal of Yaşar University*, C. 9, S. 35: 6158-6198.
- Liu, Chih F.; Yeh, Chi Y.; Lee, Shie J. (2012), "Application of Type-2 Neuro-Fuzzy Modeling in Stock Price Prediction", *Applied Soft Computing*, Vol. 12, No. 4: 1348-1358.
- Mitchell, Rory; Frank, Eibe (2017), "Accelerating the XGBoost Algorithm Using GPU Computing", *PeerJ Computer Science*, Vol.3: 127-164.
- Okka, Osman (2009), *Finansal Yönetim Teori ve Çözümlü Problemler*, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Okumuş, Hatice; Aydemir, Önder (2017), "Random Forest Classification for Brain Computer Interface Applications", In *Signal Processing and Communications Applications Conference (SIU)*, No.25: 1-4.
- Öztemel, Ercan (2006), *Yapay Sinir Ağları*, İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Pal, Mahesh (2005), "Random Forest Classifier for Remote Sensing Classification", *International Journal of Remote Sensing*, Vol. 26, No. 1: 217-222.
- Pai, Ping F.; Lin, Chih S. (2005), "A Hybrid Arıma and Support Vector Machines Model in Stock Price Forecasting". *Omega*, Vol. 33, No. 6: 497-505.
- Tektaş, Arzu; Karataş, Abdülmecit (2004), "Yapay Sinir Ağları ve Finans Alanına Uygulanması: Hisse Senedi Fiyat Tahminlemesi", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 3-4: 337-349.
- Terzi, Özlem; Küçüksille, Ecir U.; Ergin, Gülşah; İlker, Ahmet (2011), "Veri Madenciliği Süreci Kullanılarak Güneş Işınımının Tahmini", *Uluslararası Teknolojik Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 2: 29-37.
- Toraman, Cengiz (2008), "Demir-Çelik Sektöründe Yapay Sinir Ağları ile Hisse Senedi Fiyat Tahmini: Erdemir A.Ş. ve Kardemir A.Ş. Üzerine Bir Tahmin Uygulaması", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, S. 39: 44-57.
- Tsai, Chih F.; Wang, Sammy P. (2009), "Stock Price Forecasting by Hybrid Machine Learning Techniques", In *Proceedings of the International MultiConference of Engineers and Computer Scientists*, Vol. 1, No. 755: 60-66.
- Watts, Jennifer D.; Powell, Scott L.; Lawrence, Rick L.; Hilker, Thomas (2011), "Improved Classification of Conservation Tillage Adoption Using High Temporal and Synthetic Satellite Imagery", *Remote Sensing of Environment*, Vol. 115, No. 1: 66-75.
- Yang, Joey W.; Parwada, Jerry (2012), "Predicting Stock Price Movements: An Ordered Probit Analysis on the Australian Securities Exchange", *Quantitative Finance*, Vol. 12, No. 5: 791-804.
- Zahedi, Javad; Rounaghi, Mohammad. M. (2015), "Application of Artificial Neural Network Models and Principal Component Analysis Method in Predicting Stock Prices on Tehran Stock Exchange", *Physica A: Statistical Mechanics and Its Applications*, Vol. 438: 178-187.
- Zheng, Huiting; Yuan, Jiabin; Chen, Long (2017), "Short-Term Load Forecasting Using EMD-LSTM Neural Networks with a Xgboost Algorithm for Feature Importance Evaluation", *Energies*, Vol. 10, No. 8: 1168-1188.

Extended Summary

Stock Price Forecasting using Machine Learning Techniques

In today's global world, where economic boundaries between countries disappear and social, cultural and economic values are continually changing, "making decisions" represents a challenging process for both states, companies and individuals from all walks of society. This process affects investors' ability to invest by making the correct decision. In other words, it affects their ability to make the correct portfolio management. Investors need to have some knowledge of the stock when making the correct portfolio management. The future stock price forecasting from this information has emerged recently in the modern business world and has an information feature that is difficult to predict. Because the stock price is affected by many economic and non-economic factors (Liu et al., 2012: 1348), for this reason, many factors should be taken into account to make a correct prediction. Besides, an accurate forecasting method should be chosen.

Many studies have been done on the future stock price forecasting. Numerous methods such as Artificial Neural Networks (ANN), ARIMA, SVM, Time Series, Linear Regression, Decision Trees, Markov Chains have been tried in these studies. Some of these methods have been found unsuccessful and some have been supported by other methods. However, as can be seen in the studies conducted by Tektaş ve Karataş (2004), Toraman (2008), Hadavandi et al. (2010), Guresen et al. (2011), Adebisi et al. (2012) and Zahedi and Rounaghi (2015), it was revealed that the accuracy rate of the future stock price forecasting with ANN was higher than other methods. In other words, the most valid results regarding the future stock price forecasting were obtained by the ANN. For this reason, one of the preferred methods in the study was ANN.

This study aims to find the method that will enable to predict the future stock price correctly. In line with this purpose, the ANN, the Random Forest (RF) algorithm and the eXtreme Gradient Boosting (XGBoost) algorithm methods are discussed. The ANN has developed continuously since its first appearance. Ultimately, it has a different structure than the algorithmic calculation methods of today's computers. Thanks to these different structures, it provided useful results in producing solutions to many nonlinear problems. The RF algorithm is a method consisting of decision trees and nodes developed by Breiman (2001). Regression and classification analysis can be done with this method. The XGBoost algorithm is an application that has become a frequently preferred tool in decision trees and machine learning. This advanced method is considered as an essential tool in the field of supervised learning (Mitchell and Frank, 2017: 127).

In the analysis made in the study, firstly price prediction was made by using the ANN, then the RF and the XGBoost algorithms. Later the results obtained by different methods are compared. In this direction, 22 firms that are traded on the BIST 30 Index and whose financial statements are available are discussed. Quarterly financial statements of these companies between 01.01.2010 - 31.12.2019 were obtained from the Public Disclosure Platform (PDP) official website. Financial ratios (liquidity, activity, profitability and financial structure ratios) of firms were calculated with the help of financial statements. The rates obtained are used as input data in the analysis. In the analysis, monthly closing prices of stocks were used as output data. Output data were obtained from Turkey Stock Market-investing.com's official website. This data has been prepared by taking the quarterly average of closing prices of stocks between 01.01.2010 - 31.12.2019.

The machine learning process begins with the division of the dataset into two as "training data" and "test data". Although there are no rules in the literature, 70% of the data is randomly selected and assigned for educating the algorithms. Generalization power, which expresses the real-life success of the model developed after the training phase, is measured with the help of test data. It is not only that the test data shows high performance, but also the performance values of the machine learning model in the training and test data are expected to be close to each other.

The performance of any machine learning model depends directly on the control parameters (hyperparameter) selected. Choosing the correct parameter increases the performance of the model. Each machine learning model has a different number of control parameters and the best of them need to be determined simultaneously. The values for the experimental design developed for different machine learning models to be used in the study were determined by the literature analysis and expert opinions. Models were run for all possibilities in the experimental design. For example, the model in experiment design for the ANN (1, 4, Relu); it will work with 1 hidden layer, 4 neurons in the hidden layer and Relu activation function. Algorithms for implementation are coded in Python language. As a performance indicator, the coefficient of determination (R^2) was used to measure the suitability of the model. 10 runs were made

for each experiment, the best result and the average of these runs were reported. As a result of the experimental design, the best parameters are for the ANN; number of hidden layers 2, number of neurons in hidden layers are 6 and 10, Relu as activation function, for the XGBoost algorithm; maximum tree depth 6, learning coefficient 0,1, number of estimators 300, for the RF algorithm; the number of estimators 200, the maximum tree depth 10, the maximum number of attributes 5.

The optimal parameters found as a result of the experimental design were used for all three models selected for the application. It was determined that all three models gave successful predictions. When the results were examined for the training set, it was seen that the XGBoost and the RF models gave close results for the dataset used. Besides, both models outperformed the ANN. The ANN with two hidden layers was preferred because the single-layer artificial neural network architecture performed poorly. However, even the two-layer model lags behind the other two machine learning techniques used. Based on the training set performances, the XGBoost performed best. When looking at the test data performance of the models, they gave that the XGBoost algorithm 75.8%, the RF algorithm 70.2% and the ANN 70.8% accurate estimation. The R^2 values for the test dataset refer to the generalization power against the real-life data that the models have not encountered before. In line with these values, it was observed that the ANN had the lowest performance.

In the literature, studies conducted by Tektaş and Karataş (2004), Tsai and Wang (2009), Guresen et al. (2011), Adebisi et al. (2012) and Zahedi and Rounaghi (2015), in which another analysis method was used together with the ANN, both models were found to be successful. However, it was determined that ANN provides higher than other methods of performance. In this study, the results obtained with three different machine learning techniques were compared and it was found that the ANN performed lower. For this reason, in the light of existing variables, investors may be advised to analyze with any of the XGBoost or the RF techniques when making the future stock price forecasting because these techniques will lead them to more accurate results.

Decision Tree Analysis of Consumers' Intentions to Purchase Coffee in Glass Flasks

Sezgin Irmak¹

Mehmet Özer Demir²

Karar Ağaçları Kullanılarak Tüketicilerin Cam Ambalajda Kahve Satın Alma Niyetlerinin Analizi	Decision Tree Analysis of Consumers' Intentions to Purchase Coffee in Glass Flasks
Öz Bu araştırma, tüketicilerin cam ambalajda sunulan hazır kahve tüketimi niyetlerini belirlemeye dönük olarak algılarını ve karakteristiklerini tanımlamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda çalışma, tüketicilerin cam ambalajda sunulan içilmeye hazır kahve konusundaki beklentilerini belirlemek için, gıda ile ilgili yaşam tarzı ve paketleme seçimi ölçeklerini değerlendirmektedir. Çalışmada karar ağaçlarını yapılandırmak ve elde edilen en iyi karar ağacını görselleştirmek için CHAID algoritmasından yararlanılmıştır. Satın alma niyeti hedef değişken olup, 16 faktör değişkeni ve 12 demografik değişken de tahmin edici değişkenlerdir. Sonuçlar, tüketicilerin cam ambalajda sunulan içilmeye hazır kahve alma niyetlerinin doğru korma, çekicilik, sağlamlık ve kahve türü tercihi değişkenleri ile belirlenebileceğini göstermektedir. Karar ağacı modeli satın alma eğilimlerine göre tahmin edici değişkenler bakımından tüketici profilini ortaya çıkarmaktadır.	Abstract The aim of this research is to determine the perceptions and the characteristics of consumers to determine their intentions to purchase ready to drink coffee in glass flasks. In this context, this study assesses the food-related lifestyle, and the packaging choice scales to investigate consumers' expectations about ready to drink coffee offered in glass flasks. The study operationalizes CHAID algorithm to build decision trees and visualizes the best obtained decision tree. Intention to purchase is the target variable, 16 factor variables and 12 demographic variables are predictive features. Results suggest that consumers' intentions to purchase ready to drink coffee in glass flasks can be determined by correct preservation, attractiveness, healthiness, and the type of coffee preferences. Decision tree model reveals the consumer profiles in terms of the predictive variables.
Anahtar Kelimeler: Karar Ağaçları, Tüketici Niyeti, CHAID, Kahve Ambalajlama	Keywords: Decision trees, Consumer Intentions, CHAID, Coffee Packaging
JEL Kodları: C10, C38, M31	JEL Codes: C10, C38, M31

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamamı iki yazar ile birlikte oluşturulmuştur. Bununla birlikte birinci ve ikinci bölümler Mehmet Özer Demir; yöntem, analiz, modelleme ve bulguları içeren üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümler Sezgin Irmak; altıncı bölüm olan Sonuç ise her iki yazar tarafından yapılmıştır.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü. sezgin@akdeniz.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, İşletme Mühendisliği Bölümü. mehmet.demir@alanya.edu.tr

1. Introduction

Food and beverages industry is a dynamic sector which is forced by changes in consumers' preferences and lifestyles to find new ways of offerings. Packaging has become an important marketing tool and this tool enables food industry to develop new product offerings in new and innovative ways. This could be possible if only companies know and understand the type of packaging tips affecting consumers' purchasing decisions (Küster, Vila, & Sarabia, 2019). The food packaging industry is a very innovative sector and companies in this sector should direct some part of their efforts to identify trends in consumer needs and requirements. Lifestyle is one of the most important factors which offers food packaging manufacturers opportunities through the added value offered to consumers through packaged products (Cholewa-Wójcik, Kawecka, Ingraio, & Siracusa, 2019). Food package design and material increases the value of a product by meeting the needs of consumers, because the properties of packaging can be improved by taking sensory and non-sensory characteristics into account to meet consumer expectations in a variety of functional, aesthetic, economic and ecological ways (Rodríguez-Parada, Mayuet, & Gámez, 2019).

The food package can be defined as a container that holds, protects, preserves and identifies the product and facilitates usage, storage, and commercialization (Eldesouky, Pulido, & Mesias, 2015). Packaging also plays a major role in attracting consumers' attention and affecting consumer purchasing decisions (Rundh, 2005). Packaging in a food & beverage retailer is the last chance for companies to convince consumers to buy their products. Therefore, all packaging elements must be combined to attract the consumer when purchasing the product (McNeal & Ji, 2003).

Packaging also works as a differentiation tool, helping consumers to choose from a wide range of products and to encourage them to purchase the product (Wells, Farley, & Armstrong, 2007). Therefore, the package should be considered one of the most important factors affecting the consumers' purchasing decisions and should be taken as a competitive advantage element to attract consumers and to convey the product benefits directly in the food industry (Dantas et al., 2011).

The essence of the packaging lies in expressing the needs of consumers through visual design that can enhance and highlight the image of the product and the brand. The more the visual image is transferred to the package, the easier it is for the consumer to understand it. Researchers found out that the advantages of the brand can be exploited and the visual design of the packaging can be divided into six components: color, text, graphics, layout, structural modeling, and materials (Ansari, Usama, & Siddiqui, 2019; Tu, Chang, & Chen, 2019). Packaging can be developed to convey desired messages to the consumer more clearly and consciously.

Packaging has become an important extrinsic quality mark, providing information about not only food but also brand image and lifestyle. However, the role of packaging and presentation format in shaping consumers' preferences should be comprehensively assessed. In this study, the complex aspects of the consumer/packaging relationship are discussed on coffee sold in a glass flask. Ready to drink cold packaged coffee target consumers that time scarcity is an important driver for food choices. Researchers studied the preferences of consumers and their

willingness to pay for reduced food preparation times, and segmented the consumers as quickies, who are willing to pay a premium for saving time; the 'foodies', who receive utility in cooking; and the 'indifferent', for whom the time needed to prepare meals is not a choice factor (Casini et al., 2019). In refreshing beverages, many consumers do not have the patience to effectively search and process in-depth information, such as nutritional facts or ingredients, but instead, automatically and spontaneously make intuitive decisions. Today, many brands are becoming increasingly homogeneous in quality and taste, so brands cannot rely solely on taste to create consumer value and loyalty, and must find creative ways to differentiate from the competitors.

Despite the importance of packaging, there is not much study published about its impact on consumer preferences when it comes to coffee sold in a glass flask. In addition, it is a new product offer in Turkey. The coffee offered in glass flasks is also important for glass producers as much as coffee producers. From an international marketing point of view, if the product is exported, the glass flask is also exported. In this context, it is imperative that the important factors associated with a glass flask and consumer attitudes towards coffee consumption in glass flask in the purchasing process are important for both coffee producers and glass manufacturers. The findings of this study suggest suitable directions for coffee companies and manufacturers of a glass flask can use it as a tool to conduct preliminary research on new packaging properties or packaging materials. The information obtained is of great importance for the coffee and glass industries when planning to develop new forms of packaging or targeting markets.

Although, current literature on packaging conducted in Turkey is widespread, literature lacks consumer segmentation and profiling studies. Most of the papers deploy conventional statistical methods, such as frequency analysis, independent samples t-test and one-way ANOVA, and the papers aim to investigate the relationships between variables or differences within demographic variables. The current literature lacks consumer profiling studies and the methodologies suitable for profiling. Thus, the contribution of this paper is two-folds. First, this study profiles the purchasers of ready to drink coffee offered in glass flask, which is missing in the literature. Second, the paper introduces a consumer profiling method using the CHAID algorithm, one of the decision tree algorithms from the machine learning family.

2. Literature Review

The literature on market segmentation suggests four segmentation bases which are demographic, psychographic (lifestyle), behavioral, and geographic bases (Kanta, 2017). The variables are chosen to capture demographic segmentation, psychographic segmentation, and behavioral segmentation. Geographic segmentation is not included in the study, because it is incompatible with the aim of the study. Thus, this study covers three of the four segmentation bases.

2.1. Food-Related Lifestyle

Although it has no theoretical foundation, within a commercial setting consumer activity, interests and opinions are used to classify consumers into lifestyle segments (Anderson Jr & Golden, 1984). As an alternative approach, Food-Related Lifestyle (FRL) considers lifestyle as a mental structure connected to personal values and is the process by which people try to reach

their values through various modes of expression, including food purchase and consumption (Saba et al., 2019). Based on the models of cognition and behavior that stem from psychology proposes that the use of abstract humanitarian values on the top and product attributes on the bottom, and lifestyle as an intervening mechanism between cognitive structures (or personal values) and product perceptions can be used (Grunert, 1995). FRL is a "psychographic" or lifestyle segmentation used to segment the market by identifying consumers' values in relatively homogeneous groups is a more effective way to predict consumer behavior compared to demographics-based segmentation. Food-related lifestyle is shown to be helpful in separating consumer segments for marketing purposes (Jetsadalak & Suwunnamek, 2019). Lifestyle segmentation often uses data reduction techniques such as factor analysis, multidimensional scaling, or correspondence analysis of lifestyle groups or divisions, followed by a cluster analysis based on the dimensions captured by the questionnaire-based data collection tool. Food-related lifestyles expected from the consumers are Ways of shopping, Cooking methods, Quality aspects, Consumption situations, and Purchasing purposes (Scholderer, Brunsø, Bredahl, & Grunert, 2004).

Ways of shopping refer to routes people follow when they are shopping for food products. It captures whether people are shopping with an impulsive decision-making mechanism or an intense examination mechanism, whether people read labels and product information, or they consider the advice of a friend or sales representative, and the kind of shops they prefer for their food shopping. In This study the ways of shopping dimension includes 5 sub-dimensions as the importance of product information, attitudes to advertising, specialty shops, price criteria, and shopping list.

Cooking methods capture the way the purchased products converted into meals, the time spent preparing the meals, the amount of care given to the preparation, social aspect of meals (family or business oriented), and whether meals are scheduled or spontaneous. In this study cooking methods dimension has 3 sub-dimensions as interest in cooking, looking for new ways, and convenience.

Quality aspects refer to the attributes of food in general, not the quality of a specific food. Examples captured by quality aspects dimension are healthy, natural, fresh and tasty food attributes. Quality aspects are studied under 5 sub-dimensions as health, price/ quality relation, organic products, taste, and freshness.

The consumption situations factor captures the importance of eating at home or outdoors and spreading food over the day. Consumption situations consist of meals against snacks and social events, which in this study studied as a social event.

The purchasing motives dimensions indicate the relative importance of the social aspect, hedonism, tradition, and security. Since it is influenced by factors of self-fulfillment in food security and social relations, purchasing motives size is captured in 2 sub-dimensions.

FRL instrument is a 69-item survey capturing 23 lifestyle dimensions in five main living areas, such as shopping, cooking methods, quality aspects, consumption status and purchasing motives (Bisp, 2014; Grunert, 1995; Scholderer et al., 2004). FRL instrument has been tested in several European countries and other western food cultures for its cross-cultural validity and

its intra-cultural stability (Saba et al., 2019). Thøgersen (2017) tested the FRL scale in terms of validity and reliability in ten European countries covering five regions of North, South, East, West and Central Europe, and found that the factor structure of all FRL dimensions is invariant according to the identified factor structure and factor loadings. Although segmentation structure is found to differ across Europe, it is stated that 23 FRL dimensions suggest a meaningfully identified five-segments, three-country classification solution. Van Huy, Chi, Lobo, Nguyen, and Long (2019) operationalized FRL to identify three organic food market segments as “The Conservatives” characterized by the health and natural aspects of food products, “The Trendsetters” who are interested in healthy food, liked to cook, and with a positive attitude toward organic and local food products, and “The Unengaged” are not concerned about food-related issues.

In this study, an adapted version of the FRL instrument composing of 48 items under 16 sub-dimensions to capture attitudes towards glass packaged coffee consumption is used as the data collection tool, the remaining 7 subdimensions are not related to the aims of the study.

2.2. Sensory Aspects

Sensory marketing is an emerging topic in marketing which is defined as “marketing that engages the consumers’ senses and affects their perception, judgment, and behavior” (Krishna, 2012, p. 332). Research on sensory marketing emphasizes that subconscious triggers affect consumers more than traditional triggers because sensory information is ambiguous (unclear) and therefore open to different interpretations. Researchers have shown that non-diagnostic sensory tips often affect cognitive evaluations, such as the weight of the product packaging. Packaging; through the assessment of the perceived flavor and flavor of the causative chain, the desire for food and beverage and ultimately define the willingness of consumers to pay. Product packaging serves different functions and affects how consumers respond to different product offerings. The researchers discussed the effects of food and beverage packaging design, and reported that tangible properties, such as the package weight, effects flavor and taste of the beverage and hence consumers are able to meet their consumption and consumption requests, and the increase in packaging weight is reported to affect the willingness to pay for the product (Kampfer, Leischnig, Ivens, & Spence, 2017).

Product packaging can be considered as a combination of various elements blended with a holistic design to achieve a specific sensory effect or result. It is built on the design that appeals to the multi-layered product packaging (Krishna, 2012). In this study sensory packaging is studied under 7 dimensions: (a) Easy to open and close/Resealable package, (b) Correct preservation, (c) Transparent/not hiding the product, (d) Adequate size, (e) Practical/convenient, (f) Sufficient information, and (g) Attractiveness (Eldesouky et al., 2015).

3. Method

The aim of this study is to uncover the influence of a glass flask in the consumers’ purchase decisions toward glass packaged ready to drink coffee consumption using decision tree techniques. Coffee in a glass flask is the objective of this study because it is a new product offered

to the Turkish market. Previous coffee offers were metal, paper and plastic packaging. The findings of this study can be used as an initial approach to research purchasing intentions of coffee offered in a glass flask.

The validity and reliability tests are calculated for four scales; food-related lifestyle scale, sensory aspects scale, attitudes towards coffee packaging scale. The study operationalizes the "Intention to Buy" dimension with three items capturing intention to buy glass packaged coffee as the dependent variable.

3.1. Participants

373 respondents participated in the study, 196 (%52,4) female and 177 (%47,3) male. The age range is between 16 and 60, and the mean age is 29,59. 216 (%57,8) of the respondents are single no child, 9 (%2,4) single with child, 25 (%6,7) married no child, 124 (%33,2) married with a child. 241 (%64,4) of the respondents do not have a child, 57 (%15,2) one child, 46 (%12,3) two children, 24 (%6,4) three children, and 6 (%1,6) more than three children. The average monthly income is calculated as 3810,50 TL and the median is 2500 TL. 86 (%23) of the respondents are high school graduates, 20 (%5,3) are vocational high school, 227 (%60,7) have university degree, and 41 (%11) are post-graduates. 38 (%10,2) respondents reported that their wives/husbands do the shopping, 164 (%43,9) respondents reported that they do the shopping themselves, 9 (%2,4) respondents reported that their parents do the shopping, 27 (%7,2) respondents reported that they do the shopping together with their spouses, 59 (%15,8) respondents reported that they shop as a whole family, 47 (%12,6) respondents reported that their mothers do the shopping, and 30 (%8) respondents reported that their fathers do the shopping. The monthly shopping frequency range is between 1 and 30, the arithmetic mean is calculated as 4,63 and the median is 4 per month. Average coffee consumption frequency per week is calculated as 2,63 and the median is 2. 121 (%32,4) respondents reported that they consume coffee more than once per day, 100 (%26,7) reported one per day, 53 (%14,2) consume coffee 2-3 times per week, 34 (%9,1) consume coffee 4,5 times per week, 18 (%4,8) consume coffee one per week, and 45 (%12) consume coffee less than once per week. 115 (%30,7) Respondents report they consume coffee in glass, 198 (%52,9) in cup/porcelain, 38 (%10,2) in paper cup, 10 (%2,7) in foam cup, and 9 (%2,4) in other cups. 131 (%35) respondents report that they consume instant coffee/soluble coffee, 58 (%15,5) filter coffee, 148 (%39,6) Turkish coffee/coffee pot, 25 (%6,7) coffee machine, and 3 (%0,8) other. Participants are from 67 different towns from Turkey, and 49 of them are foreigners.

3.2. Food-Related Lifestyle Scale

Exploratory Factor Analysis (EFA) with Promax rotation is conducted for the food-related lifestyle scale (Table 1). Hair et al. (2010) suggest that factor loadings greater than 0.40 are considered as significant for interpretative purposes. Shopping List item no 3 (Usually I do not decide what to buy until I am in the shop/I have a tendency to buy a few more things than I had planned.) is dismissed because of a low factor loading. Price/quality relation and Price criteria items are placed under the same dimension. Price is used as a name for this new dimension. The remaining factor structure complies with the literature.

Table 1: EFA Factor Loadings of Food-Related Lifestyle Scale

Items	Components				
	1	2	3	4	5
Price_1	,784				
Price_2	,742				
Price_3	,717				
Price_4	,705				
Price_5	,604				
Price_6	,460				
Health_2		,906			
Health_1		,785			
Health_3		,782			
Importance of Product Information_2			,889		
Importance of Product Information_3			,767		
Importance of Product Information_1			,677		
Attitudes to Advertising_1				,832	
Attitudes to Advertising_3				,832	
Attitudes to Advertising_2				,547	
Shopping List_2					,879
Shopping List_1					,737

3.3. Sensory Aspects Scale

Exploratory Factor Analysis (EFA) with Promax rotation is conducted for the food-related lifestyle scale (Table 2). Organic products dimension, Taste dimension item no 3 (It is more important to choose food products for their nutritional value rather than for their taste), and Interest in cooking dimension item no 1 (I like to have ample time in the kitchen for coffee preparation) are removed. Social event and Social relationships items are factored under the same dimension, a new name is given as the Social Aspects of Coffee. Freshness and Taste items are factored under same dimension, a new name is given as the Freshness/Taste.

Table 2: EFA Factor Loadings of Sensory Aspects Scale

Items	Components						
	1	2	3	4	5	6	7
Social Aspect of Coffee_1	,852						
Social Aspect of Coffee_2	,802						
Social Aspect of Coffee_3	,785						
Social Aspect of Coffee_4	,739						
Social Aspect of Coffee_5	,645						
Social Aspect of Coffee_6	,616						
Freshness/Taste_1		,831					
Freshness/Taste_2		,774					
Freshness/Taste_3		,750					
Freshness/Taste_4		,741					
Freshness/Taste_5		,559					
Convenience_1			,946				
Convenience_2			,908				
Convenience_3			,685				
Looking for New Ways_1				,742			
Looking for New Ways_3				,728			
Looking for New Ways_2				,615			
Specialty Shops_2					,796		
Specialty Shops_3					,742		
Specialty Shops_1					-,598		

Interest in Cooking_2	,887
Interest in Cooking_3	,828
Novelty_1	,804
Novelty_2	,722
Novelty_3	,562

3.4. Attitudes Towards Coffee Packaging Scale

Exploratory Factor Analysis (EFA) with Promax rotation is conducted for attitudes towards the coffee packaging scale (Table 3). As it could not pass validity and reliability tests, the Environmental dimension is removed from the scale. In relation to this, researchers have shown environmental concern was not significantly related to attitude (Nguyen, Phan, Nguyen, Dang, & Nguyen, 2019). Practical/Convenient dimension items, Easy to open and close dimension items and Sufficient information items are factored under the same dimension, a new name is given as Practical & Informative. Transparent/Not hiding the product are factored under the Correct preservation dimension.

Table 3: EFA Factor Loadings of Attitudes Towards Coffee Packaging Scale

Items	Components			
	1	2	3	4
Practical&Informative_1	,813			
Practical&Informative_2	,768			
Practical&Informative_3	,745			
Practical&Informative_4	,692			
Practical&Informative_5	,516			
Practical&Informative_6	,429			
Correct Preservation_1		,839		
Correct Preservation_2		,790		
Correct Preservation_3		,750		
Correct Preservation_4		,606		
Correct Preservation_5		,572		
Attractiveness_3			,894	
Attractiveness_2			,859	
Attractiveness_1			,742	
Attractiveness_4			,562	
Adequate Size_2				,860
Adequate Size_1				,824
Adequate Size_3				,751

EFA with Promax rotation yield a one-factor solution for Intention to Buy dimension, suggesting validity.

3.5. Reliability Analysis

Cronbach's Alfa Coefficients are calculated and given in Table 4, to ensure the reliability of the scales.

Table 4: Cronbach's Alpha Coefficients for Validated Factor Structure.

Dimensions	Cronbach's Alpha	Number of Items
Price	,802	6
Importance of product information	,751	3
Attitudes to advertising	,641	3
Shopping list	,715	2
Social Aspects of Coffee	,850	6
Freshness/Taste	,795	5
Convenience	,806	3
Looking for new ways	,698	3
Specialty shops	,078	3
Interest in cooking	,699	2
Novelty	,513	3
Practical	,865	6
Preservation	,847	5
Attractiveness	,833	4
Adequate_size	,824	3
Intention to Buy	,864	3

The Specialty Shops dimension and Novelty dimension are removed as they did not pass the reliability test.

4. Decision Tree Modeling

Decision trees (DT), introduced as a part of data mining toolset in the 1960s, are one of the most widely used methods as they are simple, neat, and robust. Advantages of DTs' ability to explain relationships in data by revealing significant interactions between variables make them popular specialized tree-building techniques for classification purposes and an efficient way to segment populations into meaningful sub-groups or segments.

Decision Trees can be used to determine predictor importance of the input variables. After the related significant variables are defined, DT methods can be used to formulate hypotheses and research which variables play major roles on dependent variable. As a rule of thumb, the more records a variable influence, the greater the importance of the variable.

This study executed the CHAID algorithm, a non-parametric procedure that makes no assumptions about basic data to develop decision tree models. CHAID, one of the most popular DT algorithms, is a fast, statistically versatile DT algorithm that quickly and efficiently analyzes data and creates segments and profiles the target group. CHAID algorithm determines how continuous and/or categorical independent variables best combine to predict a binary result based on the "if-then" rules by splitting each argument into mutually exclusive sub-nodes based on the homogeneity of the sample. However, CHAID algorithm requires several decisions to be made, including the node splitting criteria, tree depth, and the level of significance. For this study, the response variable is the intention to buy ready to drink coffee in a glass flask, more than 4 points are encoded as "More Likely" to buy coffee ready to drink in a glass flask which is binary coded as "More Likely" and "Less Likely" to buy coffee in a glass flask.

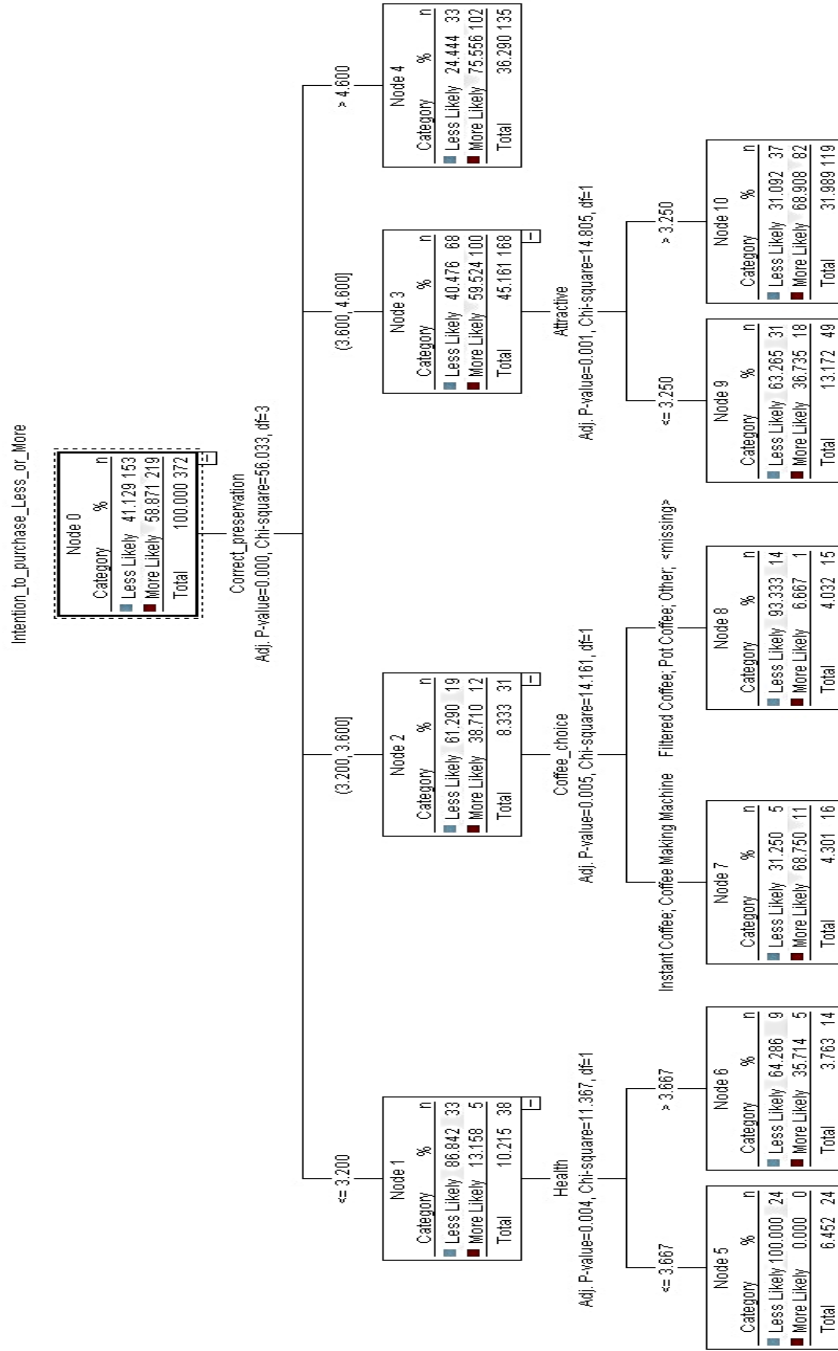
DT methods split nodes into sub-nodes creating a tree-like hierarchy of branches. Beginning from the root node to the terminal node, each path or branch represents a classification decision rule which can be notated as "if-then" rules. For example, "if condition 1 and condition 2 and condition ... and condition k occur, then outcome j occurs". The CHAID algorithm works using a series of merge, split, and stop steps. In DT methods complexity can be achieved with the cost of robustness, thus to avoid overfitting and underfitting it is important to set stopping rules. Stopping rules can be defined with the minimum number of samples in terminal nodes, the maximum number of levels the tree can grow, and the minimum number of cases that any node must contain to split. In this study, maximum tree depth is set to two, as more than two levels are difficult to report, and the most important variables are partitioned in two levels. As the stopping rule minimum records in the parent branch is set to 2%, and 1% in child branch. Significance for splitting and merging is set to 0,05 significance level. Pearson chi-square method is operationalized. Missing values are involved as missing in the model, no replacement is done.

In each of the resulting sample partitions, the sample proportions of the Intend to buy were used to derive the predicted possibilities of the purchase intention for all situations in that group.

5. Results

The "food-related lifestyles" instrument, "sensory aspects" scale, "attitudes towards coffee packaging" scale are related to the "intention to purchase" ready to drink coffee in a glass flask to illustrate the building of a decision tree model. The goal of the analysis was to identify the most important factors from a pool of 16 dimensions and demographics including gender, age, income, education, marital status, shopping pattern, etc. The decision tree model generated from the dataset is shown in Figure 1.

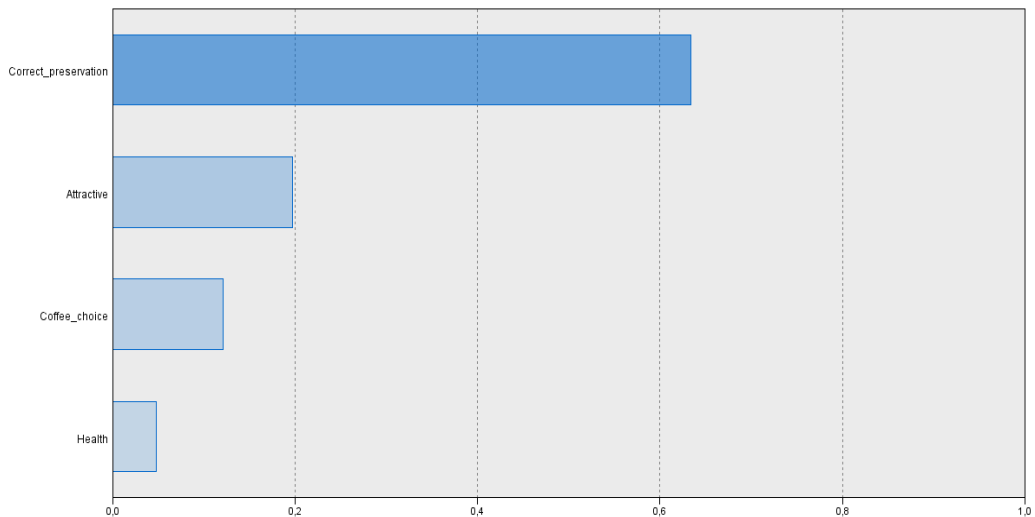
Figure 1: Decision Tree Predicting the Intention to Buy Coffee in Glass Flasks

All individuals were divided into 10 subgroups from the root node to leaf nodes through different branches. The decision tree model helps to identify the combinations of factors that constitute the highest (or lowest) probability of intention to buy ready to drink coffee in a glass flask. For example, respondents who score low ($\leq 3,667$) on the health dimension and who score low ($\leq 3,200$) on correct preservation dimension may not show any intent to buy coffee in a glass flask (100% Less Likely, 0% More Likely). In a similar approach, respondents who score high ($> 3,667$) on health dimension and who score low ($\leq 3,200$) on correct preservation dimension may have intent to buy coffee in a glass flask (64,296% Less Likely, 35,714% More Likely). In another word, if a consumer has no interest in health issues, and no interest in correct preservation, thus, he has no interest in a glass flask ready to drink coffee.

The CHAID algorithm segmented the data into statistically significant subgroups that were mutually exclusive and detailed. The tree analysis in Figure 1 shows the 2 level CHAID tree with a total of 10 nodes, of which 6 were terminal nodes. All the predictor variables reached predictor importance or significance to be included in this model including correct preservation (0,63), attractiveness (0,20) coffee choice (0,12) and health (0,05), items (Figure 2). This model had an overall ability to detect intention to buy at 73,39% (273 correct, 99 wrong out of 372 respondents).

Figure 2: Predictor Importance Levels

The intentions about buying ready to drink coffee in glass flasks of this sample was 41,129 percent “Less Likely”, and 58,871 percent “More Likely”. The first level of the tree was split into four initial branches. The correct preservation was shown to be the best predictor variable for splits in the first level ($p=0,000$; $\chi^2=56,033$; $df=3$). The subset of subjects categorized by correct preservation score less than or equal to 3,20 had a Less Likely prevalence of intention to buy (86,842%) than More Likely (13,158%). In the subset of subjects with correct preservation score higher than 3,20 and lower and equal to 3,60, 61,290% of the respondents are Less Likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask, and 38,710% More Likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask. In the subset of subjects with correct preservation score higher

than 3,60 and lower than and equal to 4,60, 40,476% of the respondents are Less Likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask, and 59,524% of the respondents are More Likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask. In the subset of subjects with correct preservation score higher than 4,60 24,444% of the respondents are Less Likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask, and 75,556% of the respondents are More Likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask.

In the subset of subjects with a correct preservation score less than or equal to 3,20, the next split is based on Health which is less than or equal to 3,667 and greater than 3,667 ($p=0,004$; $\chi^2=11,367$; $df=1$). In the subset of subjects categorized by lower health sensitiveness scores, 100% of the respondents are Less Likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask. In the subset of subjects with a correct preservation score greater than 3,667, 64,296% of the respondents are Less Likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask, and 35,714% of the respondents are More Likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask.

In the subset of subjects with a correct preservation score greater than 3,200 and less than or equal to 3,600, the next split based on a coffee choices variable ($p=0,005$; $\chi^2=14,161$; $df=1$), which is a categorical variable. The next split has branches of (1) Instant coffee and Machine made instant coffee drinkers, and (2) Filtered coffee, Pot coffee, and other coffee choices. Consumers who prefer Instant coffee and Coffee machine coffee are 31,25 percent Less likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask, and 68,75 percent More Likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask. Consumers who prefer Filtered coffee, Turkish coffee, and other kinds of coffee are 93,333 percent Less Likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask, and 6,667 percent More Likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask.

In the subset of subjects with a correct preservation score greater than 3,60 and less than or equal to 4,60, the next split based on the Attractiveness dimension of less than or equal to 3,25 and greater than 3,25 ($p=0,001$; $\chi^2=14,805$; $df=1$). Consumers who do not favor attractive packaging ($\leq 3,250$) are 63,265 percent Less likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask and 36,735 percent More Likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask. Consumers who favor Attractive packaging ($> 3,250$) are 31,092 percent Less Likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask, and 68,908 percent More Likely to purchase ready to drink coffee in a glass flask.

The subset of subjects with a correct preservation scores greater than 4,60 are 24,444 percent Less Likely to purchase a ready to drink coffee in a glass flask, and 75,556 percent More Likely to buy it.

6. Conclusion

Consumers' choice of food has gone beyond the issue of taste, security or convenience. Other features, such as health-related features and ethical features, can also affect consumers' food preferences. This study aims to fill in the gaps in the literature by clarifying the role of a glass packaging in predicting the intention to purchase. The study demonstrating a DT model for the intention of purchasing ready to drink coffee in a glass flask. The model was derived using a CHAID algorithm based on the presence or absence of intention to purchase ready to

drink coffee in a glass flask as the target variable and “food-related lifestyles” instrument, “sensory aspects” scale, “attitudes towards coffee packaging” scale and demographics including gender, age, income, education, marital status, and shopping pattern as its predictors.

The CHAID model illustrates multilevel interactions among correct preservation, health, coffee choice, and attractive factors to identify pathways to detect the intention to purchase ready to drink coffee in a glass flask. The four variables (correct preservation, health, coffee choice, and attractive) were included as predictors of the target variable, intention to purchase.

The findings suggest that the most important factor in determining intention to purchase ready to drink coffee in a glass flask is the correct preservation. The other predictor variables are coffee choice, attractive packaging and health. The findings are congruent with the literature. Nian, Shi, Gao, and Zhao (2019) found out that potential consumers who are willing to pay more for healthy food labels and ethical labels are also the consumers who recycle in daily life, and exercise in daily life, in other words, if the consumer is involved in health, and correct preservation, he is more likely to prefer glass packaged coffee.

In their study, Jetsadalak and Suwunnamek (2019) identified three groups when purchasing organic food products, sensory organic eaters, organic eaters, and unhealthy conventional organic eaters. Consumers can be segmented according to their level of health sensitiveness, so it is a problem of degree. Results of this study suggest a similar pattern, glass packaged coffee consumers are segmented into four groups according to the correct preservation scores, which means that conventional consumers, which have less health sensitivity, may not prefer glass packaged coffee, but health-oriented high correct preservation sensitive consumers.

Cholewa-Wójcik et al. (2019) stated that among all socio-economic needs and requirements posed to food packaging, food security is the most critical need for consumers. The results of this study also suggest that correct preservation is the most important splitting factor. Other packaging properties such as convenience and legal requirements fulfillment are not of importance when it comes to coffee consumption in glass, but attractive packaging. Also, pot coffee consumers do not favor ready to use coffee offered in a glass flask, but instant and coffee machine prepared coffee consumers do.

Consumer expectations and interests when buying food and beverages are important factors that need to be analyzed to improve the industry. Even with the current lifestyle of the century, it has been noticed that there is a constant change in the search for nutritional habits and healthier products (Gadioli et al., 2013). Therefore, to develop new offers or develop existing products, consumers’ perceptions and expectations about innovative products and packages, the attractive power of new offers and packages, the information looked for on the package during purchase, and the acceptability of the new products and packaging offered to the current and potential consumers should be researched (Kähkönen, Hakanpää, & Tuorila, 1999). The packaging is a source of product recognition (van Dam & van Trijp, 1994), especially as it serves as an external quality sign and provides information on consumers' brand image and lifestyle (Eldesouky et al., 2015).

Proposed model suggests that packaging should be characterized by correct preservation, health, attractiveness, and coffee choice in a glass flask offer. The ready to drink coffee offered

in a glass flask should target instant coffee drinkers, with high food security and safety perceptions, with an attractive package design. The packaging industry needs to identify and understand the consumer preferences towards coffee in a glass package which is a valuable source of information useful when developing improvements.

The methodology and the results of this study are supposed to contribute to the current literature on market segmentation by introducing the use of a machine learning algorithm to reveal the consumer profiles. The findings of this study also suggest ready to drink coffee producers in deciding packaging strategies according to the targeted consumer segments. However, only the purchasers of ready to drink coffee in glass flasks are focused in this study. The future studies may benefit the methodology conducted in consumer profiling.

References

- Anderson Jr, W. T., & Golden, L. L. (1984). Lifestyle and psychographics: A critical review and recommendation. *Advances in consumer research*, 11(1).
- Ansari, A., Usama, M., & Siddiqui, D. A. (2019). Packaging Features and Consumer Buying Behavior Towards Packaged Food Items. *Global Scientific Journal*, 7(3), 1050-1073.
- Bisp, S. (2014). Food-related lifestyle: development of a cross-culturally valid instrument for market surveillance. *Values, lifestyles, and psychographics*, 337.
- Casini, L., Boncinelli, F., Contini, C., Gerini, F., Scozzafava, G., & Alfnes, F. (2019). Heterogeneous preferences with respect to food preparation time: Foodies and quickies. *Food quality and preference*, 71, 233-241.
- Cholewa-Wójcik, A., Kawecka, A., Ingraio, C., & Siracusa, V. (2019). Socio-economic requirements as a fundament of innovation in food packaging. *Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation*, 15(1), 231-256.
- Dantas, M. I. S., Nakajima, V., Rosa, D. D., Andrade, F. O., Canzian, C., & Martino, H. S. D. (2011). Guava Jam packaging determinant attributes in consumer buying decision. *Food Science and Technology*, 31(3), 567-570.
- Eldesouky, A., Pulido, A., & Mesias, F. (2015). The role of packaging and presentation format in consumers' preferences for food: an application of projective techniques. *Journal of Sensory Studies*, 30(5), 360-369.
- Gadioli, I. L., Pineli, L. d. L. d. O., Rodrigues, J. D. S. Q., Campos, A. B., Gerolim, I. Q., & Chiarello, M. D. (2013). Evaluation of packing attributes of orange juice on consumers' intention to purchase by conjoint analysis and consumer attitudes expectation. *Journal of Sensory Studies*, 28(1), 57-65.
- Grunert, K. G. (1995). Development and testing of a cross-culturally valid instrument: food-related life style. *ACR North American Advances*.
- Hair J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate Data Analysis*, 7th Edition, Pearson, UK.
- Jetsadalak, N., & Suwunnamek, O. (2019). Thai Consumer Organic Food-Related Lifestyle (FRL), Attitude and Perceived Value Segmentation: A Discriminant Analysis Approach. *Asian Journal of Scientific Research*, 12, 112-119.
- Kähkönen, P., Hakanpää, P., & Tuorila, H. (1999). The effect of information related to fat content and taste on consumer responses to a reduced-fat frankfurter and a reduced-fat chocolate bar. *Journal of Sensory Studies*, 14(1), 35-46.
- Kampfer, K., Leischnig, A., Ivens, B. S., & Spence, C. (2017). Touch-flavor transference: Assessing the effect of packaging weight on gustatory evaluations, desire for food and beverages, and willingness to pay. *PloS one*, 12(10), e0186121.
- Kanta, M. (2017). A Comprehensive Note on "Chapter Eight-Identifying Market Segmentation and Targets". In *Book: Marketing Management, Sixth Edition*, Editors: Philip Kotler, Kelvin Lane Keller, Swee Hoon Ang, Chin Tiong Tan, pp.263, Pearson, UK.
- Krishna, A. (2012). An integrative review of sensory marketing: Engaging the senses to affect perception, judgment and behavior. *Journal of consumer psychology*, 22(3), 332-351.
- Küster, I., Vila, N., & Sarabia, F. (2019). Food packaging cues as vehicles of healthy information: Visions of millennials (early adults and adolescents). *Food research international*, 119, 170-176.
- McNeal, J. U., & Ji, M. F. (2003). Children's visual memory of packaging. *Journal of Consumer Marketing*, 20(5), 400-427.
- Nguyen, T. T. M., Phan, T. H., Nguyen, H. L., Dang, T. K. T., & Nguyen, N. D. (2019). Antecedents of Purchase Intention toward Organic Food in an Asian Emerging Market: A Study of Urban Vietnamese Consumers. *Sustainability*, 11(17), 4773.
- Nian, Y., Shi, L., Gao, Z., & Zhao, R. (2019). Is People's Daily Lifestyle Consistent with Their Food Purchasing Behavior? 2019 Annual Meeting, July 21-23, Atlanta, Georgia 290680, Agricultural and Applied Economics Association.
- Rodríguez-Parada, L., Mayuet, P. F., & Gámez, A. J. (2019). Custom Design of Packaging through Advanced Technologies: A Case Study Applied to Apples. *Materials*, 12(3), 467.
- Rundh, B. (2005). The multi-faceted dimension of packaging: marketing logistic or marketing tool? *British food journal*, 107(9), 670-684.
- Saba, A., Sinesio, F., Moneta, E., Dinnella, C., Laureati, M., Torri, L., . . . Gasperi, F. (2019). Measuring consumers attitudes towards health and taste and their association with food-related life-styles and preferences. *Food quality and preference*, 73, 25-37.

Scholderer, J., Brunsø, K., Bredahl, L., & Grunert, K. G. (2004). Cross-cultural validity of the food-related lifestyles instrument (FRL) within Western Europe. *Appetite, 42*(2), 197-211.

Thøgersen, J. (2017). Sustainable food consumption in the nexus between national context and private lifestyle: A multi-level study. *Food quality and preference, 55*, 16-25.

Tu, J.-C., Chang, H.-T., & Chen, S.-B. (2019). Factor Analysis of Packaging Visual Design for Happiness on Organic Food—Middle-Aged and Elderly as an Example. *Sustainability, 11*(12), 3267.

Van Dam, Y. K., & van Trijp, H. C. (1994). Consumer perceptions of, and preferences for, beverage containers. *Food quality and preference, 5*(4), 253-261.

Van Huy, L., Chi, M. T. T., Lobo, A., Nguyen, N., & Long, P. H. (2019). Effective segmentation of organic food consumers in Vietnam using food-related lifestyles. *Sustainability, 11*(5), 1237.

Wells, L. E., Farley, H., & Armstrong, G. A. (2007). The importance of packaging design for own-label food brands. *International Journal of Retail & Distribution Management, 35*(9), 677-690.

Evaluation of the Cluster Components for Apiculture Products and Honey in the Black Sea Region of Turkey¹

Özgür Teoman²

Onur Yeni³

Karadeniz Bölgesi'nde Arıcılık Ürünleri ve Bal için Küme Bileşenlerinin Değerlendirilmesi	Evaluation of the Cluster Components for Apiculture Products and Honey in the Black Sea Region of Turkey
Öz Türkiye'de bal ve diğer arıcılık ürünleri sektörü son yıllarda gerek üretim düzeyi gerekse meydana getirdikleri katma değer itibariyle önemli gelişmeler kaydetmektedir. Bu çalışmada Karadeniz Bölgesi için bal ve arıcılık ürünleri üretimine yönelik olarak daha etkin işleyen bir piyasa yapısı için bir kümelendirme modeli değerlendirilmiştir. Küme, biri merkezi, üçü tamamlayıcı dört kısımdan oluşmaktadır. Stratejinin merkezi bileşenini Karadeniz Bölgesindeki üreticilerin önemli bir kısmını oluşturan küçük aile işletmeleri ile bal ve arıcılık ürünleri için etkin fiyat oluşumunu sağlayacağı düşünülen değişim piyasası oluşturmaktadır. Kümenin ilk kutbu olan arz sağlayıcılar arasında girdi sağlayıcıları ile ürünleri işleyici ve arıcılık yan ürünleri üreten firmalar yer almaktadır. İkinci kupta finansmana ve pazarlamaya dönük hizmet sağlayıcıları ile turizm sektörü yer alırken, kümenin son kutbunu, kamu ve özel sektörün teknolojik ve finansal desteğiyle oluşacak kurumsal destek mekanizmaları oluşturmaktadır.	Abstract Honey and other apicultural products have made a considerable progress in both production levels and value added in Turkey. We evaluated a clustering formation for the honey and apicultural products sector in the Black Sea Region of Turkey to develop a more efficient market framework. In our cluster, there is one center and three poles of the cluster: Beekeepers and exchange market in the center, supply providers, service providers and institutional support are in the poles. The central component of the cluster is the small family enterprises, which constitutes a significant part of the producers in the Black Sea Region. The other central part of the cluster; exchange market is expected to promote efficient price formation. The stakeholders of the supply providers are the input providers and food processing and by-product companies. The second pole of the cluster is composed of financial institutions and services, marketing services and tourism sector. Institutional support mechanisms are the last pole of the cluster and composed of public and private support.
Anahtar Kelimeler: Arıcılık, Bal Üretimi, Tarımsal Kümelendirme, Bölgesel Kalkınma, Karadeniz Bölgesi, Türkiye	Keywords: Apiculture, Honey Production, Agricultural Clustering, Regional Development, Black Sea Region, Turkey
JEL Kodları: Q13, Q17, R11	JEL Codes: Q13, Q17, R11

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazarlar makaleye eşit düzeyde katkı sağlamıştır (1. Yazar %50- 2. Yazar %50).
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ A previous version of this study was presented in the Third International Annual Meeting of Sosyoekonomi Society, April 28-29, Ankara, Turkey.

² Assoc. Prof. Dr., Hacettepe University FEAS, Department of Economics, ozgurt@hacettepe.edu.tr

³ Assist. Prof. Dr., Hacettepe University FEAS, Department of Economics. oyeni@hacettepe.edu.tr

1. Introduction

In Turkey, following the IMF stand-by agreement in 1999, a new agricultural support policy framework was constituted by letters of intent submitted to the IMF and the World Bank.⁴ The new regime basically implied a gradual increase in market relationships for agricultural production and marketing. An increase in the welfare of producers and consumers in the market depends on the economic efficiency of agricultural input and product markets. In recent years, some applications of clustering as a means of regional economic development have been observed in the agricultural sector through the demand for high quality and standardized agricultural raw materials of the food industries. Parallel with general agricultural improvements, honey and apiculture products sector have made considerable progress in both production levels and value added in Turkey. According to FAO data, in 2018, Turkey was second in terms of honey production among countries. Despite this promising trend, the sector had not operated efficiently in terms of production and marketing. Depending on relatively high prices of honey and accordingly, lack of foreign competitiveness can be seen as consequences of the aforementioned lack of efficiency.

In this paper, we evaluate a cluster for the honey and apicultural products sector in the Black Sea region as an alternative model for achieving a more efficient market framework. The study is based on the theoretical foundations of clustering, especially, New Economic Geography (NEG) approach which asserts the role of agglomeration in regional development, and the “diamond model” framework proposed by Porter (1990). In addition to the review of the related literature on agricultural clustering experiences, we use a descriptive analysis to present sector’s importance for Turkey and for the Black Sea region, and its current situation to form a basis for our evaluation.

The rest of the paper is organized as follows: the following section evaluates recent transformation trends in agriculture with particular emphasis on its role in regional development and elaborates the general features of NEG approach concerning regional development. The third section discusses economic clusters and Porter’s diamond model theoretically to form the basis of the evaluation of the apiculture cluster. The fourth section discusses emergence of agricultural clusters and presents potential economic benefits of them in the light of Porter’s model. In the section five we present literature survey on agricultural clusters. The sixth section includes our descriptive analysis regarding apiculture in Turkey and our evaluation for apiculture cluster in the Black Sea region of Turkey. Finally, section seven concludes.

2. Agricultural Transformation in Regional Development: An Evaluation within the Context of the New (Third) Food Regime

If the traditional route to economic development is followed, it can be expected that the share of agriculture in national income and employment decreases in parallel with the increasing importance of manufacturing and services. For developing countries, this standard path is complicated by the dynamics of globalization (Şenses, 2013). Despite the decline in the

⁴ For detailed information for the new agricultural policies of Turkey, especially the new agricultural support policy framework constituted by the letters of intent; see Oyan (2013: 111-131).

share of agricultural sector in GDP in such countries, the inadequacy in some socio-economic indicators continues to increase.⁵ On the other hand, there are significant and radical transformations in terms of production, marketing and distribution processes in developing countries as neo-liberalism promotes the dominance of market-oriented relations. If such transformations are considered as a process in the context of the role of agriculture and food in capital accumulation, H. Friedmann's concept of a food regime can be used as an explanatory framework for this process (McMichael, 2009). The food regime is a concept that relates international food production and consumption with the historical forms of capital accumulation (Ulukan, 2009: 57), and makes a holistic analysis of the production, consumption and distribution processes of agro-food relations. Thus, all processes that a foodstuff goes through from agricultural raw materials to the final consumer are evaluated through a combination of backward and forward linkages. For example, in the case of wine, pesticides injected into the vineyards, which are backward linkage factors, and marketing factors used in the bottling and labeling, which are forward linkage factors are analyzed together (Büke and Gökdemir, 2010: 188).

Food regimes passed through two historical phases, in each of which the circulation of foodstuffs globally for developing countries has changed along with agricultural forms (monoculture-based plantations, family farms, and capitalist agricultural firms). Following the first two regimes;⁶ in the third and current stage, which is called "green capitalism", the distance between the central point of food production and the location where it is sold has increased considerably in the production/supply chain, and contract farming, which focuses on standardized foodstuff production, has gained importance. On the other hand, in terms of typical food consumption, while locally produced products are in question in the traditional food system, this has turned into a combination of basic products and processed food, and the share of processed food under a registered brand has increased steadily in the modern food system (Parfitt et al., 2010).

The market structure emerging as a result of transformation implies a segmented market in terms of consumers. Accordingly, consumers which are included in the upper income bracket have been increasing their demand for products that are "healthy", "fresh" and "ready for use"

⁵ Measures such as low protein per capita of consumers, the average income level of people in rural regions, low welfare level due to high food prices in terms of worker can be counted among the indicators.

⁶ According to H. Friedmann, the first food regime, starting in 1870 was framed within a general rhetoric of free trade and actual workings of gold standard (Friedmann, 2005). In the period between 1870/1914-1930, under the leadership of Britain, a large scale of migration took place in countries with high agricultural potential such as the United States, Australia and New Zealand. Those who emigrated have maintained a free trade regime based on their dependence on Europe, specialized in wheat and animal husbandry produced for export to Europe. In the first food regime commercial agricultural family farms were organized dependent on the export of mono cultural agricultural products. As a result, thanks to low price agricultural products based on cheap labor in these countries, raw materials needed for industrial production and nutrition of working class in Europe could be produced cheaper. The second food regime ongoing 1947-1972 was even more implicit and reversed the food flow from South to North. As the dominant economic power in the bipolar World after II. World War, the United States adopted a high support and protection applications for the agricultural production. This new approach has revealed the excess of agricultural supply in US and the governments directed the excess supply in the form of subsidized exports under the name of "food aid". As a result, subsidized products have replaced the more expensive domestic production and led to changes in traditional consumption patterns (Çaşkurlu, 2012: 63-64).

but “much more expensive”, “high quality” and “less durable”, while, some consumers are excluded from the market for regional “niche”⁷ new products and standard industrial foods, production of which is subsidized as a result of increased income inequality in developing countries. Supply of such niche products is provided by supply chains based on the acquisition of some product-specific characteristics of environmental standards which includes organic agriculture (Friedmann, 2005: 24-25).

Given the characteristics of the third food regime, the interest in specific agricultural products that can only be produced in certain regions has increased in developing countries. As a matter of fact, in such countries, the increasing application for the patent of specific products through geographical sign is attracting attention.⁸ Unlike the earlier development approaches to regional development, the new approach,⁹ treated in the context of “New Economic Geography”, focuses on small enterprises and concentration/clustering (Kloosterman and Boschma, 2005: 394).

2.1. New Economic Geography

NEG tries to explain the factors that affect the geographical distribution of economic activities and how these effects change over time. According to NEG, agglomeration and clustering are less dependent on natural advantages (Tunalı Çalışkan and Kaya, 2018: 78, 79). In this approach, technology exhibits increasing returns to scale and there is imperfect competition in the product markets. Since factors of production are assumed to be mobile between locations, factor prices and incomes are determined endogenously by location choices. Increasing returns to scale leads companies to concentrate their production in a certain location which is determined by the interaction between agglomeration (centripetal) and dispersion (centrifugal) forces (Combes and Overman, 2004: 2881). The location choice of an agent in the NEG approach is, therefore, based on the love of variety assumption (product differentiation), increasing return to scale and transport costs. Together with factor mobility and/or intermediate inputs these three create cumulative causation and agglomeration (Redding, 2010: 297-298). In essence, the key features of the NEG approach¹⁰ can be explained as follows:

⁷ In marketing, “niche” implies the differentiated products that a limited number of consumers demand and thus which are marketed for a limited part of the total market. For the agricultural products, marketing and production of organic agricultural products and products differentiated through grafting are often considered.

⁸ According to the Article 34 of the Industrial Property Code, geographical sign is the sign indicating the origin of a product which possesses a specific quality, reputation or other characteristics attributable to that place, area, region or country of origin. In Turkey, geographical sign applications are handled and approved by the Turkish Patent and Trademark Office (Industrial Property Code, 2016). For a study on the importance of geographical sign for rural development in Turkey see Zambak and Çağatay (2018).

⁹ In the regional development, at first, the mass production with Fordist features was in the front line. In this stage, production was concentrated on large-scale enterprises and the product standardized by automation, which was realized by the producers unaware of each other. Beginning from the 1970s, a process began in which firms of different scales produce with different production methods and in conditions different from each other in a cluster. This can be expressed as a form of advanced production is expected to bring economic advantages by strengthening the interaction between the economic factors (Kloosterman and Boschma, 2005: 394; Čiegis et al., 2011: 79).

¹⁰ The NEG models have gone through four phases until today. The first-generation models are the simple core-periphery models, formed by a combination of increasing returns, geography and new trade theories. In the second-generation models, Krugman’s first model was applied to regional development theories, with industrial clusters added to the

1. Increasing returns to scale: Increasing returns to scale provides higher profits to manufacturing firms in the industrial core due to their increased sales than those in the periphery. As a result, this will attract other manufacturing companies to the region, in turn, extending the industrial core.
2. Imperfect competition: Increasing returns to scale and imperfect competition together increases agglomeration.
3. Factor mobility: Factor mobility means mobility of labor. Locations with higher population are have easier access to market and they offer high wages to labor. Higher wages, in turn, attract more labor to that location and increased population leads to more market access.
4. Intra-industry trade: It is defined as a country's simultaneous import and export of goods identified within the same industry. The role of input-output linkages increases under conditions of imperfect competition and increasing returns to scale since these linkages affect both market size via backward linkages and trade costs via forward linkages.
5. Transportation Costs: If transportation costs are high, trade between different locations will be lower. However, when transportation costs are low, firms are able to sell their products in both locations.
6. Love of variety: It means that each consumer demand multiple varieties of a product. In the context of trade, this assumption implies gains from trade, since consumers of each country easily access to products with local and foreign origin (Tunalı Çalışkan and Kaya 2018: 85-88).

As we mentioned above, according to NEG, the spatial distribution of economic activities is determined by the interaction of agglomeration and dispersion forces. Therefore, a brief explanation of these forces can be useful.

Agglomeration Forces (Centripetal Forces):

Market Size Effects (Linkages): A broad local market includes both forward and backward linkages. It involves the reduction of costs for lower-level producers in the supply chain because the settlement areas with access to large markets are preferred due to the economies of scale and large local markets allow the intermediate goods to be produced locally.

Thick labor markets: Industrial concentration brings together an intensive local labor market, especially for the qualified labor, which makes it easier for workers and employers to find each other.

Pure External Economies: Concentration also brings positive externalities such as the spread of knowledge.

model. In the third-generation models, technological advances and externalities of knowledge have been added to the model. The fourth-generation models introduced after the 2008 Financial Crisis covered the World Bank's "spatially blind" regional development approach and OECD and EU's "place-based" regional development approach (Tunalı Çalışkan and Kaya, 2018: 80).

Dispersion Forces (Centrifugal Forces):

Immobile Factors: Constant factors such as land and other natural sources including labor can hamper concentration of production in two ways: From a supply perspective, production should be done where labor is located. From a demand perspective, as disorganized production factors accompany a dispersed market structure, at least a part of production should be close to the consumers.

Land Rents: Concentration of economic activities leads to an increase in rents in the area of concentration, which is an obstacle for further concentration.

Pure External Diseconomies: External diseconomies such as congestion can also be observed as a result of concentration (Krugman, 1999; Fujita, 2007: 5).

As a result of complicated balance between these two opposing forces, a variety of local clustering of economic activities emerges, the spatial structure of the entire economy is self-organized and the net effect of regional development is determined (Fujita, 2007: 5; Gruber and Soci, 2010: 52).

3. Economic Clusters and Michael Porter's "Diamond Model"

We briefly discussed the importance of agglomeration for regional development in the context of NEG in the previous section. In order to take advantage of agglomeration, a region have to possess competitive advantage in a certain sector. As Porter (1998: 78) argued "clusters affect competitiveness within countries as well as across national borders". Hence, we focus on economic clusters and determinants of their competitiveness in this section.

An economic cluster can be defined as the geographical concentration of interconnected companies, specialized suppliers, service providers and affiliates in a country or region while saving their institutional independence (Porter, 1998: 78; Gültekin, 2011: 29). The European Commission (2008: 5) defines clusters as a group of firms, related economic actors, and institutions that are located near each other and have reached a sufficient scale to develop specialized expertise, services, resources, suppliers and skills. The clustering¹¹ concept was originally developed by Michael Porter primarily for the manufacturing sector. Porter (1990), showed the contributions of clustering on different sectors where some countries have competitive advantage. In these sectors, clustering has two primary common features: the geographical proximity of the companies in the cluster and the interconnectedness/interrelatedness of the firms that are close to each other in a cluster. According to Porter, the outcome is the emergence of positive external economies such as specialized producers in the production of raw materials and components, and the development of specialized supporting technical, managerial and financial services.

Porter (1990) describes functioning of successful clusters with the help of "the diamond model". Accordingly, the four corners of the diamond are composed of factor (input)

¹¹ As a development policy instrument, clustering was first included in the 9th Development Plan covering the period of 2007-2013 in Turkey. The legislative and institutional framework of the clustering applications is drawn by "Clustering Support Program Regulation" prepared by the Ministry of Science, Industry and Technology and published in the Official Gazette dated 15/09/2012. Official Gazettes (dated 25/03/2014 and numbered 28952, and dated 07/02/2015 and numbered 29260) made amendments to the mentioned regulation.

conditions, demand conditions, the context for firm strategy and rivalry, and supporting industries. Porter differentiates between basic and advanced factors under factor conditions. Basic inputs are used in the traditional/agriculture based sectors where simple technologies are more common. On the other hand, advanced factors include qualified labor, modern infrastructure, universities and research institutions, which are more important in terms of competitive advantage in sectors using advanced technology. With regard to clustering, the competitive advantage from factor conditions depends on how efficiently inputs are used (Porter, 1990). Demand conditions include the size and growth rate of demand, the distribution of demand among different product groups, and the number and characteristics of customers. If local demand in a country can orient local firms and producers about new products and services before other countries, it is expected that the country will have a competitive advantage in that sector. On the other hand, the greater the demand level in a market, the greater the likelihood that firms will benefit from economies of scale. The existence of supplier sectors in relation to relevant and supporting industries affects the related sector in various forms. For example, suppliers with competitive power have an ability of reaching new inputs in an efficient and rapid way. Likewise, the benefits of advanced suppliers are also observed in the innovation process. Suppliers help firms to use know-how and apply new technologies. Suppliers also facilitate the transfer of advanced know-how between companies. The benefit is even greater if the suppliers are spatially close to the client firm. Finally, in terms of market structure, the existence of strong competitors in the market is effective on the progress and invention capability of other companies. Rivalry is also a pressure factor in reducing costs, increasing service quality and designing new products. According to Porter (1990: 85), the presence of strong local rivals is the most important factor for the creation and persistence of competitiveness. Because, domestic rivalry has a powerful stimulating effect on the other corners of the diamond. Moreover, the power of domestic rivalry enhances with geographical concentration. Therefore, as one can notice from the brief explanation above, NEG's approach to regional development, and Porter's assessment on the sources of competitiveness of a nation or region are, in fact, complementary.¹²

The maximization of the benefits expected from the clustering depends on the interaction between aforementioned factors. The superiority that will emerge in one factor has an effect on others, or the weakness in one element restricts the full development potential of the industry. For example, the advantages in factor conditions will not stimulate firms to be innovative unless the level of competition is sufficient. Similarly, demand conditions are transformed into an advantage only if the competitive structure is harmonious.

The necessary conditions for clustering are the division of the production process into various stages, and the transport of products through the value-added chain. On the other hand, the sufficient conditions for clustering are (1) possession of know-how which is different from each other, however complements each other through the coordination of many different

¹² For example, considering the agglomeration effects, NEG's market size effects and thick labor markets correspond almost perfectly to Porter's demand conditions and factor conditions, respectively. Moreover, traces of the remaining two points in the Porter's diamond (firm strategy and rivalry, and related and supporting industries) can be seen in NEG's pure external economies.

items that enable the final product to be obtained throughout the value-added chain, and (2) easily sharing and spreading of innovations through information networks established in the clusters (Gültekin, 2011: 34). Because collaboration, interaction and networking, which are inherent in the cluster approach, require a multi-actor formation, the presence of firms itself is not enough to form a cluster. For this reason, clusters also include public institutions, education and training institutions (technical schools, universities) and financial institutions, which are the main actors that will contribute to increasing the competitive advantage of a region. In addition, other important actors involved in cluster formation are institutions, facilitating cooperation such as professional associations (chambers, associations and cooperatives) (Alsaç, 2010: 32). Therefore, three basic components of a cluster, which interacts with each other, and surrounds a center of exchange (market), can be listed as;

- **Supply Providers:** The input and manufacturer companies which provide input and final products in the value-added chain
- **Service Providers:** The financial institutions and marketing companies which maintain the capital and marketing needs of the cluster
- **Institutional Organization:** Public Institutions, Universities and Research Institutions and Associations and professional associations which provide the know-how need for the cluster in terms of institutional public and private support

When all the conditions mentioned above are evaluated together, stakeholders constituting the cluster has the key role in bringing about the expected benefits and returns. Accordingly, in Section 5, we will base our evaluation of apiculture cluster in the Black Sea Region on these basic components.

4. Agricultural Clustering

According to early development models, the agriculture sector was seen inappropriate for creating and driving clustering forces. As the forces of clustering gather momentum in the urban sector, the rural-urban disparity is predicted to increase against rural sector. This approach was related with the four main characteristics of the agricultural sector which stem from the production structure. First of all, the agricultural sector produces generic products, such as food, using constant returns to scale technology. Secondly, the sector is not obviously distinguished in terms of product differentiation, innovations and knowledge externalities. Thirdly, since the structure of agricultural crop markets is often competitive, it does not offer excess profits to producers. Finally, as traditional agricultural production structure is land intensive, agricultural production is not suitable for spatial concentration (Gangopadhyay, 2014: 47-48).

In the 21st century, the demand for food products changed structurally, with demand shifting to differentiated products as described above in the description of the features of the new (third) food regime. This change in the composition of demand is reflected in agricultural production as increasing product differentiation and higher value-added production. As this change has been supported within the frame of standardized product marketing, of patents and of innovations in packaging, which are relatively new practices for the agricultural sector, it can be argued that the sector had re-invented itself. Consequently, the sector started to be

free from the above-mentioned restrictive situation of being a “clustering-incompatible” sector. In this context, "new agriculture" requires instruments to improve competitiveness and innovation capacity at the macro-level. Clustering applications for various agricultural products at the regional level are considered as instruments to serve this development and it is considered that the benefits obtained from agricultural clustering will ultimately contribute to regional development. Additionally, despite measurement difficulties, some field studies have uncovered important externalities arising from cooperation and input/information among rural households (Gangopadhyay, 2014; Özüğurlu, 2011). This finding supports that clustering has the ability to create positive externalities, even for agricultural structures where family-type agricultural operations are prevalent.

An agricultural cluster can be deemed as an advanced type of agricultural industrialization. The Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) describes agricultural clusters as a model consisting of agricultural producers, enterprises and institutions related to the same agricultural sub-sector and facing common challenges and pursuing common opportunities (Gálvez-Nogales, 2010: 5).

Depending on the general cluster model of Porter (1990; 1998) described in the Section 3, we can identify four internal and two external factors that determine success of an agricultural cluster. Internal factors are factors of production, demand conditions, performance of related industries and supporting industries. The external factors are affiliated institutions and government. The dynamic integration of these components is expected to bring out different economic benefits and can be explained under five headlines:

1. An agricultural cluster can push forward the development of local economy, and consequently, some expected benefits such as increases in local innovation capacity can be realized. The synergy created in a cluster enhances the local innovation capability and clusters can benefit from regional brand effect. Consequently, the main products produced by the clusters gain competitive strength and higher brand recognition (for example, geographical sign mentioned previously). Especially, new agricultural clusters which include the development of some industries related to agriculture, such as agricultural service, are more influential because of their innovative activities. Therefore, it is easy for them to form a local brand. The local brand will help the region to enhance and consolidate its image in the eyes of investors and consumers.
2. An agricultural cluster is favorable toward promoting competitiveness of cluster enterprises. In agricultural clusters, the companies establish relations and cooperation to organize a network. This network facilitates achieving competitive advantage which is the basis for a sustaining a cluster in the long run.
3. Agricultural clustering gives rise to advances in the degree of specialization. Not only specialization improve the agricultural technology level, but it also contributes to agricultural mechanization. As a result, economies of scale can be achieved in agricultural production. In addition, due to increased cooperation among agricultural producers in the cluster, their market risk resilience can improve, which in turn stabilize the market price and increase producers' income. Consequently, the tendency of

“exclusion of family type producers from the production process” observed in the third food regime in recent years can be reversed (Liu and Koziol, 2011: 2-4).¹³

4. The geographical concentration via clustering provides more career opportunities for surplus rural laborers. An advanced cluster attracts talented workers from other regions and also provides an efficient way to provide other important inputs. The search and transaction costs for hiring labor will be reduced because the firms in the advanced clusters have access to a pool of qualified and experienced workers.

5. In particular for agricultural clusters, agricultural raw material processing firms will be able to reduce transaction costs using local suppliers instead of providing resources from a remote supplier (Gültekin, 2011: 35).

5. Literature Review on Agricultural Clusters

Studies on agricultural clustering in the literature are concentrated in agro-industrial sectors. Besides, studies on grape-wine clusters are noteworthy for clustering at the level of agricultural products. For instance, Giuliani and Bell (2005) focused on the Chilean wine cluster. The study explored how the clustering model affects companies' innovation ability. In another study, Davidson et al. (2009) examined the South African wine cluster focusing on some problems of the cluster regarding factors of production and demand conditions. Nipe et al. (2010) examined wine production in the McLaren region of South Australia from a microeconomic perspective and found that clustering raises competitiveness of stakeholders in the cluster. As a last example of studies on wine clusters, Centonze (2010) studied the New York agricultural cluster in the United States and questioned the conditions of transition from an agricultural cluster to a wine cluster.

Examples of different agricultural clustering studies involve Chinese tobacco-cigarette cluster, Dutch flower cluster, Chilean salmon cluster and Ukrainian meat and milk clusters. Eng (1999) examined the tobacco-cigarette cluster in Yunnan Region of China and focused on the local administration support on the components of the cluster and discusses its prosperity effects. Tavoletti (2008) evaluated the Dutch flower sector in terms of positive and negative effects of the clustering. Zanlungo et al. (2011) analysed the development process of salmon cluster in Chile and points out to the importance of social capital at the beginning of the process. Finally, Vasylieva (2017) examined the meat and milk clusters considering their potential of contribution to food safety in regional basis.

In addition to these studies, Kalaycı (2011) and Yıldız and Alp (2014), Bayramoğlu vd. (2016) and Merdan (2018) are the four studies involving agricultural clusters in Turkey. In the first of

¹³ Two examples of agricultural clustering in Turkey where family type of small enterprises can actively raise their income and welfare are the villages of Bursa-Gedelek and İzmir-Bademli. Gedelek pickle cluster was formed as a result of the use of local spring's water which is suitable for the production of pickles in the region, and specialization occurred in the value chain over time. A firm organizes more than 50 peasant families in the region and buys vegetables for making pickles. Pickles obtained from processing in two processing plant in the same region owned by the same firm are exported to Germany, France, Greece, Middle Eastern Countries and Israel. The example of İzmir-Bademli village is based on a cooperative called Bademli Nursery Agricultural Development Cooperative. The 300-member cooperative, whose main function is the marketing of sapling and olive products has established its own brand called Bademli and Potemia, providing permanent information flow between the members through computer and telephone networks. Consultants and partners of Cooperative include universities from Turkey and abroad (Kalaycı, 2011: 124-125).

these studies, Kalaycı (2011) aimed to detect rural and agricultural clusters in Turkey. Findings of the study suggest that there were one potential cluster (Bartın Group of Entrepreneurs Corporation-forestry products), two growing clusters (Gödençe-olive oil and olives and Bademli-saplings and olive products) and one mature cluster (Gedelek-pickles). In the second study, Yıldız and Alp (2014) aimed to reveal the competitiveness of Kars kashar cheese cluster in the context of Porter's Diamond Model by interviewing 60 cluster stakeholders. They found that the cluster have some problems regarding input and demand conditions, supporting industries, competitive strategies, and government support. The last two of these studies involve apiculture clusters. Bayramoğlu vd. (2016) studied the existence of an apiculture sector cluster in Bayburt. They collected the necessary data by applying a questionnaire to the beekeepers and used Porter's Diamond Model in evaluating the clustering potential of the sector. Their findings suggest that apiculture activities in Bayburt presents properties of a "potential cluster". In the last study, Merdan (2018) aimed to determine the clustering potential of apiculture in Gümüşhane by collecting questionnaire data from beekeepers. Using Porter's Diamond Model, he found that the apiculture sector in Gümüşhane is a potential cluster.

There are some other examples of agricultural clusters in Turkey such as İzmir Organic Food Cluster, Şanlıurfa Organic Agricultural Based Industry Cluster, İzmir-Tire Milk Products Cluster, GAP Organic Food Cluster, Luleburgaz Animal Husbandry Cluster (Bozkurtoğlu, 2013; GAP Organik, 2016; Yonca Hayvancılık, 2014). However, there are no studies examining these clusters in the related literature.

6. Apiculture and Honey Cluster in the Black Sea Region: Relations between the Stakeholders and Possible Economic Benefits

Apiculture is one of the important sources of livelihood especially for people who live in forest and forest-edge villages lacking agricultural land. Having some additional economic advantages such as a requirement for only low primary capital and providing household employment also offers a potential growth opportunity for the Turkish economy in terms of high value-added products such as beeswax, royal jelly, pollen and propolis as well as honey, which is the main product of apiculture. About 82,000 family enterprises in Turkey have been engaged in apiculture as a source of livelihood and it has become a permanently developing industry. In the last ten years, Turkey witnessed a continuous increase in the number of hives and honey production. According to the latest FAOSTAT data, 114,113 tons¹⁴ of honey production was achieved with approximately 8.1 million hives in 2018.¹⁵ In addition, FAOSTAT data reveals that Turkey is ranked second in the world after China in terms of total honey production level as it can be seen from Table 1.

¹⁴ According to TURKSTAT, honey production was 107,920 tons in 2018. However, for the purpose of cross-country comparison, we use FAOSTAT figures here.

¹⁵ 7.9 million of which were new type hives (TURKSTAT data).

Table 1: Top Ten Honey Producing Countries, Country Shares and Output (2018)

Rank	Country	Output (Tons)	Share in the World Production (%)
1	China(mainland)	446,900	24.1
2	Turkey	114,113	6.2
3	Argentina	79,468	4.3
4	Iran	77,567	4,2
5	Ukraine	71,279	3.9
6	United States	69,104	3.7
7	India	67,442	3.6
8	Russian Federation	65,006	3.5
9	Mexico	64,253	3.5
10	Ethiopia	50,000	2.7
	European Union	258,610	14.0
	World	1,850,868	100

Source: Authors' own calculations using FAOSTAT data

Despite the recent positive development in levels of honey production, it is not possible to observe the same trend in exports and yield levels. According to UN Comtrade data, Turkey, with 6.41 thousand tons of exports providing a value of \$25.7 million in 2018, is not among the top ten countries in honey exports. This can be attributed to the lack of standardized production and uncompetitive prices resulting from high input costs. In terms of yield, although Turkey is a very rich country in terms of bee genetic resources,¹⁶ the average yield in Turkey is well below the world average. According to FAOSTAT data, in 2018 the average yield of honey is about 20.1 kg/colony in the world whereas the yield in Turkey is only 14.4 kg/colony.¹⁷ This can be explained in particular with an inability to produce indigenous breeds and by inadequate knowledge and application of technology,¹⁸ which are the basic determinants of productivity in the beekeeping sector.

6.1. The Importance and Current Situation of Apiculture in the Black Sea Region

Beekeeping is the primary income generating activity in most provinces in the Black Sea region since arable farming fields are relatively limited. The region offers a suitable environment for high quality honey production due to its topographic and climatic conditions bolstering up beekeeping. The increase in elevation at a short distance in the region creates significant differences in vegetation diversity, and flowering times and periods which in turn positively affect beekeeping (Tunçel, 1992: 98). The highly rich plateaus such as Anzer, İkizdere, Karagöl, Ladik and Gerze provide aforementioned positive topographic conditions. The high-quality honey producer provinces can be listed as Artvin, Bayburt, Gümüşhane, Giresun, Ordu, Rize,

¹⁶ Scientific studies have revealed that Turkey is a very rich country in terms of bee genetic resources. According to this, there are five different bee species (A.m. anatoliaca-Anatolia, A.m. meda-Iran, A.m. caucasica-Caucasus, A.m. syriaca-Syria, A.m. carnica-Thrace) and many sub ecotypes in Turkey (Ceyhan and Emir, 2016: 45; Kekeçoğlu et al., 2007: 227).

¹⁷ The relatively low levels of yield point out to the possibility that technical efficiency is inadequate. As a matter of fact, in a study conducted in 2015, 49% of apiculture enterprises in Turkey were found to have a low level of technical efficiency (Ceyhan and Emir, 2016: 29).

¹⁸ A striking indication confirming this inadequacy can be easily understood from a survey-based study conducted in 38 different provinces in Turkey. A significant portion of bee producers (39%) who were asked "Which kind of bee do you keep?" responded "Frankly, I do not know" (Kekeçoğlu et al., 2007: 230-231).

Trabzon and Samsun. Table 2 shows macro indicators related to beekeeping and honey production in Turkey and in the region.

Table 2: Number of Hives, Honey Production (Tonnes) and Honey Yield (Kg/Hive) in Turkey and Black Sea Region

Area	Number of Hives	Honey Production (Tonnes)	Honey Yield (Kg/Hive)
Black Sea Region Total	1,318,876	22,313	
Black Sea Region Average (According to the number of provinces)	73,271	1,240	17
Turkey Total	6,348,009	108,000	
Turkey Average (According to the total number of provinces)	78,370	1,169	15

Source: Güngör and Ayhan (2016: 110).

As can be seen from Table 2, one-fifth of total production in Turkey is carried out in the Black Sea Region and the honey yield level in the region is above the Turkish average. In addition to the above-mentioned positive production conditions, beekeeping activities mainly carried out in modern hives in the region have been supported by several ministries and regional administrations including Ministry of Agriculture and Forestry and former Ministry of Development through various projects which have a variety of main themes including training.¹⁹ While the data obtained from these projects and macro-based ministry data show positive trends in production and yield levels, various problems are identified that indicate inadequate utilization of the potential of the region. These problems, which are also applicable to Turkish apiculture in general, can be discussed under the two headings of production and marketing.

Firstly, in spite of the government support,²⁰ beekeepers are producing at high cost conditions due to structural problems in apiculture, such as insufficient breeding efforts, lack of training and skilled labor, wrong and untimely use of pesticides, and demand pressures from national market chains for cheaper honey and late payment within these market chains. Such structural problems exist in parallel with apiculture firms operating below their potential for cost efficiency. The economic efficiency coefficient for these firms was calculated as 0.62 by the year 2016 in a study conducted for Turkey overall. An interpretation of this finding suggests that the inefficient apiculture firms have the potential to reduce their costs by 38% and also imply the importance of finding policy solutions to solve structural problems (Ceyhan and Emir, 2016: 29). The presence of high costs leads to higher retail prices of honey companies. In a

¹⁹ For instance, DOKAP (Eastern Black Sea Project) which is one of the recent important and comprehensive regional development projects in Turkey, consists of beekeeping. Republic of Turkey Ministry of Development, Eastern Black Sea Project Regional Development Administration and Anadolu Kalkınma Inc. conducted and completed "Dissemination of Bee and Bee Products Production in Eastern Black Sea Region Project" between 21.05.2014 and 20.05.2015. The project focused on theoretical and practical training activities aimed at maintaining the agriculture and especially production of bee products in appropriate scale and efficiency levels to create economic value in Eastern Black Sea provinces (Artvin, Bayburt, Gümüşhane, Giresun, Ordu, Rize, Trabzon) (DOKAP, 2016: 2-10).

²⁰ In 2018, designated support amounts for beekeeping were 10 TL/hive for full beehive support, 40 TL/hive for bee gene-pool protection support, 15 TL/bee for queen bee support, 40 TL/bee for breeder queen bee support and 60 TL/colony for Bombus bee support (GTHB, 2018). However, it must be noted that according to our calculations using TURKSTAT data, honey input parity (diesel) decreased annually by 8.2% in 2018. This means that the amount of diesel fuel that 1 kg of honey can purchase declined by 8.2%.

country where the average income level is low, such as Turkey, the high price naturally leads to a low level of demand. Moreover, the beekeepers in the region are faced with additional cost problems specific to the region to improve their production, because strengthening the colonies of existing holdings depends for technical reasons on the displacement of the colonies during the production period. High transportation costs and high accommodation fee are also considered as important cost factors specific to itinerant beekeepers in the region (Yaşar et al., 2002: 20). Another problem is that of "wintering". As the temperature falls and winter begins, bees get together to form winter cluster when they hibernate. In order to prevent the cluster from breaking, it is necessary to take precautions related to the winter conditions from the movement that bees stop flying. These precautions include covering the hives after adjoining them, narrowing the hive entrances without completely cutting the ventilation, positioning the hives so as to be protected from cold and hard winds etc. The problem of wintering is also closely related to the low use of queen bees before wintering. The use of young queen bees before wintering is calculated as only 8.20 % at the regional level (Yaşar et al., 2002: 18-19).²¹

When it comes to marketing problems, according to the data obtained from a field study covering all the provinces in the region, approximately 2/3 (65.57%) of honey was marketed by wholesale traders, and the remaining 34.4% is marketed directly by producers but cooperatives do not play an important role in marketing (Yaşar et al., 2002:19). The same study also indicates that producers are not necessarily able to interact with companies that are marketing complementary products such as beeswax, royal jelly, pollen, etc. In addition, it is stated that beekeepers have difficulties in accessing credit from institutions other than Ziraat Bank (Agriculture Bank)²² which is a public bank.

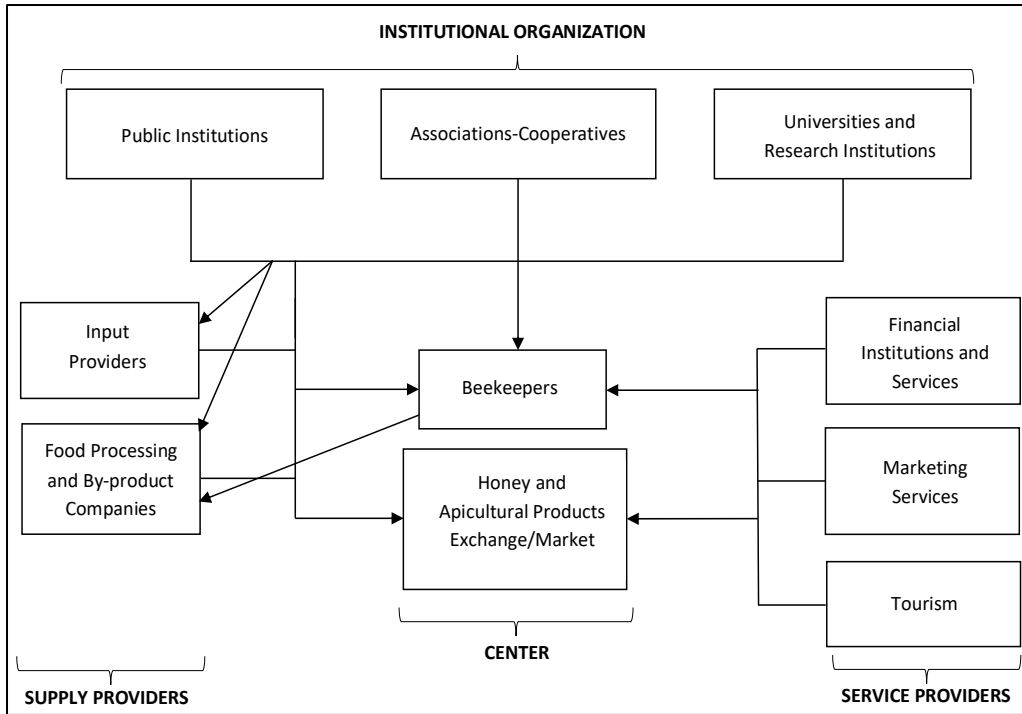
6.2. Evaluation of the Apiculture Cluster Components in the Black Sea Region

In the light of Porter's model and the three basic components of a cluster we have specified in the Section 3, we present an evaluation of the apiculture cluster in the Black Sea Region here. Accepting the FAO's definition of agricultural clustering given above, the stakeholders of the clustering model proposed for apiculture in the Black Sea Region, can be schematically shown as follows:

²¹ For detailed information about "wintering" in beekeeping see Tunçel (1992: 116-117).

²² In recent years, there have been two private banks following the lending policy to the agriculture sector. The share of these two private banks in loans granted to beekeepers is only 15% (Ceyhan and Emir, 2016: 28).

Figure 1: Cluster and its Stakeholders

Source: Adapted from Van Eenennaam and Soesman (2008: 4)

Figure 1 presents the proposed structure of the apiculture cluster and the linkages between cluster components. The cluster has one center and three poles as we mentioned in the theoretical part of the study. Naturally, beekeepers are in the center of the cluster. Those on the left side are the supply providers which consist of input providers and food processing and by-product companies. The right side of the cluster shows the service providers of the cluster. Finally, the stakeholders in the upper side of the cluster represent the institutional organization which consists of public institutions, associations-cooperatives and universities-research institutions. The relationship between the stakeholders and some remarks for the cluster can be sorted as follows:

The small family enterprises constitute the center of the cluster at regional level. For most of these enterprises, beekeeping is not the sufficient income generating activity. The level of capital and technology is low for these enterprises. Considering the positive effects of clustering, the primary aim is to make beekeeping the single or main income generating activity for these enterprises. In order for clustering to reach successful outcomes for producers, it is crucial that producers become organized at the local level. In spite of the existence of honey producer associations in the wholesale trade of honey, these associations are found to be operating inefficiently.²³ If the individual producers or producer groups in regional level (for

²³ In Turkey, there are 80 provincial associations affiliated with Turkish Association of Beekeepers (TAB) and 63 district associations affiliated with the Central Union of Honey Producers of Turkey which are operating at usually sub-provincial level. Some of these associations provide honey filling and packaging services. In a study conducted for Turkey, it

example, on the basis of village) operating outside cooperatives can turn to contract farming²⁴ with honey processing and marketing companies, it will be possible to increase honey production levels by carrying out standard and specific quality of product which is subject to the production contract. Such a change in production strategy would enable the deactivation of intermediary earnings shown above one of the marketing problems of the honey market. The production strategy change may also contribute to the elimination of market failures which are caused by the lack of quality standards that can be regarded as another important problem in the market (Ceyhan and Emir, 2016: V). In addition, if companies can receive geographical signs for the standard and specific quality of honey, they can increase their domestic market share and position for exporting. Thus, as explained in the theoretical part of the study, conditions that will increase the revenues (both in the form of income and profit) expected from the cluster may arise for both beekeepers and companies. Finally, widespread recognition of geographically signed honey may also contribute to food reliability for consumers by avoiding illegal honey production.

One of the important supply providers in the cluster is the input suppliers. As stated above, in spite of the fact that the Black Sea Region has suitable conditions for honey production, high input costs constitute an important problem. The most important shortcoming in terms of inputs is found to be queen bee production in the region (Yaşar et al., 2002: 19). In this respect, the establishment of competing enterprises that specialize in queen bee production is important. At the same time, the queen bee producing enterprises can also provide additional inputs such as hives and lathes. As the number of suppliers per honey producer increases, the market price might fall since the expansion of the specialized supplier base will lead to decreasing input costs, given the presence of positive externalities mentioned in the theoretical part of the study. It may be considered that the public institutions, which are one of the institutional components of the cluster, should introduce some financial incentives such as tax exemption for these companies.

Considering the demand potential of bee products other than honey, one can easily assert that there is a high domestic and foreign market potential of Turkey. Since apiculture is fueled

was found that 89% of beekeepers associations do not operate efficiently. The problems causing inefficiency were identified as marketing (45%), financing (43%), research (4%) and management and personnel (4%) (Ceyhan and Emir, 2016: V)

²⁴ Based on the vertical integration between agriculture, industry and marketing, the contract farming model is an instrument for agricultural producers and food companies for usually a “network” and sometimes “clustering” practice and can be defined in the context of the “interaction chain” among these three sectors. Contract farming model in agriculture is a production and marketing model that involves a contract between the industrial and commercial firms, and the agricultural producers, which is done before the production stage of production. The contract means that while the agricultural producer bears the responsibility of providing output, agricultural raw material processing companies guarantee the purchase of the product under certain conditions (Özçelik et al., 1999: 7). The benefits for the agricultural producers can be considered as benefits from in-kind, in-cash, credit and technical assistance provided by the companies offering contracts, and a reduction in the risk of production and marketing (Edleman, 2006: 97; Özçelik et al., 1999: 7). Considering the expectations of these companies, on the one hand contract farming gives the opportunity to reduce total costs by sharing the labor costs and production risks of the capital owners with the producers while providing a competitive advantage in terms of marketing and sales by guaranteeing the supply of standard quality of raw materials on the other. Ceyhan and Emir (2016: 26) determined that only 2% of beekeeping enterprises in Turkey market their products by contract farming.

only by demand for honey because of the single product orientation in Turkey, it is possible to provide additional income for beekeepers if the demand for other apicultural products (e.g, royal jelly, pollen and propolis) could be increased. Such products are demanded globally as raw materials in various industries including cosmetics, pharmaceuticals and woodworking (TKDK, 2016). If companies manufacturing these products are included among the supply providers of the cluster, there will be an additional link to the chain of production and marketing.

The formation of a price that indicates the quality of the product is clearly another important factor for both honey producers and food processing and marketing companies. As theoretically stated before, markets do not operate efficiently on conditions that the buyers and the producers do not directly face. Under the condition where food processors collect honey and other bee products by means of intermediaries, the share of the value added received by producers who are not in the contract farming decreases while the share of actors such as merchants and intermediaries increase (Ceyhan and Emir, 2016: 39). This condition leads to artificial price increases. An established honey market in the region would contribute to the formation of efficient prices in the market as well as increased producers' income. In addition, as in the cases of cotton, figs and raisins in Turkey, providing laboratory analysis services within the market to indicate product quality will contribute to the formation of a reliable equilibrium price.²⁵

Institutional support, shown in the upper part of the Figure 1, is another pole of the cluster that will help the cluster to be successful. Institutional support consists of "public support", mainly by local administrations, and "private support", in which universities, cooperatives and associations act in coordination. In terms of public support, both at the national and international level, there are many successful examples that involve decentralized structures as complementary elements of clusters for many commercial products.²⁶ The support of ministries and affiliates should focus primarily on a project to be carried out by the ministry.²⁷ Feasibility analysis can be completed by working groups to be formed under a Cluster Initiative Executive Committee which is composed of stakeholders operating at the regional level such as KOSGEB (Small and Medium Business Development and Support Administration), development agencies, universities, cooperatives and associations. Following the completion of the project, public support can focus on training and product development/control. In this regard, it is important to renew DOKAP-like training projects periodically for training the producers. In terms of product improvement, it is necessary to improve breeding, selection and artificial insemination studies based on indigenous races (Kekeçoğlu et al., 2007: 234), and to solve the additives and residue problems in terms of product control. In order to achieve both objectives, the current conditions of laboratory analysis in the provincial organizations of the

²⁵ As in the case of agricultural insurance, a government support for 50% of the product analysis charge might be considered as an option (Ceyhan and Emir, 2016: 55).

²⁶ The tobacco-cigarette cluster in China's Yunnan Region (Eng, 1999), the grape-wine cluster in the California Region of the United States (Porter, 1998) and salmon cluster in Chile (Zanlungo et al., 2011) are among the successful examples that the support of local administrations is important and effective.

²⁷ The project can be based on the scheme of work prescribed for the stakeholders of the Organic Agriculture Cluster of the South Eastern Anatolia region that has been applied previously and has achieved successful results.

Republic of Turkey Ministry of Agriculture and Forestry need to be improved, and if necessary, the number of laboratories should be increased at the regional level.

The third pole of the cluster is the service providers, which is crucial for the capital maintenance for both beekeepers and companies. In recent years, the fact that private banks in Turkey have started to provide loans directly to agricultural producers may increase the opportunities for beekeepers in the region to obtain the necessary loans to increase their fixed capital, especially the number of hives. On the other hand, the enterprises for queen bee breeding and firms of apicultural products could benefit from long-term and low-interest loans of small enterprise incentive packages of public banks. In addition, it is important to decrease the marketing costs of honey and bee products through improving transportation infrastructure. Since environmental conditions are crucial for apiculture, as long as being environmentally sensitive, local-rural roads in the "green road project"²⁸ should be completed by the central and local public authority. This move may also contribute to agro-tourism which is a supplementary service component of the cluster. In this respect, product promotion and marketing will be possible in environment friendly touristic facilities to be built on these roads.

7. Conclusion

The Black Sea Region makes an increasing contribution to honey production and beekeeping, showing significant progress in Turkey in recent years which has risen to second place in terms of production level in the world. Despite this positive tendency, the region, which is very rich in terms of genetic resources, suffers from production and marketing problems in parallel with the current structural problems of Turkish apiculture and the market for honey and other apicultural products. While economically inefficient markets cause the region to fall below its potential in terms of production and income levels, they affect consumer welfare and export competitiveness negatively due to high prices.

In this study, we have evaluated a clustering strategy for the Black Sea Region of Turkey. Originally designed for the manufacturing sector, clustering strategy has started to be used in the agricultural sector in recent years due to the increased demand in the food industries for higher quality and standardized agricultural raw materials. The coordination between beekeepers, food manufacturers, input suppliers and institutional structure, which are the main stakeholders of the cluster, is considered to contribute to the region's potential in leading to more efficient market functioning. Promoting contract farming, establishing a honey exchange, promoting the establishment of companies specialized in queen bee and apicultural products production, adopting geographically signed products, and institutional support are determined to be crucial within the scope of the evaluated apiculture cluster.

²⁸ The road project for the opening of a corridor from Samsun to Artvin provinces to promote highland and nature tourism in accordance with The Turkish Tourism Strategy Document-2023. With this project, it is aimed to connect the highland roads and to increase the income level of the people of the region by creating touristic facilities and recreation areas where the road passes (DOKAP, 2020). As of May 2020, 60% of the 2600 km project has been completed.

References

- Alsaç, Filiz (2010), *Bölgesel Gelişme Aracı Olarak Kümelenme Yaklaşımı ve Türkiye için Kümelenme Destek Modeli Önerisi*, Uzmanlık Tezi, Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.
- Bayramoğlu, Turgut; Ari, Yılmaz Onur; Durmaz, Atakan (2016), "Bölgesel Kalkınmada Kümelenme Yaklaşımı; Bayburt İli'ndeki Arıcılık Sektörü üzerine Bir Uygulama", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Vol. 6 No. 3: 903-916.
- Bozkurtoğlu Sercan (2013), "Kümelenme Modeli ve Türkiye'deki Kümelenme Çalışmaları". <http://www.izto.org.tr/portals/0/bilgi%20bankasi/projeve raporlar/kumelenme/kumelenmemodeli.pdf>. (Accessed: 15.05.2018).
- Büke, Atakan; Gökdemir, F. Kübra (2010), "Günümüz Kapitalist Tarımında Küçük Meta Üretimi Toprak Mülkiyeti İlişkisi", (Ed. Sonay Bayramoğlu Özüğurlu) *Toprak Mülkiyeti Sempozyum Bildirileri*, Ankara: Memleket Yayınları: 188-203.
- Centonze, Arthur L. (2010), "Transitional Cluster Development: A Case Study From the New York Wine Industry", *Economic Development Quarterly*, Vol. 24 No. 3: 251-260.
- Ceyhan, Vedat; Emir, Murat (2016), *Türkiye Arıcılığının Mevcut Durumu, Sorunları ve Geleceği*, Samsun: Erol Ofset.
- Combes, Pierre-Philippe; Overman, Henry G. (2004), "The Spatial Distribution of Economic Activities in the European Union". (Ed. J. Vernon Henderson and Jacques-François Thisse), *Handbook of Regional and Urban Economics Volume 4: Cities and Geography*. Elsevier: 2845-2909.
- Çaşkurlu, Sibel (2012), "Türk Tarımının Üçüncü Gıda Rejimine Eklemlenme Süreci", *Mülkiye Dergisi*, Vol. 36 No. 3: 61-100.
- Çiegis, Remigijus; Pareigis, Rimantas; Burgis, Darius (2011), "Analysis of New Economic Geography and W. Cristaller Central Place Theory", *Human Resources-The Main Factor of Regional Development*, No.5: 77-83.
- Davidson, Neil; Ouane, Fayelle; Phillipotts, Christine; Thelwell, Aduke; Tung, Eric (2009), "Microeconomics of Competitiveness: The South African Wine Cluster", https://www.isc.hbs.edu/resources/courses/moc-course-at-harvard/Documents/pdf/student-projects/SouthAfrica_Wine_2009.pdf, (Accessed: 10.05.2020).
- DOKAP (2016), *DOKAP Bölgesi Arıcılığının Geliştirilmesi Projesi Sonuç Raporu*, Ankara: DOKAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
- DOKAP (2020), <https://www.dokap.gov.tr/projeler/yesil-vol-projesi/1/Detay>, (Accessed: 21.05.2020)
- Edleman, Paul R. (2006), "Farm Characteristics of Contract Specialty Grain Producers", *Journal of Sustainable Agriculture*, Vol. 29 No. 1: 95-117.
- Eng, Irne (1999) "Agglomeration and the Local State: The Tobacco Economy of Yunnan China", *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 24 No. 3: 315-329.
- European Comission (2008), *Towards World-Class Clusters in the European Union: Implementing the Broad-based Innovation Strategy*, Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM(2008) 352 Final, 17 October, Brussels: European Comission.
- Friedmann, Harriet (2005), "From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and Emergence of Food Regimes". (Ed. Frederick H. Buttel and Philip McMichael), *New Directions in the Sociology of Global Development (Research in Rural Sociology and Development Volume 11)*. Amsterdam: Elsevier JAI: 227-264.
- Fujita, Masahisa (2007), "The Development of Regional Integration in East Asia: From the Viewpoint of Spatial Economics", *Review of Urban & Regional Development*, Vol. 19 No. 1: 2-20.
- Gálvez-Nogales, Eva (2010), "Agro-based Clusters in Developing Countries: Staying Competitive in a Globalized Economy", *Agricultural Management, Marketing and Finance Occasional Paper No. 25*, Rome: FAO.
- Gangopahday, Partha (2014), "Can There Be Rural Development From Agglomeration Externalities and Household Efficiencies?: Lessons From a Field Study in India", *The Journal of Developing Areas*, Vol. 48 No. 3: 47-63.
- Gap Organik (2016), "Küme Projesi", <http://www.gaporganik.org/tr/kumeProjesi> (Accessed: 20.05.2018).
- Giuliani, Elisa; Bell, Martin (2005), "The micro-determinants of meso-level learning and innovation: evidence from a Chilean wine cluster", *Research Policy*, Vol. 34 No.1 : 47-68.

- Gruber, Stefan; Soci, Anna (2010), "Agglomeration, Agriculture, and the Perspective of the Periphery", *Spatial Economic Analysis*, Vol. 5 No. 1: 43-72.
- GTHB (2018), *Destekleme Bülteni 2018*, Ankara: Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.
- Gültekin, Sadettin (2011), "Küreselleşme Çağında Dış Ticarete Rekabet İçin Kümelenme Stratejisi: Türkiye'nin Tarım Kümelenmesi Gerekliliği", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No. 22: 29-40.
- Güngör, Ersin; Ayhan, Akif Burak (2016), "Bartın Yöresi Orman Kaynaklarının Bal Üretim Potansiyeli ve Ekonomik Değeri", *Türkiye Ormancılık Dergisi*, Vol. 17 No. 1: 108-116.
- Industrial Property Code, 2016, Art. 34.
- Kalaycı, Elif (2011), "An Exploratory Investigation of Rural Clusters in Turkey", *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 1 No. 1: 117-132.
- Kekeçoğlu, Meral; Gürcan, E. Kemal; Soysal, M. İhsan (2007), "Türkiye Arı Yetiştiriciliğinin Bal Üretimi Bakımından Durumu", *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, Vol. 4 No. 2: 227-236.
- Kloosterman, C. Robert; Boschma, Ron A. (2005), "Further Learning from Clusters", (Ed. Ron Boschma and Robert Kloosterman), *Learning from Clusters: A Critical Assessment from an Economic-Geographical Perspective*, Dordrecht: Springer: 391-405.
- Krugman, Paul (1999), "The Role of Geography in Development", *International Regional Science Review*, Vol. 22 No. 2: 142-161.
- Liu, Ping; Koziol, Waldemar (2011), "The Experience of International Agricultural Clusters and Enlightens for China", https://www.researchgate.net/publication/267268736_The_Experience_of_International_Agricultural_Clusters_and_Enlightens_for_China_The_Experience_of_International_Agricultural_Clusters_and_Enlightens_for_China/link/544929630cf2f6388080e200/download, (Accessed: 17.05.2020).
- McMichael, Philip (2009), "A Food Regime Genealogy", *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 36 No. 1: 139-169.
- Merdan, Kurtuluş (2018), "Yerel Kalkınmada Gümüşhane İli Arıcılık Sektörünün Kümelenme Yaklaşımı ile Değerlendirilmesi", *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, Vol. 5 No. 25: 1936-1947.
- Nipe, Andrew; York, Anna; Hogan, Dennis; Faull, Jonathan; Baki, Yasser (2010), "The South Australian Wine Cluster: Microeconomics of Competitiveness", https://www.isc.hbs.edu/resources/courses/moc-course-at-harvard/Documents/pdf/student-projects/South_Australia_Wine_2010.pdf, (Accessed: 11.05.2020).
- Oyan, Oğuz (2013), "Tarımda IMF-DB Gözetiminde 2000'li Yıllar", (Ed. Necdet Oral), *Türkiye Tarımının Ekonomi Politikası 1923-2013*, Ankara: Nota Bene Yayınları: 111-131.
- Özçelik, Ahmet; Turan, Ahmet; Tanrıvermiş, Harun (1999), *Türkiye'de Tarımın Pazara Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım ve Bu Modelin Sürdürülebilir Kaynak Kullanımı ile Gelir Üzerine Etkileri*, Proje Raporu No. 1999-2, Ankara: T.C. Tarım Bakanlığı Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü.
- Özügürlü, Metin (2011), *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı*, Ankara: Nota Bene Yayınları.
- Parfitt, Julian; Barthel, Mark; Macnaughton, Sarah (2010), "Food Waste within Food Supply Chains: Quantification and Potential for Change to 2050", *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, No. 365: 3065-3081.
- Porter, Michael E. (1990), "The Competitive Advantage of Nations", *Harvard Business Review*, No. 68: 73-93.
- Porter, Michael E. (1998), "Clusters and the New Economics of Competition". *Harvard Business Review*, No.76: 77-90.
- Redding, Stephen J. (2010), "The Empirics of New Economic Geography", *Journal of Regional Science*, Vol. 50 No. 1: 297-311.
- Şenses, Fikret (2013), *Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma: Seçme Yazılar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tavoletti, Ernesto; te Velde, Robin (2008), "Cutting Porter's Last Diamond: Competitive and Comparative (Dis)advantages in the Dutch Flower Cluster", *Transition Studies Review*, Vo. 15. No.2: 303-319.
- TKDK (2016). *Arıcılık Sektör Toplantısı Sonuç Raporu*. Ankara: TKDK.
- Tunalı Çalışkan, Elif; Kaya, Ayten Aşşen (2018), "Yeni Ekonomik Coğrafya Ekosistemi ve Akış Diyagramları", *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, No. 644: 77-100.
- Tunçel, Harun (1992), "Türkiye'de (1966-1986 Yılları Arasında) Arıcılığa Genel Bir Bakış", *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* No.1: 97-126

Ulukan, Umut (2009), *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Van Eenennaam, Fred; Soesman, Ruth (2008), "The Dutch Flower Cluster", http://probni.fpn.ba.ac.rs/wp-content/uploads/Dutch_Flower_Clusterconcept_2008.pdf (Accessed: 07.05.2018).

Vasylieva, Natalia (2017), "Economic Aspects of Food Security in Ukrainian Meat and Milk Clusters", *AGRISON-line Papers in Economics and Informatics*, Vol. 9 No.3: 81-92.

Yaşar Nurdoğan; Güler, Ahmet; Yeşiltaş, H. Bahtiyar; Bulut, Gülten; Gökçe, Mustafa (2002), "Overall Structure of Beekeeping in the Black Sea Region of Turkey", *Mellifera*, Vol. 2, No. 3: 47-56.

Yıldız, Sebahattin; Salih, Alp (2014). "Bir Kümelenme Örneği Olarak Kars Kaşar Peyniri Endüstri Kümesi". *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Vol. 32 No. 1: 249-272.

Yonca Hayvancılık (2014), "Türkiye'de Bir İlk: Tarımsal Kümelenme Modeli, <http://yoncahayvancilik.com.tr/yonca/haber/39/turkiyede-bir-ilk-tarimsal-kumelenme-modeli> (Accessed: 17.05.2018).

Zanbak, Mehmet; Çağatay, Selim (2018), "Coğrafi İşaretler: Kırsal Kalınmanın Vazgeçilmez Aracı", *İktisat ve Toplum Dergisi*, No. 90: 18-33.

Zanlungo, J. Pablo; Katz, Jorge; Vera, Valentina; Roje, Pedro (2011), "The Re-Structring of the Chilean Salmon Farming Cluster after the 2008 Sanitary and Environmental Crisis", https://www.researchgate.net/publication/279179837_The_Re-Structuring_of_The_Chilean_Salmon_Farming_Cluster_After_The_2008_SanitaryAnd_Environmental_Crisis (Accessed: 12.06.2018).

Temel Anayasal Hak ve Hürriyetler Açısından 1982 Anayasasına Foucauldian Bir Bakış¹

Turgay Kahveci²

Rukiye Tinas³

Temel Anayasal Hak ve Hürriyetler Açısından 1982 Anayasasına Foucauldian Bir Bakış	A Foucauldian Look at the 1982 Constitution in Terms of Fundamental Constitutional Rights and Freedoms
Öz Bu makalenin amacı Türkiye’de 12 Eylül 1980 darbesi sonrası ortaya çıkan 1982 Anayasasını ve askeri yönetimin uygulamalarını temel hak ve hürriyetler açısından Michel Foucault’nun hukuk-iktidar ilişkisi analizi üzerinden incelemektir. Öncelikle Foucauldian iktidar düşüncesi ve özneleşme pratikleri incelenmiş, ardından hukukun iktidar ilişkilerindeki konumu belirlenmiştir. Foucauldian teorik çerçeve temel alınarak 1980 darbesi sonrası hukukun iktidar ilişkilerindeki rolü ve temel hak ve hürriyetlere karşı özel konumu ortaya çıkarılmıştır.	Abstract This paper aims to analyze the Constitution of 1982 drawn up after the coup d’État of 12 September 1980 and military government practices, regarding fundamental rights and freedoms from Foucault’s analysis on the law/power relationship. Foucauldian thought of power and subjectivization practices were first examined, the position of law in power relations was determined thereafter. Based on Foucauldian theoretical framework, the role of law in power relations and its special position towards fundamental rights and freedoms after the 1980 coup d’État were revealed.
Anahtar Kelimeler: İktidar, Özne, Hakikat, Darbe, 1982 Anayasası	Keywords: Power, Subject, Fact, Coup d’État, Constitution of 1982
JEL Kodları: D72, K10, Z18	JEL Codes: D72, K10, Z18

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamamı iki yazar ile birlikte oluşturulmuştur.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu çalışma, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı’nda Doç. Dr. Rukiye Tinas danışmanlığında, Turgay Kahveci tarafından "Foucault Perspektifinden Türkiye’de 12 Eylül Askeri Darbe Döneminin Analizi (1980-1983)" ismiyle tamamlanarak 09.11.2018 tarihinde savunulan yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

² Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. turgay_kahveci@hotmail.com

³ Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü rukiye_tinas@hotmail.com

1. Giriş

1960'lardan itibaren tarih, siyaset bilimi, felsefe ve psikiyatri gibi alanlarda derin etkiler yaratmış bir eleştirel kuramcı olarak tanınan Michel Foucault (1926-1984), Fransa'nın köklü kurumlarından olan Yükseköğrenim Okulu'nda (*École Normale Supérieure*) ve Lille Üniversitesi'nde dersler vermiş, ayrıca halka açık olarak işlediği ve felsefi düşüncelerinin temel öğelerini içeren derslerine Collège de France'daki "Düşünce Sistemleri Tarihi" olarak adlandırılan kürsüde ömrünün sonuna dek profesör olarak devam etmiştir. Foucault, *felsefi hayatının ilk uğraklarından birini oluşturan "Deliliğin Tarihi" adlı doktora tez çalışmasını 1961'te tamamlamış ve bu eserinde uyguladığı üzere akademik çalışmalarını geleneksel düşünce tarihinin barındırdığı "doxa" ları deşifre etmek üzerine kurmuştur* (Timur, 2005: 43-45).

Düşünür, deliliğin soy kütüğünden hastaya yöneltmiş tıbbi bakışa, ortaçağın infaz sisteminin dönüşüm geçiren rasyonel devlet aklı ve iktidar olgusuna kadar tespit ettiği pek çok sorunsala farklı bir pencereden bakmaya çalışmıştır. Bu yaklaşım çerçevesinde iktidarın tarihini yazmaktan ziyade, iktidarın yazılmış tarihini dört ana eksene ayırarak yapısöküme uğratmıştır. Bu eksenler, tıp-delilik, bilim-bilgi, gözetim-hapishane, cinsellik-aile eksenleridir. Bununla birlikte, Hapishane Haberleşme Grubu (*Groupe d'information sur les prisons, GIP*)⁴ aracılığıyla ceza reformları üzerine büyük uğraşlar da vererek aksiyonel girişimlerde de bulunmuştur (Tekelioğlu, 1999: 16).

Öte yandan Foucauldian kuramsal perspektifle birlikte, Türkiye tarihselliğinin Foucaultcu bir açıdan irdelenmesi iktidar ilişkilerinin yoğunlaştığı 1980 darbesinde olanaklı görünmektedir. Türkiye siyasi tarihinde askeri darbeler en büyük kırılmaları, sosyolojik ve toplumsal-psikolojik değişimleri barındırmaktadır. Türkiye'nin iç dinamikleriyle ve kendi tarihinde barındırdığı çatışmalarla doğrudan ilgili olan iktidar ve iç siyaset sorunu, pek çok kez askeri darbeler biçiminde de tecessüm eder. Bu hususta bakış açısını biraz değiştirmek gerekir. İktidar yalnızca bildiğimiz anlamıyla, makro düzeyde arzulan bir olgu mudur? İktidar bir kişiye, bir siyasal zümreye, bir partiye teslim edilmiş güç müdür? Türkiye tarihinde her zaman siyasi elit olarak varlığını sürdürmüş ve siyasetin merkezine bir baskı grubu oluşturmuş olan Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK), iktidar uygulayan ve daha geniş bir iktidar ağının parçası olan bir yapı mıdır sorusu bu hususta anlam kazanmaktadır. Böylece iktidara dair bakış açısı geliştirilirken Foucauldian perspektiften hareket etmek Türkiye siyasi tarihinde hukuk-iktidar ilişkisi özelinde de farklı bir düşünüm oluşturabilecektir.

Bu çalışmada iktidarın bilim-bilgi ekseninin teorik altyapısı referans alınarak, siyaset bilimi perspektifinden 12 Eylül iktidarı ve 1982 anayasası temel hak ve hürriyetler bakımından incelenmiştir. Araştırmanın temel sorunsalı Türkiye siyasi tarihinde baskının, gözetimin ve disiplinin en yoğun yaşandığı yıllar olan 12 Eylül darbe sürecinde iktidarın hangi mekanizmalar üzerinde kristalize olduğudur. Özellikle 1982 anayasası ile birlikte toplumsal norm ve hakikatin, dönemin

⁴ GIP, Michel Foucault, Jean-Marie Domenach ve Pierre Vidal-Naquet tarafından 8 Şubat 1971 tarihinde imzalanan bir manifestonun ürünü olan bir eylem ve malumat hareketidir. Sadece entelektüellerin yer almadığı, heterojen bir yapıya sahip olan GIP'nin amacı mahkûmların konuşmalarına izin verilmesini ve cezaevi sistemine müdahil olan entelektüel ve profesyonellerin mobilizasyonunu sağlamak olmuştur. Basın ve radyonun hapishanelere giriş yasağının kaldırılmasında doğrudan etkisi olan GIP Aralık 1972'de kendini feshetme kararını almıştır. GIP hakkında detaylı bilgi için bkz. Artières, Philippe; Quéro, Laurent; Zancarini-Fournel, Michel (2003). *Le groupe d'information sur les prisons, Archives d'une lutte, 1970-1972*. Paris: IMEC Yayınları.

GIP Manifestosu için bkz. <https://istiraki.blogspot.com/2016/02/gip-manifestosu.html> (Erişim: 27.07.2020).

iktidarı tarafından nasıl oluşturulduğunu ortaya koymak ve temel hak ve hürriyetlerin kısıtlanmasında hukuku Foucauldian iktidar bağlamına oturtmak önem arz etmektedir. Nitekim söz konusu dönem, ideolojik tutumlara, kimliklere ya da dünya görüşlerine savaş açarak, bazı kitapları “sakıncalı” addedip ve dahi yasaklayan bir anlayışın tezahürü olarak boyun eğdiren iktidar mekanizmalarını kullanmıştır.

Dolayısıyla, korkularla dolu bir toplumsal dokuyu oluşturan iktidar ağının tahakküme dayalı normatif sistemler üzerinden iktidarını bireylerin beynine nasıl işlediğini, söylemi ve dolayısıyla bilgiyi üreterek toplumda “sorunlu” olarak addettiği kişiler üzerinden kendisini nasıl var ettiğini ortaya koymak temel hedef olacaktır. Darbe iktidarının yarattığı makul insan, istenilen sınırlara hapsedilmiş, düşünmekten alıkonulmuş bir muhtevaya sahiptir. O, düşüncenin sınırlarını zorlaması durumunda düşünce suçlusu haline getirilen kişidir. Bu sorunlu öznenin nasıl parçalandığı ve yeni bir bilgi öznesinin nasıl yaratıldığı, dönemin hukuk-iktidar ilişkisi çerçevesinde yaratılan hakikatler ve bu hakikatlere dayalı sınır çizgilerine sabitlenmiş özgürlükler üzerinden incelenecektir.

Öncelikle yukarıda adı geçen “makbul insan” tasavvuru söz konusu olduğunda Füsün Üstel’in “makbul yurttaş”⁵ olarak adlandırdığı makbul insanın, Türkiye Cumhuriyeti’nin insan haklarına dayalı, lâik ve sosyal bir hukuk devleti olduğunu ve herkesin kişiliğine bağlı dokunulmaz, devredilmez hak ve hürriyetlere sahip ve kanunlar önünde eşit olduğunu bilen bir vatandaş tipini ifade ettiği söylenebilir. Üstel’e göre “makbul yurttaş”, Atatürk devrimlerine bağlıdır, kanun ve nizamlara saygılıdır, ailenin en temel değer olduğunu kabul eder, milli kaynakları korur ve geliştirmeye çabalar (2004: 252).

Murat Belge ise makbul yurttaş adlandırması yerine “ideal Türkiye Cumhuriyeti yurttaş” ifadesini tercih ederek şunları aktarır:

“İdeal Türkiye Cumhuriyeti yurttaş, her şeyden önce soru sormak gibi bir özelliği olmayan bir insan tipidir. İstiklâl Caddesi’nde kendisine yarı Almanca olmak üzere kimliğini göstermesi söylendiğinde,” siz kimsiniz?” ya da “hangi hakla benden bunu istiyorsunuz?” sorusu aklına gelmez.

İdeal Türkiye Cumhuriyeti yurttaş, gene her şeyden önce, otoriteye itaat etme alışkanlığını edinmiş bir insan tipidir. Babalarına, şeflerine, amirlerine, başkanlarına, iktidarlarına, yetkililerine itaat ede ede, itaati oksijen solumak gibi doğal bir davranış haline getirmişler.

İdeal Türk vatandaşı başının belaya girmesini istemez. Bu istememe durumunun, başının belâya fiilen girmesini ne derecede önlediği aslında çok belli değildir. Çünkü Türk vatandaşlarının başları sık sık belâya girer.

⁵ Üstel, “Yurttaşlık Bilgisi” ders kitapları çerçevesinde inşa edilen “makbul yurttaş” anlayışının dönemsel incelemesini yaparken, uyulması ve içselleştirilmesi gereken kurallardan oluşan “makbul” davranış kodlarının telkinine vurgu yapmaktadır. Cumhuriyetin 1950’li yıllara kadar süren yurttaşlık profilinde kültürel bir aidiyet duygusu ağır basarken, 1950’lilerden 1980’lere kadar geçen otuz yılda kültürel yurttaşlıktan siyasal yurttaşlık anlayışına geçiş söz konusudur. Bu anlayış çerçevesinde oy verme, askerlik yapma, vergi ödeme gibi hak ve görevler silsilesiyle tanımlanan bir yurttaşlık içeriği oluşturulmuştur. 1980 darbesini izleyen süreçte ise yurttaşlık kavrayışı yeni bir yönelim sergilemeye başlamış, milliyetçi referanslarla dolu ve İslamiyet ile güçlendirilmiş bir kültürel yurttaşlığa geri dönülmüştür. Bu dönemde milleti oluşturan maddi unsurlara “dil” ve “ırk” ile birlikte “din” de eklenmiş; bahsedilen özcü-kültürel yurttaşlık anlayışına “biz-onlar” çerçevesi dâhil edilmiştir. Bu hususta ırk unsuru, zihinsel seferberlik açısından katalizör işlevi görürken “sağlıklı toplum” olabilmeyi güvencesini de oluşturur (Üstel, 2002: 277-283). Bu açıdan Üstel’in “sağlıklı toplum” ifadesini tercih etmesi, Foucault perspektifiyle bir paralellik barındırması bağlamında dikkat çekicidir.

Ama belki de bu başı belâya girenler, yeteri kadar ideal olmayı başaramamış Türk vatandaşlarıdır” (1992: 322-323).

Bu makalede Belge'nin ifadesiyle '*yeterince ideal olmayı başaramamış Türk vatandaşları*'nın 12 Eylül yıllarında maruz kaldıkları özneleştirme, sindirme ve kişiliksizleştirme türü politikalar, bilhassa bu tür politikaların arkasında yatan gerçekliğin yasal olarak dizaynı, yukarıda belirtilen Foucauldian teorik çerçeveye referans alınarak analiz edilecektir.

Çalışmanın başlangıç noktası Michel Foucault'nun bir bütünlük barındıran iktidar teorisini incelemek olacaktır. Söz konusu iktidar teorisi, söylem, bilgi, özne, yönetimsellik, güvenlik ve disiplin denilen olguların tamamıyla sarmal ve sistematik bir ilişki içerisinde. Bu anlayışa göre iktidar, bilginin içerisinde hükmeder, söylemle can bulur ve liberal yönetimsellik şematiği içerisinde özne kılma süreçlerini yaratır. Bu tip bir iktidar tanımı, güvenlik ve disiplin gibi kavramları, bu kavramların üzerlerinde kristalize olduğu kurumları meydana getiren birtakım dışlama prosedürlerini içermektedir. Tüm bu kavramlar ışığında ve filozofun oluşturmuş olduğu teorik altyapıdan hareketle 12 Eylül konjonktürü mercek altına alınabilir. Türkiye siyasi hayatına Foucauldian bir perspektiften bakılarak teori ile pratiğin uyumu irdelenebilir. Bu bağlamda analizi gerçekleştirirken iktidarı yapı sökümü uğratmak ve post modern bir yaklaşım olarak söylemden başlamak yerinde olacaktır. Kuramsal çerçevenin ortaya konulmasının ardından Foucault'da iktidar ilişkisi bağlamında hukukun konumlanışı incelenecek, son olarak da somut tarihsellik bağlamında 1982 Anayasası koyucularının temel hak ve hürriyetlere karşı takındıkları tavır ve anayasanın hakikat kurucu misyonu analiz edilecektir.

2. Michel Foucault Düşüncesinde Söylem ve Hakikat

Söylem, özellikle 1960'lardan itibaren yükselişe geçen postmodernizm akımı ile birlikte sıkça başvurulan bir olgu haline gelmiştir. Postyapısalcılarda, yapı söküm uygulamalarında dil ve bilhassa söylem oldukça önemlidir. Söylem, sonsuz bir düzlemde sürekli olarak devinim halinde bulunan öyle bir olgudur ki, "*Benim söylemim söylemler üzerine söylemdir*" diyen Foucault (1999: 262) dahi daha sonraları Foucauldian söylemin ortaya çıkmasını engelleyememiştir.

Söylem söz konusu olduğunda dil temel rolü oynamaktadır. Esasen dil, belirli bir toplumsal düzendeki aynı türden nesnelere ve gerçekliklere, o toplumun bünyesindekiler için anlamlı kılmaktadır. Başka bir deyişle dil, sembollerini aktarım işlevi gören, hatta kendisi dahi bir sembol olan karmaşık bir olgudur (Örs, 2014: 32).

Bu bağlamda siyaset bilimi alanını uzun yıllar boyu etkilemiş olan ideoloji kavramına kökten karşı çıkarak söylemi öne çıkaran Foucault, Marksist geleneğe de savaş açmıştır. Düşünür, ideoloji yerine söylemi öne çıkarmış, hatta ideoloji karşıtı bir tutum takınmıştır. Foucault, ideolojinin, doğrunun karşıtı bir konum aldığını söyler. Zira doğru olan söylemin doğru dediğidir ve bu durumda söylemin nasıl üretildiği önem arz etmektedir. Marksist ideolojide olduğu gibi üretim araçlarına sahip olan ve üretimin maddi koşullarını elinde bulundurarak üst yapıyı son kertede belirleyen hegemonik bir blok bütün denklemi çözmektedir. Yine ideoloji kavramı, verili bir özneye gönderme yapar. Bu verili özne, ideolojinin yükleneceği, önceden kurulmuş, tarih dışı *a priori* özneyi varsaymaktadır. Oysa özne, herhangi bir sınıf veya çıkar, söylem onu üretmişse mümkündür; o, dilsel ve toplumsal pratiklerin ürünüdür (Örs, 2014: 37-38). Foucault, ideolojiyi öne çıkaran analizlerde kendisini rahatsız edenin, modelini klasik felsefeden alan ve iktidarı ele geçirebilecek bir bilinçle donanmış insan öznenin her daim sunuluyor olması olduğunu ifade eder (2015b: 42).

Louis Althusser (1978: 63)'de ideolojinin bireyi çağırması, Foucault'da ise söylemin bireyi kurması söz konusudur. Söylemler, insanların ve kurumların üzerinde baskı üretirler ve kendilerine bir belirginlik, haklılık kazandırır. Ona göre, kendi kültürleri içerisinde insanlar söylem devinimleri içerisinde özne⁶ kınırlar (Güneş, 2013: 64). İşte G. W. Friedrich Hegel'den bu yana, ilerlemeci tarih anlayışının önerdiği *a priori* özneye karşı, tarihin her döneminde farklı şekillerde kurulan özneler, iktidarlar, bilgi, söylem ve hakikatlerden oluşan sarmal bir ağ mevcuttur.

Foucault için söylem, dilbilimsel ve stratejik olguların düzenli bir toplamı olan kompleks bir işleyiştir (Becermeren, 2009: 125). Bu şekliyle söylem, tek başına değil; hem onunla birlikte işleyen, hem onu üreten kurumlarla bir bütün içinde çözülebilir. Böylece söylem; dışlamanın, denetlemenin, kendisini özellikle cinsellik ve politika alanlarında gösteren yasağın, tabunun, tek tip hakikat dayatılışının başat faktörü haline gelir. Kendini hiçbir zaman açığa vurmaksızın, gizli ve belirsiz şekilde baskıyı üreten söylem; karşısında saygı duyulan, dehşete düşülen, hakikati bildirdiği için uyulması gereken ve herkese adalet dağıtan bir "doğruluk" niteliği taşır.

Böylece Foucault, söylemden bahsederken onunla bütünleşik bir hakikatten de bahsetmektedir. Hakikati kim söyler? Hâkim söylemi belirleyen hakikatle kurduğu bağ ne tür bir ilişkidir? Foucault burada akıllı-deli karşıtlığı üzerinden örnek verir. Orta çağda deli, söylemi yayılma imkânı bulamamış, söyledikleri hiç söylenmemiş gibi sayılan, kayda değer bulunmayan ya da kiliseye göre kutsal sayılan bedenini emeğe dönüştüremeyen kimse olarak görülmüştür (Güneş, 2013: 57-59). Bu konumuyla deli örneğinde, bir hakikat dışılık görülür. Kilisenin söylemine göre deli, söylemi hakikatle bir bağı olmayan ve gerçekliğin dışında söylemleri olan kimsedir. Foucault burada bakış açısını farklı bir yere kaydırır. Peki, hakikat denilen şey nedir?

Hakikat, bilimsel bir söylem biçiminin ve bu söylemi üreten kurumların merkezinde ortaya çıkmaktadır. Sürekli olarak ekonomik ve siyasi teşvik altında, çeşitli biçimlerde geniş çaplı bir dağıtımın ve tüketimin nesnesidir. Yazılı ve görsel medyanın, basım ve yayının, üniversitenin ve ordunun baskın denetiminde üretilerek dolaşıma sokulur. Bütün bir toplumsal çatışmayı ilgilendiren bir sorun olarak hakikat, keşfedilecek hakikatler bütünü değil; doğru ile yanlışın birbirinden ayrıldığı, doğrulama veya yanlışlama biçiminde işleyen ve birtakım spesifik iktidar etkilerinin yüklendiği bir kurallar bütünüdür. Bu biçimiyle hakikat, kendisini üreten iktidar sistemleriyle ve kendisinin meydana getirdiği, kendisini yayan iktidar etkileriyle sürekli ve döngüsel bir ilişki içindedir. Burada sorun, insan bilincini ya da kafalarının içindekini değil, hakikati üreten bütüncül bir ekonomi-politik, kurumsal rejimi değiştirmektir. Siyasal sorun; bir yanlış, ideoloji ya da yabancılaşmış bilinç değil bizzat hakikatin kendisidir (Foucault, 2011: 83-85).

Düşünür ayrıca hakikatten söz ederken, spesifik iktidar etkilerinin doğru olarak kabul edilen söylemler etrafında nasıl kurulduklarını göstermeye çalıştığını ifade eder. Fakat onun asıl sorununu, çağdaşımız olan gerçekliğimiz üzerinde ve kendimiz hakkında bir analiz, bir siyasal eylem alanı açmak ve müdahalenin aygıtlarını geliştirmektir (Foucault, 2015b: 184).

Hakikatin söylem içerisinde bütünleşik işleyişi sonucu hakikat rejimi denilen durum ortaya çıkar. O, kendisini üreterek yayan iktidar sistemleriyle ve iktidar ilişkileriyle sürekli ilişki içinde-

⁶ Özne kelimesi iki anlam ihtiva etmektedir. Fransızca *sujet* ve İngilizcede *subject* şeklinde ifade edilen özne, hem krallığa tabi bir uyruk anlamına gelirken hem de tarihsel bir özne anlamına gelmektedir. "Kral X'in (veya Y toplumunun uyrukları)" ile "tarihin özneleri" şeklinde iki ayrı anlam barındıran özne, ilkinde belirli bir düzene tabiiyet içerirken ikinci anlamında bir şeyin yaratıcısı veya yapıcısı anlamı taşımaktadır (Therborn, 2008: 29). Foucault'nun özne kullanımında bir bağımlılık yoluyla başkasına tabi olma ile vicdan ya da öz bilgi yoluyla kendi kimliğine bağlı olma durumu, ayrı ayrı içerilir (Foucault, 2016: 63).

dir. Hakikat bu dünyaya aittir ve çok çeşitli baskı mekanizmaları sayesinde ortaya çıkar. Her toplumun kendi hakikat rejimi ve kendine özgü genel bir hakikat siyaseti mevcuttur. Hakikat rejimi veya "hakikat oyunu", muhakkak suretle iktidardan ayrı değildir, onun tarafından üretilerek bilinçten bilinç yayılır (Becermen, 2009: 139-140). *"Bu, bir anlamda iktidar olan bir hakikattir ve kendini hakikat olarak pazarlayan bir iktidardır"* (Gödelek, 2011: 59).

Foucault, "hakikat oyunu" terimini kullanırken, hakikat üretiminin kurallar bütünü, belli bir sonuç doğuran prosedürler bütünü, kasteder. Hakikati söyleyenleri ise; özgür olan, kendilerini birtakım iktidar pratikleri ve kısıtlayıcı kurumların ağına girmiş durumda bulan bireyler olarak nitelendirir (2016: 242). Yine de iktidar söylemlerinin oluşturdukları tüm bu hakikatlerin tarihsel ve aşılabilir olduğunu belirtir. Ona göre tarihsel söylemin kurduğu bireysellik dönüştürülebilir (Akgündüz, 2013: 5). Bu hususta: *"Söylemi değiştirmenin olanağını inkâr etmedim, öznenin egemenliğinden geri aldım"* der (Foucault, 1999: 267).

Söylem şüphesiz değiştirilebilir, böyle dinamik bir teori içerisinde statik bir yapı, sıkı sıkıya bağlanılan ideoloji kalıplarını hatırlatan durağan bir durum söz konusu değildir. Foucault için değişim mümkündür ancak öncelikle iktidar, bilgi, özne olguları ve bunlarla iç içe geçmiş girift bir devlet aklı olarak liberal yönetimsellik, buradan doğan bir güvenlik ve disiplin toplumunu analiz etmek gerekmektedir.

3. Michel Foucault Düşüncesinde İktidar, Bilgi ve Özne

Söylemsel dolaşım alanında konumlanan hakikat oyunları Foucault'da iktidar etkileri yaratan çoklu ilişkiler alanının incelenmesini beraberinde getirmektedir. Foucault açısından iktidarın "yöneten sınıflar" düzeyinde kategorize edilmesi, *"Kim, nasıl ve kimler üzerinde iktidar uygular"* sorularına, burjuvaziyi tüm form ve stratejileriyle hükümler özne olarak işaretlemek suretiyle kısmen doğru ancak yetersiz bir yanıt verir. İktidarın işleyişi çok daha kompleks olup (Foucault, 1988: 103), bilginin iktidar işlevinden öznenin inşasına kadar ilişkisel bir bütünlüğü barındırmaktadır. Böylece söylem ve hakikatten bilgi ve özneye uzanan iktidarın kuşatıcı ağı söz konusu olmaktadır.

3.1. Foucault'da İktidar

Michel Foucault'nun iktidar çalışmaları, oldukça merkezsiz, adeta kaygan bir zeminde her yöne hareket eden bir ilişkiler çokluğu biçiminde benzersiz grafik çizer. Politik hiçbir kuram içerisinde kendisini kapatmadan, iktidar üzerine özgürce düşünen ilk filozof olarak Foucault'yu etkileyen en büyük isim, geniş bir perspektifle odağını iktidar ilişkilerinin özüne dikmiş olan Friedrich Nietzsche'dir. Bu etkilenme ile bir anlamda "zerdüştlüğü" olumlayan filozof; bir ağ gibi, iplikleri her yere uzanan iktidarı incelemiştir (Sarup, 2004: 110-111).

Düşünür, hayatının son dönemlerinde yapmaya çalıştığı, esasen bir özne teorisi ortaya koymak olduğunu, araştırmalarının genel temasının iktidar değil özne olduğunu ifade etse de; Foucault'nun kuramında bilgi, iktidar ve özne birbirinden ayrılmaz (Foucault, 2000: 327).

Foucauldian perspektifte iktidar, ne toplumsal sözleşme kuramcılarının savunduğu gibi rızaya dayalı bir sözleşme, ne de sol literatürde olduğu gibi devrimle ele geçirilecek bir yapıdır. İktidar ilişkileri, bir yanda iktidara sahip olanlar ile diğer yanda ona sahip olmayanlar arasındaki şematik biçimiyle algılanamaz. Bir tarafta birkaç kişi varken diğer tarafta yığınlar yoktur. İktidar ilişkileri her yerden geçer, herkes iktidar uygular. Bir grup, bir sınıf veya toplum içinde iktidar halkalarının işleyişini bilmek; her bireyin, bu iktidar ağının neresinde konumlandığını, iktidarı

nasıl yeniden uyguladığını, koruduğunu ve yansıttığını analiz etmek gerekir (Foucault, 2016: 160-161).

Tüm bunlara ek olarak, iktidarın rıza göstermeyle bir bağı olamayacağını, onun bir eylem kipi olduğunu belirtmek gerekir (Eroğlu, 2016: 44-53). Hem modern sözleşmecî iktidar geleneğine hem Marksist ideologların kalıplarına saldıran Foucault, Sovyetler Birliği örneğini ele alır. Devrim sonrasında ailede, fabrikada ve okullarda iktidar ilişkileri sabit kalmıştır. Problem, günümüz modern rejimlerinde mikroskobik düzeydeki iktidar ilişkilerinin dönüştürülebilirliği problemidir. Aksi halde, verili bir toplumda, siyasal-ekonomik herhangi bir devrimde, günümüz iktidar ilişkilerinin aynısına rastlanacaktır (Foucault, 2015a: 275).

Böylece filozof için iktidarın kaynağının veya iktidarın birikim noktasının devlet olduğu düşüncesi ve devletten hesap sorulması gerektiği fikri, iktidarı salt devlete indirgemesi bağlamında verimsizdir. Devlet iktidar uygular, devletin dışında bir aile reisinin çocuklara, bir hekimin hastaya, patronun fabrika işçilerine uyguladığı da iktidardır. İktidar, hayatın kılcal damarlarında öylesine kapsamlı işler ki, bir öğretmen öğrencisini, bir konuşma esnasında dahi taraflardan biri diğerini yönetir (Foucault, 2011: 324).

Daha anlaşılır kılmak açısından Foucault'ya benzer biçimde çoklu iktidar ilişkilerini ve onun mikroskobik etkilerini ele alan Maurice Duverger de aynı soruna odaklanmış, iktidar denilen olgunun nasıl uygulandığını araştırmıştır. İktidar, yalnızca merdivenin en alt basamağında bulunan ve hiç yönetmeksizin yönetilen yurttaşlara mı uygulanmaktadır? Aksi durumda, hiç yönetilmeksizin daima yöneten bir devlet başkanı iktidarın dışında mı kalmaktadır? Bu durumda, eşit olmayan insan toplulukları arasında bir bireyin diğerini boyun eğmeye zorladığı her durum iktidar olarak mı tanımlanacaktır? Duverger bu soruları sorar ve bir çözümleme getirir. Ona göre, bir bireyin diğerini herhangi bir şeyi yapmaya zorlayabilmesi olgusuna "etki" denir. Tüm insan ilişkileri arasında mutlaka var olan etki, iktidarın yalnızca özel bir kategori olarak tanımlanmalıdır (Duverger, 1995: 21).

Yukarıdakilerden hareketle, bir toplumda binlerce iktidar ilişkisi, küçük çatışmalar ve mikro mücadeleler vardır. Foucault, tüm bu iktidar ilişkilerinin bir devlet iktidarı ya da sınıf tahakkümü tarafından yukarıdan yöneltildiklerinin kısmen doğru olabileceğini ifade eder. Bunu paralelinde, söz konusu tahakkümün var oluşunun, tabandaki küçük iktidar ilişkilerinin varlığı sayesinde mümkün olabileceğini de belirtir. Tabandan yükselerek her yöne hareket eden mikro mücadeleler sayesinde tepedeki o görkemli iktidar işler. *"Ya bunu yaparsın ya seni öldürürüm!"* diyen kaba bir tahakküm düşünmemek gerekir. Olsa dahi bu, iktidarın en aşırı durumudur. Esas olan her zaman tersine dönebilecek çatışmalar veya güç ilişkileridir. Tamamen muzaffer olan, dolaşısıyla tahakkümü durdurulamayan iktidar ilişkisi tasavvur edilemez (Foucault, 2015b). Çünkü bir toplumda yaşamak, mutlak suretle, birilerinin, başkalarının eylemlerini etkileyebildiği bir tür süreci beraberinde getirir. Bu güç ilişkilerinden azade bir toplum sadece bir soyutlama olacaktır (Foucault, 2000: 343). İktidar, ne bir mülkiyet ne de yalnızca basit anlamıyla bir kaba güç değildir. İktidar, içerisinde o ilişkinin etkili olduğu terimler vasıtasıyla incelenebilecek bir ilişkidir (Foucault, 2015c: 178).

İktidarı, bir töz olarak görmemek gerekir. O, kökeni uzun uzadıya araştırılacak çok esrarengiz bir olgu da değildir. Üretimle, mübadeleyle ya da iletişimle birleşebileceği doğru olsa da iktidar yalnızca bunlara indirgenemeyecek spesifik bir ilişkidir. Burada Foucault, tahakküm ile iktidar arasındaki farkın altını çizmektedir. Zincire vurulup dövülen bir adam üzerine bir güç uygulanır fakat buradaki kaba güç, iktidar değildir. Eğer ki iktidar, bireyi özgür kalabilecek halde tutuyorsa, bu özgürlük ne kadar kapsamlı olursa olsun iktidar o bireyi yönetimine tabi kılmış demektir.

Potansiyel bir başkaldırı, bir reddediş olmaksızın, iktidardan bahsedilemez. Aksi halde orada iktidar değil, basitçe bir tahakküm vardır. İktidar, özgür özneler üzerinde ve yalnızca onlar özgür oldukları sürece uygulanabilir. Kölelik, insan zincirlere vurulu olduğunda değil hareket edebilecek ve hatta kaçabilecek potansiyeli var olduğu müddetçe bir iktidar ilişkisidir. İktidar ilişkisinin temeli, istencin boyun eğmeyişi ile özgürlüğün inadı arasındaki gerilimde yatar (Foucault, 2016: 55-76).

Bu şema içerisinde iktidar, direnişle ontolojik bir bağ içerir. Foucault, 1960'lı yıllarda "çekişme" (*contestation*), "ihlal etme" ve "çığneme" (*transgression*) terimlerini kullanırken 1970'ler ve 1980'lerde "mücadele" ve "direniş" kavramlarını ağırlıklı olarak kullanmıştır (Işık, 2012: 108). Düşünürü göre bir iktidar ilişkisi tamamen dengesiz olduğunda bile o başkası için kendini öldürme imkânı açık olursa, orada bir iktidar ilişkisi vardır denilebilir. Yani iktidar ilişkilerinde her zaman direniş imkânı da mevcuttur. Nerede iktidar varsa orada koşulsuz olarak özgürlük de vardır (Foucault, 2016: 236).

Öte yandan direniş demek, iktidarın kendi oyununun ve söyleminin dışında bir söylem üretmeyi de gerektirir. Özünde iktidarın söylemini ve oyununu reddediş vardır (Becermen, 2009: 169). Bu anlamda direniş, yine söylem ve "hakikat oyunu" kavramlarıyla bağlantılıdır.

Foucault'nun iktidar teorisinin katmanları arasında ilerledikçe başka sorular sormak ve o soruların cevaplarını parça parça birleştirerek teoriye genel anlamda hâkim olmak gerekmektedir. Bu bağlamda şimdi sorulacak soru; özgürlüğü, kendi varoluşunun önkoşulu olarak sunan bir iktidarın, söylemi üreten ve söylem boyunca ilerleyen bir iktidarın, hakikat biçimlerini öne süren bir iktidarın, bunu daha derinlerde yatan hangi gücün etkisiyle gerçekleştirebildiğidir? Eğer ki iktidar, yalnızca yadsıma, olumsuzlama şeklinde işliyor olsaydı bu denli başarılı olabilir miydi? İktidarın tek işlevinin bastırma nosyonu olması oldukça yetersiz bir açıklama olacaktır. İktidar yalnızca büyük bir üst-ben, bir sansür, engel, dışlama veya içe atma biçiminde işlemez. Eğer ki salt negatif bir eylem kipiyle işliyor olsaydı çok dayanıksız olurdu. İktidar şayet bu kadar güçlü ise, arzu ve bilgi düzeyinde pozitif etkiler üretmesi sayesinde. İktidar bilmeyi engellemek bir yana, bilgiyi üreten bir mekanizmadır. Var olan ne varsa, iktidar ve bilgi arasındaki ilişkinin ürünüdür. Filozofa göre, iktidar bu bağlamda sinsidir. Yalnızca baskı üretmez; arzu yaratır, zevki kıskırtır, bilgiyi üretir. Bunlardan çok daha derinlere nüfuz eder. İktidar bastırmakla, gerçeğe ulaşılmasını veya söylemi engellemekle kalmaz; arzu ve zevkle eklemlenir, davranışa nüfuz eder ve bedeni çalıştırır. İktidar sevimlidir, yasağın içselleştirilmesine dayalı değil, bilgiyi üretmek için yaymasına dayalıdır (Foucault, 2015b: 42-74). Böylece iktidar, bilginin üretiminden yayılımına kadar uzanan bir çerçevede işlev görür

3.2. Foucault'da Bilgi ve Özne

"Bilginin belirli bir anda icat edildiğini söyleyen Nietzsche'nin patavatsızlığını dikkate alacağım" diyen Foucault'nun en çok etkilendiği isimlerin başında yukarıda da belirtildiği gibi Nietzsche gelir (Foucault, 2015a: 169). Bu anlamda bilginin tanımını yaparken Nietzsche'den başlamak gerekir. Onun için bilgi, kökünde iktidar, mücadele ve kin merkezlidir. Nietzsche'nin düşüncesinde filozoflar, bilgiyi hep barışçılık, uygunluk ve aşk olarak düşlediği için yanılığa sürüklenmişlerdir. Bilginin kökü gerçekten bilinmek isteniyorsa filozoflardan çok politikacılara bakmak gerekir. Yaşamın kendisinde güç istencine dayalı mücadelenin ve iktidar ilişkilerinin analizini yapmak gerekir. Bilgiye olan böyle bir yaklaşımın sonucu olarak bilginin iktidar olduğu aşikârdır. Bilgi/hakikat ve iktidar arasındaki doğrudan bağ sonucu, toplum içerisindeki en güçlülerin bilgiyi dağıttığı ve kendi çıkarlarına göre meşrulaştırdığı görülür. Bilgi, bir doğrulama ve

“hakikat oyunu”nun dayanağıdır. Bilgi meşru kılar. Böylece iktidar toplumdaki her yere, her noktaya yayılır, nüfuz eder (Becermen, 2009: 137-198).

İktidarı böylesine kudretli kılan bilgi, söylemde kendisinden bahsedilen, olguları tanımlayan şeydir. Foucault, homojen ve kuramsal olan, aynı zamanda arkeolojik çalışmayla elde edilebilen bilgiyi “bilme (*savoir*)” olarak adlandırırken; derinliği olmayan, yüzeysel ve heterojen olan ve soykütüksel çalışmalarla elde edilen bilgiyi ise, “bilgi (*connaissance*)” biçiminde niteler (Urhan, 2007: 101-102). Bu ayrımda “derinlemesine bilgi”, bir söylemsel uygulama tarafından düzenli biçimde oluşturulmuş ve bilimin kuruluşu için gerekli unsurlar toplamıdır. Aynı zamanda kavramların ortaya çıktıkları, dönüştükleri, uygulandıkları, tanımlandıkları alandır (Foucault, 1999: 233). Bir başka deyişle, tarihin belirli bir anında ortaya çıkmış söylemi, söylemde bulunanın işlevi olarak değil, söylenen cümlelerin tümünün ifade edilmesini sağlayan koşulların işlevi açısından çözümleyen ve arkeolojik çalışmaların konusu olan bilgi türü türüdür (Foucault, 1999: 233). Bu çerçeveden bir dokunun tarihini çözümlmek, derinlemesine bilginin alanına girer ki arkeolojik yöntem de düşünürün bu türden yapısökümcü bilgi teorisinde yer alır. “*Connaissance*” olarak adlandırdığı epistemik tanım ise bilimsel alanlar için geçerli olan yüzeysel bilgi alanına denk düşer. Bilme ile bilgi arasında zıtlık barındıran bir ilişkinin bulunduğunu belirtmek gerekmektedir (Urhan, 2010: 57-59).

Foucault’nun yapısökümcü bilgi teorisinde esas aldığı ve çözümlmeye çalıştığı bilgi türü “derinlemesine bilgi”dir (Çelebi, 2013: 515). Onu arkeolojik çalışmalara iten de bu derinlemesine bilgi olmuştur. “Kelimeler ve Şeyler” isimli eserini yazarken de, insan bilimlerinin arkeolojisini oluştururken de bilgidir hareket eder. Söz konusu eser, bilginin, tek bir seferde bulunup ebediyete kadar geçerli ve verili olmadığını; daha çok bir “*épistémè*”nin⁷ çerçevesinde belirdiğini ortaya koymaktadır (Foucault, 2001b: 10).

Daha açık bir ifadeyle bilgi, kişinin herhangi bir söyleminde söz edeceği nesnelere anlamlarını veren alandır. İnsan, söylemsel pratik içerisinde gönderme yaptığı nesnelere söz ederken ya da onları tanımlarken bunu bilginin alanında yapar. Bir kimse, nesnelere alanı üzerine konuşacak olsa, pozisyon alabilmesi için o nesnelere alanını tanımlayabileceği ayrı bir alana, bilginin alanına ihtiyaç duyar. Bilgi, kişiye üzerine konuşacağı şey hakkında, onda bir hakikati belirleme ve bir gerçeklik tayin etme olanağı verir. Bilginin alanı sayesinde bir şey üzerindeki hakikati belirlemiş olan biri, bunu söylemine de eklemeyerek o şey üzerinde iktidar yürütmeye başlar. Metin Becermen’e göre (2009), “*İktidar ve bilme tam da söylem içerisinde eklenirler*”. O andan itibaren orada düpedüz bir iktidar ilişkisi vardır. İktidar/bilgi eklenmesi bir süreç içerisinde işler. İlk olarak bireylerden bilgi elde etme vasıtasıyla bir iktidar sağlanır, sonrasında ise denetim ve gözetim altına alınan bu bireyler üzerinde bir iktidar oluşturulur. Önce bilgi elde etme yoluyla bir iktidar, daha sonra bu bilginin iktidar olarak kullanılması söz konusudur (Eroğlu, 2016: 51).

Modernizm ile birlikte bilimsel bilgi alanları gelişerek (tıp, psikiyatri, kriminal bir alan olarak suçluluk, cinsellik) bir hakikat üretmiş ve onu bireye bilimsel bir doğru olarak dayatmaya başlamışlardır. Bu durum beraberinde normalleştirme, dışlama ve denetleme, özneyi kendi kimliğine bağlama süreçlerini getirmiştir. Yani Foucault’ya göre Aydınlanma düşünürleri yanılmıştır. İktidar ile doğrudan birbirini içeren bilgi aslında bir özgürleşme aracı değil; iktidarın denetim aygıtlarından biri olarak işlev görür, bireyleri hapseder (Çelebi, 2013: 515-516). O halde, bireylerin

⁷ Foucault açısından *épistémè* kavramı, belirli bir entelektüel bağlam içerisinde düşünülen ve söylenenleri belirleyen tarihsel düşünce yapılarını açıklamaktadır. *Épistémè*, zamana ve kültüre bağlı olarak bir söylem çerçevesi meydana getirir (Cevizci, 1999: 306).

üzerine direkt etki eden bilgi/iktidar bağı, odak noktasını doğrudan özne kılınan insana doğru, yani Foucault'nun asıl problemi olduğu düşünülen özne teorisine çevirir.

Özne, düşünür için merkezdeki problemidir. Bu anlamda politik teknolojinin gelişiminde Aydınlanma çok önemli bir aşama olsa da, insanın kendi tarihine nasıl hapsoldüğünü bilmek için daha dolaylı yollara başvurmak gerekir. Foucault için bugün hedef bellememiz gereken, ne olduğumuzu keşfetmek değildir; olduğumuz şeyi reddetmektir. Bize ne olduğumuzu söyleyen, kimlik veren, bizi özneleştiren ve belirli türden bir öznelliğe bağlayan işleyişi sorgulamak gerekmektedir (2000: 326-336). Bu anlamda düşünürün göre, kendimizle kurmamız gereken ilişkiler kimlik ilişkileri olmamalıdır. Daha ziyade farklılaşma ve yeniden yaratma ilişkileri olması gerekir. İnsanlar zevklerini hangi kimlik içerisinde buluyorlarsa o kimlik dışlanmamalıdır. Modern iktidarların yaptığı gibi özne kılmak üzere herhangi bir kimlik evrensel bir etik olarak dayatılmamalıdır (Foucault, 2015b: 282).

Foucault, bu hususta temel araştırma nesnesini oluşturan Batı kültüründe özneleştirme süreçlerini incelerken, özneleştirme üzerinde etkili olan nesneleştirme kipleri üzerinde durur. İlki, kendisine bilim statüsünü veren, konuşan, emek üreten ve biyolojik olarak yaşayan özneyi nesneleştiren araştırma kipidir. İkinci olarak özneyi başkalarından ayırarak bölen ve onu marjinalleştiren pratikler yer alır. Son olarak ise, insanın kendini özneye dönüştürme pratikleri, "kendilik pratikleri (*pratiques de soi*)" adıyla Foucault'nun inceleme alanını oluşturmaktadır. Özellikle "bölücü pratikler (*pratiques divisantes*)" diye adlandırdığı ikinci tür pratikler, özneyi hem kendi içinde hem başkalarından ayıran pratiklerdir ve bu süreç özneyi nesneleştirmektedir. Deli ile akıllı, hasta ile sağlıklı ve suçlular ile "iyi çocuklar" ayrımları bölücü pratiklerden olup, bu pratikler sorunsallaştırma kavramıyla örtüşür (Keskin, 2015: 14-15).

Sorunsallaştırma, tarihin belirli anlarında bazı davranış biçimlerinin sorun olarak görülüp söylemsel pratiklerin nesnesi haline getirilmesi ve düşünürün "hakikat oyunu" dediği sistemlere dâhil edilmesidir. Bahsedilen bu davranış biçimleri, bilgi ve hakikat üzerinden kurulur ve tanımlanır. Bu şekilde bu davranış biçimleri sınıflandırılır (normal, kriminal, patolojik gibi). İnsanlar bu hakikatlere inandıklarında, o hakikatin tanımladığı deneyim biçimini kabul edip o deneyim biçiminin öznesi olmayı kabul ederler. Yani söz konusu olan, delilik, hastalık, suç gibi belirli davranış biçimlerinin veya varlık biçimlerinin sorunsallaştırılarak özel deneyim alanlarına dönüştürülmesidir. İnsanlar, bu deneyimin öznesi olmayı kabul edip davranışlarını bu normlara göre sınırlarlar. Bu şekilde, modern kapitalist toplumun gereği olan disiplin içselleştirilmiş olacaktır (Foucault, 2015a: 14-16).

Böylece rasyonalitenin ve insan bilimlerinin gelişimi sonucu psikiyatri, adli tıp gibi bilimler, dayandıkları bilgi sayesinde iktidar uygulamaya, bireylere hakikati göstermeye, normal olanı işaret etmeye ve normal olmayanı ayırıştırarak dışlamaya; onları kapatmaya, ıslah ve tedavi etmeye başlamışlardır. Bazı davranış biçimleri; psikiyatri ve psikopatoloji gibi insan bilimlerinin söylemleri ile eklemeliğinde, artık bu davranış biçimleri üzerine konuşan otorite din veya ahlak olmaktan çıkmıştır. Söz konusu davranış biçimleri insan bilimlerinin kavramları arasına girmektedir. Daha açık bir ifadeyle; örneğin bir bilim olarak psikiyatri, belirli tür davranış biçimlerini patolojik vaka, belirli tür davranışları ise normal olarak belirler. Bunu psikiyatri biliminin bilgisi ve hakikati gösterme gücü ile yapar. Psikiyatride göre birtakım davranış biçimleri akıl hastalığının, diğer birtakım davranış biçimleri ise "normallığın" göstergesidir. Bu davranış biçimleri, psikiyatrinin bilgisi ve söylemi neticesinde öznel deneyim alanları olarak sunulurlar. Toplumdaki her birey, psikiyatrinin bu söylemi tarafından kuşatılarak bir "hakikat oyunu"na girerler. Bu, çok basit anlamıyla bireyin kendisi üzerinde bir otokontrole benzer. En basit şekliyle şöyledir: "*Ben*

şu davranış biçimlerini sergilemiyorum, o halde normalim!". İşte "hakikat oyunu", bireyin kendisini doğrulama sistemi olarak işler. Toplum, psikiyatrinin bu söylemi doğrultusunda kendi kendisini bir hakikat rejimine tabi kılar ve kendisini bu davranış biçimleri üzerinden sınar. Bunun sonucunda o birey, kendisinin bilgisine ulaşarak kendisini özbilgi yoluyla kendi kimliğine bağlamış olur. Bu şekilde iktidar, bireyi hem özneleştirmiş hem de nesneleştirmiştir. Nesneleştirir, çünkü toplumdaki her birey, bilimsel bir bilgi dalının (psikiyatrinin) birer nesnesi haline gelmiştir. Özneleştirir, çünkü her birey, bilim dalları tarafından kavramsallaştırılan bu davranış biçimleri veya deneyim alanları üzerinden kendisini sınar, kendi kimliğini tanımlar ve kendisini özne olarak kurar. Birey, bu bilim dallarının söylemlerini bilimsel bir hakikat olarak kabul ettikten sonra kendiliğinden yapacağı şey sorunlu ve patolojik olan davranış biçimlerinden vazgeçmek olacaktır. Vazgeçemese dahi vazgeçmek için kendisi üzerine büyük bir iktidar uygulaması gerekecektir. Dolayısıyla iki ayağı olan bir kimliklendirme ortaya çıkar: birincisi o kimliği taşımak istemeyenin kendi rızasıyla o kimlikten vazgeçmesini (eşcinselin kendi rızasıyla cinsel edinimini değiştirmesini veya siyasi fikirleri sebebiyle suçlu addedilmiş birinin bu davranış biçiminden uzaklaşmasını) sağlamak, ikincisi ise o kimliği reddedemeyenleri kapatmak, islah etmek (Keskin, 2017).

Hapishaneler ve akıl hastaneleri gibi kapatma pratiğinin mabetleri sayılabilecek kurumların temel işleyişi islah etme prosedürüken, bu süreci daha verimli kılan değişim, kapatılan kişinin kendisi üzerinde bir iktidar uygulamasını sağlamaktır. Hakikat rejimlerinin marjinal olarak işaretleediklerini normalleştirilmiş öznelere çevirmenin en verimli yolu olan *panoptikon* (*Panopticon*) modeli bu düzeyde devreye girer.

Foucault, panoptikon fikrini, faydacı liberal düşünür Jeremy Bentham'dan⁸ almıştır. Panoptikon tasarımı Bentham'dan önce gelse bile, ona en olgun halini veren isim liberal teorisyenin kendisidir. Bütünlük anlamına gelen "panoptikon", kelime anlamı olarak da büyük önem taşımaktadır. Panoptikon tipi bütünlük, insana ve topluma dair karanlık noktaları görebilmeyi sağlayan bir bütünlüktür. Buna paralel olarak panoptikon, gözetleme sorunlarını çözen bir iktidar teknolojisidir. Panoptikte her mahkûm, bir kişi ya da birtakım kişiler tarafından gözetlenir. Esas olan bakıştır ve aynı zamanda bir buyruk olarak sözdür (Foucault, 2015b: 87-105). Foucault'nun kendi ifadesiyle panoptikon, "İşiğe karşı bir daire içinde düzenlenmiş bireylerin kapatıldığı bir dizi hücreyi izleyen, merkezi bir kulesi olan bir inşaat projesidir. Merkezden, her şey ve her hareket gözükmeden kontrol ediliyor." (2001a: 1597). Burada iktidar ortadan kaybolmuştur, kendisini göstermemektedir, fakat vardır. Düşünür devamında Panoptikon modeliyle Bentham'ın spesifik olarak hapishaneyi düşünmediğini belirterek, bir Fransız icadı olan ve çok çabuk tüm Avrupa yönetimlerini cezbeden "polis" in panoptikonun ikizi olduğunu ekler.

Böylece modern iktidar, kendi antagonizmasını kendi içinde yaratır. Bilgiyi yaratırken, arzuyu ve zevki kışkırtırken güvenlik ve disiplin duvarlarını ince ince örmektedir. Tüm bu disiplin

⁸ Mimari olarak Panoptikon dairesel bir binadır. Tutukluların hücreleri binanın çeperinde, birbirleriyle iletişim kurmalarını engelleyecek şekilde ayrılmıştır. Gözetleme locası tam merkezde yer alır. Hücreleri aydınlatmak için her hücrede gözetmenin işini de kolaylaştıracak pencereler bulunur. Tutukluların diğer tutukluları görememesi için aralara bölüm duvarları inşa edilmiştir. Hücrelerin yükseklikleri de mahkûmların birbirlerini görmelerini engelleyecek seviyede tasarlanmıştır. Mahkûmlara sürekli olarak çalıştıkları ve düzene ayak uydurdukları müddetçe serbest kalabilme ihtimalleri hissettirilmektedir. Tüm bunların yanında müfettişlerden, memurlardan, yargıç komitelerinden oluşan geniş bir bürokrat takım ve bunların masrafları da hesap edilmektedir. Hastaneler, fabrikalar, okullar, tımarhaneler için de hapishane modeli kullanılabilir. Hapishaneler tüm bunları içeren öncül bir model olarak nitelendirilebilir. Gözetleme ilkesi ilk olarak hapishanelere uygulansa da giderek akıl hastanelerinde, sonra hastanelerde ve okullarda uygulanmaya başlanmıştır (Bentham, 2008: 14-67).

ve güvenlik duvarlarının tuğlası ise yaratılan yalın hakikattir. Yalın hakikatin dayandığı temel izleği oluşturan mekanizma ise hukuk olacaktır.

4. Michel Foucault Düşüncesinde Hukuk-İktidar İlişkisi

Foucault'nun felsefi dizgesinde hukuk-iktidar ilişkisine dair tutarlı bir içerik bulunmaz. Nitekim düşünür bir hukuk uzmanı da değildir (Topuzkanamış, 2009: 1833). Daha çok iktidarın tarihini yapısöküme tabi tuttuğu çalışmalarında hukuk, iktidar bağlamında ve bir iktidar türünün işleyişinde kendisine yer bulur. Tam da bu açıdan düşünürün zihin dünyasında hukukun konumuna dair daha sonra geliştirilen tüm argümanlar birbirlerinden farklı tezler savunsalar da kendilerine uygun kaynak bulabilmektedirler. Foucault'nun hukuka dair analizlerinde temel belirleyici dönüştürme ise premodern dönemden modernliğe geçiş sürecidir (Kılıç, 2014: 184-185).

4.1. Foucault'da Modern Öncesi Dönem ve Hukuksal-Söylemsel İktidar

Michel Foucault'nun hukuka dair saptamaları da iktidar ilişkisi çerçevesinde yer alır ve Ortaçağ ile başlayarak 18. yüzyılda bir kırılma yaşayan modern toplumlara ait dönemi kapsar (Koloş, 2016: 225). Bu açıdan modern dönemde hukuku konumlandırmak için modern iktidarı anlamak kadar, onun tarihsel arka planını oluşturan modern öncesi iktidar biçimini anlamak da önem arz etmektedir.

Foucault, "hukuksal-söylemsel iktidar modeli" adını verdiği modern öncesi dönemi, sözleşme temeline dayanan ve devredilip devralınan bir iktidar biçimine gönderme yapan sözleşmecî doğal hukuk dönemi olarak işaretler. Foucault'ya göre siyasal matrisi "sözleşme" olan bu dönem 18. yüzyıl filozoflarının zihin dünyasında kristalize olmuştur (Koloş, 2016: 229). Burada bahsedilen özellikle 16.-17. yüzyılların toplum sözleşmecileri arasından Thomas Hobbes'un Leviathan'ında bütünlüklü haliyle açığa çıkan hükümlerlik modelidir. Alan Hunt ise Foucault'da "Klasik Çağ" adını verdiği bu dönemi devletin baskın unsur olduğu ve monarşileri karakterize eden bir dönem olarak tanımlar (1992: 5).

Foucault'ya göre monarşik iktidarlara hukuk formunda ifadelerini bulurlar. Toprağın üzerinde dolaylı ya da dolaysız şekilde kurulmuş egemenliğe, silah kullanmaya, hükümdar-tebaa ilişkilerine bağlı bu iktidar tipi, üniter olarak yapılanan, istencini yasa ile özdeşleştiren ve yaptırım ve yasaklama mekanizmaları ile hareket eden bir iktidar biçimidir (2003: 68). Nitekim Ortaçağ'dan itibaren hukuksal düşüncenin gelişimi krallık iktidarı çerçevesinde gerçekleşmiş, hukuk da kralın iktidarının aracı bir formülasyonda işlev görmüştür. Bahsedilen hukuksal/monarşik iktidar sistemini temsil eden uzam ise kralın bedenidir (Foucault, 2011: 103,142). Öte yandan, monarşilere özgü hukuksal-söylemsel iktidar, suskunluk buyuran, yasak döngüsüne dayalı olarak işleyen negatif bir iktidar formudur. Bu iktidar tipolojisi her zaman itaatle sonuçlanır. İtaat eden hukuksal özne, iktidarın kendine özgü gizliliğine, kökeni ilkesel varoluşa dayandırılmış yasakların negatif, buyurgan ve hukuksal niteliğine itaat eder (Foucault, 2003: 67-68). 18. yüzyıla kadar süren hukuksal-söylemsel iktidar modelinde bedenlerin kullanımında en az efor ve en çok verimlilik niteliğine dayalı ekonomik-performatif bir değerlendirmeden çok, malların ve zenginliklerin sahipliğine dayalı bir anlayış hakimdir. Bedenin ekonomik verimliliğine dönük ilişkiler değil borç ilişkilerinin hukuksallığı, bireylerin bedenine yönelik değil hükümdarın bedenine yönelik toplumsal, kültürel ve ekonomik bir yapı söz konusudur (Koloş, 2016: 250).

Hukuksal-söylemsel iktidar modelinde 12. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar geçen süreçte hukuksal yargılama da temelde gerçekleşen suçu ortaya çıkaran, faili tespit eden ve suçlunun maruz kalacağı yaptırımını belirleyen bir yapıya sahiptir. Ortaçağ hukuku maddi hakikat olarak olayın kendisini aydınlatmaya çalışır. Her suç, hükümrana karşı işlenmiş bir başkaldırı olarak ele alınır, çok az sayıda suçlu ele geçirilir ve cezalar karanlık bir şölen edasıyla ifa edilir. Temel gaye, hükümranın yaralanmış iktidarını mahkûmun bedenini un ufak ederek tazelemek ve tebaa ile ilişkisini sağlamlaştırmaktır. Mahkûmun bedeni, hükümdarın üzerinde damgasını bastığı, iktidarın sonuçlarının işlendiği bir nesnedir (Foucault, 1992: 136). Hükümdarın yaşam ve ölüm yetkisi *Patria Potestas* kökeninden, yani Romalı aile reisinin, ailesi üzerindeki iktidarından gelmektedir (Foucault, 2003: 99). Ne var ki yaşam ve ölüm üzerindeki iktidar, yaşama gönderme yaparken bile ancak ölüm üzerinden yürütülebilir. Yaşam üzerindeki hak, yalnızca öldürme üzerindeki hakkın kullanımına bağlı olarak görünür kılınabilmektedir. Yaşam ve ölüm ilişkisindeki temel belirleyici düzey ölüm üzerindeki yetkedir (Foucault, 2015c: 246).

Öte yandan hukuksal-söylemsel iktidar modeli ya da hukuksal hükümrانlık modeli ile modern biyoiktidar dönemi arasında keskin bir kılıç darbesiyle gerçekleşmiş bir ayırım olmayıp bir eklemleme söz konusudur (Koloş, 2016: 264). Başka bir deyişle hukuksal-söylemsel iktidar modeli modern dönemde tamamıyla ortadan kalkmamış, modernitenin özneleştirici pratiğinin yanı sıra hukuksal özne, doğal hak ve özgürlüklere sahip kişi olarak Modern Çağ'da önemi azalmakla birlikte bir hukuk öznesi olarak varlığını korumuştur (Koloş, 2016: 253). Ne var ki modern iktidar, temel olarak hukuksal-söylemsel iktidar modeli bağlamında kendini ifade etmez (Valencia-Villa, 1981: 363). Hukuk artık bireyi özne kılan iktidar pratiklerinin "*dispositif*"i olma noktasında bir önem arz eder.

Bu noktada *dispositif* kavramını açıklamak gerekmektedir. *Dispositif*, disipline edici bir nosyon olarak söylemsel ve söylemsel olmayan tüm pratikler vasıtasıyla içselleştirilen iktidar mekanizmalarını ifade etmektedir. Söylemsel pratik denilen şey söylemin bizzat kendisidir. Söylemsel olmayan pratikler ise kurumsal yapılar ve mimari biçimler gibi daha somut pratiklerdir. Foucault, söylemler, kurumlar, mimari biçimler, düzenleyici kararlar, bilimsel, felsefi ve ahlaki önermeler, yasalar, idari tasarruflardan oluşan heterojen bütünü "*dispositif*" olarak adlandırır. Ona göre *dispositifler* güç ilişkilerini belirli bir yönde geliştirir ve güdümlerler (Foucault, 2016: 18). Bedensel şiddet uygulamadan bedenin ehlileştirilmesi sağlanır. Hukuksal aygıt da bu bağlamda *dispositif* olarak değerlendirilir. Böylece modern dönemin *dispositif*lerinin önemli bir unsurunu hukuk oluşturmaktadır (Koloş, 2013). *Dispositif* olarak hukuk, bu yönüyle modern tarihsellik içerisinde bilgiden hakikate ve özneleşme pratiklerine kadar iç içe geçmiş bir iktidar tasarımıyla bağlantı içerisinde anlamlandırılmaktadır.

4.2. Modern Dönem ve Foucault'da *Dispositif* Olarak Hukuk

Michel Foucault, kapitalizmin gelişimiyle birlikte bilhassa 18. yüzyılda netleşen yeni bir iktidar tarzından bahsetmektedir. Yaşam üzerine yönelen iktidar biçimi olarak insan türünün biyolojik özelliklerini politik bir stratejinin nesnesi kılan ve öznelik kiplerini dayatan modern döneme haiz bu iktidar perspektifini biyoiktidar (*biopouvoir*) olarak adlandırır (Koloş, 2016: 266).

Biyoiktidar, nüfus ve sanayi patlaması yaşanan kapitalist çağda hukuksal-söylemsel iktidar biçiminin, ekonomik ve politik süreçleri kontrol edememesi hasebiyle ortaya çıkmış ve insan

birikimini sermaye birikim süreçlerine uygun kılmıştır (Foucault, 2003: 104). Hükümdarlığın hükmeden ama yönetmeyen biçimi yerine daha az hükmeden ama daha çok ve verimli yönetmeye kadir bir iktidar formülasyonuna geçilmiştir. Ekonomik-performatif bir iktidar tasarımı olan biyoiktidarın unsurlarından ilki 17. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve bedene makine gibi yaklaşan, onu terbiye eden, hizaya sokan, yeteneklerini artıran, güçlerini açığa çıkaran bedenin “politik anatomi (*anatomie politique*)”sidir (Foucault, 2003:102). Bedene odaklanmış iktidar teknik ve stratejilerinin disiplinci mekanizması politik anatomiye denk düşmektedir (Foucault, 2015c: 269). İkinci unsur, 18. yüzyılda oluşmaya başlayan ve insanı bedensel olarak ele alan politik anatomi dışında insanı bir tür olarak ele alan; doğum, ölüm oranları, yaşam istatistikleri, konut talepleri, sağlık düzeyleri gibi disiplinci değil düzenleyici ve denetleyici mekanizmalar bütünü olan nüfusun biyopolitiğidir (Foucault, 2003: 102-103). Politik anatominin uzamı beden iken, biyopolitiğin üzerinde işlem yürüttüğü alan nüfus olarak belirir. Nüfus ile ilgili bir müdahale alanı olan biyopolitikte güvenlik unsuru baskın gelmektedir. Beden disipline edilirken nüfus düzenleme noktasında mevzilenir. Düzenleme, bir güvenlik hususu olarak karşımıza çıkar. Güvenlik problemi biyopolitiğe içkin olması açısından disiplinci politik anatomiden ayrılır (Foucault, 2013: 20-41). Nüfusun yönetimselliğini ihtiva eden biyopolitiğe içkin bir kavram olarak güvenlik, tehlike nosyonu üzerinden toplumsal düzeni mümkün kılar (Çalkıvık, 2011: 24). O halde Foucault’ya göre elimizde beden-organizma ve disiplinden oluşan kurumlar dizisi ile nüfus, biyolojik süreçler ve düzenleyici mekanizmalardan oluşan yönetimsel rasyonaliteye dayalı bir devlet dizisi bulunmaktadır (Foucault, 2015c: 256). İşte tam bu noktada 18. yüzyıldan itibaren hukukun yavaş yavaş mutasyona uğradığı görülmektedir. Ortaçağın hukuksal nitelikli devleti, yerini yönetimsellikte rezonans halindeki hukuka bırakmıştır.

Böylece karşımızda modern dönemde hukukun yerinin tespitine dair bir problem belirir. Foucauldian literatürde modern dönemde hukuka dair üç farklı yaklaşım ortaya çıkmaktadır. “Hukukun defedilmesi” (*expulsion of law*)⁹ tezi 1994 yılında ortaya atılmış ilk yaklaşım olarak karşımıza çıkar. Bu yaklaşıma göre Foucault hukukun modern dönemdeki rolünü düşünmemiş ya da onu kasten marjinalleştirmiştir. Hunt’a göre Foucault açısından modern dönemde hukukun altı oyulmuştur. Hukukun defedilmesi yaklaşımı Foucault stratejisinin bir etkisidir. Onun iktidara dair tartışmasında modern dönemin iktidar biçimi hukukun yerini almıştır. Hunt’a göre Foucault için modern iktidar monarşik iktidarın yerini aldıkça hukuk, pre-modern bir nosyon olarak defedilmek durumunda kalmıştır (1992: 2-6). Defetme tezi içerisinde diğer önemli eğilimi temsil eden Ben Golder ve Peter Fitzpatrick ise Foucault’nun modern iktidarında hukukun defedildiği yönündeki tezi iki alt başlıkta analiz ederler. İlk olarak hukukun modern dönemde öneminin oldukça azaldığı bir bakış açısını belirtirler. İkinci olarak ise hukukun, disiplinci anatomi-politik ile düzenleyici biyopolitik ya da yönetimsellik dizgelerinin yarattığı öznellik kiplerinin işleyişi bağlamında bir enstrüman haline geldiği, hukukun basitçe gasp edilmediği fakat modern iktidar açısından uyumlu bir parçaya dönüştüğü yönünde bir uslamlama yürütürler (Golder ve Fitzpatrick, 2009: 242). Gerald Turkel’e göre de hukuksal-söylemsel iktidar modeli, devleti ve hukuksal

⁹ Detaylar için bkz. : Hunt A., Wickham G., *Foucault and Law: Towards a Sociology of Law as Governance*, Londres, Pluto Press, 1994.

kurumu temel yapılar olarak merkezileştirdiği için iktidar ve hukuk analizini sınırlayan bir modeldir. Zira Foucault, modern iktidarı çoklu, merkezlessiz, bilginin ve sosyal yapıların üretimi olarak kavramsallaştırır. Bu bağlamda hukuk modern dönemde defedilmiştir (1990: 170).

Defetme tezinin karşısında “Foucault’nun Hukuku” (*Foucault’s law*) tezi yer almaktadır. Bu yaklaşıma göre Foucault, hukuku modern dönem içerisinde defetmemiş, hukuk ve disiplin arasında bir eklemleme ve etkileşim olduğunu öne sürmüştür (Golder ve Fitzpatrick, 2009: 28-29). Modern dönemde hukuk halen etkili bir öğedir. “Foucault’nun Hukuku” tezi “ilişkide hukuk” (*law in relation*) konseptine başvurur. Bu bakış açısına göre hukuk hem kendi dışındaki iktidara dayanır hem de bu iktidarlara hukuk aygıtına yaslanırlar. Öyle ki disiplinci iktidar, değil hukuku defetmek baştan sona hukuka bağlıdır. Bahsedilen teze göre disiplinler, kurulma aşamasında hukuka bağlıdır ve hukuk sayesinde kurulurlar (Golder ve Fitzpatrick, 2009: 70-85). Başka bir ifadeyle, Foucault’nun düşünsel sisteminde hukuk, disipliner iktidarın kurulması yolunda taşları döşemiştir. Öte yandan hukuk, disiplinci iktidarın hizaya getiremediği kesimleri ve disipline olmama potansiyeli olanları belirli bir toplumsal kalıba dökerek uysallaştıran uğraklardan biri olmuştur. Böylece disipline edici iktidar hukuka bağlı biçimde ortaya çıkar. Bu durum karşılıklı, çok yönlü ve dinamik bir ilişkidir (Golder ve Fitzpatrick, 2009: 71-100). Foucault’nun Hukuku” tezinde hukuk, modern toplumların işleyişinde meşrulaştırıcı ve itaati sağlayıcı özellikleri bakımından da yorumlanmaktadır. 17. yüzyılın politik anatomisi ve 18. yüzyılın biyopolitiği işleyiş mekanizmalarını gizlemek gerektiğinde hukuka başvurmuşlardır. Bu noktada, iktidarın tahakküme varacağı sınır aşıldığı an devreye girecek olan hukuk aygıtı gerekli kılınmaktadır (Foucault, 2011: 114). Düşünürü göre modern toplumda hukukun varlığını sürdürmesini gerekli kılan faktörlerden biri biyoiktidarın tahakküm etkilerini maskeleyen ve itaati mümkün kılan bir özellik ihtiva etmesidir (Koloş, 2016: 301).

Üçüncü ve son yaklaşım olarak çalışmanın da temel perspektifini oluşturacak olan modern dönemde hukukun pozisyonunu tespit eden “*dispositif* olarak hukuk” tezi mevcuttur. Esasen bu noktaya kadar aktarılan “Defetme Tezi” de “Foucault’nun Hukuku” tezi de kendilerine Foucault’nun kuramsal altyapısı açısından kabul edilebilir bir alet çantası bulsalar da her ikisi de bazı problemler barındırmaktadır. “Defetme Tezi”, hukuku tüm tarihsel dönemlerden soyutlanmış bir değişmezlik içerisinde ve tarihsellikten ayrıksılık çerçevesinde değerlendirmektedir. Hukuku modern dönemde tamamen yadsıyarak problemleri bir perspektif sunar. “Foucault’nun Hukuku” tezi ise modern dönemde zorunlu ve tamamıyla saf bir hukuksal varlıktan yana tavır takınarak bu kez de iktidar ilişkileri açısından nispeten daha sınırlı bir bakış açısını yansıtmaktadır. Son yaklaşım olan “*dispositif* olarak hukuk” bakış açısı, çalışma açısından da Foucault’nun genel teorik şeması açısından da daha belirgin bir konum iştiğal eder.

Daha önce de belirtildiği üzere *dispositif*, söylemsel ve söylemsel olmayan unsurların oluşturduğu heterojen, işlevsel ve ilişkisel bir bütündür. İktidar ilişkilerini belirli yönlerde güdümlenen bir ağıdır. Bir rasyonaliteye hizmet eden ve genel olarak stratejik olan *dispositifler* birbirlerini meşrulaştırır ve koşullarlar (Agamben, 2012: 15-16). O halde Foucault’da modern dönem için hukukun konumlanması, iktidar-bilgi bağıntısında yönlendirici, meşrulaştırıcı bir pozisyona oturan, öznellik kipleriyle entegre biçimde işleyen bir *dispositif* olarak kabul edilebilir. Başka bir deyişle, *dispositif* olarak hukuk, özne-hakikat ilişkilerinin modernitede büründüğü tarihsel konumdur (Koloş, 2016: 311). Böylece karşımıza çıkan şemada, “Defetme Tezi”nde olduğu gibi hukukun

tamamıyla etkisini kaybettiği değil; daha çok norm lehine gündemden düştüğü bir durum söz konusudur. Foucault, modern toplumsal formasyon açısından yasa ile norm arasında bir ayırım yapmaktansa onları derceder (Neocleous, 1996: 68).

Norm ile yasanın bütünleştirildiği kavrayışta, cezai müeyyide yine uygulanır ancak esas gaye yasadışılık potansiyelini ortadan kaldırmak, suçluyu ıslah ve terbiye etmek, suça eğilimi terbiye ederek normalleştirmektir. Toplum artık savunulması gereken bir uzam haline gelir. Tehlikelilik nosyonu modern toplumun kalbine yerleşir ve hukuk, yasa ve yasa ihlali üzerinden değil; bireyleri dönüştürme stratejisi üzerinden işler (Foucault, 2015a: 220-223; 2015b: 186-198). Psikiyatri ya da adli tıp başlığı altında hukuk merciine dâhil edildikçe kişiden bilgi kopartarak ondaki hakikati devşirmeye, öte yandan ona bir hakikat rejimi dayatmaya varan hukuk-iktidar-hakikat üçgeni oluşturulur. Yasaya tabii olmak hakikate tabii olmaktır ve yargıya kendimizi itiraf ettikçe hakikati üretir, insan bilimlerinin hakikat oyununa dâhil oldukça da hakikat üretiminin nesnesi kılınırız. Bize dayatılan öznellik kiplerinin içerisinde tabiiyet konumları da bizi özne kılar. Hukukun bu süreçteki işlevi oldukça açıktır (Foucault, 2011: 102-103). Bu pratikler içerisinde mahkûm yalnızca işlediği suç değil, kendisini itiraf etmeye zorlanır (Koloş, 2016: 325). Böylece hukuk da bireyi biçimlendirme noktasında iktidar-bilgi korelasyonu düzeyinde diğer söylemlerle birleşir (Turkel, 1990: 170). Jerry D. Leonard ise hukuku, pozitif iktidarın üretkenliği bağlamına oturtur ve iktidarın bilgiyi ürettiği gibi bilgi-iktidar formunun söylemsel bir aygıtı olan hukukun da benzer biçimde bilgiyi ürettiğini belirtir. Böylelikle hukuk da bir hakikat rejimi oluşturur. O, bir hakikat makinesidir (Leonard, 1990: 11-12). Özetle, *dispositif* olarak hukuk, modern bilimler ile kombinasyona girmek suretiyle özne ve hakikat üretimini mümkün kılan bir aygıttır. Hukuk da iktidar da aynı siyasal rasyonalitenin *dispositif*sel parçalarından ibarettir (Koloş, 2016: 351).

Son olarak, *dispositif* olarak hukuk tezinin diğer tezlerle göre Foucauldian düşünceyi daha iyi yansıttığı ve çalışmanın ilerleyen kısımlarında görüleceği üzere 12 Eylül konjonktüründe hukuk-iktidar ilişkisine dair daha açıklayıcı bir işleve sahip olduğu düşünülmektedir.

5. 12 Eylül Darbesi ve 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası

Foucauldian bir perspektifle Türkiye siyasal yapısına ve daha özel olarak ise iktidar ilişkilerine bakıldığında ordunun bu iktidar ilişkilerinde önemli bir rolü olduğu görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin her daim ordu-millet özelliğiyle var olagelmiş bir devlet yapısı ve teşkilatı vardır. TSK Türkiye'de rejimin kurucu ideolojisinin aslı taşıyıcısı, Kemalizm'in politik bir ideoloji olarak benimsetilmesinde temel işlev gören yapı olmuştur (Cizre, 2004: 135). TSK özellikle militarist etkilerin yayılmasında başat faktör olarak kendini gösterir. Militarizm, askeri kurumsallaşmadan hareket ederek silah, üniforma, disiplin ve baskıyı çağrıştıran iç yapıda homojen, tutarlı ve rasyonel bir gücü temsil eder. Böylece dışarıya karşı da bir tehdit ve kurtarıcı rolüne bürünmüştür (Mahçupyan, 2002: 50). Söz konusu "kurtarıcı rol"¹⁰, TSK'nin müdahaleleri olarak tezahür etmiştir.

¹⁰ TSK politik müdahalelerinde halktan yana kitlesel bir mukavemet ile karşılaşmamışsa da bahsedilen müdahalelerde bütünüyle rıza ürettiği de söylenemez. Süreç içerisinde de TSK'nın siyasal alandaki rolü ile ilgili zihinsel bir değişim haritası dikkat çekmektedir. 2000'lerin başından itibaren askerin iç politikadaki müdahalelerine yönelik toplumsal açıdan gelişen bir değişim söz konusudur. Avrupa Birliği (AB) ile uyum süreci ve bu minvalde TSK'nın imtiyazlarını azaltan reformlar neticesinde TSK'nın politik rolü sınırlandırılmıştır (Gürsoy, 2014: 161-162). Metinde bahsedilen "kurtarıcı rol" misyonu ise hem kendi bağlamı içerisinde baskın politik güç olarak hem de Türkiye siyasasında süregelen toplumsal ve politik elit olarak TSK'nın genel karakteristiğini nitelemektedir.

Bahsedilen müdahalelerin üçüncüsü olan 12 Eylül darbesinin arifesindeki toplumsal ve siyasi atmosfere bakıldığında, sürecin her açıdan bir sıkışıklık taşıdığı şüphe götürmez. Süreç boyunca toplumsal kargaşanın, özellikle Milliyetçi Cephe koalisyonlarının bir “cephe” olmasından ileri gelen siyaset paradigmasının toplumsal yankılarının, komünizm düşmanlığıyla harlanan paramiliter faaliyetlerin ve sağ-sol ideolojik mücadelelerinin yarattığı faili meçhullerin kaotik bir manzara sunduğu görülmektedir. 1977’den itibaren milliyetçi-ülkücü paramiliter gençlik hareketi kanlı eylemlere başlamış, Dev-Sol hareketi de buna karşılık benzer eylemlerini artırarak devam ettirmiştir. Bu süreçte, o tarihlerde henüz Orgeneral olan ve emekliliğini bekleyen Kenan Evren’in önu beklenmedik biçimde açılmış, önce Kara Kuvvetleri Komutanlığı’na, ardından 7 Mart 1978’de Genelkurmay Başkanlığı’na atanmıştır. III. Ecevit Hükümeti, derinleşen iktisadi bunalımı, artan şiddet ve cinayetleri önleyemez olmuştur. Birçok ilde yaygınlaşan sıkıyönetime rağmen, Sivas olaylarında Alevi mahallelerine saldırılarak 12 kişi öldürülmüş, Bahçelievler Katliamı ile Türkiye İşçi Partili (TİP)’li 6 genç katledilmiştir. Bu durumu 1978 yılı boyunca üniversite hocalarına yönelik cinayetler, Maraş katliamı ve Abdi İpekçi cinayeti izlemiştir. Nihayet Ecevit hükümeti zayıflayarak güç kaybetmiş ve 1979 ara seçimlerinde Demirel’in azınlık hükümeti görevine gelmiştir. Demirel hükümeti de toplumsal barış bağlamında başarılı olamamış ve Türkiye; Çorum olayları, eski Başbakan Nihat Erim’in suikasta uğraması, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) eski Genel Başkanı Kemal Türkler’in öldürülmesi ve Gün Sazak cinayetleriyle hızla darbe atmosferine girmiştir. Bu süreç içerisinde tam 160 oylamaya rağmen cumhurbaşkanlığı seçimlerinin uzun süre sonuçlanamamış olması da darbe sürecine giden son dönemeç ve darbe rejimine meşruiyet üreten hadise olarak göze çarpmaktadır (Aydın ve Taşkın, 2014: 289-316).

Askeri darbe ile beraber ilk günden itibaren hakikat üretiminin etkilerinin göze çarpmaya başladığı görülür. Örneğin 13 Eylül 1980 tarihli Milliyet Gazetesi kapağına “*Ordunun yönetime gelmesi dışta olumlu karşılandı*” başlığını atmıştır (Milliyet, 13 Eylül 1980). Burada hakikat etkileriyle iç içe geçmiş bir söylemin ilk etkileri görülebilmektedir. Öte yandan Kenan Evren’in devlet televizyonu TRT’ye verdiği demeçte de yeni bir söylemsel pratik enformasyon aygıtlarında dolaşıma sokulmuştur:

“Aziz yurttaşlarım;

(...) Silahlı Kuvvetler Aziz Türk milletinin hakkı olan refah ve mutluluğu, vatan ve milletin bütünlüğü ve gittikçe etkisi azaltılmaya çalışılan Atatürk ilkelerine yeniden güç ve işlerlik kazandırmak, kendi kendini kontrol edemeyen demokrasiyi sağlam temeller üzerine oturtmak, kaybolan devlet otoritesini yeniden tesis etmek için yönetime el koymak zorunda kalmıştır.

(...)

Her zaman milletiyle bir bütün ve Türk milletinin emrinde olan Türk Silahlı Kuvvetlerine ve yeni yönetime karşı yapılacak her türlü direniş, gösteri ve tutum anında en sert şekilde cezalandırılacaktır” (Resmî Gazete, 12 Eylül 1980).¹¹

Evren tarafından dolaşıma sokulan söylemde “*Kendi kendini kontrol edemeyen demokrasiyi sağlam temeller üzerine oturtmak*”, “*Türk milletinin hakkı olan refah ve mutluluğu sağlamak*” adı altında dayanak olarak ortaya koyulan misyon, askeri yönetimin söylem ve hakikatle iç içe

¹¹ Konuşmanın tamamı için bkz. “Genelkurmay ve Millî Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren’in Türk Milletine Açıklaması”, *T.C. Resmî Gazete*, 12.09.1980, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17103_1.pdf (Erişim: 29.07.2020).

geçtiğini göstermektedir. Hemen arkasından gelen “Yeni yönetime karşı yapılacak her türlü direniş, gösteri ve tutum anında en sert şekilde cezalandırılacaktır” ifadesi de söylem ve hakikatle iç içe geçmiş iktidarın disiplin ilkesini gözler önüne sermektedir. Süreç ilerledikçe 12 Eylül iktidarı yeni anayasa için de çalışmalarını hızlandırmıştır. Kenan Evren bu hususta yeni anayasanın nasıl olmaması gerektiğini, önceki anayasaya istinaden 1982 Ağustos’unda Afyon’da yaptığı konuşmada dillendirmiştir. “O anayasa bize bol geldi, içinde oynamaya başladık, oynaya oynaya 12 Eylül’e geldik” ifadesinde de görüleceği gibi artık hedef 27 Mayıs Anayasası’nın sunduğu özgürlüklerdir (Aydın ve Taşkın, 2014: 333-334). Böylece yeni anayasa çalışmaları yapılırken özgürlüklerin kapsamı ve güvenlik ilkesi doğrultusunda değişikliklere gidileceği açıkça görülmektedir. Yeni anayasa çalışmalarına başlandığında demokratik kitle örgütleri ve partiler öneride bulunmazken üniversitelerden raporlar istenmiştir. Sivil toplum örgütleri ve siyasiler, anayasa taslağının hazırlanmasında tamamen dışlanmışlardır. Hatta yeni anayasa taslağını eleştirmek dahi yasaklanmıştır. Anayasa referandumu sürecinde en çok eleştirilen maddeler ise Evren’e “evet” ile anayasaya “evet”i birleştiren maddeler olmuştur (Ahmad, 1995: 263). Orgeneral Evren’in “evet” oyu lehinde verdiği nutukların eleştirilmesinin dahi yasaklandığı halkoylaması %91,4 lük bir oranla kabul edilse de (Zürcher, 1995: 410) dönemin hukukunun iktidar ilişkileri açısından nasıl bir pozisyon aldığına dair derin izler bırakmıştır. Bu noktada, Foucault’nun yasa ve daha genel olarak hukukun işlevine dair düşüncelerinin, 1982 Anayasasının henüz kabul edilme sürecindeki iktidar baskısıyla birlikte düşünülmesi Foucauldian açıdan hukuk iktidar ilişkisinin 12 Eylül dönemindeki haritasını ortaya koymak açısından önemlidir.

6. Anayasal Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması Bakımından *Dispositif* Olarak 1982 Anayasası

Modern dönemde hukukun *dispositif* olarak yerini tespit ederken Foucault, yasanın normlaştığı bir toplumdaki bahsetmekteydi. Bu noktada normu, esasen kural olarak benimsenmiş bir olguyu ve yerleşmiş bir ilkeyi, “normal” olanı ve hakikati ortaya koyan prosedürler bütünü olarak görmekteyiz. Modern toplumda yasa arka planda ve iktidar ile entegre biçimde norm halini almıştır. Belirli bir sınırlandırmaya giden yasanın en son noktası ölümdür. Ancak nesnesi yaşam ve beden olan iktidarın denetim ve gözetim ilkelerine daha çok ihtiyacı vardır. Bu anlamda ön planda olan mekanizma, denetleme ve gözetleme mekanizmasıdır; fakat yasa da tamamen ortadan kalkmamıştır. Yasa artık bir norm gibi görev yapmaktadır (Foucault, 2016: 17-18). Başka bir deyişle normlar, disipline edici pratiklerin davranışlarda içselleştirildiği ortak standartlarla birlikte ele alınır. Bahsedilen uygun davranış standartları, uygun olmayan ve hizada sapmış davranışları düzeltmek amacıyla dizayn edilmişlerdir (Hunt ve Wickham, 1994: 49).

Biyopolitika düzlemi ile norm kavramının doğrudan bağlantısı söz konusudur. Norm, toplumsal işleve sahip, nüfusu yönetmekle ilgili olacak şekilde idari mekanizmalara eklenmiş bir tür “kararlar bulutu”dur. Normalleştirme toplumu bu bağlamda hem bedenin hem de nüfusun denetlenmesi noktasında işlev gören normun bedene ve nüfusa sirayet ettiği toplum modeli olarak sunulur (Koloş, 2016: 277). Öte yandan Foucault, normun bedensel yönünün de altını çizer. Norm, hem bedeni hem nüfusu normalleştirir. Normalleştirme toplumu da disiplinin normu ile düzenlemenin normunun çakıştığı toplumdur (Foucault, 2015c: 258).

Bu noktada 1980 darbesinin ardından oluşturulan toplum modelinin norm toplumuna ne ölçüde örnek teşkil ettiğinin ve askeri iktidarın toplumsal kesimlere yönelik tehlikelilik nosyonunu kullanarak disipline edici biyoiktidar uygulamalarını ne ölçüde hayata soktuğunun ince-

lenmesi gerekmektedir. Bahsedilen incelemede iktidar ile ilişkisi bakımından hukukun da irde- lenmesi ve *dispositif* olarak işlerliğinin soruşturulması gerekmektedir. Bu soruşturma yapılırken 12 Eylül'ün hukuksal anlamda kimliği olan 1982 Anayasasının ruhuna bakmak ve onu haklar ve hürriyetler bakımından incelemek hukukun iktidar ilişkilerindeki konumunu tespit etmek açısin- dan zaruridir. Bu açıdan Türkiye Cumhuriyeti'nin daha önceki anayasal deneyimleri göz önünde tutularak 1982 Anayasası'nın niteliğinin saptanmasında karşılaştırmalı bir değerlendirme ye- rinde olacaktır.

1923 yılında Cumhuriyetin ilanının ardından oluşturulan ilk anayasa olan 1924 Anayasası Fransız Devrimi'ndeki zihinsel içeriğe benzer biçimde özgürlüğü başkalarının özgürlüğünün sı- nırlarında sabitliyor ve kısıtlıyordu. Ahmet Mumcu'ya göre 1924 Anayasası devletçi yani otorite- den yana değil liberal ve bireyci bir nitelik taşıyarak, liberalleşmenin, demokrasi ve özgürlüğün önünde engel olmamıştır (1986: 397-398). 1961 Anayasası¹² ise devletin erkleri arasında bir denge mekanizması, anayasal üstünlük, demokratik hukuk devleti ve kuvvetler ayrılığı şiarını benimsemiştir. Bununla birlikte 1961 Anayasası ile birlikte ifade özgürlüğüne de güvence sağ- lanmıştır (Biol, 2012: 40-43). Süreç içerisinde 1968 öğrenci hareketlerinin ulusal düzeydeki et- kilerinin bir sonucu olarak 1971 müdahalesi ile liberal anayasal haklar ve hürriyetler budanmış, bir denge fren mekanizması ortaya çıkmıştır. 12 Eylül müdahalesi ve ardından 1982 Anayasası ile yürütme erkinden yana daha yoğun bir ağırlık barındıran siyasal-hukuksal atmosfere geçişle neticelenmiştir. 1982 Anayasası, siyasal anlamda liberal özgürlükçü bir demokrasiyi kendisi ile özdeşleştirmemiştir (Tanör, 2019: 118).

Bu açıdan 1982 Anayasası, Osmanlı'dan Cumhuriyete bakiye kalan tüm süreç boyunca süre- gelen anayasal gelişme dinamiğinin karşıtı bir çerçevededir.¹³ Bülent Tanör'e göre, gerek 1876 Kanun-i Esasi'sinin monarşiyi sınırlayan özelliği, gerek 1961 Anayasasının despotik idareyi tas- fiye edip demokratik kurumsallaşmayı genişletmesi türünden bir özellik 1982 Anayasasında gö- rülmez. Bu bağlamda 1980 müdahalesi ile birlikte otoritenin ve devletin güçlendirilmesi nokta- sında açık seçik bir eğilim görülmektedir (2019: 87). Bunun yanında, anayasayı oylayanın refe- randum aracılığıyla halkın bizatihi kendisi olduğu söylenebilir. Ne var ki 1982 Anayasasının bü- yük çoğunlukla kabulü, sahih bir mutabakatın varlığını göstermez. Daha çok bir evetleme/hayırla- ma operasyonu olarak tanımlanabilecek anayasa referandumu, bilim terminolojisi perspekti- finden bir plebisitten öteye geçmez (Tanör, 2019: 97). Kemal Gözler'e göre referandum bir metni oylamak anlamına gelirken plebisit bir ismi oylamak anlamına gelmektedir. Bu açıdan Gözler, plebisiti baştan çıkarılmış bir demokrasi, halk katılımı olmaksızın hazırlanan anayasa ta- sarısının dar bir özgürlük ortamında halka dayatılması olarak anlamlandırmaktadır (2017: 2-4).

Bahsedilen dar özgürlük ortamında oluşturulan 1982 Anayasası hak ve hürriyetler bağla- mında ele alınırken özellikle bahsedilen anayasal hak ve hürriyetlere değinen maddelere göz

¹² Kemal Karpat'a göre 1961 Anayasası'nın niteliği "halkçı demokrasi" ile "yukarıdan yönetilen demokrasi" arasındaki farkta somutlaşmaktadır. 1961 Anayasası yeni bir devlet felsefesi oluşturarak belirli sosyal grupların çıkarlarını, tutum ve düşüncelerini karşılıklı olarak ifade etmelerine olanak tanıyan dengeli bir siyasal/toplumsal düzen kurmaya gayret göstermiştir (2010: 56-73). Öte yandan bu denge ve kontrol mekanizması, yönetime yeni ortaklar sokarak vesayet ku- rumlarını da oluşturmuştur. 1961 Anayasası'nın getirdiği Anayasa Mahkemesi, Yargıtay, Danıştay, Askeri Yargıtay, Uyuş- mazlık Mahkemesi, Yüksek Hâkimler Kurulu gibi kurumlar bunlar arasındadır (Ayдын ve Taşkın, 2014: 91).

¹³ Bahsedilen tarihselliğin detaylı okuması için bkz. Tanör, Bülent (2018). *Anayasal Gelişme Tezleri*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

atmak gerekmektedir¹⁴. 1961 Anayasası'nın 2. maddesinde Türkiye Cumhuriyetinin "insan haklarına başlangıçta belirtilen temel ilkelere" (Resmî Gazete, 1961) dayalı oluşu hiçbir kayda bağlanmamışken, 1982 Anayasasının 2. maddesinde "insan haklarına saygılı" liğin, "toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde" kalmak ve bahsedilen sınırları aşmamak şartlarına bağlandığı görülür (Resmî Gazete, 1982). Bu açıdan 1982 Anayasası, "insan haklarına saygı" ilkesini "demokratik hukuk devleti" ilkesiyle dengelerken, bahsedilen dengeleme ve sınırlama düzeyini belirleyecek hakikati, iktidar ilişkisi içerisinde oluşturup düzenleyebileceği bir açıklık bırakmaktadır.

1982 Anayasasının 7. paragrafında belirtilen "Hiçbir düşünce ve mülahaza Türk milli menfaatlerinin, Türk varlığının Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihi ve manevi değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremez" ifadesi, düşüncenin sınırlanacağı noktaları işaret etmektedir. Oysa düşünce özgürlüğünün sınırlarını belirten tüm bu örnekler topluma potansiyel bir tehdit olarak yaklaşan bir iktidar ilişkisi kapsamında tayin edilen hakikatlerdir. Ertuğrul Mavioğlu, yargılandığı dönemde 12 Eylül hukukunu düşünce suçları kapsamında anlatırken şunları aktarmaktadır:

"İddianamede aklımda kaldığı kadarıyla düşünce suçu da garip bir şekilde tanımlanıyordu. Öncelikle düşünce iyi ve kötü, zararlı ve zararsız diye tasnif ediliyor ve suç tanımı şöyle sürdürülüyordu: "Düşünce kafada kaldığı sürece anayasamıza göre suç sayılmaz. Düşünce açıklandığı zaman tabii ki suçtur." (2006a: 62).

Mavioğlu'nun ifadelerine ek olarak, 85 bin kişinin yalnızca düşünce suçundan yargılandığı, anayasadan ayrı olarak Türk Ceza Kanunu (TCK)'nin 141. ve 142. maddeleriyle sosyalist ve komünist örgütlenmeye dâhil olma ve komünizm propagandası yaparak "*milli duyguları zayıflatma*" gibi suçların genel-geçer bir gerekçe haline dönüştürüldüğü (Öndül, 2007) 12 Eylül sürecinde anayasal hak ve hürriyetlerin hukuk-iktidar-disiplin bağlamında ve özellikle tehlikelilik nosyonu üzerinden kısıtlandığı bir normalizasyonun izleri görülebilmektedir.

Yine temel hak ve hürriyetler bakımından 1982 Anayasasının 8. paragrafında, "*Her Türk vatandaşının (...) onurlu bir hayat sürdürme ve maddi ve manevi varlığını bu yönde geliştirme ve anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden yararlanabilme hak ve yetkisi de milli kültür çerçevesi içinde kalınması şartına bağlıdır*" (Resmî Gazete, 1982) ifadesinde somutlaştığı görülen temel hak ve hürriyetlerden yararlanma koşulu, "milli kültür"e bağlılık eksenine oturtulmuştur. Lütfi Duran'a göre de temel hak ve özgürlüklerin genişletilmesi değil sınırlılığının esas olduğu, devlet ve toplum yararının ise öncelikli ve üstün tutulduğu görülebilmektedir. Anayasa, fikir, inanç ve kararlarının anlaşılmasını, kendisine mutlak saygıyı ve sadakatle uygulanmayı talep etmektedir (1984: 11). Bu açıdan anayasanın, "hürriyetçi demokrasi" anlayışını mümkün olabilecek en dar kalıplar içerisinde ele aldığı söylenebilir (Tanör, 2019: 120). Bu durumda bu dar kalıplar içerisinde ele alınan hürriyetçilik ve demokrasi tanımlamalarıyla daha geniş ve uç hürriyetçilik ve demokrasi konseptleri aynı kavrama gönderme yaparken farklı içerikler sunarlar. Demokrasi

¹⁴ 1982 Anayasasının incelenecek maddelerinin belirlenmesindeki selektif tutumun gerekçesi "temel hak ve hürriyetler" mefhumudur. Bu açıdan Türkiye'nin anayasal gelişim dinamiğinde ve 1982 Anayasasında hak ve hürriyetler nosyonu Foucauldian analiz hususunda temel kriter olarak belirlenmiştir.

kavramına yeniden içerik kazandırılırken de hakikat rejimine göre hareket edilir. İşte Foucauldian literatürde hakikat, bu yönüyle kurulan, içeriği doldurulan bir inşadır. *Dispositif* olarak hukuk da hakikatin inşasıyla ilintili bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Bu anlamda 1982 Anayasasının *dispositifliği*, norm koyarak hakikati tayin edici süreçteki işlevselliğiyle doğrudan ilgilidir.

Anayasanın bir diğer işlevi anayasal hak ve hürriyetler problemini, tehlikeli yaşamı sürekli hale getiren bir “tehdit algısı” üzerine temellendirmesinde görülebilir. Bahsedilen “tehdit algısı”nın tarihsel olarak da değişim yaşadığı sayfalar söz konusudur. Bu noktada Mümtaz Soysal’a göre Türk anayasa tarihinin gelişim dinamiği 1920’lerden itibaren sarkaç gibi işlemiş, önce meclis üstünlüğüne dayalı iktidarların otoriter tutumlarına, oradan 1961 Anayasası’nın başka bir uçtaki özgürlükçü eğilimine ve nihayet 1971 ve 1980 müdahalelerinin birikimleriyle bu kez de yürütme üstünlüğüne dayalı bir otoriter anlayışa geçiş yapmıştır (1993: 17). Tanör açısından ise, 1982 Anayasası farklı bir özellik arz eder. 1982 Anayasası’nın temel hak ve hürriyetlerle ilgili bölümü, kişiyi siyasal iktidara karşı koruma güdüsüyle oluşturulan liberal anayasacılık fikrine karşı bir tepkiyle ortaya konulmuştur. Bu noktada 1982 Anayasası bir tersine çevirme işlemi uygulamış ve devleti kişiye karşı koruma şiarını benimsemiştir. Ancak Tanör, bahsedilen koruma refleksinin ziyadesiyle farklı ve Foucauldian argümanlarla uyumlu bir yönelimine daha vurgu yapmaktadır. Ona göre 1982 Anayasası devletle birlikte daha yoğunluklu olarak toplumu kişiye karşı koruma güdüsüyle hareket etmiştir (2019: 121).

Tanör’ün yaptığı vurgulama, toplumun savunulması gerektiği düşüncesiyle hareket eden ve tehlikelilik nosyonu ile potansiyel bir tehlikeli yaşam tasavvurunu geliştiren Foucauldian “modern toplum” şeması ile çakışır görünmektedir. 1982 Anayasası böylesi bir “toplumsal tehlikelilik” anlayışının hukuki formu olarak dışa vurmuştur. Selçuk Candansayar, yerleşikleşmiş tehlikelilik fikrinin, toplumun en küçüğünden en büyüğüne bir korku kültürü yarattığını, askeri iktidarın tüm topluma “*İp hepinizin boğazında ve her an altınızdaki tabureyi devirebiliriz.*” mesajı verdiğini belirtmektedir (2010:4). Söz konusu durum, tüm medyanın denetim altına alındığı, üç-beş kişilik gruplar halinde yürümenin dahi yasaklandığı 12 Eylül konjonktüründe bütün ülke sathına “*hepiniz benim gözümde vatan haini suçlularsınız. Önce hepinizi böyle kabul edip ona göre muameleye tabi tutacağım, ardından bana vatansever, iyi vatandaş olduğunuzu kanıtlayanlar temize çıkacaklar*” mesajının verilmesidir (Candansayar, 2010: 4). Bahsedilen tehlikelilik nosyonu, Kenan Evren’in söylemlerinde de görülebilmektedir. Evren, darbenin gerçekleştirildiği 12 Eylül 1980’den 8 Şubat 1983’e kadar ele geçirilen 900 bin silah olduğunu bildirmiştir. Ne var ki bu sayı, o dönemde TSK’ya ait mevcut silah envanterinden de fazladır (Hürriyet, 9 Şubat 1983). Yer yer söylemsel yollarla rıza üreterek, yer yer hukuksal mekanizma ile normu dayatarak işleyen darbe süreci, Foucauldian perspektiften toplumu genel itibarıyla travmatik ve kriminal bir özne olarak kurmuş bir iktidarın somut varlığının göstergesidir.

1982 Anayasanın 13. maddesinin orijinal hâlinde, temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması ile ilgili olarak aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

“Temel hak ve hürriyetler, Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün, milli egemenliğin, Cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığın korunması amacı ile ve ayrıca Anayasanın ilgili maddelerinde öngörülen özel sebeplerle, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak kanunla sınırlanabilir.

Temel hak ve hürriyetlerle ilgili genel ve özel sınırlamalar demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamaz ve öngörüldükleri amaç dışında kullanılamaz.” (Resmî Gazete, 1982).

Özgürlüklerin sınırına dair bu kargaşa, Tanör açısından “kaypak kavram bolluğu” olarak nitelendirilmektedir (2019: 122). Bizce bu kaotik çeşitlilik, iktidar ilişkilerinin mevzilendiği ve hakikati üreten *dispositif*sel aygıtın temel özelliğidir. 49 kişinin idam edildiği, işkenceden ötürü 171 kişinin öldürüldüğü, bir milyon 683 bin kişinin Alevi, Kürt(çü), komünist, dinci denilerek fişlendiği ve bu sürecin sakıncalı addedilen kişilerin komşularından, bakkallarından, terzilerinden bilgi alınarak yürütüldüğü bir dönemin temel hak ve hürriyetleri sınırlama saiklerinde bu sınır çizgilerini dönemin iktidar ilişkilerine kullanışlı bir hakikat yaratma bağlamında çizdiği söylenebilir (Öndül, 2007). Foucauldian iktidarın, bilgi ve hakikat oyunu ile sarmal ağ teşkil eden formülasyonu, 12 Eylül’ün anayasal hak ve hürriyetlere bakışında ve yasanın söyleminde somutlaşmaktadır.

Tüm bunlarla birlikte 1982 Anayasasının devleti kutsal sayan ilk anayasa olduğu da belirtilmelidir. Anayasa kolektif hak ve hürriyetlere karşı özel bir duyarlılık göstermekte, toplantı ve gösteri yürüyüşü, dernek kurma hakkı, toplu çalışma ve eylem biçimlerine dair kısıtlamalar hususunda katı duyarlılık sergilemektedir. 1980 sonrası 23 bin 700 dernek faaliyetten men edilmiştir (T24, 12 Eylül 2016). Tüm kolektif sosyal haklar (sendika, grev, toplu sözleşme) için de sınırlamalar söz konusudur. Böylece Tanör açısından özgürlükler rejiminin sınırlandırılması durumu, olağan hal ve olağanüstü hal ayırımının değerini kaybettiği sürekli bir olağanüstü hali yerleşiklemiştir (2019: 128-131). Sürekli tehlikelilik potansiyelinin canlı tutulması iktidar rejimine uygun bir hukuksal *dispositif* olarak 1982 Anayasası ile mümkün kılınmıştır. Tanör’ün olağanüstü halin olağanlaşması diyerek bahsettiği süreç Foucauldian bakış ile tehlike üzerine kurulu toplumu önsel olarak varsayan ve güvenlikçi kodlarla işleyen risk toplumdur. 14 bin kişinin vatandaşlıktan çıkarıldığı, 650 bin kişinin gözaltına alındığı, 3 bin 854 öğretmen, 120 üniversite öğretim görevlisi ve 47 yargıcın işine son verildiği, sebebi belirsiz ve kuşkulu ölüm sayısının 419 olduğu, 210 bin davada 230 bin kişinin yargılandığı bir bilanço, bahsedilen risk toplumunun bir göstergesidir (Sercan, 2010: 25). Toplumun bazı kesimlerini terapi edilmesi gereken akıl hastası özneler olarak kuran iktidar rejimi, “tehlikeli” olarak işaretlediklerini dışlayıcı pratikler vasıtasıyla kriminal öznelere dönüştürmekte ve onların gerçekliğini üreterek bu özneleri bir toplumsal tehdit söyleminin nesnelere olarak kurmaktadır. Bu noktada hukukun, normu belirleyen ve normun dışında kalanı sabitleyerek disipline eden rolü ortaya çıkmaktadır.

Anayasanın 13. maddesinin 3 Ekim 2001 tarih ve 4709 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanunla”¹⁵ değiştirilmiş şekli ise şu şekildedir:

“Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz.” (Resmî Gazete, 2001).

¹⁵ Detaylı bilgi için bkz. 4709 Sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun”, T.C. Resmî Gazete, Tarih: 17.10.2001, Sayı: 24556.

13'üncü maddenin eski hali ile yeni hali arasındaki benzerlikler; sınırlamanın kanunla yapılmasını uygun görmesi, sınırlamada Anayasanın sözüne ve ruhuna uygunluk şartı getirmesi, sınırlamayı Anayasanın ilgili maddelerinde öngörülen sebeplere dayandırması ve sınırlamanın "demokratik toplum düzeninin gereklerine" aykırı olmaması şartlarıdır. Değişiklikle gelen yenilikler ise, hakların özüne dokunma yasağı, ölçülülük ilkesi ve lâik Cumhuriyetin gereklerine uygunluk şartıdır (Gözler, 2001: 54-56).

Bu noktada değişiklik sonrası getirilen "hakların özü" ibaresinde Soysal'a göre bir hakka ya da özgürlüğe ilişkin özün nerede başladığı ve nerede bittiği ya da öz olmayanın nerede başladığı önceden belirlenemediğinden, yalnızca Anayasa Mahkemesi'nin bu konudaki kararına bağlı olarak bir çözüm yolu sunulmakla birlikte temelde kavrama dair bir sorun ve belirsizlik gözükmektedir. Aynı zamanda Soysal açısından bir anayasanın yürütmeyi güçlendirirken anayasal hak ve hürriyetleri sınırlaması zorunlu bir sonuç değildir. Hem yürütmeyi güçlendirmek hem de hak ve hürriyetleri güvence altında tutmak mümkündür. Ne yazık ki 1982 Anayasası yürütmeyi güçlendirirken anayasal hakları ve özgürlükleri keskin biçimde törpüleme yoluna gitmiştir (1993: 130-132).

Hakların özü ile ilgili detaya dikkat çekmek gerekirse, bu vurgunun 1982 Anayasasının orijinal metninde yer almadığı görülmektedir. Bunun yerine "temel hak ve hürriyetlerle ilgili genel ve özel sınırlamalar demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamaz" (Resmî Gazete, 1982) ifadesinin tercih edildiği görülmektedir. Ne var ki sınırlılıkların ölçütü olarak belirlenen bu kriterin olgusal düzeyde çok farklı bir görüntü çizdiği görülmektedir. 12 Eylül darbesinin ardından demokrasinin askıya alınmasıyla demokratik toplum düzeninin gerekleri de ortadan kaldırılmıştır. Binlerce sendikacı idamla yargılanmış, pek çok sendikacı yurt dışına kaçmış, bazılarının ise pasaportlarına el konulmuştur (Güler, 2019: 79-80). Siyasi partilerin kapatıldığı, parlamentonun feshedildiği ve tüm siyasi faaliyetlerin yasaklandığı bu dönem boyunca askeri iktidarın demokratik yol ve yöntemlerden çok güvenlik yatırımlarına yönelerek iktidar ilişkilerini sağlamlaştıran bir zemin oluşturulduğu görülmektedir. Örneğin, Emniyet Genel Müdürlüğü (EGM) bütçesi önceki yıllara oranla kat kat genişlemiştir. Ordunun sermaye sınıfıyla organik ilişkisini geliştiren Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) gibi, polis teşkilâtı da vakıflar ve dernekler eliyle sivil toplum alanında güçlendirilmiştir. Tıpkı 1965 yılında kurulan Toplum Zabıtası'nın 1961 Anayasası'nın özgürlükçülüğüne bir karşı tez olarak öne çıkması gibi, 12 Eylül sürecinde de benzer oluşumlara sıklıkla rastlanmıştır. 11 Ağustos 1982 tarihli ve 2696 sayılı kanun¹⁶ tarafından oluşturulan Çevik Kuvvet örneği, Toplum Zabıtası ile benzerlik taşımış, toplum için tehdit arz eden "tehlikeli kimseleri" bastırma görevi görmüştür. Polis, sivil toplumu denetim altında tutarak iktidarı toplumsal düzeyde yeniden üretmekte, sermayenin dolaşımından öznelere inşasına kadar çok geniş bir alanı kaplamaktadır. Başka bir ifadeyle polis, yalnızca suçla ilgili değildir, aynı zamanda vakıf yapısı sayesinde piyasaya entegre olmuş iktisadi bir aktördür. Polis teşkilatı, milli güvenlik söyleminin gölgesinde yükselmektedir (Demir ve Öztogay, 2017: 104-112). Böylece güvenlik toplumunun süreçteki uygulamalarına zıt olarak hakikati tayin eden ve normu dayatan yasanın aynı süreçteki *dispositif*sel niteliği görülebilmektedir.

Anayasal haklar düzeyinde bir diğer madde olan Anayasanın 17. maddesi şu şekildedir:

¹⁶ Detaylı bilgi için bkz. "Polis Çevik Kuvvet Yönetmeliği", T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=9225&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5> (Erişim: 3.08.2020).

“Herkes, yaşama, maddî ve manevî varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir. Tıbbi zorunluluklar ve kanunda yazılı haller dışında, kişinin vücut bütünlüğüne dokunulamaz; rızası olmadan bilimsel ve tıbbi deneylere tâbi tutulamaz. Kimseye işkence ve eziyet yapılamaz; kimse insan haysiyetiyle bağdaşmayan bir cezaya veya muameleye tabi tâbi tutulamaz” (Resmî Gazete, 1982).

İşkence ve insan haysiyetiyle bağdaşmayan her türlü cezayı dışlayan anayasa maddesine rağmen, dönemin somut gerçekliği ve yürütülen disiplinli uygulamaların bedeni hedef alan politik anatomisi işkenceyi olağanlaştırmıştır. 12 Eylül mahkûmlarından Abdullah Delibalta o dönemde Diyarbakır Cezaevi’ndeki¹⁷ uygulamaları şöyle dile getirmektedir:

“O gün koğuş kapısı açıldı ve içeri 9-10 asker girdi. Başlarında Esat Oktay Yıldırım vardı. ‘Sayım düzeni al’ ve ardından da ‘Soyun’ dediler. Aralarında ‘Kara Bela’ dediğimiz bir tim komutanı vardı. Bir de ‘Laz’ dediğimiz biri. Hepsinin elinde kalas vardı. Sonra Ali Sarıbal’ın, Hasan Çakır’ın ve Celal Türkmenoğlu’nun isimlerini okudular. Celal mahkemedeydi o gün, kurtuldu. Ali Sarıbal ve Hasan Çakır’ı ortaya alarak kalaslarla 15 dakika boyunca dövdüler. Biz esas duruşta duruyorduk. Hiçbir şey yapamıyorduk. İşleri bittiğinde Ali Sarıbal’ın boğazından hırıltılar geliyordu. Biraz sonra askerler gelip götürdüler. Ali o gün öldü” (Evrensel, 20 Eylül 2009).

Normalleştirici iktidarın ve kışla tipi pratiklerin darbe hapishanelerindeki mevcudiyeti bir diğer Diyarbakır Cezaevi mahkûmu Selim Dindar’ın ifadelerinde de ortaya çıkmaktadır:

“Akşama kadar eğitim vardı. Sabah koğuşun içinde yüz kişi sıraya tutuluyorduk. Esas duruşta askeri marşlar söylüyorduk. 60’tan fazla marş ezberlemiştik. Eksik ya da yanlış söyledin diye, bu marş söylemeler dayaksız geçmiyordu. Her koğuşta mutlaka muhbirler ve gözetleme delikleri vardı. Birbirimizle konuşamıyorduk, oturamıyorduk. Hep ayaktaydık. 24 saat dayak vardı. Her an, gecenin 12’si, sabahın üçü, dördü, koğuşa bir bölük asker baskın yapabiliyordu. Haydar denilen kalaslarla, coplarla, su borularıyla dövülüyorduk. Öğleden sonraları, gardiyan bize ‘Eğitime hazırlanın’ komutu veriyordu. İşte o zaman herkeste korkudan tuvalete gitme ihtiyacı doğuyordu” (Radikal, 23 Haziran 2003).

Bunlara ek olarak, Foucault’nun ifade ettiği modern cezalandırmanın ruhu baskılaması (1992: 19-20) durumu 12 Eylül örneğinde mahkûm Hasan Hayri Aslan’ın sözleriyle ortaya çıkmaktadır:

“İnsanı canından bezdiren işkence cenderesi sıkıldıkça sıkılmıştı. Organ tahribatlarıyla sürüp giden fiziki, psikolojik ve manevi işkenceler durmadan çeşitlilik kazanıyor ve insanın tahammül gücünün bütün sınırlarını darmaduman ediyordu. Uykusuz, yorgun ve aç bırakılarak bütün bedensel fonksiyonları depreme uğratılmış insanlara daha nasıl eziyet edebiliriz diye kafa yoruyorlar. Belli ki dünyanın bilinen bütün zalimane işkence metotlarını biliyorlar ve uyguluyorlar” (Aslan, 2015: 80).

Cezaevlerinde işkencenin yanı sıra mahkûmlar üzerinden bir hakikat üretimi de söz konusudur. Hukuk-iktidar-disiplin üçgeninde mahkûm normlaşan yasanın dayattığı hakikatlere göre bir hakikat-dışılık uzamı olarak kabul edilmekte, disiplin eliyle normun sınırlarına sokulmakta ve

¹⁷ 12 Eylül sonrasında Askeri Cezaevi olarak kullanılan Diyarbakır Cezaevi, 1980 yılında Adalet Bakanlığı tarafından inşa edilmiş, tutuklular üzerinde ağır ve düzenli işkenceler uygulanmıştır. Bu cezaevinde uygulanan insanlık dışı muamelelere ve işkencelere “Diyarbakır Cezaevi Gerçeğini Araştırma ve Adalet Komisyonu” raporunda yer verilmiştir. Resmi rakamların belirttiğine göre 1981 ve 1984 yılları arasında cezaevinde 34 kişi hayatını kaybetmiş, onlarca kişi sakat bırakılmıştır (Fırat ve Topaloğlu, 2012: 76-77). Diyarbakır cezaevi “Dünyanın en kötü şöhretli 10 cezaevi” arasında yer alır (Hürriyet, 29 Nisan 2008).

hizaya getirilmektedir. Bu yapılırken mahkûm hem üretilen hakikate zorlanmakta hem de hakikat üretiminin parçası olmaktadır. İtirafçılık, bu pratiklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. 12 Eylül döneminde Metris Cezaevi mahkûmu Cafer Solgun'un ifadesiyle:

"Tekme-tokat ve cop darbeleri yağmur gibiydi. Üstüne de bu küfür ve hakaretler, istekler... Neden sonra durdular. Diğer dört arkadaşı alıp götürdüler. 'Sen bekleyeceksin,' dediler.

Toplam dört grupta birlikte saatlerce işkence gördüm orada. Ayakta duracak halim kalmamıştı. Güçlkle giyebilmişim elbiselerimi. Her seferinde hakkımda biraz daha bilgilenmiş oluyorlardı" (Solgun, 2017: 133).

"Her seferinde hakkımda biraz daha bilgilenmiş oluyorlardı" ifadesinde görüldüğü üzere, mahkûm hem üretilmiş bir hakikatin nesnesi hem de hakikat üretiminin öznesi olarak işlev görmektedir. Tehlikelilik nosyonunun, kalbine yerleştiği modern toplumda hukuk, yasa ve yasa ihlali üzerinden değil; bireyleri dönüştürme stratejisi üzerinden işler (Foucault, 2015a: 220-223; 2015b: 186-198). Foucault'ya göre, yasaya tabii olmak hakikate tabii olmaktır. Yargıya kendimizi itiraf ettikçe hakikati üretir ve insan bilimlerinin hakikat oyununa dahil oldukça hakikat üretiminin nesnesi kılınırız. Bize dayatılan öznellik kiplerinin içerisinde tabiiyet konumları da bizi özne kılar (2011: 102-103). Yasa, arka planda vicdani uğultuları dindiren ve hakikat yaratarak kanaatleri yönlendiren norm olarak işlerken, disiplin ve gözetim aynı sürecin bedenler düzeyindeki iktidar teknolojisidir. Bu pratikler içerisinde mahkûm yalnızca işlediği suçu değil, kendisini itiraf etmeye zorlanır (Koloş, 2016: 325). Böylece hukuk da bireyi biçimlendirme noktasında iktidar-bilgi korelasyonu düzeyinde diğer söylemlerle birleşir (Turkel, 1990: 170). Hukukun *dispositifli*ğinin genel muhtevasını da bu işleyiş oluşturur.

Mahkûmların ifadeleri ve dönemin yukarıda verilen genel bilançosu insan onurunun ayaklar altına alan ceza uygulamalarını ortaya koymaktadır. Dönemin iktidarının kendi eliyle koyduğu anayasanın maddelerine aykırı işkenceler ve şiddet fiilleri gerçekleştirdiği görülmektedir¹⁸. Esasen Anayasanın ortaya koyduğu gerçeklik dönem iktidarının hakikat rejimidir. İktidar bu gerçekliği dayattığı normun dışında kalanları islah ederek biyoiktidar vasıtalarıyla işletmektedir.

Hakikat üretiminin yanı sıra bilgi-iktidar ekseninde temel anayasal hakların bir başka düzeyini oluşturan basım ve yayın hakkına dair Anayasanın 26. maddesindeki tutum ve somut gerçeklik aşağıdaki gibidir:

"Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir. Bu hürriyet resmî makamların müdahalesi olmaksızın haber veya fikir almak ya da vermek serbestliğini de kapsar. Bu fıkra hükmü, radyo, televizyon, sinema veya benzeri yollarla yapılan yayımların izin sistemine bağlanmasına engel değildir" (Resmî Gazete, 1982).

Söz konusu anayasa maddesi düşünce ve kanaatlerin basım ve yayınının özgürlüğüne dikkat çekmektedir. Öte yandan darbe iktidarının bazı kitapları yasaklaması ya da bazı eserlerin yayımlarına izin vermemesi gibi uygulamalarının Anayasanın bu maddesiyle ters düştüğü görülmektedir. Örneğin, askeri gözden düşürdüğü iddiası ile 1981 yılında Adalet Ağaoğlu'nun "Fikrimin İnce Gülü"; komünizm ve müstehcenlik iddiasıyla 1982 yılında Pınar Kür'ün 12 Mart'ı anlattığı ve bir devrim/devrimci aşkını ele alan "Yarın Yarın"ı ve işçi mücadelesini ve grevi vurguladığı

¹⁸ Detaylı okumalar için bkz: Aslan, Hasan Hayri (2015). *Diyarbakır 5 No'lu Cehenneminde Ölümünden De Öte*, İstanbul: Patika Kitap; Odabaşı, Yılmaz (2016). *Eylül Defterleri*, İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları; Yılmaz, Ali (2013). *Kara Arşiv/12 Eylül Cezaevleri*, İstanbul: Metis Yayınları; Yıldız, Pamuk (2012). *O Hep Aklımda/Bir Mamak Cezaevi Tanıklığı*, Ankara: Ayizi Kitap Yayınevi.

gereğesiyle bir çocuk kitabı olan Işıl Özgentürk'ün "Kuş Ne Yana Öter" adlı romanları ile Attila İlhan'ın "Böyle Bir Sevmek" adlı şiir kitabı 1980'de toplatılmıştır. Aynı şekilde, Can Yücel'in "Rengâhenk" adlı eseri müstehcenlik iddiasıyla yasaklanmıştır. Mehmet Eroğlu'nun "İssızlığın Ortasında" adlı kitabı da 1980 Darbesi döneminde yayınevi tarafından sakıncalı bulunmuş, bazı kelimeleri ayırıştırılarak ancak beş yıl sonra basılabilmektedir. Yaşar Miraç'ın "Trabzonlu Delikanlı/Taliplerin Ağdı/Gül Ekmek" isimlerine sahip üçleme kitabı ise, 1981 Mart'ında sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanarak yedi yıl yasaklı kalmıştır (Kargioğlu, 2017).

O halde Anayasanın "basım ve yayın" ile ilgili olan bu maddesinin aksine tüm bu uygulamalar, yasa ile toplumsal gerçekliğin tutarsızlığını göstermektedir. Tüm bu örnekler, hakikati belirleyen iktidar ve bir iktidar aygıtı olarak hukuk olduğunu işaret etmektedir.

Temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması ile ilgili olarak 1982 Anayasasının ele alınacak son maddesi olan 34. madde alttaki gibidir:

"Herkes, önceden izin almadan, silahsız ve saldırsız toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptir.

Şehir düzeninin bozulmasını önlemek amacıyla yetkili idari merci, gösteri yürüyüşünün yapılacağı yer ve güzergâhı tespit edebilir.

Toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkının kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunda gösterilir (...)" (Resmî Gazete, 1982).

Adı geçen maddeye göre toplantı ve yürüyüşler yalnızca suç işlenmesinin önlenmesi hususunda engellenebilir. Yaygın şiddet eylemleri haricinde bir suçun salt işlenebilme potansiyeli, gösteri ve yürüyüş hakkının yasaklanmasının sebebi olamaz (Özgenç, 2018: 181).¹⁹ Fakat bu maddenin kapsamı iktidar tarafından esnetildiğinde demokratik bir prensip olarak her yürüyüşün veya gösterinin kısıtlanması mümkün görünmektedir. Özellikle kamu otoritesi lehine bırakılan kanunla düzenleme payı, suç işlenmesi ihtimali üzerinden işleyen güvenlik toplumu kodlarını işler kılmaktadır.

34. maddedeki temel problem, bahsedilen hak kapsamında yapılacak düzenlemenin şekil, şart ve usullerinin kanunda gösterilmesi durumudur. Kanuna yüklenen bu yetki, 1982 Anayasası'nın AİHS ile uyumsuzluğunun başladığı noktadır. Böylece ilgili madde yürütmeye, geniş çaplı düzenlemeler yapabileceği bir alan açarak inisiyatif tanımıştır. Böylece idareye, uygun gördüğü hususlarda düzenleme yetkisi tanıyan anayasa maddesi, yürütme gücünü geniş bir takdir yetkisi ile donatmış, başka deyişle iktidar aygıtına *dispositif*sel bir mevcudiyet sağlamıştır. Öte yandan idareye tanınan bu yetkinin, 2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu²⁰ ile "toplantılara güneş doğmadan başlanamayacağını" şart koyacak kadar hor kullanılmasına sebep olduğunun belirtilmesi gerekmektedir (Ergin, 2013).

¹⁹ Anayasanın 34. maddesinin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)'nin 11. Maddesinden neredeyse satırı satırına alındığını belirtmek gerekmektedir. AİHS Madde: 11: "1. Herkes barışçıl olarak toplanma ve dernek kurma hakkına sahiptir. Bu hak, çıkarlarını korumak amacıyla başkalarıyla birlikte sendikalar kurma ve sendikalara üye olma hakkını da içerir.

2. Bu hakların kullanılması, yasayla öngörülen ve demokratik bir toplum içinde ulusal güvenliğin, kamu güvenliğinin korunması, kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli olanlar dışındaki sınırlamalara tabi tutulamaz. Bu madde, silahlı kuvvetler, kolluk kuvvetleri veya devlet idaresi mensuplarıncı yukarıda anılan hakların kullanılmasına meşru sınırlamalar getirilmesine engel değildir." (AİHS, 2010).

²⁰ Bkz. "2911 Sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu", Resmî Gazete, Tarih: 6.10.1983, Sayı: 18185.

Maddeye ilişkin olarak yukarıda yer verilen detay 1961 Anayasası'nın özgürlükçü muhtevasında önemli yer teşkil eden toplantı ve gösteri yürüyüşleri hakkının düzenlendiği 34. maddenin 12 Eylül rejimi tarafından nasıl dokunulmadan bırakıldığını açıklamaktadır. Söz konusu madde, 1961 Anayasasının yurttaşta tanıdığı toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkının düzenlenmesinde uygulanacak "şart ve usuller" in kanunda gösterileceğinden bahsederek esasen dolaylı biçimde iktidar etkisinden yana düzenleyici bir tutum takınmıştır. Başka bir deyişle, anayasanın 34. maddesinin düzenlenmesi kanun metnine bırakılmıştır. Böylece düzenleme adına bırakılan bu boşluk, 2911 sayılı "Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu" ile tamamlanmış, bu kanunun 3. maddesinde (Resmî Gazete, 1983), "*Herkes (...) kanunların suç saymadığı belirli amaçlarla gösteri ve yürüyüş düzenleme hakkına sahiptir*" ibaresi ile suç sayılmayan amaçların içeriği doldurularak anayasa tahsis edilmiştir. Ardı sıra gelen 19. maddede ise doz artırılarak "*İdare (...) bütün toplantıları bir ayı geçmemek üzere yasaklayabilir*" ifadesine yer verilir. Ertuğrul Kürkçü (2020)'ye göre bu düzenleme ile idareye yurttaşın amacından sual etme yetkisi tanınmıştır²¹. Böylece anayasanın meşrulaştırma, gizleme, gerçekliği kurma işlevlerinin iktidar ilişkileriyle bağıntısı görülebilmektedir. Hukukun bir *dispositif* olarak işlerliğinin ve iktidara hukuksal bir yaptırım ve belirleyicilik payı bırakan *dispositif* işlevinin somut bildirimleri de benzer şekilde ortaya çıkmaktadır. Öte yandan bu süreç, toplum üyelerinin gösteri ve yürüyüş yapma isteklerine yönelik potansiyel bir risklilik hesabı yapan, "suç sayılmayan amaçlar"ı tanımlayan hakikat rejiminin inşası anlamına da gelmektedir. Nitekim 12 Eylül iktidarı tüm bu yönleriyle bütüncül anlamda kimlik veren, öznelliğe boyun eğdiren ve denetleyen bir iktidar olarak sindirme ve kişiliksizleştirme operasyonları yürütmüştür. Mavioğlu'na göre, "*Özgürlük isteme, bedeli ağır olur*" diyerek boyun eğdiren bir iktidar söz konusudur (2006b: 159).

Özetle hukuk, 12 Eylül rejiminde iktidar ilişkilerinden koparılamaz. Yasa öncelikle bir hakikat yaratmaktadır. Yarattığı bu hakikat beraberinde potansiyel suçluluk ve güvenlik uygulamalarını getirmiştir.²² Riskliler ve toplumsal düzenin düşmanları yasa yoluyla icat edilmekte, kurumsallaşmış tahakküm aygıtları yoluyla ise sindirilmekte ve kimliksizleştirilmektedir.

7. Sonuç

Bilgi ve söylemle girift bir ilişki barındıran modern yüzyılın iktidarı, öncelikle içlerinde doğdukları kapitalist ilişkileri korumak zorundadırlar. Çünkü bu tip iktidarlara bireyin potansiyel enerjisinden maksimum fayda sağlamaya çalışan ve bu noktada verimliliği toplumsal çıkarın merkezine koyan bir forma bürünmüşlerdir. İktidarın dayandığı yegâne kaynak nüfusun beşeri varlığı olduğuna göre, o halde toplumsal çıkarı oluşturacak ve üretecek olan yegâne özne de birey ve bireyler topluluğu olarak nüfus olacaktır. Bu durumda bireyi ve nüfusu hastaneler ve tımarhaneler aracılığıyla her tür hastalık ve anomaliden korumak gerekecektir. Liberal toplu-

²¹ Ertuğrul Kürkçü politik aktivist, yazar ve 24. Dönem Halkların Demokratik Partisi (HDP) Mersin milletvekilidir. HDP onursal başkanı ve kurucularındandır. 1970'te Türkiye Devrimci Gençlik Dernekleri Federasyonu Genel Başkanlığı yapmıştır. Demokrat Dergisi, Özgür Gündem, Evrensel gibi gazetelerde köşe yazarlığı da yapmış olan Kürkçü, Binaet.org'un da kurucuları arasında yer alır. Detaylı bilgi için bkz. *Türkiye Büyük Millet Meclisi*, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.bilgi?p_donem=24&p_sicil=6955 (Erişim: 23.07.2020).

²² 12 Eylül'ün genel bilançosu şu şekilde verilebilir: 650 bin gözaltı, 1 milyon 683 bin işleme, 210 bin dava, Sıkıyönetim mahkemelerinde 230 bin yargılama, 14 bin vatandaşlıktan çıkarma, 229 toplam ölüm, 144 kuşku ölüm, 171 işkence ile ölüm, 43 intihar, hakkında işlem yapılan 7 bin 245 memur ve 3 bin 854 öğretmen, 47 hâkim-savcı, 120 öğretim üyesi, görevine son verilen 4891 çalışan, gazetecilere yönelik toplam 3315 yıl hapis, 1989'da 16 günlük gazeteye açılan toplam 394 dava, yakılarak yok edilen 39 ton gazete, dergi, kitap, basın özgürlüğünü kısıtlayan 151 yasa, tüm sürecin yalnızca öne çıkan rakamlarıdır (T24, 12 Eylül 2016).

mun savaşı verimsizliğe karşı savaştır. Kapitalist üretim süreçlerinin hiçbir aşamasında yer almayan bir deli veya yine aynı toplumsal çıkar için tehdit arz eden bir yoksul, kendisini bu savaşın tam ortasında bulur. Onlar, nüfus içindeki verimsiz anormallerdir, bir dışlinin işlemeyen çarkı gibidirler. Böylece toplum var oldukça toplum dışı da var olmaktadır. Bu “alt sınıflar”, çeşitli sınıflarla kendilerinin seçmedikleri toplumsal kompartımanlara yerleştirilerek tasnif edilirler.

O halde bu sindirme mekanizmaları hukuk, cezaevleri ve tımarhaneler gibi aygıtlarla birlikte sistematik olarak işleyecektir. Temel faktör “ikna etme” olsa da ikna olmayanları bir rehabilitasyon merkezine, bir tımarhaneye, düşkünler evine ya da hapishaneye kapatmak gerekecektir. Toplumun hiç durmadan yeniden üretimi söz konusu olduğunda, bu üretim sürecine cevap vermeyen birey hiç düşünülmezsiz un ufak edilebilir. Piyasa ilişkileri, kâr maksimizasyonu ve toplumsal üretim süreci, yolunun üzerindeki her pürüzü yok ederek yoluna devam eder, artık farklılıklara yer yoktur.

Öte yandan tekil bir tarihsel dönemin yapısökümü söz konusu olduğunda bilgi dizgeleri ile iktidar rejimleri, söylemsel pratikler ile hakikat oyunları arasındaki bütüncül mekanizma yine liberal/neoliberal yönetimsellik şeması içerisinde işlemektedir. 1980 darbe süreci de dünya iktisadi sistemine eklenen Türkiye’de, bahsedilen bütüncül mekanizmanın somut örneğini teşkil etmektedir. Disiplinci politik anatominin hapishaneler düzeyinde, düzenleyici biyopolitiğin ise bütçesi artırılan kolluk güçleri gibi güvenlik örüntülerini yansıtan düzeylerde hayata geçirilmesinin yanında hukuk, hakikat rejiminin inşası noktasında *dispositif* olarak anlam kazanmıştır. Bununla birlikte devlet politikası haline getirilen Türk-İslam sentezinden komünizm düşmanlığına ve irtica tehdidine kadar yeni bir devlet aklının, risk toplumunu her ögesiyle patolojik özne olarak işaretlediği ve yeni bir devlet rasyonalitesi inşa ettiği görülmektedir.

Bu açıdan 12 Eylül süreci tüm yönleriyle analiz edilirse anlam kazanacaktır. Darbenin hemen akabinde küresel neoliberalizme eklenecek olan Türkiye’de darbe iktidarı büyük bir gözaltı laboratuvarı gibi işlemiştir. Bu laboratuvarın temel dayanağını oluşturan fikri yapı ise hukuksal aygıttır. Hukuksal altyapı, darbenin sert yüzünü ve politikalarını meşru kılmış, muhayyel bir “potansiyel tehdit” algısıyla, toplumun bilinç ilişkilerini dilediği gibi yönlendirerek kendince bir özne tasarlamıştır. Nitekim anayasal hak ve hürriyetlerin ihlali ve daha genel olarak hukuk-iktidar ilişkisinin bağıntısı açısından 1982 Anayasası, bahsedilen toplumsal tasarımın en kesin şekilde bil- lurlaştığı bir aygıt, normun sınırlarını çizerek söylem ve hakikat ile iç içe geçmiş bir *dispositif* tir.

Kaynakça

- Agamben, Giorgio (2012), *Dizpozitif Nedir? /Dost*, (Çev. Ekin Dedeoğlu), İstanbul: MonoKL Yayınları.
- Ahmad, Feroz (1995), *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Çev. Yavuz Alogan), 1. Baskı, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Akgündüz, Gülay Ö (2013), "Foucault'da İktidar ve Beden İlişkisi", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 38: 1-16.
- Althusser, Louis (1978), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (Çev. Yusuf Alp, Mahmut Özışık), 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları
- Artières, Philippe ; Quéro, Laurent ; Zancarini-Fournel, Michel (2003), *Le groupe d'information sur les prisons, Archives d'une lutte, 1970-1972*. Paris: IMEC Yayınları.
- Aslan, Hasan Hayri (2015), *Diyarbakır 5 No'lu Cehenneminde Ölümden De Öte*, 1. Baskı, İstanbul: Patika Kitap.
- Aydın, Suavi; Taşkın, Yüksel (2014), *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Becermen, Metin (2009), *Theodor W. Adorno ve Michel Foucault'da Hakikat ve İktidar İlişkisi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Belge, Murat (1992), *12 Yıl Sonra 12 Eylül*, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Bentham, Jeremy (2008), *Panoptikon: Gözün İktidar*, İstanbul: Su Yayınevi.
- Biröl, Sanem (2012), "1961 Anayasasında İfade Özgürlüğü", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 43: 39-54.
- Candansayar, Selçuk (2010), "12 Eylül 1980: Korku Çağında Eriyen Akıllar", *Türkiye Psikiyatri Derneği Bülteni*, C. 13, S. 2: 3-5.
- Cevizci, Ahmet (1999), *Felsefe Sözlüğü*, 3. Baskı, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cizre, Ümit (2004), "Egemen İdeoloji ve Türk Silahlı Kuvvetleri: Kavramsal ve İlişkisel Analiz", (Ed. Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu), *Bir Zümre Bir Parti Türkiye'de Ordu*, İstanbul: Birikim: 135.
- Çalkıvık, Aslı (2011), "'Ölümüne Yaşamak': Güvenlik Sorunu Olarak 'Yaşam'", *Toplum ve Bilim Dergisi*, S. 122: 19-37.
- Çelebi, Vedat (2013), "Michel Foucault'da Bilgi, İktidar ve Özne İlişkisi", *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 1: 512-523.
- Demir, Gökhan; Öztogay, Dünya A. (2017), "İstisnai Devlet Biçimi ve Polis: 12 Eylül Döneminde İç Güvenlik Aygıtının Yeniden Yapılandırılması", *Amme İdare Dergisi*, C. 50, S.1: 85-116.
- Duran, Lütfi (1984), "Türkiye'de Anayasa Yargısının İşlevi ve Konumu", *Amme İdare Dergisi*, C. 17, S. 3: 3-27.
- Duverger, Maurice (1995), *Siyaset Sosyolojisi*, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Eroğlu, Hülya Ö. (2016), "Foucault'nun İktidarı", *Amme İdare Dergisi*, C. 49, S. 2: 39-54.
- Firat, Derya; Topaloğlu, Hande (2012), "Diyarbakır Askerî Cezaevi (1980-84)", *Toplum ve Bilim Dergisi*, S. 123: 76-92.
- Foucault, Michel (1988), *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, (1977-1984)*, (Trans. Alan Sheridan and Others), Londra: Routledge.
- Foucault, Michel (1992), *Hapishanenin Doğuşu*, Ankara: İmge Kitabevi (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay).
- Foucault, Michel (1999), *Bilginin Arkeolojisi*, (Çev. Veli Urhan), 3. Baskı, İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Foucault, Michel (2000), *Power*, (Çev. Robert Hurley vd.), New York: The New Press.
- Foucault, Michel (2001a), *Dits et écrits I. 1954-1975*, Paris: Editions Quarto Gallimard.
- Foucault, Michel (2001b), *Kelimeler ve Şeyler*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, Michel (2003), *Cinselliğin Tarihi*, (Çev. Hülya Uğur Tanrıöver), 1. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Foucault, Michel (2011), *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, (Çev. Işık Ergüden, Osman Akınbay ve Ferda Keskin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, Michel (2013), *Güvenlik, Toprak, Nüfus*, (Çev. Ferhat Taylan), 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, Michel (2015a), *Büyük Kapatılma*, (Çev. Işık Ergüden, Ferda Keskin), 4. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, Michel (2015b), *İktidarın Gözü*, (Çev. Işık Ergüden), 4. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, Michel (2015c), *Toplumun Savunmak Gerekir*, (Çev. Şehsuvar Aktaş), 7. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Foucault, Michel (2016), *Özne ve İktidar*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları (Çev. Işık Ergüden, Osman Akınhay).
- Golder, Ben; Fitzpatrick, Peter (2009), *Foucault's Law*, Oxon: Routledge.

- Gödelek, Kamuran (2011), "Michel Foucault'nun Ahlak Anlayışı", *Beitulhikme An International Journal of Philosophy*, C. 1, S. 2: 39-61.
- Gökhan, Demir; Öztogay, Dünya A. (2017), "İstisnai Devlet Biçimi ve Polis: 12 Eylül Döneminde İç Güvenlik Aygıtının Yeniden Yapılandırılması", *Amme İdare Dergisi*, C. 50, S. 1: 85-116.
- Gözler, Kemal (2001), "Anayasa Değişikliğinin Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması Bakımından Getirdikleri ve Götürdükleri (Anayasanın 13'üncü Maddesinin Yeni Şekli Hakkında Bir İnceleme)", *Ankara Barosu Dergisi*, S. 4: 53-67.
- Güler, Ceyhan (2019), "Darbe, Dayanışma ve Direniş: 1980 Dönemi Avrupa Sendikal Hareketi ve DİSK İlişkileri", *Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi*, S. 60: 79-104.
- Güneş, Cevriye D. (2013), "Michel Foucault'da Söylem ve İktidar", *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S. 21: 56-69.
- Gürsoy, Yaprak (2014), "Türkiye'de Sivil Asker İlişkilerinin Dönüşümünün Sebepleri", *Uluslararası İlişkiler*, C. 11, S. 43: 157-180.
- Hunt, Alan (1992), "Foucault's Expulsion of Law: Toward a Retrieval", *Law&Social Inquiry*, Vol. 17, No. 1: 1-38.
- Işık, Sever (2012), "Foucault'da İktidar, Özgürlük ve Direniş", *Ekev Akademi Dergisi*, S. 51: 103-114.
- Kargioğlu, İrem (2017), "Darbe Döneminde Yasaklanan Kitaplar", *Pan Dergi*, S. 4.
- Karpaz, Kemal H. (2010), *Türk Demokrasisi Tarihi/Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, 1. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Keskin, Ferda (2015), "Sunuş: Büyük Kapatılma", (Yaz. Michel Foucault), *Seçme Yazılar-3: Büyük Kapatılma*, (Çev. Işık Ergüden, Ferda Keskin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kılıç, Muharrem (2014), "Bilgi-İktidar İlişkisi Bağlamında Yasa Düşüncesi: İktidarın Yasal(la)şması", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 72, S. 1: 173-188.
- Koloş, Umut (2016), *Foucault, İktidar ve Hukuk/Modern Hukukun Soy bilimi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Leonard, Jerry D. (1990), "Foucault: Genealogy, Law, Praxis", *Legal Studies Forum*, Vol. 14, No. 1: 3-25.
- Mahçupyan, Etyen (2002), "Bir Mikro İdeoloji Olarak Militarizm", *Birikim Dergisi*, S. 160-161: 49-56.
- Mavioğlu, Ertuğrul (2006a), *Apoletli Adalet/Bir 12 Eylül Hesaplaşması-2*, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Mavioğlu, Ertuğrul (2006b), *Asılmayıp Beslenenler/Bir 12 Eylül Hesaplaşması – 1*, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Milliyet Gazetesi, "Ordunun Yönetime Gelmesi Dışta Olumlu Karşılandı" 13 Eylül 1980: 6.
- Mumcu, Ahmet (1986), "1924 Anayasası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.2, S. 5: 383-400.
- Neocleous, Mark (1996), *Administering Civil Society: Towards a Theory of State Power*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and Lonra: Macmillan Press; New York: St. Martin's Press.
- Örs, Birsen (2010), "İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak", (Ed. Birsen Örs), *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, 7. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 32-38.
- Özgenç, İzzet (2018), "Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hürriyeti ile Seyahat Hürriyeti Bağlamında Özgürlük ve Güvenlik İlişkisi", *Anayasa Yargısı*, C. 35, S. 1: 175-194.
- Sarup, Madan (2004), *Post-yapısalcılık ve Post-modernizm*, (Çev. Abdülbaki Güçlü), 2. Baskı, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Sercan, Mustafa (2010), "Psikiyatrinin 12 Eylül'ü", *Türkiye Psikiyatri Derneği Bülteni*, C. 13, S. 2: 25-29.
- Solgun, Cafer (2017), *Demeyin Anama, İçerdeyim*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Soysal, Mümtaz (1993), *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Tanör, Bülent (2019), *İki Anayasa: 1961-1982*, 5. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Tekelioğlu, Orhan (1999), *Michel Foucault ve Sosyolojisi*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Therborn, Göran (2008), *İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı*, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Timur, Taner (2005), *Felsefi İzlenimler*, 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Topuzkanamış, Engin (2019), "Foucault'nun Düşüncesinde Hukuk ve İktidar", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 21, Özel S. : 1833-1850.
- Turkel, Gerald (1990), "Michel Foucault: Law, Power and Knowledge", *Journal of Law and Society*, Vol. 17, No. 2: 170-193.

Urhan, Veli (2007), "M. Foucault ve Bilgi/İktidar İlişkinin Soykütüğü", *Kaygı: Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S. 9: 99-118.

Urhan, Veli (2010), *Foucault*, 1. Baskı, İstanbul: Say Yayınları.

Üstel, Füsün (2002), "Türkiye Cumhuriyeti'nde Resmî Yurttaş Profiline Evrimi", (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekin-gil), *Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları: 275-284.

Üstel, Füsün (2004), "*Makbul Vatandaş'ın Peşinde/ II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*", İstanbul: İletişim Yayınları.

Valencia-Villa, Hernando (1981), "Foucault and the Law: An Antijuridical Jurisprudence?", *Philippine Law Journal*, Vol. 56, No. 3: 355-366.

Zürcher, Eric J. (1995), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner Gönen), 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

"Evren: Taviz Devri Bitti", *Hürriyet*, 09.02.1983, S. 14.

"Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (2010)", *Danıştay*, <https://www.danistay.gov.tr/upload/avrupainshaklarisoz-lesmesi.pdf> (Erişim: 28.07.2020).

"Bir 12 Eylül Cehennemi: Diyarbakır Zindanı", *Evrensel*, 20 Eylül 2009, <https://www.evrensel.net/haber/197849/bir-12-eylul-cehennemi-diyarbakir-zindani>, (Erişim: 02.07.2020).

"Diyarbakır Cezaevi Dünyada En Kötü 10 Arasında", *Hürriyet*, 29.04.2008, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/diyarbakir-cezaevi-dunyada-en-kotu-10-arasinda-8811243#:~:text=The%20Times%20gaze-tesi%2C%20E2%80%9CD%3%BCnyan%C4%B1n%20en,daki%20Canandiru%20Cezaevi'ni%20s%C4%B1rad%C4%B1>, (Erişim: 28.06.2020).

Ergin, Sedat, "Gösteri Özgürlüğünün Sınırları (1): AİHM Kararları 12 Eylül Yasasını Geçersiz Kıldı", *Hürriyet*, 02.07.2013, <https://www.hurriyet.com.tr/gosteri-ozgurlugunun-sinirlari-1-aihm-kararlari-12-eylul-yasasini-gecersiz-kildi-23631791> (Erişim: 26.07.2020).

"Ertuğrul Kürkçü", *Türkiye Büyük Millet Meclisi*, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekilleri-miz_sd.bilgi?p_donem=24&p_sicil=6955 (Erişim: 23. 07.2020).

"Genelkurmay ve Millî Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Türk Milletine Açıklaması", *T.C. Resmî Gazete*, 12.09.1980, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17103_1.pdf (Erişim: 29.07.2020).

Gözler, Kemal. "Referandum mu, Plebisit mi?", *anayasa.gen.tr*, 05.03.2017, <http://www.anayasa.gen.tr/plebisit.pdf> (Erişim: 13.07.2020).

Keskin, Ferda. "Toplum ve Siyaset (14): Foucault: Özne ve İktidar", *Youtube*, 04.05.2017, <https://www.youtube.com/watch?v=AbmKP08bySo>, (Erişim: 17.04.2019).

Koloş, Umut. "Foucault ve Hukuk Tartışmalarına Katkı: Dispositif Olarak Hukuk – I", *yenihukuk.blogspot.com*, 09.09.2013, <http://yenihukuk.blogspot.com/2013/09/foucault-ve-hukuk-tartismalarna-katk.html> (Erişim: 19.04.2019).

Kürkçü, Ertuğrul, "Yürümek...", *Yeni Yaşam*, 11.06.2020, <http://yeniyasamgazetesi1.com/yurumek/>, (Erişim: 1.07.2020).

Öndül, Hüsnü. "Geçmişle Yüzleşme: 12 Eylül Travmasını Aşmak", *İnsan Hakları Derneği*, 14.09.2017, <https://www.ihd.org.tr/gecmisle-yuzlesme-12-eylul-travmasini-asmak/> (Erişim: 14.06.2020).

"T.C. Anayasası (1961)", *T.C. Resmî Gazete*, 20.07.1961, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10859.pdf> (Erişim: 8.07.2020).

"T.C. Anayasası (1982)", *T.C. Resmî Gazete*, 20.10.1982, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17844.pdf> (Erişim: 12.07.2020).

"Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu", *T.C. Resmî Gazete*, 06.10.1983, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18185.pdf>, (Erişim: 4.07.2020).

"Üç Yılı Cehennemde Geçirdi", *Radikal*, 23.06.2003, <http://www.radikal.com.tr/turkiye/uc-yilini-cehennemde-gecirdi-673856/>, (Erişim: 20.06.2020).

"12 Eylül: Türkiye Tarihinin En Karanlık Askeri Darbesinin Üzerinden 36 Yıl Geçti", *T24*, 12.09.2016, <https://t24.com.tr/haber/12-eylul-turkiye-tarihinin-en-karanlik-askeri-darbesinin-uzerinden-36-yil-gecti,359472>, (Erişim: 3.07.2020).

Extended Summary

A Foucauldian Look at the 1982 Constitution in Terms of Fundamental Constitutional Rights and Freedoms

According to the philosopher Michel Foucault, omnipresent power results from diverse and complex processes of interaction between individuals. So, there is not just one power, the political power of the state, but multiple powers within society. "(...) Society is an archipelago of different Powers" says Foucault (Brazil 1976 Conference "Les mailles du pouvoir 1ère partie" in *Dits et Écrits*, 1981). Corresponding then to a social relationship and involving unequal and mobile relationships between individuals or between groups as stated by Foucault, power is linked to knowledge. It is first of all the institution of power which creates knowledge by producing concepts which legitimize its existence and serve for its proper functioning. The question of power poses in parallel the problem of the subject, subjectivity, the self, which is one of the most complex problems in Foucauldian thought. The philosopher also specifies that it is not power but the subject that constitutes the theme of his research. He emphasizes wanting to produce a history of the different modes of subjectivation of human beings in Western culture, to this end, he deals with modes of objectification that transform human beings into subjects. On the other hand, Foucault draws attention to the subject's direct relationship with truth that he believes has no essence. The truth certainly exists, but the philosopher rejects the idea of its relative character. It is rather the way in which truth is produced or how it can be constituted in a power relationship that interests Foucault ("Le sujet et le pouvoir" in *Dits et Écrits*, 1982).

The question of power is then situated in relation to the question of the production of knowledge and the will to truth. The subject internalizes behavioural practices consistent with the truths produced by the knowledge itself produced by the institution of power. This is the constitution of the subject by power. Foucault thus very firmly separates the subject of law and the moral subject which imply different modes of subjectivation. The first, the mode of subjectivation of the institution of power which operates through the constitution of knowledge and the second, the subjectivation by acquiring self-knowledge through ethics.

The institution of power works thanks to the non-discursive practices (institutions, laws, administrative procedures, etc.) that Foucault calls "dispositifs". Over the course of his work, through the notion of "dispositif of power", Foucault first decoded power relations, and then corrected his analysis by including them in the issue of "biopower" and "biopolitics". The notion of dispositif cannot be separated from that of power. It is even at every turn a dispositif of power-knowledge. The dispositifs are the set of practices for recognizing power relations and using force when necessary. The legal provisions therefore constitute dispositifs.

Three different approaches can be found in Foucault's literature on the place of the legal apparatus in power relations: according to the first approach, that of "the expulsion thesis", Foucault would have "expelled" the law of the historical and political analysis of modernity where practices such as surveillance, control and discipline exist. On the contrary according to the second approach, the philosopher does not exclude the law in modernity, on the contrary modern power is based on law. At the same time, just as power produces knowledge, law also produces knowledge, hence law does not completely disappear in modernity. The last approach is that of law as a dispositif of power. Here, the set of norms constructing the truth on which the disciplinary power is based, constitute the law.

The military regime of September 12, 1980 in Turkey can be analysed in the light of the Foucauldian philosophy briefly presented thus far. The military regime established after the September 12 coup has created a regime of truth both in discourse and in law. Thus, the 1982 constitution introduced after the coup functioned as a source of truth legitimizing the institution of power. The legal mechanism which assumes objective legality substantially mobilizes power relations in a historical context. In this context, the liberal and democratic character of the previous constitution of 1961 loses its original weight in the constitution of 1982 which imposed on society the perception of dangerous life. In practice, the articles of the constitution relating to fundamental rights and freedoms have been violated due to additions which were made giving rise to the attribution of new meanings to them. For example, although the practice of torture goes against the constitution, it was practiced on numerous occasions. Prisons have become places where the institution of military power subjectivizes prisoners. Likewise, while the freedom of the press and of publication and the right of assembly and demonstration are guaranteed in the constitution, during the military regime many books were banned, and special power was granted to public authorities for arbitrary restrictions. Therefore, the constitution of 1982 seems to embody the Foucauldian disciplinary mechanisms, and security apparatuses. However, knowing that wherever power is found there is resistance, the existence of people who stand up to the practices of subjectivation of power-knowledge in the prisons of the military regime of 1980 such as those of Diyarbakir and Mamak, should be noted.

These prisons can be presented as "panopticon" models where, according to Foucault, the power exercised over bodies and minds manifests itself. Finally, Foucault undertook an analysis of the forms of liberal governmentality and thus referred to the practices relating to security and surveillance inherent in liberalism (The Birth of Biopolitics). Indeed, political reforms were carried out after the 1980 coup d'État in Turkey with a view to financial liberalization, trade liberalization, price reform and currency convertibility. This allowed the country to integrate into the global economy and facilitated the formation of a new raison d'état making possible this economic transformation.

Uluslararası Değişim Öğrencilerinin Memnuniyet ve Uyumunun Tavsiye Etme Niyeti Üzerine Etkisi: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Örneği

Mahmut Sami İşlek¹

Elif Öztürk²

Uluslararası Değişim Öğrencilerinin Memnuniyet ve Uyumunun Tavsiye Etme Niyeti Üzerine Etkisi: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Örneği	The Effect of International Exchange Students' Satisfaction and Adaptation on the Intention to Recommend: Example of Eskişehir Osmangazi University
Öz Uluslararasılaşma olgusu dünya üzerinde yer alan tüm sektörleri ve kurumları etkilemiş ve yükseköğretim kurumları da bu dinamığe dâhil olmuştur. Yükseköğretim kurumlarının uluslararasılaşmasına vesile olan bir araç da uluslararası öğrencilerdir. Uluslararası öğrenci memnuniyeti ve uyumun tavsiye etme niyeti üzerine etkisini incelemeyi amaçlayan bu çalışmada son yedi yılda Erasmus+ Öğrenim Hareketliliği ile yurt dışı öğrenimine giden 197 öğrenciden anket yöntemi ile veri toplanmıştır. Elde edilen veriler Yapısal Eşitlik Modellemesi ile analiz edilmiştir. Araştırma bulgularına göre uluslararası öğrencilerin uyum ve memnuniyeti tavsiye etme niyeti üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Ayrıca memnuniyet, uyum ve tavsiye etme niyeti arasında tam aracı değişken rolü oynamaktadır.	Abstract The phenomenon of internationalization has affected all sectors and institutions in the world and higher education institutions have also been included in this dynamic. International students are a means of internationalization of higher education institutions. In this study, we aim to examine the effect of international student satisfaction and adaptation on the intention to recommend, data were collected from 197 students who went to study abroad with Erasmus + Learning Mobility in last seven years. The data obtained were analyzed by Structural Equation Modeling. According to the research results, international students' adaptation and satisfaction have a significant effect on their intention to recommend. Also, satisfaction plays a full mediating role between adaptation and the intention to recommend.
Anahtar Kelimeler: Uluslararasılaşma, Uyum, Memnuniyet, Uluslararası Öğrenci, Yükseköğretim Pazarlaması	Keywords: Internationalization, Adaptation, Satisfaction, International Student, Higher Education Marketing
JEL Kodları: A2, M3	JEL Codes: A2, M3

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma (16/07/2020 tarih ve 2020/15 sayılı Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu) bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazar 1'in makaleye katkısı %65., Yazar 2'nin makaleye katkısı %35.'dir.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, msislek@ogu.edu.tr

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, elif.ozturk@ogu.edu.tr

1. Giriş

21. yüzyıl bilgi toplumunun gelişimini ve bilginin yeni bir sermaye biçimine dönüşmesini işaret etmektedir. Sonuç olarak bilgi, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik performanslarını ve kurumlarını iyileştirmelerine ve gelişmiş ülkeleri yakalayabilmelerine olanak tanıyan, kalkınma için de önemli bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüz dünyasının küreselleşmiş doğası göz önüne alındığında yükseköğretimin uluslararasılaştırılması, gelişmekte olan ülkelere bilgiye erişim sağlamada anahtar bir strateji olmaktadır.

Yükseköğretimde uluslararasılaşmanın karakterini tam olarak anlamak için onu bir dizi farklı ancak iç içe geçmiş süreçlerle ilişkilendirmek gerekmektedir. Gerçekte uluslararasılaşma, yükseköğretimin uluslararası bağlamını sağlayan küreselleşme sürecinden bağımsız olarak analiz edilememektedir (Langthaler, 2009: 199). Genel olarak küreselleşme serbest piyasa uygulamalarına dayanan ilişkileri oluşturma anlamında kullanılmaktadır (Maringe ve Foskett, 2012: 1). Eğitim açısından değerlendirildiğinde ise küreselleşme yükseköğretim dünyasına çok yönlü bir etkide bulunmaktadır. Küreselleşme sürecinde kurumlararası ilişkilerin giderek artması ile birlikte yükseköğretim kurumlarının uluslararası niteliği artış göstermektedir (Çetinsaya, 2014: 141). Bu noktada yükseköğretim kurumlarının uluslararasılaşmasında uluslararası değişim hareketliliği programları önemli bir rol oynamaktadır. Uluslararasılaşma faaliyetlerinde öğrenciler ise doğrudan rol oynayan aktörlerdir. Bu anlamda öğrencilerin uluslararasılaşmadan fayda elde etmesi beklenmektedir. Nitekim faydanın ortaya çıkması için de öğrencilerin uluslararasılaşmaya yönelik algılarının da olumlu olması gerekmektedir (Yemini vd., 2014). Uluslararası öğrenci hareketliliği, tüm dünyada gelişen ekonomilerde toplumsal ve eğitimsel dönüşümlerin kilit bir kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır (Oleksiyenko vd., 2013). Yabancı dil bilgisi, farklı kültürlerle aşina olmak ve yurt dışı tecrübesi gibi uluslararası yetkinlikler ve beceriler hem çalışanlar hem de işverenler tarafından giderek daha fazla değer görmektedir. Dahası uluslararasılaşma ile üniversiteler de taraflarına daha fazla değer yaratabilen kurumlar olmaktadır. Yükseköğretim kurumları hem öğrencileri hem de paydaşları için değer yaratabilmelidir. Birlikte değer yaratma süreci, yükseköğretim kurumlarının ve öğrencilerin, öğrenci deneyimini iyileştirmek için birlikte çalışmasına izin vermektedir ve öğrenci yetkinlikleri ile kurum kaynakları bütünlendirilerek daha iyi uygulamalara ve yeniliğe yol açabilecek değişim/etkileşimi teşvik eden bir dizi etkinlik ve deneyimi kolaylaştıran bir süreçtir (Dollinger, vd., 2018). Bu noktada da uluslararası öğrenci değişimi öğrenciler için önemli bir deneyim olanağı sunmaktadır.

Literatürde uluslararası öğrenci değişimi; ihtiyaçlarına yönelik algıları (Perez-Encinas ve Rodriguez-Pomeda, 2017), algılanan kültürel mesafe ve kültürleşme (Suanet ve Van de Vijver, 2009), uluslararası öğrenci hareketliliğinin belirleyicileri (Beine, Noël, ve Ragot, 2014), yurt dışında eğitim görmeye yönelik algıları (Chang, 2012), Erasmus hareketliliğinin profesyonel kariyer üzerindeki etkisi (Engel, 2010), hareketliliğin öğrencilerin becerileri ve istihdam edilebilirliği üzerindeki etkileri (European Commission, 2014) ve uluslararası öğrenci hareketliliği programlarının çıktıları (Roy vd., 2018) gibi konular üzerinde ele alınmıştır. Öğrencilerin uluslararası değişim programlarına katılma motivasyonlarına bakıldığında öncelikli sebeplerin yurt dışı deneyimi elde etme, yeni bir dil öğrenme veya yabancı dili geliştirme, yeni insanlar ile tanışma, girişkenlik, uyum sağlama gibi yetenekler geliştirmek ve gelecekte iş piyasasında daha tercih edilir bir profil olmayı istemeleri gibi sebepler olduğu görülmektedir. Diğer taraftan öğrencilerin neden değişim programına katılmadıklarına yönelik ifadelerde ise maliyetlerin belirsizliği, ailevi sebepler, yeterli finansal kaynağa sahip olmama,

programa dair bilgi eksikliği, ev sahibi ve gönderen kurum arasında derslerin tanınmasına yönelik entegrasyon konuları öne çıkan sebepleri oluşturmaktadır (European Commission, 2014). Öğrencilerin kurum tercihlerine bakıldığında ise; Wang ve Tseng (2011)'in yaptığı araştırma sonucuna göre üniversitelerin öğretim üyelerinden öğrencilere daha verimli geri bildirimlerde bulunulması ve sundukları hangi faydaların iyi standartlara sahip olduklarını daha net göstermesi gerektiğini ayrıca güvenliğin de önemli görülmesi gerektiğini tespit etmişlerdir. Beine ve arkadaşları (2014), uluslararası öğrencilerin değişim için gidecekleri kurum seçiminin belirleyicilerini ele aldıkları araştırmalarında değişimin ekonomik maliyetinin önemli bir faktör olarak öne çıktığını, bunun yanında gidilecek ülkede öğrencinin geldiği ülkeden bir azınlığın veya küçük grupların bulunmasının tercihi etkilediğini belirtmektedir. Öğrencilerin ayrıca gidilecek ülkenin eğitim kalitesi ve yaşam masraflarını da dikkate alarak yer tercihi yaptığını da eklemiştir.

Moreira ve Gomes (2019) yurt dışında eğitim görme deneyiminin şehir ve üniversite çekiciliği faktörlerinin etkisi kapsamında nasıl oluştuğunu araştırmışlardır. Araştırma sonucuna göre yurt dışında eğitim alma nedenlerinin üniversiteye veya öğrenci kayıt türüne (değişim veya tam zamanlı) göre farklılık gösterdiğini, bunun yanı sıra üniversitelerin buldukları şehrin öğrenci tercihinin etkisinin sınırlı olduğunu fakat üniversitelerin küresel çekicilik endekslerinin büyük bir etkisinin olduğunu tespit etmişlerdir. Yemini ve arkadaşlarının çalışmasına göre (2014), ebeveynlerin eğitim düzeyi, yurt dışındaki önceki deneyimleri, yabancı dil yeterliliği ve uluslararasılaşma için kurumsal çabaların öğrencilerin kampüs içi uluslararasılaşma girişimlerine yönelik algılarını olumlu yönde etkilemektedir.

Yukarıda kısa bir şekilde özetlenmiş olan literatürden de anlaşılacağı üzere yükseköğretim kurumlarında uluslararasılaşmanın önemli bir konu olduğu ve yükseköğretim kurumlarının uluslararası pazarda tutunması için uluslararası öğrencilere yönelik yaklaşımların önem taşıdığı söylenebilir. Süreç dinamik bir yapıya sahip olduğundan yeni bakış açıları ve araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu araştırmanın amacı uluslararası öğrencilerin uyum ve memnuniyetinin tavsiye etme niyeti üzerindeki etkisini tespit etmek ve tavsiye etme niyetinde memnuniyet faktörünün aracı bir rol oynayıp oynamadığını belirlemektir. İlgili literatür incelendiğinde aracılık etkisini inceleyen çok az çalışma bulunmaktadır. Aracılık etkisi, uyumun doğrudan tavsiye etme niyeti üzerinde memnuniyetin etkisinin gerekli olup olmadığı konusunda bilgi sağlayacağından tespit edilmesi araştırma çıktılarına ek bir katkı sağlayacaktır. Bu bilgiler ışığında uluslararasılaşmanın bir aşaması olarak uluslararası değişim programlarının öğrencilere nasıl bir deneyim sunduğu açıklanmaya çalışılacaktır. Araştırma sonuçlarının üniversitelerin değişim programlarından faydalanan öğrencilerin memnuniyet, uyum ve tavsiye etme davranışları ile bunların birbirleriyle ilişkisi noktasında pratik öneriler ortaya çıkarması beklenmektedir. Ayrıca üniversiteler burada ortaya konulan bulgular ile hem kendi öğrencileri hem de dış paydaşları için daha etkili ve verimli pazarlama karar ve süreçlerine sahip olabilecek aynı zamanda hâlihazırda sahip oldukları bilgileri revize edebileceklerdir.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında kavramsal çerçeveyi belirleyen kavramlar olan yükseköğretim kurumlarının uluslararasılaşması, uluslararası öğrenci memnuniyeti, tavsiye etme ve uyum davranışları ele alınmaktadır. Daha sonra, yapılan saha araştırmasına ilişkin bilgi ve bulgular paylaşılacaktır. Son olarak tartışma ve öneriler ortaya konulacaktır.

2. Yükseköğretim Kurumlarının Uluslararasılaşması

Öğrenciler yükseköğretim kurumları için temel bir bileşen olması sebebiyle önemlidir. İngilizce’de “*domestic*” ya da “*regular student*” olarak karşılığını bulan “daimi öğrenci”, ilgili yükseköğretim kurumuna mezun olana kadar devam edeceğini taahhüt ederek kayıt olan öğrenciyi ifade etmektedir. Uluslararası öğrenci ise ilgili ülkeye sözleşmesinde yazan zaman diliminde staj veya öğrenim görme amacı ile gelen geçici öğrenciyi tanımlamaktadır.

Uluslararası ticarete uluslararasılaşma terimi, bir firmanın faaliyetlerinin dışa doğru hareketi olarak tanımlanmaktadır (Khan vd., 2016: 3). Yükseköğretimde uluslararasılaşmanın ise yaygın olarak kullanılan tanımı Knight (2008) tarafından yapılmıştır. Knight (2008)’a göre yükseköğretim kurumlarının uluslararasılaşması, kurumun öğrenciler ve personel gibi kilit paydaşlarının hızla değişen ve küreselleşen bir dünyaya entegre edilmesi sürecidir (Jibeen ve Khan, 2015: 196; Khan vd.; 2016: 4; Erişti vd., 2018: 353). Bu bağlamda uluslararasılaşma için üniversitelerin büyük oranda uluslararası hareketlilik faaliyetlerinde buldukları söylenebilir. Yükseköğretim düzeyinde hareketlilik sağlamak amacıyla çok sayıda uygulama mevcuttur. Öğrenci ve öğretim elemanı değişimi, ortak eğitim programları geliştirme, stratejik işbirlikleri oluşturma karşılıklı diploma denkliği ve ders-kredi transfer sistemlerini yaşama geçirme, farklı ülkelerde kampüsler ve uluslararası yaz programları açma, uluslararası araştırma merkezleri kurma ve danışmanlık hizmetleri sunma örnek olarak verilebilmektedir. Yükseköğretimin uluslararasılaşması bağlamında gerçekleştirilen en yaygın uygulama ise öğrenci hareketliliğini sağlama ve karşılıklı değişim yoluyla uluslararası eğitim deneyiminin zenginleştirilmesi olmaktadır (Erişti vd., 2018: 354).

Yükseköğretim kurumları için kilit uluslararasılaşma faaliyetlerinin özeti Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1: Yükseköğretim Kurumları İçin Kilit Uluslararasılaşma Faaliyetleri

Ev Sahibi Kurumda Uluslararasılaşma	Yurt dışında Uluslararasılaşma
Uluslararası öğrencileri çekmek (Hem tam zamanlı programlar hem de kısa değişim programları için)	Yerli öğrencileri uluslararası çalışmaya teşvik etmek
Müfredat ve öğretim materyallerinin uluslararasılaştırılması	Uluslararası iş deneyimi yerleşimlerini desteklemek
Yabancı dil programlarının sağlanması	Uluslararası araştırma bağlantılarının artması
Belirli ülke ve bölgesel programların sağlanması	Personeli uluslararası alanda çalışmaya teşvik etmek (hem öğretim hem de araştırma için)
Uluslararası akademik ve araştırma personelinin işe alımı ve değişimi	Ulus ötesi eğitim (uluslararası kurs ve programların verilmesi)
Ortak öğretim programlarının artması (bölünmüş / ortak dereceler veya diğer akreditasyon düzenlemeleri dâhil)	Ortaklık düzenlemeleri
Araştırmada büyüyen uluslararası işbirliği	Ortaklık programlarının akreditasyonu
Kampüste uluslararası faaliyetlerin teşvik edilmesi	Ortak / bölünmüş derece teklifleri
Uluslararası etkinlik ve konferanslara ev sahipliği yapmak	Offshore kampüslerin kurulması
Öğrenciler için uluslararası iş fırsatlarının teşvik edilmesi	Yurt dışındaki uzman araştırma merkezleri
Kurumsal yönetim ve yönetimin uluslararasılaşması	Uluslararası kalkınma gündemi (kapasite geliştirme veya teknik yardım projeleri)
	Uluslararası gönüllülük(kar amaçlı faaliyetler için değil)

Kaynak: Mellors-Bourne vd., 2013: 4

Khan ve arkadaşları (2016: 90-91) ise yükseköğretim kurumunun uluslararasılaşmasını dört madde ile açıklamaktadır. Bu adımlar;

- İthalat ve ihracat modları: İthalat yapmak için başvuruda bulunan akademik kurumlar kampüslerine dünyayı getirmektedir. İhracata güvenenler, öğrencilerini yurt dışına şu farklı yollarla gönderir: öğrenci değişim anlaşmaları ve yabancı üniversitelere ziyaretler (araştırma yapmak ve araştırma yapmak). Bu moda içe ve dışa uluslararasılaşma da denir.

- Akademik ortak girişimler: Tamamlayıcı akademik programlar ve hizmetler sunan üniversiteler bu uluslararasılaşma tarzını (uluslararası ortak girişim olarak da adlandırılır) seçmektedir. Bu, çeşitli öğrencilerin yararlanabileceği (iki akademik kurum arasında) çift ve ortak diploma programları, sertifikalar, uzmanlık ve stajlar gibi farklı anlaşmalar kapsamında öğrenci değişim programları (içe ve dışa) gibi iş birlikleri içerir.

- Akademik ortaklıklar, ittifaklar ve konsorsiyumlar: Bu tür ortaklıklar altında, iki veya daha fazla akademik kurum ortaktır. Uluslararası ortaklıklar kurabilir ve çeşitli inisiyatiflerle (öğrenciler ve fakülte değişimleri, ortak programlar, fakülte araştırmaları vb.) iş birliği yapmayı taahhüt edebilirler.

- Yurt dışındaki kampüsler: Akademik kurumlar, firmaların doğrudan yabancı yatırımı gibi fiziksel varlık yoluyla da yurt dışına açılabilir. Yurt dışında yerli ve yabancı öğrencilere çeşitli akademik programlar ve hizmetler sunan kampüsler kurabilirler.

Kısaca yurt dışında başarılı iş birlikleri ve ortaklıklar kurmak ve yönetmek, birçok kurum için uluslararasılaşmanın kilit unsurlarından biridir. Bu tür ilişkiler öğrenciler için uluslararası deneyimler sağlayabilir, müfredatı geliştirebilir, gelir elde edilebilir ve kurumların görünürlüğünü artırabilir.

Üniversitelerin uluslararasılaşmasında yabancı uyruklu öğrenci alımının yanı sıra uluslararası değişim programları büyük önem taşımaktadır. Uluslararası değişim programlarına örnek olarak Erasmus+ Değişim Programı örnek olarak verilebilir. Erasmus+ Değişim Programı yabancı uyruklu tam zamanlı öğrenci olmaktan ziyade kısa süreli hareketlilik içeren bir öğrenim sürecidir. Chang (2012)'ın Tayvan'da yaptığı bir araştırmasında üniversite öğrencilerinin yurt dışında eğitim görme algıları ve hazırlıklı olma durumlarını ele almıştır. Buna göre öğrenciler Erasmus+ programında da olduğu gibi kısa dönemli programlarını uzun süreli programlara tercih etmektedir. Eğitimin bir düzeyinin tamamı yerine, belirli bir düzeyde bir süre başka bir kurumda bulunmak öğrencilerin daha çok tercih ettiği bir seçenektir.

Erasmus+ programları ile elde edilen yurt dışı deneyimi, öğrencilerin sadece mesleki ve akademik yaşamlarını zenginleştirmekle kalmayıp, aynı zamanda açık fikirli olmayı, uyum yeteneğini ve esnekliği geliştirebilir veya dil öğrenimini, kültürlerarası becerileri, öz yeterliliği ve öz farkındalığı zenginleştirebilmektedir (European Commission, 2014). Iriondo (2020), Erasmus+ hareketliliğinin faydasını bir adım ileriye taşıyarak, programa katılan öğrencilerin mezun olduktan sonra iş bulma ve maaş durumlarını ele almaktadır. Erasmus+ öğrenim hareketliliğine katılmış olmak orta vadede ekonomik genişleme döneminde olumlu, ancak mezuniyetten bir yıl sonraki kriz döneminde istihdam beklentilerini olumsuz etkilemiştir. Ancak bu etkinin ikinci yıldan itibaren ortadan kalktığı görülmektedir. Maaşlar üzerine yapılan değerlendirmenin sonuçları, mezuniyetten altı yıl sonra, Erasmus+ hareketliliğinin pozitif bir etkiye sahip olduğunu ve maaşların % 10 ile 12 arasında daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Amaro ve arkadaşları (2019) ise Portekiz'de Erasmus+ programına katılmış olan değişim öğrencileri ile görüşmeler yapmış ve seyahat etme davranışları temelinde turizm

açısından Portekiz'i nasıl tanıttıklarını anlamaya çalışmışlardır. Sonuç olarak, Erasmus öğrencilerinin, öğrencilikten sonra turist olarak, daha sonra da bir Portekiz turizm savunucusu olarak ülke turizmüne katkı verdiğini ifade etmektedirler.

Kısa süreli uluslararası hareketliliğin öğrencilerin yetenekleri, yeterlilikleri ve becerileri üzerindeki etkisi bulunmaktadır. Roy ve arkadaşları (2019) öğrencide kısa süreli değişim hareketliliği sonrasında ortaya çıkan bu çıktıları kültürel, kişisel ve kariyer başlıkları altında el almışlardır. Buna göre genel olarak olumlu bir tecrübe olarak algılanan hareketliliğin detaylı olarak hangi çıktılara katkı verdiğini de görmek mümkün olmaktadır.

3. Öğrenci Memnuniyeti

Müşteri memnuniyeti ya da memnuniyetsizliği tanımlarında yer alan değişkenlik, memnuniyet kavramının tanımlanmasında tek geçerli ve doğru bir tanım olmadığını göstermektedir. Bu kavrama dair en yaygın kullanılan tanım Hunt (1977: 49) tarafından yapılmaktadır. Buna göre memnuniyet bir ürünle ilgili olarak değerlendirildiğinde müşteri memnuniyeti olarak ifade edilir ve bireyin ürünü satın almakla veya kullanmakla ilişkili çeşitli sonuçlar ve deneyimler hakkındaki öznel değerlendirmesinin olumlu olup olmaması ile ilgilidir. Diğer yandan Oliver (1981: 27)'a göre memnuniyet, ürünle alakalı tüketim deneyiminin ya da ediniminin sonucunda ulaştığı o anki gerçek hislerinin değerlendirmesinde vardığı en iyi sonuçtur. Bazı yazarlar da, memnuniyetin "*ürünün kendisi ile tüketim sonuçları hakkındaki bilişsel inançlardan*" farklı olduğunu belirterek, memnuniyet ve bilgi arasında daha net bir ayırım önermektedirler (Westbrook, 1987: 260).

Öğrenci memnuniyeti, genellikle bir öğrencinin, eğitim deneyimi ile alakalı değerlendirmesinden kaynaklanan kısa vadeli bir tutum olarak kabul edilmektedir. Net sonuç ile öğrencinin beklentileri birbiri ile uyum gösterdiğinde öğrenci memnuniyeti ortaya çıkmaktadır. Hartman ve Schmidt (1995), öğrenci memnuniyetinin çok boyutlu bir yapıda olduğunu ve öğrenci hedeflerinin netliğine bağlı olduğunu belirtmektedirler. Sevier (1996), bir üniversitenin ürününün öğrencinin akademik, sosyal, fiziksel ve hatta ruhsal deneyimlerinin toplamı olduğunu savunmaktadır (Elliot ve Healy, 2001: 2). Bu araştırmada ise öğrenci memnuniyeti akademik destek hizmetleri, öğretim üyesi ilişkileri ve destek hizmetleri, sosyal etkileşim ve destek hizmetleri, kampüste yaşam ve kampüs iklimi çerçevesinde ele alınmıştır.

3.1. Akademik Destek Hizmetleri

Hizmet endüstrileri, birçok ülkenin ekonomisinde giderek daha önemli bir rol oynamaktadır. Günümüzde yükseköğretim, küresel eğitim piyasalarının gelişmesi ve yükseköğretim kurumlarını başka mali kaynaklar aramaya zorlayan devlet fonlarının azalması sonucu ekonomik güçler tarafından dayatılan ticari rekabete doğru yönlendirilmektedir (Abdullah, 2006: 33). Owlia ve Aspinwall (1997) tarafından yapılan bir araştırma, farklı profesyonellerin ve uygulayıcıların görüşlerine ve aynı zamanda yükseköğretimde kaliteye değinmiş ve yükseköğretimde müşteri odaklılığın genel kabul gören bir ilke olduğu sonucuna varmıştır. Bir yükseköğretim kurumundaki öğrenci deneyimi, performans göstergelerinin ele alması gereken temel bir konu olmalıdır. Bu nedenle, öğrencilerin birincil müşteriler olması açısından hizmet kalitesinin belirleyicilerini veya kritik faktörlerini belirlemek önemli hale gelmektedir. Zhai (2002), iyi organize edilmiş bir oryantasyonun uluslararası öğrencilerin üniversite yaşamının bazı yönlerinin farkına varmalarına ve daha sonra daha iyi uyum göstermelerine de yardımcı olabileceğini belirtmiştir. Bazı araştırmalarda ise rehberlik hizmetlerinin ve öğretim üyesi desteğinin uluslararası öğrenci memnuniyeti ve uyumu

üzerindeki önemini vurgulanmaktadır. Trice ve Yoo (2007)'nin yaptığı bir çalışmada, uluslararası öğrencilerin akademik bölümlerden ve kurumlardan aldıkları destekten ne kadar memnun kaldıysa yükseköğretim deneyimlerine o kadar değer verdiklerini ortaya koymuşlardır. Bir sınıftaki öğrencilerin deneyimleri, kampüs yaşamıyla ilgili diğer tüm deneyimlerden bağımsız olmamaktadır (Elliot ve Shin, 2002: 198). Örneğin, Browne ve arkadaşları (1998), bir üniversiteyle ilgili genel tatminin, öğrencinin dersin kalitesi ve ilgili yükseköğretim kurumunun ilişkili müfredatıyla ilgili diğer faktörlere ilişkin değerlendirmesinden kaynaklandığını tespit etmiştir. Özetle, akademik destek, uluslararası öğrencilerin üniversite yaşamında yollarını bulurken yaşadıkları deneyimlerde anahtar rol oynamaktadır (Cong, 2017: 18-19).

3.2. Öğretim Üyesi İlişkileri ve Destek Hizmetleri

Yükseköğretim kurumunun öğrenciler üzerindeki etkisi, örneğin; onların tutumları, değerleri, istekleri, kişilik özellikleri, mesleki seçimleri ve mezuniyet sonrası durumları üzerine önemli araştırmalar yapılmıştır. Bu kapsamda Endo ve Harpel (1982: 115), artan öğrenci-öğretim üyesi etkileşiminin olumlu neticeler ortaya çıkardığı bulgusuna ulaşmışlardır.

3.3. Sosyal Etkileşim ve Destek Hizmetleri

Uluslararası öğrenciler birden fazla farklı grup içerisinde yer almakta ve bu gruplar içinde sosyal ağlarını oluşturan kişilerarası ilişkiler veya arkadaşlıklar, bir bağ oluşturmaktadırlar. Bir iletişim ağı analizine göre, belirli bir ağ yapısındaki bağların gücünün bireylerin başarı ve memnuniyetinde önemli bir rol oynadığını tespit etmiştir (Hendrickson vd., 2011: 282). Uluslararası öğrenciler, diğer öğrenciler gibi, daha bütünsel bir eğitim deneyimini tercih etmektedirler. Uluslararası öğrenciler sosyal etkileşim istemekte ve bu süreci kolaylaştıran yükseköğretim kurumunu olumlu değerlendirilme eğilimindedirler (Paswan ve Ganesh, 2009: 70).

3.4. Kampüste Yaşam

Kampüs yaşamını zenginleştiren unsurlar, yönetim/idare hizmetlerinin etkinliği, öğretim destek kaynaklarının yeterliliği, rahatlık ve güvenlik duygusu, maddi yardım ve burs bilgilerinin sağlanması ve bakım hizmetlerinin kalitesi gibi değişkenlerden oluşmaktadır (Paswan ve Ganesh, 2009: 69). Vize ve göçmenlik hizmetleri, tüm uluslararası öğrencilerin yasal olarak eğitim görmelerini ve çalışmalarını sağlamak için önemli bir unsurdur (Cong, 2017: 23). Athiyaman (1997), öğrenci yaşamının, öğrenci memnuniyetini etkileyen ve örtüşen, birbiriyle bağlantılı deneyimler ağı olduğunu belirtmektedir.

3.5. Kampüs İklimi

Mevcut literatür hem yerel hem de uluslararası öğrencilerin erişebileceği kapsayıcı bir kampüs ortamında öğrenmenin, olumlu yükseköğretim deneyimlerini ve gelecekteki gelişimi teşvik etmek için yararlı olduğunu göstermektedir. Konuksever ve kapsayıcı bir topluluk ortamı, uluslararası öğrencilerin aidiyet duygusunu artıran ve kültürelleşme stresini azaltan temel faktörlerden biridir. Aidiyet, üniversite öğrencilerinin akademik başarısı için en sık belirtilen faktörlerden biridir. Öğrencilerin akademik ve sosyal etkileşimleri, yükseköğretim yaşamlarında aidiyet duygusuna katkıda bulunur. Çoğu uluslararası öğrenci için, kampüs topluluğuyla güçlü bir aidiyet ve özdeşleşme duygusu, üniversite deneyimini ve kültürel topluluğu keşfetmeleri için daha güvenli bir temel sağlamaktadır. Öğrencilerin okula ait olduklarını hissetme derecesi akademik deneyimlerini ve memnuniyetlerini olumlu yönde etkilemiştir. Marka sadakatı, kapsayıcı bir kampüs ikliminin katkıda bulunduğu başka bir

yapıdır. Araştırmalar, eğitim hizmetlerinden ve deneyimlerinden daha memnun olan uluslararası öğrencilerin, kurumun savunucusu olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu ileri sürmüştür. Uluslararası öğrencilerin olumlu iklime sahip bir kampüste yaşamaları ve okumaları önemlidir. Bu, onlara sadece hoş bir yükseköğretim deneyimi sağlamakla kalmaz, aynı zamanda uluslararası öğrenci memnuniyeti ve uyumu ile de olumlu bir şekilde ilişkilidir (Cong, 2017: 23).

4. Uyum

Uyum bir konunun (*sojourner*) ev sahibi kültürün çeşitli yönleriyle sahip olduğu psikolojik olarak rahat hissetme derecesi olarak tanımlanmaktadır. Hem kurumun daimi öğrencileri hem de uluslararası öğrenciler kişisel otonomilerini geliştirme, akademik baskı, mali konular, sağlık konuları, yalnızlık, bireylerarası çatışma gibi uyum sağlama faktörleri konusunda ortak özelliklere sahiptir fakat uluslararası öğrenciler ekstra zorluk yaşamaktadır. Bunun sebebi ise bu öğrencilerin evlerinden ve kendi ülkelerine ait kültürden uzak olmalarıdır (Hechanova-Alampay vd., 2002: 459- 460).

4.1. Akademik Uyum

Akademik uyum, bir öğrencinin akademik olarak başarılı olma potansiyeline ek olarak motivasyon, başarı, kurumsal bağlılık gibi faktörleri de kapsamaktadır. Uluslararası öğrenciler için akademik uyum, genel uyum sürecinde önemli bir bileşen olarak rol oynamaktadır (Bastien vd., 2018: 1201). Bir başka tanıma göre akademik uyum, öğrencilerin akademik anlamda başardıkları uyumu ifade etmektedir. Öğrenme süreçleri ise temelde, akademik bağlamla başa çıkmak için kişisel kaynaklarını genişleten bireylerin, bilgi ve becerileri edinme yollarını ifade etmektedir. Bununla birlikte öğrenme süreci, duygular, ruh halleri ve hisler tarafından kolaylaştırılmakta veya engellenmektedir (Ramsay vd., 1999: 130). Bunlarla birlikte Anderson (1994), çoğu kısa vadeli uyumun uzun vadeli sonucuna atıfta bulunduğu bir kültürler arası adaptasyon modeli sunmaktadır. Uyum sırasında gerçekleşen öğrenmenin duyguların ve bilişlerin karşılıklı etkileşimini ve ardından ilişkili eylemleri içerdiğini ileri sürmektedir. Model, özellikle uyumdaki bilişsel süreçlere odaklanmaktadır; burada uyum ve öğrenme, bütünsel olarak ilişkili ve döngüselidir. Anderson'ın modelinin dört ana bileşeni vardır. İlk olarak genel bir "*kültürel karşılaşma*" ile başlamaktadır. İkinci aşamada, insanların daha sonra ya çevre ya da kendisinden kaynaklı "*engelleri*" deneyimlemesi önerilmektedir. Engeller, üçüncü aşamada çeşitli türlerde "*yanıt oluşturma*" ya yol açmaktadır. Dördüncü aşamada ise, genellikle uyuma ulaşılan "*aşma*" aşamasıdır. Burada, dört aşamanın her birinde duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkiler meydana gelmektedir. Böylelikle, her aşamada kişinin, önce düşünme süreçlerine ardından da durumu etkilemek için tasarlanmış belirli davranışlara götüren duygusal tepkiler deneyimlediği ve bunların tümü doğrudan bireyler için öğrenme ve uyumla ilgili olduğu ileri sürülmektedir. Nihayetinde, kişi kültürler arası durumu anlayabilmekte ve ona uyum sağlayabilmektedir (Ramsay vd., 1999: 130).

Ramsay ve arkadaşları (1999) tarafından uluslararası öğrencilerle yapılan bir araştırmaya göre öğrencilerin yükseköğretim kurumu bağlamında kişisel olarak anlamlı çok çeşitli olumlu ve olumsuz öğrenme olaylarını kolayca yaşayabileceğini tespit etmiştir. Öğrenciler ayrıca belirli olaylara tepki olarak bir dizi duygu, biliş ve davranış göstermişlerdir. Bu nedenle Ramsay ve arkadaşlarının çalışması, Anderson'un (1994) kültürler arası uyum modeli ile benzer sonuçları sağlamakla ve öne sürülen fikri desteklemektedir.

4.2. Sosyal Uyum

Kültürleşme hem kültürleşen bireylerde hem de ev sahibi çevrede kültürel ve psikolojik değişikliklerin meydana geldiği karşılıklı bir süreçtir. Uluslararası öğrenci bağlamında, uluslararası öğrenci kültürler arası uyum sürecinin sonuçları, uluslararası öğrenciler ve ev sahibi çevre arasındaki etkileşimin kalitesinden önemli ölçüde etkilenmektedir (Bui vd., 2020: 2).

Uyum sorunları kişi için ciddi sonuçlar doğurabilir. Örneğin, Thomson ve English (1964), yaptıkları bir araştırmada kişilerin % 60'ından fazlasının başkalarına, çevreye ve ev sahibi kültür içindeki faaliyetlerine karşı uyum sorunlarının oluşturduğunu belirtmişlerdir.

Kişinin uyumu konusunu anlamada önemli bir sorun, çeşitli araştırmacıların yaklaşımlarının birbirinden farklı olmasıdır ki bulgularını birbiriyle ilişkilendirmek veya kültürlerarası uyumla ilgili olduğu düşünülen faktörler arasında herhangi bir tutarlılık geliştirmek zor olmaktadır. Dahası, araştırmacılar görünüşte aynı veya benzer faktörleri incelediklerinde bile, sonuçlar genellikle herhangi bir tutarlı model göstermede başarısız olmaktadır.

Tinto (1975, 1998)'nin öğrencilerin öğrenimi hangi nedenlerle bıraktıklarını gösteren modelinde, öğrencilerin yükseköğretime başlamadan önce çeşitli eğitim deneyimlerine, yeterliliklerine ve becerilerine, değerlerine ve ayrıca aile ve toplum geçmişine sahip olduğunu düşünmektedir. Sonuç olarak, hem bireysel hem de sosyal özellikler öğrencinin yükseköğretime uyumunu etkileyecektir. Tinto (1975, 1998)'ya göre, öğrencilerin mezun olmak için (yani akademik uyum) sadece çalışmalarında istikrar sağlamaları yetmiyor, aynı zamanda öğrenme ortamının hem içinde hem de dışında öğrenci kültürüne katılmaları gerekmektedir bu da sosyal uyuma işaret etmektedir (Rienties vd., 2012: 687).

Avustralya'da Russell ve arkadaşları (2010) tarafından, yaklaşık 900 uluslararası öğrenci arasında yapılan bir çalışmada, uluslararası öğrencilerin % 41'inin, genellikle vatan özlemi, kültürel şoklar veya algılanan ayrımcılığın sonucunda önemli düzeyde stres yaşadığını tespit etmişlerdir. Yerli öğrencilere kıyasla uluslararası öğrenciler, aileleri, kendi ülkelerinden arkadaşları ve sosyal ağlarına çoğunlukla kolay ulaşamayacağı için uluslararası öğrencilerin sosyal uyumuna daha fazla dikkat ve çaba göstermeleri gerekmektedir (Rienties vd., 2012).

4.3. Kişisel Duygusal Uyum

Parr ve arkadaşlarının (1992) yaptığı bir araştırmaya göre, uluslararası öğrencilerin sinirlilik, sağlıkla ilgili aşırı endişe, ev sahibi kültürün üyelerine karşı güvensizlik ve düşmanlık, depresyon ve düşük iş performansı gibi yaşadığı durumlar kültürel şokun ortak belirtileri olmaktadır. Baker ve Siryk (1999)'e göre, kişisel ve duygusal uyum, yerel akademik yaşam tarzına uyum sağlarken psikolojik ve fiziksel sıkıntının seviyesini göstermektedir (Rienties vd., 2012: 689). Mevcut akademik ortamda öğrencilerin karşılaştıkları uyum zorlukları psikolojik sıkıntılara yol açabilmektedir. Yükseköğretim öğrencileri arasında karmaşık ve önemli psikolojik sorunların görülme sıklığı artmaktadır. Yükseköğretim öğrencilerinin yüzde ellisinden fazlasının çalışmalarının başlamasından hemen sonra depresif belirtiler gösterdiğini tespit etmişlerdir. Sıkıntılar, uluslararası öğrenciler için yerel öğrencilerden daha belirgin olabilmektedir. Janca ve Hetzer (1992), iki grup için psikolojik olarak rahatsızlık oranlarını karşılaştırmış ve uluslararası öğrencilerin daha yüksek oranlara sahip olduğunu bulmuşlardır. Yeni bir kültürle karşılaşmak kişisel gelişim ve gelişme potansiyeli sağlayabilmekte ancak daha yaygın olarak süreç zorluklarla dolu olabilmektedir (Khawaja ve Dempsey, 2008: 7-8).

4.4. Arkadaşlık

Arkadaşlık, derin, kişisel ve duygusal ihtiyaçlarını karşılamada bireyler için son derece önemli bir bileşendir (Hendrickson vd., 2011: 282). Antwi ve Ziyati (1993), uluslararası öğrencilerin kendi ülkeleri ve kültürleri dışındaki yaşamlarını, iletişim temelli deneyimler olduğunu varsaymışlardır. Bulgular, farklı kültürler arasında etkileşimi ve anlayışı zorlaştıran bir dizi engel ve engelin varlığını ortaya koymuştur. Bu engeller arasında yoğun izolasyon, yalnızlık ve hayal kırıklığı duyguları bulunmaktaydı. Chen (1996), uluslararası öğrencilerin yalnızlığının, yoğun akademik çalışma yükü ve dilin kısıtlılığı nedeniyle yeni arkadaşlar edinmeye zamanları olmamasından kaynaklandığını belirtmiştir (Zhai, 2002: 6).

5. Tavsiye Etme Niyeti

Gittikçe daha rekabetçi hale gelen küresel pazarda, kurumların, özellikle memnuniyet derecelendirmelerini ve kurumsal tavsiyeleri iyileştirme açısından uluslararası öğrencilerin tercihlerini algılamalarına ve deneyimlerine özen göstermeleri hayati önem taşımaktadır. Kurumsal tavsiye kavramı, memnun öğrencilerin kurumlarını gelecekteki öğrencilere tavsiye etme olasılıklarının daha yüksek olması anlamında memnuniyetle yakından ilişkilidir. Ayrıca, bu öğrencilerin daha yüksek derecelere kayıt yaptırmak için değerli mezunlar haline gelme ve mevcut öğrencilere işe yerleştirme fırsatları sunma olasılıkları daha yüksektir. Uluslararası öğrencilerin seçme ve kuruma karar vermeleri, kurumun ünü, güvenliği, çevresi ve yaşam kalitesi vb. faktörlere bağlıdır (Ammigan, 2019: 268).

Browne ve arkadaşları (1998), bir öğrencinin üniversiteyi arkadaşlarına/akrabalarına tavsiye etme olasılığında fakülte ve yükseköğretim kurumu personelinin öğrenci ile etkileşiminin büyük kapsamda rol oynadığını belirtmişlerdir (Elliot ve Healy, 2001: 2-3).

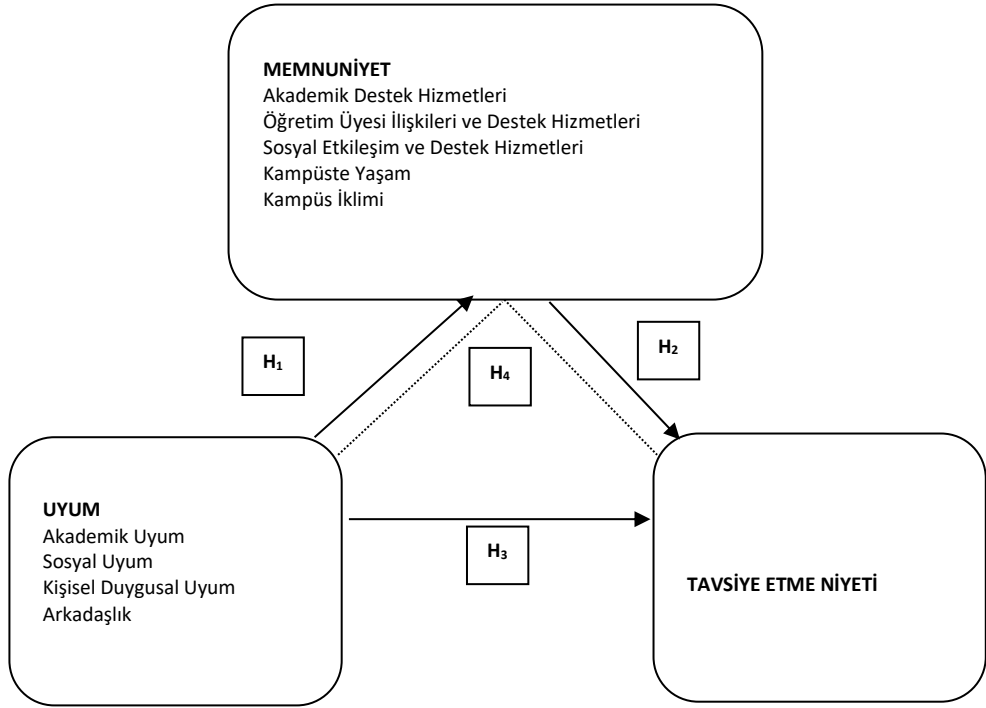
6. Araştırma Yöntemi

Uluslararası değişim öğrencilerinin memnuniyet ve uyumunun tavsiye etme niyeti üzerine etkisini tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmada yapısal eşitlik modeli kullanılarak çalışmada yer alan hipotezler test edilmiştir.

6.1. Araştırmanın Modeli

Uluslararası değişim öğrencilerinin memnuniyet ve uyumunun tavsiye etme niyeti üzerine etkisini gösteren model Şekil 1’de sunulmuştur. Modele göre öğrenci memnuniyeti, uyum ve tavsiye etme niyeti arasında aracı bir rol oynamaktadır.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Araştırma modeline dayanarak araştırmada yer alan hipotezler aşağıda sıralanmaktadır.

H₁:Uyum ve öğrenci memnuniyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

H_{1a}: Akademik uyum ve öğrenci memnuniyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

H_{1b}: Sosyal uyum ve öğrenci memnuniyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

H_{1c}: Kişisel duygusal uyum ve öğrenci memnuniyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

H_{1d}: Arkadaşlık ve öğrenci memnuniyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

H₂:Öğrenci memnuniyeti ve tavsiye etme niyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

H_{2a}: Akademik destek hizmetleri ve tavsiye etme niyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

H_{2b}: Öğretim üyesi ilişkileri ve destek hizmetleri ve tavsiye etme niyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

H_{2c}: Sosyal etkileşim ve destek hizmetleri ve tavsiye etme niyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

H_{2d}: Kampüste yaşam ve tavsiye etme niyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

H_{2e}: Kampüs iklimi ve tavsiye etme niyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

H₃:Uyum ve tavsiye etme niyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

H_{3a}: Akademik uyum ve tavsiye etme niyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

H_{3b}: Sosyal uyum ve tavsiye etme niyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

H_{3c}: Kişisel duygusal uyum ve tavsiye etme niyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

H_{3d}: Arkadaşlık ve tavsiye etme niyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

H₄:Öğrenci memnuniyetinin uyum ve tavsiye etme niyeti arasında aracılık rolü bulunmaktadır.

Uluslararası öğrenci memnuniyeti ve uyumunun tavsiye etme niyeti ile ilişkisini incelemeyi amaçlayan bu çalışmanın araştırma evrenini 2013-2014, 2014-2015, 2015-2016, 2016-2017, 2017-2018, 2018-2019, 2019-2020 dönemlerinde Erasmus+ Öğrenim Hareketliliği ile yurt dışına öğrenime giden Eskişehir Osmangazi Üniversitesi öğrencileri oluşturmaktadır. Bu doğrultuda öğrencilere e-posta yoluyla 34'ü 5'li Likert Tipi ifadelerden, 10'u ise demografik değişkenlerden oluşan bir çevrim içi anket gönderilmiştir.

Araştırma evrenini 1029 öğrenci oluşturmaktadır. Anketin öğrencilere ilk gönderimi 06.08.2020 tarihinde olmuş toplamda 109 yanıt alınmıştır. İkinci gönderim 10.08.2020 tarihinde olmuş toplamda 46 yanıt alınmıştır. Üçüncü gönderim 15.08.2020 tarihinde olmuş toplamda 44 yanıt alınmıştır. Son gönderim ise 18.08.2020 tarihinde olmuş ve 2 kişiden yanıt alınmıştır. Süreç sonunda elde edilen toplam örnek hacmi 201 olmuştur. 4 hatalı veri olduğu için örnek hacminden silinmiş ve geriye 197 geçerli veri kalmıştır. Ayrıca veri toplama sürecine başlamadan önce Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulundan gerekli izinler alınmıştır (Toplantı Tarihi: 16.07.2020, No: 2020-15).

Anket formunda yer alan memnuniyet ve uyum ölçekleri Cong (2017)'un araştırmasından uyarlanmıştır. Tavsiye etme niyeti ise Aydın ve Tavukçu (2019)'nun çalışmasından uyarlanmıştır. Araştırmada kullanılan ölçeğe ilişkin yapılan güvenilirlik analizleri Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2: Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Güvenirlik Analizleri

Faktör	Cronbach's Alpha Değeri
Öğrenci Memnuniyeti	,944
Akademik Destek Hizmetleri	,880
Öğretim Üyesi İlişkileri ve Destek Hizmetleri	,833
Sosyal Etkileşim ve Destek Hizmetleri	,894
Kampüste Yaşam	,822
Kampüs İklimi	,799
Uyum	,927
Akademik Uyum	,824
Sosyal Uyum	,835
Kişisel Duygusal Uyum	,863
Arkadaşlık	,712
Tavsiye Etme Niyeti	,904

Güvenirlik katsayıları;

$0 \leq \alpha < 0,5$ ise güvenilir değil,

$0,5 \leq \alpha < 0,6$ ise düşük derecede güvenilir,

$0,6 \leq \alpha < 0,7$ ise kabul edilebilir derecede güvenilir,

$0,7 \leq \alpha < 0,9$ ise yüksek derecede güvenilir,

$\alpha > 0,9$ ise çok yüksek derecede güvenilir olduğu kabul edilir (Güriş ve Astar, 2019: 306).

Tablo 2’de de görüldüğü üzere çalışmada yer alan ölçeğin güvenilirliği oldukça yüksektir.

6.2. Betimleyici İstatistikler

Araştırmaya ilişkin öğrencilerin demografik özellikleri Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3: Öğrencilerin Demografik Özellikleri

Cinsiyet	N	%	Sınıf	N	%
Kadın	101	51,3	2. Sınıf	59	29,9
Erkek	96	48,7	3. Sınıf	89	45,2
Toplam	197	100	4. Sınıf	45	22,8
Yaş Aralığı	N	%	5. Sınıf	N	%
17-20	23	11,7	6. Sınıf	2	1,0
21-24	123	62,4	Toplam	197	100
25-28	43	21,8	Fakülte	N	%
29+	8	4,1	Eğitim Fakültesi	34	17,3
Toplam	197	100	Turizm Fakültesi	2	1,0
Dönem	N	%	Müh. Mimarlık F.	110	55,8
2013-2014	13	6,6	Fen Edebiyat F.	16	8,1
2014-2015	11	5,6	İİBF	21	10,7
2015-2016	26	13,2	Tıp Fakültesi	3	1,5
2016-2017	24	12,2	San.ve Tasarım F.	3	1,5
2017-2018	32	16,2	Sağlık Bil. Fakültesi	1	0,5
2018-2019	34	17,3	Fen Bil. Enstitüsü	5	2,5
2019-2020	57	28,9	Sosyal Bil. Enst.	1	0,5
Toplam	197	100	Toplam	196	99,5
Yarıyıl	N	%	İngilizce Yeterliliği	N	%
Güz	119	60,4	B1	31	15,7
Bahar	78	39,6	B2	92	46,7
Toplam	197	100	C1	60	30,5
Program	N	%	C2	14	7,1
Lisans	182	92,4	Toplam	197	100
Yüksek L.	11	5,6	Ülke	N	%
Doktora	4	2,0	İtalya	17	8,6
Toplam	197	100	Litvanya	23	11,7
Ülke	N	%	Makedonya	8	4,1
Avusturya	1	0,5	Polonya	22	11,2
Belçika	2	1,0	Portekiz	13	6,6
Bulgaristan	2	1,0	Romanya	42	21,3
Hırvatistan	7	3,6	Sırbistan	1	0,5
Çekya	25	12,7	Slovakya	2	1,0
Estonya	11	5,6	Slovenya	4	2,0
Finlandiya	2	1,0	İspanya	4	2,0
Fransa	4	2,0	İsveç	1	0,5
Almanya	2	1,0	Toplam	197	100
Macaristan	4	2,0			

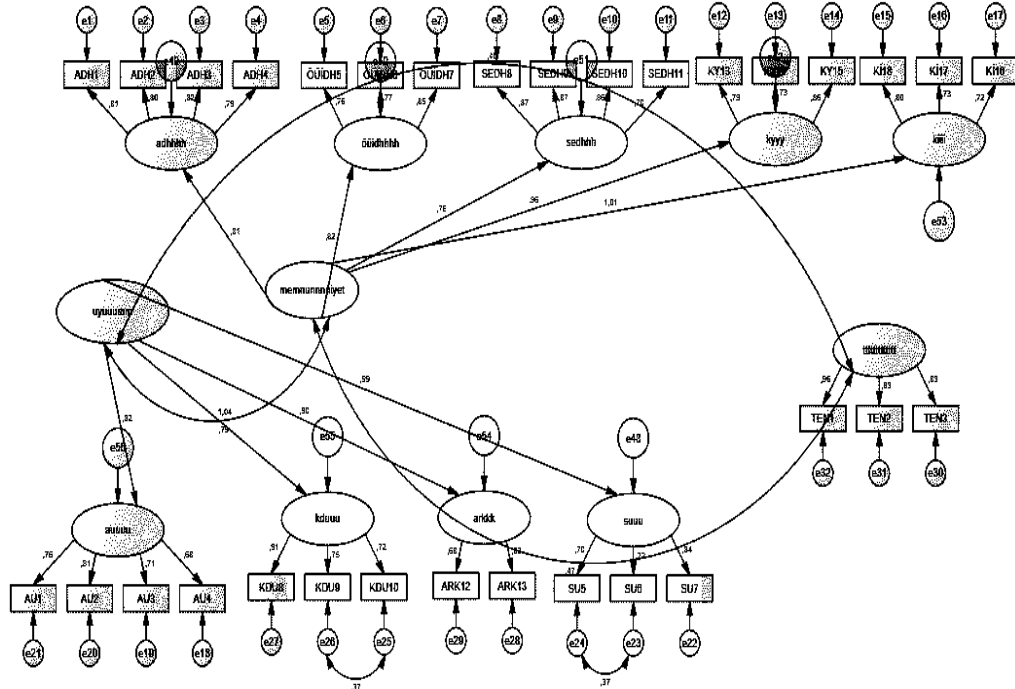
Araştırmaya katılan öğrencilere ait demografik değişkenler incelendiğinde kadın öğrencilerin oranı %51,3, erkek öğrencilerin ise %48,7 olduğu görülmektedir. Bu verilere göre araştırmaya katılan kadın ve erkek öğrencilerin sayılarının birbirine yakın olduğu söylenebilir. Sınıf incelendiğinde en çok katılım % 45,2 ile 3. sınıf öğrencilerinden oluşmuştur. Yaş aralığı incelendiğinde ise en çok % 62,4 ile 21-24 yaş aralığından öğrencinin katılım gösterdiği

anlaşılmaktadır. Bu durumun katılımın daha çok üçüncü sınıf öğrencilerinin oluşturmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Dönem incelendiğinde en çok katılım % 28,9 ile 2019-2020 döneminden öğrenciler göstermiştir. Bu durum ise öğrencilerin yeni olması sebebi ile kolay ulaşılabılır olmasından kaynaklanabilir. Yarıyıl incelendiğinde en çok katılımı % 60,4 ile güz döneminde hareketlilik gösteren öğrenciler göstermiştir. Bu durum projelerin ilk başvuru alınımının güz dönemine denk gelişi sebebi ile başvurunun daha fazla olmasından kaynaklanabilir. Program incelendiğinde en çok katılımı % 92,4 ile lisans öğrencileri oluşturmuştur. Bu durum lisans öğreniminde öğrencilerin hem sayı hem de müfredat açısından daha uygun olmasından kaynaklanabilir. İngilizce yeterliliği incelendiğinde en yüksek düzey % 46,2 ile B1 seviyesidir. Fakülte incelendiğinde % 55,8 ile en çok Mühendislik Mimarlık Fakültesi öğrencileri katılım göstermiştir. Bölüm olarak ise % 13,7 ile Makine Mühendisliği öğrencileri katılım göstermiştir. Bu durum öğrencilerin hem dil seviyesinin hem de müfredatlarının ders eşleşmesi açısından daha uygun olmasından kaynaklanabilir. Hareketlilik gerçekleştirilen ülke incelendiğinde en çok hareketlilik gerçekleştirilen ülke % 21,3 ile Romanya olmaktadır. Bu durumun ülkenin maddi olarak öğrencilere daha uygun bir ortam sunmasından ve üniversitenin bölümler itibariyle sahip olduğu ikili anlaşmalardan kaynaklandığı düşünülmektedir.

6.3. Araştırmaya İlişkin Doğrulayıcı Faktör Analizi ve Hipotezlerin Test Edilmesi

Araştırmaya haiz verilerin Doğrulayıcı Faktör Analizi sonuçları Şekil 2'de ve Tablo 5'te sunulmuştur.

Şekil 2: Doğrulayıcı Faktör Analizi

Tablo 4: Uyum Değerleri ve Uyum Aralıkları

Model Uyum Kriteri	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum
CMIN/DF	$\chi^2/df \leq 3$	$\chi^2/df \leq 5$
RMSEA	RMSEA $\leq 0,05$	RMSEA $\leq 0,08$

Kaynak: Öztürk ve Faiz (2020)

Tablo 5: Araştırmaya İlişkin Doğrulamalı Faktör Analizi Sonuçları

Model Uyum Kriteri	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	Ölçüm Değeri	Uyum
CMIN/DF	$\chi^2/df \leq 3$	$\chi^2/df \leq 5$	2,150	İyi Uyum
RMSEA	RMSEA $\leq 0,05$	RMSEA $\leq 0,08$	,077	Kabul Edilebilir

Modelde daha iyi bir uyum sağlamak amacıyla Modification Indices menüsünden yüksek oran gösteren hata terimleri arasında kovaryanslar oluşturulmuştur. e9 ve e10 hata terimleri arasında kovaryans etki değeri 31,943, e5 ve e16 hata terimleri arasında kovaryans etki değeri ise 16,767 olduğundan kovaryans oluşturulmuştur. Kovaryans oluşturulduktan sonra model daha anlamlı hale gelmiştir.

Modele ait standardize edilmiş regresyon katsayıları incelendiğinde ise düşük değer gösteren SEDH12 (,562) ve KDU11 (,553) maddeleri modelden çıkarılmıştır. Modele ait diğer tüm maddelerin standardize edilmiş regresyon katsayıları Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6: Madde Standardize Edilmiş Regresyon Katsayıları

Madde	Katsayı	Madde	Katsayı	Madde	Katsayı
ADH	,806	KY	,959	SU5	,701
ADH1	,811	KY13	,786	SU6	,724
ADH2	,799	KY14	,732	SU7	,843
ADH3	,819	KY15	,855	KDU	1,042
ADH4	,791	Kİ	1,011	KDU8	,905
ÖİDH	,816	Kİ16	,719	KDU9	,751
ÖİDH5	,757	Kİ17	,726	KDU10	,717
ÖİDH6	,766	Kİ18	,815	ARK	,898
ÖİDH7	,846	AU	,819	ARK12	,676
SDH	,760	AU1	,764	ARK13	,818
SDH8	,870	AU2	,814	TEN1	,958
SDH9	,870	AU3	,705	TEN2	,854
SDH10	,863	AU4	,679	TEN3	,834
SDH11	,703	SU	,989		

Tablo 6'da görüldüğü üzere tabloda verilen maddelerin standardize edilmiş regresyon katsayıları 0,7'ye yakın ya da 0,7'den büyüktür. Maddelerde yer alan katsayılar ilgili maddenin bulunduğu boyutta 1 değerinde standart sapma artında katsayı değeri kadar standart sapma yaşanacağı anlamına gelmektedir.

AMOS üzerinde hipotez testleri için analiz yapıldığında ise H₁, H₂ ve H₃ hipotezleri alt hipotezleri ile beraber kabul edilmiştir. Hipotez testlerine ait P değerleri Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7: Hipotez Testi Sonuçları

Hipotez	Öncül	P	Kabul/Ret
H ₁	Uyum ve öğrenci memnuniyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.	***	Kabul
H ₂	Öğrenci memnuniyeti ve tavsiye etme niyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.	***	Kabul
H ₃	Uyum ve tavsiye etme niyeti arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.	***	Kabul
H ₄	Öğrenci memnuniyetinin uyum ve tavsiye etme niyeti arasında aracılık rolü bulunmaktadır.	***	Kabul

*** P değeri 0,001 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 7'ye göre uyumun memnuniyet ve tavsiye etme, memnuniyetin de tavsiye etme ile istatistiki olarak anlamlı bir pozitif yönlü ilişkisi vardır. Daha fazla uyum gösteren öğrencilerin memnuniyetlerinin daha fazla olduğu ve memnun kalmış öğrencilerin de daha fazla tavsiye etme davranışı gösterdiği söylenebilir.

7. Aracılık Analizi

Aracılık analizinin temel amacı, bağımsız değişken X'in bağımlı değişken Y üzerindeki nedensel etkisinin aracıdan kaynaklanıp kaynaklanmadığını kontrol etmektir. Dolayısıyla aracı eklendikten sonra bağımsız değişken ile bağımlı değişken arasındaki ilişkinin bir kısmı veya tamamı açıklanmalıdır. Dolaylı etkinin toplam etkiye oranı daha büyükse, daha yüksek bir aracılık etkisine işaret eder. Baron ve Kenny (1986) tarafından önerilen aracılık modelinin üç regresyon denklemi aşağıdaki gibidir:

1. Bağımsız değişkenin aracı değişken üzerinde etkisi olmalı,
2. Bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerinde etkisi olmalı,
3. Son olarak, aracı değişkenin bağımlı değişken üzerinde bir etkisinin olması gerekmektedir.

Eğer verilen üç şart uyum sağlıyorsa ikinci adımda verilen analize aracı değişken de eklenir ve bağımlı değişken üzerinde bağımsız değişkenle aracı değişkenin birlikte yaptığı etkiye bakılmaktadır. Analiz sonucunda bağımsız değişkenle bağımlı değişken arasında anlamsızlık çıkıyorsa tam aracılık etkisinden, bağımsız değişkenle bağımlı değişken arasındaki anlamlılığa bir azalma meydana geliyorsa kısmi aracılık etkisinden bahsedilmektedir (Baron ve Kenny, 1986; Öztürk ve Faiz, 2020). Bu bilgiler doğrultusunda modele ait aracı değişken analizi Tablo 8'de sunulmaktadır.

Tablo 8: Aracı Değişken Analizi

Adım 1		
Uyum ← Tavsiye Etme Niyeti	P***	Estimate: ,358
Uyum ← Memnuniyet	P***	
Memnuniyet ← Tavsiye Etme Niyeti	P***	
Adım 2		
Uyum ← Tavsiye Etme Niyeti	P: ,360	Estimate: 0,92

Standardized Indirect Effect (Two Tailed Significant): 0,008<0,05

Tablo 8'de verilen değerler incelendiğinde ilk olarak uyumun tavsiye etme niyeti üzerindeki etkisinin anlamlı olup olmadığı incelenmiştir. Bu doğrultuda oluşturulan model test edildiğinde p değerinin anlamlı ve katsayısının da ,358 olduğu görülmektedir. Araştırmada yer alan tüm değişkenler birlikte test edildiğinde ikinci adımda uyum ve tavsiye etme niyeti

arasında hem p değerinin hem de katsayının bozulduğu görülmektedir. Standardize edilmiş dolaylı etkiye bakıldığında ise significant değerinin 0,05'ten küçük olduğunu ve dolayısıyla memnuniyetin uyum ve tavsiye etme niyeti arasında tam bir aracı değişken rolü oynadığını söyleyebiliriz. Bu durumda H₄ hipotezi de kabul edilmiştir.

8. Tartışma ve Sonuç

Gelişmiş ülkelerin öncülüğünde ortaya çıkan “yeni yükseköğretim” kavramının getirdiği yenilikler yükseköğretim kurumunun bilgi çağına uyum sağlayabilen, yaratıcı, verimli, rekabetçi gibi özellikler taşımasıdır. Bundan ötürü yükseköğretim pazarı tüm dünyada ciddi bir rekabetin olduğu ve önemli aktörlerin bulunduğu bir pazara dönüşmektedir. Bu pazarda çoğu üniversite bünyesine nitelikli öğrencileri çekmek amacıyla bir rekabete girişmiştir. Bu durum yükseköğretim kurumlarının hâlihazırda yer alan eğitim hizmetlerini pazara sunulan bir değer önerisine dönüştürecek uygun pazarlama anlayışına olan gerekliliğini vurgulamaktadır. Bunun sebebi ise neredeyse dünyada yer alan tüm üniversitelerin pazarlama anlayışına dayalı bir yapılanma ile kendini inşa etmesidir (Akkutay, 2017: 3). Bu duruma bağlı olarak yükseköğretim kurumları hem öğretim faaliyetleri hem de kampüs içi diğer olanakları ile öğrencileri, paydaşları ve çevresi için değer yaratan kurumlar olmak durumundadır. Aksi takdirde tercih edilen bir kurum olmaktan uzaklaşacaklardır. Üniversiteler özelinde, verilen hizmetin karmaşık doğası değer yaratma süreçlerini zorlaştırmaktadır. Üniversitedeki öğretim üyeleri, yönetim kurulları, idari personel, yerel veya ulusal otoriteler gibi çeşitli aktörler ile kültür, ekonomik kaynak, hukuki sınırlılıklar ve üniversitenin itibarı gibi çeşitli faktörler bu karmaşık ve zor doğanın ortaya çıkmasını sağlamaktadır (Díaz-Méndez ve Gummesson, 2012).

Bu çalışmanın amacı daha önce de belirtildiği üzere uluslararası öğrencilerin memnuniyet ve uyumunun tavsiye etme niyeti üzerindeki etkisini tespit etmektir. Bunu da bir uluslararası değişim programı olan Erasmus+ Programına katılmış olan öğrencilerin deneyimleri üzerine bir araştırma yaparak yerine getirmektedir. Bu bağlamda bu çalışmada memnuniyet; akademik destek hizmetleri, fakülte ilişkileri ve destek hizmetleri, sosyal etkileşim ve destek hizmetleri, kampüste yaşam ve kampüs iklimi boyutlarıyla, uyum ise akademik uyum, sosyal uyum, kişisel duygusal uyum ve arkadaşlık boyutlarıyla incelenmiştir.

Araştırma sonuçlarına göre, uyum öğrenci memnuniyeti ve de tavsiye etme niyeti üzerinde istatistikî olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. Aynı şekilde öğrenci memnuniyeti de tavsiye etme niyeti üzerinde istatistikî olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. Ayrıca memnuniyet; uyum ve tavsiye etme niyeti arasında tam aracı rol oynamaktadır. Sonuçlar literatürle karşılaştırıldığında Abe ve arkadaşları (1998), uluslararası öğrencilerin sosyal uyumu konusunda, arkadaşlığın önemli olduğunu tespit etmişlerdir. Brayla (2015)'in yaptığı çalışmaya göre uluslararası öğrencilerin tatmininde en geniş etkilerden birisi arkadaşlıktır. Bu bulgu H_{1d} hipotezini destekler niteliktedir. Rajapaksa ve Dundes (2002), uyum konusunda sosyal ağın önemli olduğunu tespit etmekle beraber sosyal ağdan tatminin uyum ile yakın bir ilişkide olduğunu da bulmuşlardır. Bu araştırmayla ortaya konulan benzer bulgu söz konusu araştırma bulgularını pekiştirmektedir. Benzer şekilde Brein ve David (1971), Bastien ve arkadaşlarına (2018) göre, uluslararası öğrencilerin yükseköğretim kurumuna uyumu konusunda kişisel duygusal uyum ve akademik uyum önem taşımaktadır. Sosyal etkileşimin uluslararası öğrencilerin gösterdiği uyumda etkili olması farklı çalışmalarda (Bui vd., 2020; Gomes vd., 2014) desteklendiği gibi bu çalışmada da ortaya konulmaktadır. Ek olarak Zhai (2002)'nin Birleşik Krallık'ta yaptığı bir araştırmaya göre uluslararası öğrenciler için en önemli meselelerden biri eğitim sistemi, kültürel farklılık ve dil konusudur. Arambewela ve Hall

(2009), uluslararası öğrencilerin hem eğitimsel hem de eğitimsel olmayan konularda hizmet kalitesine önem verdiğiinden bahsetmiştir.

Yükseköğretimde işletme bakış açısının artan etkisi ile birçok eğitim-öğretim faaliyeti pazarın işleyiş biçimlerine yakın bir şekilde yapılmaya başlamıştır. Entelektüel kaynaklar için rekabet etmelerinden ötürü birçok üniversite pazara sundukları ürün ve hizmetlerini çeşitlendirmek ve yeni pazarlara giriş fırsatları geliştirmek gibi rekabet stratejilerini kullanmaya başlamışlardır (Oleksiyenko vd., 2013). Bu noktada paydaşların tavsiye etme davranışlarının önemi ortaya çıkmaktadır. Özellikle akranların birbirlerine ticari veya kurumsal olmayan iletişimlerle bu mesajları aktarması değerli olmaktadır. Bu bağlamda yükseköğretim kurumları özellikle rekabet etme konusunda ağızdan ağıza pazarlama yöntemini kullanarak tavsiye edilebilirliklerini yükseltebilirler. Chen (2008: 28), aynı zamanda çoğu uluslararası öğrencinin gelecekte uluslararası bir ortamda çalışmak istediklerini belirtmektedir. Bu durum, üniversite ne kadar çok uluslararası faaliyette bulunursa profilinin o kadar yüksek olacağı ve uluslararası işverenlerin bu üniversitelerden ve bu programlardan mezun olanlara o kadar aşına olacağı anlamına gelmektedir. Esasen, bu etkinlikler yoluyla yükseköğretimi uluslararasılaştırmak yumuşak veya örtük bir yoldur ve belki de yükseköğretimi uluslararası öğrencilere, özellikle de lisansüstü düzeyde pazarlamanın en iyi yoludur. Ayrıca Ammigan'ın (2019) yaptığı bir çalışmaya göre öğrencilerin tavsiye etme niyetinde uluslararası öğrencilerin varış, öğrenme, yaşama ve destek hizmetlerinden tatmin önem taşımaktadır. Ayrıca arkadaş edinme, uluslararası öğrencilerin tavsiye etme niyetinde en etkili faktör olarak tespit edilmiştir. Bu da H_{3d} hipotezini desteklemektedir.

Bu bulgulardan yola çıkarak yükseköğretim kurumlarının uluslararasılaşması yolunda tavsiye etme niyetinin önemli bir niteliğe sahip olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Giderek küreselleşen tüm sektörlerle birlikte yükseköğretim kurumlarının da uluslararasılaşması kaçınılmaz bir gerçektir. Bu değişime ayak uydurmak isteyen yükseköğretim kurumlarının uluslararası öğrencilerin ne istediğine önem vermeleri gerekmektedir.

Kaynakça

- Abdullah, F. (2006), "Measuring service quality in higher education: HEdPERF versus SERVPERF", *Marketing Intelligence & Planning*, Vol. 24, No. 1: 31-47.
- Abe, J.; Talbot, D. M.; Gellhoed, R.; Geelhoed, R. J. (1998), "Effects of a peer program on international student adjustment", *Journal of College Student Development*, Vol. 39, No. 6: 539-547.
- Akkutay, E. A. (2017), "Yükseköğretimde Küreselleşme ve Yansımaları", *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 1: 1-16.
- Amaro, S.; Barroco, C.; Martins, C.; Antunes, J. (2019), "Erasmus students in Portugal: from students to tourists and advocates", *European Journal of Tourism Research*, Vol. 22: 94-106.
- Ammigan, R. (2019), "Institutional satisfaction and recommendation: What really matters to international students", *Journal of International Students*, Vol. 9, No. 1: 262-281.
- Anderson, L. E. (1994), "A new look at an old construct: Cross-cultural adaptation", *International journal of intercultural relations*, Vol. 18, No. 3: 293-328.
- Antwi, R.; Ziyati, A. (1993), "Life Experience of African Graduate Students in a Multi-Cultural Setting: A Case Study, New York: American Educational Research Association. (ERIC), 1-23.
- Arambewela, R.; Hall, J. (2009), "An empirical model of international student satisfaction", *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, Vol. 21 No. 4: 555-569.
- Athiyaman, A. (1997), "Linking student satisfaction and service quality perceptions: the case of university education", *European journal of marketing*. Vol. 31, No. 7: 528-540.
- Aydın, S.; Tavukçu, A. (2019), "İlişkisel pazarlama uygulamalarının müşteri sadakati, müşteri memnuniyeti ve müşterilerin tavsiye etme eğilimi üzerine etkisi: Türk katılım bankacılığı sektöründe bir araştırma", *International Congress on Business and Marketing*, 156-172.
- Baker, R. W.; Siryk, B. (1999), "SACQ: Student adaptation to college questionnaire: Manual", Los Angeles: Western Psychological Services.
- Baron, R. M.; Kenny, D. A. (1986), "The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations", *Journal of personality and social psychology*, Vol. 51, No. 6: 1173-1182.
- Bastien, G., Seifen-Adkins, T. ve Johnson, L. R. (2018), "Striving for success: Academic adjustment of international students in the US", *Journal of International Students*, Vol. 8, No. 2: 1198-1219.
- Beine, M.; Noel, R.; Ragot, Lionel (2014), "Determinants of the international mobility of students", *Economics of Education Review*, S. 41: 40–54.
- Brein, M.; David, K. H. (1971), "Intercultural communication and the adjustment of the Sojourner", *Psychological Bulletin*, Vol. 76, No. 3: 215.
- Browne, B. A; Kaldenberg, D. O.; Browne, W. G.; Brown, D. J. (1998), "Student as customer: Factors affecting satisfaction and assessments of institutional quality", *Journal of Marketing for Higher Education*, Vol. 8, No. 3: 1-14.
- Bryła, P. (2015), "Self-reported Effects of and satisfaction with international student mobility: A large-scale survey among Polish former Erasmus students", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, Vol. 191: 2074-2082.
- Bui, H. T. N.; Selvarajah, C.; Vinen, D. G; Meyer, D. (2020), "Acculturation: Role of Student–University Alignment for International Student Psychological Adjustment", *Journal of Studies in International Education*, 1-20.
- Chang, D. F. (2012), "College students' perceptions of studying abroad and their readiness". *Asia Pacific Education Review*, Vol. 13, No. 4: 583–591.
- Chen, S. F. (1996), "Learning Multiculturalism from the Experience of International Students: The Experience of International Students in a Teacher Training Program", New York: American Educational Research Association.(ERIC).
- Cong, C. (2017), "International students' satisfaction with educational service augmenters and their adjustment to the US higher education institutions", *Doctor of Philosophy (PhD), dissertation, Educ Foundations & Leadership, Old Dominion Universit.*
- Çetinsaya, G. (2014), "Büyüme, kalite, uluslararasılaşma: Türkiye yükseköğretimi için bir yol haritası",Yükseköğretim Kurulu Yayın No: 2.
- Díaz-Méndez, M.; Gummesson, E. (2012), "Value co-creation and university teaching quality", *Journal of Service Management*, Vol. 23, No. 4: 571–592.
- Dollinger, M.; Lodge, J.; Coates, H. (2018), "Co-creation in higher education: towards a conceptual model", *Journal of Marketing for Higher Education*, Vol. 28, No. 2: 210–231.
- Elliot, K. M.; Shin, D. (2002), "Student Satisfaction: An Alternative Approach to Assessing This Important Concept", *Journal of Higher Education Policy and Management*, Vol. 24, No. 2: 197-209.

- Elliott, K. M; Healy, M. A. (2001), "Key factors influencing student satisfaction related to recruitment and retention", *Journal of marketing for higher education*, Vol. 10, No. 4: 1-11.
- Endo, J. J.; Harpel, R. L. (1982), "The effect of student-faculty interaction on students' educational outcomes", *Research in Higher Education*, Vol. 16, No. 2: 115-138.
- Engel, C. (2010), "The impact of Erasmus mobility on the professional career: Empirical results of international studies on temporary student and teaching staff mobility", *Belgeo*, Vol. 4: 351-363.
- Erişti, B.; Polat, M.; Erdem, C. (2018), "Yükseköğretimde Uluslararasılaşma: Uluslararası Öğrencilerin Bulunduğu Sınıflarda Ders Veren Öğretim Elemanlarının Öğretim Sürecinde Yaşadıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Journal of History Culture and Art Research*, C. 7, S. 2: 352-375.
- European C. (2014). *Effects of mobility on the skills and employability of students and the internationalisation of higher education institutions*. Luxembourg: Publications Office Of The European Union.
- Gomes, C.; Berry, M.; Alzougool, B.; Chang, S. (2014), "Home away from home: International students and their identity-based social networks in Australia", *Journal of International Students*, Vol. 4, No. 1: 2-15.
- Güriş, S. Ve Astar, M. (2019), "Hipotez Testleri", Bilimsel Araştırmalarda SPSS İstatistik, İstanbul: Der Yayınları: 179-308.
- Hartman, D. E.; Schmidt, S. L. (1995), "Understanding student/alumni satisfaction from a consumer's perspective: The effects of institutional performance and program outcomes", *Research in Higher Education*, Vol. 36, No.2: 197-217.
- Hechanova-Alampay, R.; Beehr, T. A; Christiansen, N. D.; Van Horn, R. K. (2002), "Adjustment and strain among domestic and international student sojourners: A longitudinal study", *School Psychology International*, Vol. 23, No. 4: 458-474.
- Hendrickson, B.; Rosen, D.; Aune, R. K. (2011), "An analysis of friendship networks, social connectedness, homesickness, and satisfaction levels of international students", *International journal of intercultural relations*, Vol. 35, No. 3: 281-295.
- Hunt, H. K. (1977), "Overview and future directions", *Conceptualization and measurement of customer satisfaction and dissatisfaction*, Marketing Science Institute, 7-23.
- Iriondo, I. (2019), "Evaluation of the impact of Erasmus study mobility on salaries and employment of recent graduates in Spain", *Studies in Higher Education*, Vol. 45, No. 4: 925-943.
- Janca, A.; Helzer, J. E. (1992), "Psychiatric morbidity of foreign students in Yugoslavia: a 25 year retrospective analysis", *International Journal of Social Psychiatry*, Vol. 38, No. 4: 287-292.
- Jibeen, T.; Khan, M. A. (2015), "Internationalization of higher education: Potential benefits and costs", *International Journal of Evaluation and Research in Education*, Vol. 4, No. 4: 196-199.
- Khan, M. A.; Omrane, A.; Bank, D. (2016). The role of internationalization in the higher education industry: an exploratory study. *International Journal of Economics & Strategic Management of Business Process*, Vol. 7, No. 2: 86-99.
- Khawaja, N. G; Dempsey, J. (2008), "A comparison of international and domestic tertiary students in Australia", *Australian Journal of Guidance and Counselling*, Vol. 18, No, 1: 30-46.
- Langthaler, M. (2009), "Does globalised education benefit development? Introductory considerations on development and power in the context of internationalisation in tertiary education", *Internationalisation of Higher Education and Development. ÖFSE-Edition*, Vol.15: 19-31.
- Maringe, F.; Foskett, N. (Eds.). (2012). *Globalization and internationalization in higher education: Theoretical, strategic and management perspectives*. A&C Black.
- Mellors-Bourne, R.; Humphrey, C.; Kemp, N.; Woodfield, S. (2013), "The Wider Benefits of International Higher Education in the UK". Research Paper 128. London: Department for Business. *Innovation and Skills*, 1-128.
- Moreira, L.; Gomes, R. M. (2019), "Study abroad: the influence of city and university attractiveness factors", *European Journal of Tourism Research* Vol. 22: 79-93.
- Oleksiyenko, A., Cheng, K.-M., ve Yip, H.-K. (2013), "International student mobility in Hong Kong: private good, public good, or trade in services?", *Studies in Higher Education*, Vol. 38, No. 7: 1079-1101.
- Oliver, R. L. (1981), "Measurement and evaluation of satisfaction processes in retail settings", *Journal of Retailing*, Vol. 57, No. 3: 25-48.
- Owlia, M. S; Aspinwall, E. M. (1997), "TQM in higher education-a review", *International Journal of Quality & Reliability Management*, Vol. 14, No. 5: 527-543.
- Öztürk, E.; Faiz, E. (2020), "Algılanan Öğretim Kalitesi ve Öğrenci Tatmininin Öğrenci Sadakati Üzerindeki Etkisi: Düzce Üniversitesi Örneği", *Uluslararası Turizm, Ekonomi ve İşletme Bilimleri Dergisi (UTEBS) E-ISSN: 2602-4411*, C. 4, S. 1: 01-15.

- Parr, G.; Bradley, L.; Bingi, R. (1992), "Concerns and feelings of international students", *Journal of College Student Development*, Vol. 33, No. 1: 20–25.
- Paswan, A. K; Ganesh, G. (2009), "Higher education institutions: Satisfaction and loyalty among international students", *Journal of Marketing for Higher Education*, Vol. 19, No. 1: 65-84.
- Perez-Encinas, A.; Rodriguez-Pomeda, J. (2017), "International Students' Perceptions of Their Needs When Going Abroad: Services on Demand", *Journal of Studies in International Education*, Vol. 22, No. 1: 20–36.
- Rajapaksa, S.; Dundes, L. (2002), "It's a long way home: International student adjustment to living in the United States", *Journal of College Student Retention: Research, Theory & Practice*, Vol. 4, No. 1: 15-28.
- Ramsay, S.; Barker, M.; Jones, E. (1999), "Academic Adjustment and Learning Processes: a comparison of international and local students in first-year university", *Higher Education Research & Development*, Vol. 18, No. 1: 129-144.
- Rienties, B.; Beausaert, S.; Grohnert, T.; Niemantsverdriet, S.; Kommers, P. (2012), "Understanding academic performance of international students: The role of ethnicity, academic and social integration", *Higher education*, Vol. 63, No. 6: 685-700.
- Roy, A.; Newman, A.; Ellenberger, T.; Pyman, A. (2018), "Outcomes of international student mobility programs: a systematic review and agenda for future research", *Studies in Higher Education*, Vol. 44, No. 9: 1–15.
- Russell, J.; Rosenthal, D.; Thomson, G. (2010), "The international student experience: Three styles of adaptation", *Higher education*, Vol. 60, No.2: 235-249.
- Sevier, R. A. (1996), "Those Important Things: What Every College President Needs to Know About Marketing and Student Recruitment", *College and University*, Vol. 71, No. 4: 9-16.
- Suanet, I.; Van de Vijver, F. Jr. (2009), "Perceived cultural distance and acculturation among exchange students in Russia", *Journal of Community & Applied Social Psychology*, Vol. 19, No. 3: 182–197.
- Thomson, C. P.; English, J. T. (1964), "Premature return of Peace Corps volunteers", *Public Health Reports*, Vol. 79, No. 12: 1065.
- Tinto, V. (1975), "Dropout from higher education: A theoretical synthesis of recent research", *Review of educational research*, Vol. 45, No. 1: 89-125.
- Tinto, V. (1998), "Colleges as communities: Taking research on student persistence seriously", *The review of higher education*, Vol. 21, No. 2: 167-177.
- Trice, A. G.; Yoo, J. E. (2007), "International graduate students' perceptions of their academic experience", *Journal of Research in International Education*, Vol. 6, No. 1: 41-66.
- Wang, R.; Tseng, M. L. (2011), "Evaluation of International Student Satisfaction using Fuzzy Importance-Performance Analysis", *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Vol. 25: 438–446.
- Westbrook, R. A. (1980), "Intrapersonal affective influences on consumer satisfaction with products", *Journal of consumer research*, Vol. 7, No. 1: 49-54.
- Yemini, M.; Holzmann, V.; Fadilla, D.; Natur, N.; Stavans, A. (2014), "Israeli college students' perceptions of internationalisation", *International Studies in Sociology of Education*, Vol. 24, No. 3: 304–323.
- Zhai, L. (2002). "Studying International Students: Adjustment Issues and Social Support", the educational resources information center, New York: American Educational Research Association. (ERIC), 1-20.

Extended Summary

**The Effect of International Exchange Students' Satisfaction and Adaptation on the Intention to Recommend:
Example of Eskişehir Osmangazi University**

Starting from the Industrial Age until the 21st century, knowledge has continuously developed and emerged in different ways and it ultimately has transformed into a new form of capital in the 21st century. In addition to the physical ones, intellectual assets have gained importance for institutions. When developing countries are especially taken into consideration, knowledge bears much more significance for the development and improvement of these countries. Educational institutions also play a crucial role in keeping up with the information age and in parallel with this key role, a novel concept called "new higher education" has emerged under the leadership of developed countries. This concept expresses that the higher education institution has such characteristics as being able to adapt to the information age, being creative, efficient, and competitive. For this reason, outstanding actors from all over the world have started to show themselves up in the higher education market. Most higher education institutions have engaged in a competition to attract qualified foreign students within this market. This situation reveals the importance of marketing strategies for higher education institutions to transform their current education services into a value item to be marketed. The intention to recommend, which allows an action performed by one person to be carried out by other people, is one of the tools that can be used in higher education marketing.

The internationalization of higher education institutions plays a key role in keeping up with the information age and international students play a direct role in the internationalization of higher education institutions. International students not only economically and culturally contribute to the host country, but they also transform the education and training services and the system itself established within the institution. Outgoing students also get to know the education system in the host country and acquire different skills. In this case, they add an added value to the country of origin. In order these cases to be realised, students are expected to be satisfied with the learning experience. It is also important that the student adapts to the relevant higher education system and institution in terms of satisfaction. There are many studies that examine the factors that push and pull international students. When the relevant studies in the literature are examined, the antecedents of students' satisfaction are observed as language skills, social circle, educational environment, lectures, academic staff, the image of the university, accommodation and economic situation. When the adaptation factors are examined, although the emphasis is mostly on social adaptation, such factors as adaptation to academic courses, adaptation to campus environment, harmony with circle of friends, and personal emotional adaptation come to the fore.

Higher education institutions carry out various programs to attract international students. International students can be both full-time students starting from the first year of the educational level until the graduation, and an exchange student attending only a certain period of the education program. Another program that provides exchange mobility for students is the Erasmus+ Exchange Program by which students can carry out short-term study and/or internship mobility in a different higher education institution abroad, which has a bilateral agreement with the higher education institutions they are enrolled in.

In this study, the relationship between the satisfaction and adaptation level of international students carrying out mobility through Erasmus+ Exchange Program and their intention to recommend has been examined. The student satisfaction has been analysed in terms of academic support services, relationship with faculty members, support services, social interaction, campus life and campus climate. Adaptation, on the other hand, has been examined in terms of academic adaptation, social adaptation, personal-emotional adjustment and friendship. The population of the research consists of Eskişehir Osmangazi University students who went abroad through Erasmus+ Learning Mobility Programme in academic years of 2013-2014, 2014-2015, 2015-2016, 2016-2017, 2017-2018, 2018-2019, and 2019-2020. Accordingly, an online questionnaire composed of 47 questions, 37 statements in 5 Point-Likert Type and 10 questions examining demographic variables, was sent to the students via e-mail. Data collection process lasted 4 weeks. At the end of the process, a total of 197 valid responses were obtained. The validity and reliability coefficients of the scales used in the study have been found as quite high. Linear relationships between dimensions in the study were analysed using structural equation modelling through the AMOS Program.

It has been found according to the research findings that the adaptation factor has a statistically significant effect on student satisfaction and the intention to recommend. Likewise, student satisfaction has a statistically significant effect on the intention to recommend. Besides, satisfaction plays a full mediating role between adaptation and the intention to recommend. Similarly, the sub-dimensions of the constructs in the research have a statistically significant effect on each other as stated in the research model

The concept of "new higher education", which emerged under the leadership of developed countries, has brought about such novelties for higher education institutions as being able to adapt to the new knowledge era,

being creative, efficient, and competitive. Therefore, the higher education market is turning into a market where serious competition is experienced and significant actors from all over the world have started to play a key role. Based on this, satisfaction and adaptation factors are important for international students in terms of the intention to recommend, which contributes to the dissemination of internationalization activities in higher education institutions and has a significant place in the marketing literature. Higher education institutions keen on improving their internationalization activities should pay attention to these factors. At this point, the importance of the recommendation behavior of the partners emerges. It is especially of significant value for peers to transfer these messages to each other through commercial or non-institutional ways of communication. In this context, higher education institutions can increase their level of recommendation by using word of mouth marketing method particularly to increase their competitiveness.

Does Cash Conversion Cycle Affect Firm Profitability? Evidence from the Listed Small and Medium-Sized Enterprises

Işıl Erem Ceylan¹

Nakit Dönüş Süresi Firma Kârlılığını Etkiler mi? Küçük ve Orta Ölçekli Halka Açık Firmalara Yönelik Bir Uygulama	Does Cash Conversion Cycle Affect Firm Profitability? Evidence from the Listed Small and Medium-Sized Enterprises
Öz Bu çalışmada Borsa İstanbul KOBİ Sanayi Endeksi'ne kayıtlı 28 küçük ve orta ölçekli işletmeye ait finansal veriler ışığında nakit dönüş süresi ile kârlılık arasındaki ilişki ele alınmıştır. 2010-2019 dönem aralığının dikkate alındığı çalışmadan elde edilen ampirik bulgular nakit dönüş süresi ile kârlılık arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermiştir. Nakit dönüş süresi bileşenleri genelinde bakıldığında ise, kârlılık ile stok dönüş süresi ve borç ödeme süresi arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir ilişki olduğu görülmüştür. Diğer taraftan alacak tahsil süresinin de kârlılık üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğu, ancak söz konusu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı tespit edilmiştir.	Abstract Using a sample of 28 Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs) listed in BIST Industrial Index from 2010 to 2019; this study aims to offer an evidence on the relationship between cash conversion cycle and profitability. Empirical findings show that cash conversion cycle has significantly positive link with profitability. When considered the cash conversion cycle components, it is seen that there is a statistically significant and negative relationship between profitability and two of cash conversion cycle components, such as days inventory outstanding and days payable outstanding. Moreover, the study also reveals a negative relationship between days sales outstanding and profitability, but it is not statistically significant.
Anahtar Kelimeler: Nakit Dönüş Süresi, Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler, Kârlılık, Likidite, Büyüklük	Keywords: Cash Conversion Cycle, Small and Medium-Sized Enterprises, Profitability, Liquidity, Size
JEL Kodları: G32, G33, L25, M41	JEL Codes: G32, G33, L25, M41

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamamı yazar tarafından hazırlanmıştır.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ PhD- Research Assistant, Usak University, Faculty of Business and Administrative Sciences, Department of Business Administration, isil.erem@usak.edu.tr

1. Introduction

Cash conversion cycle (CCC), as the degree of firms' liquidity, implies the number of days that capital tied up in the business processes. Having a short cash conversion cycle rather than a long period is considered a positive situation for the firms' profitability. At this point, financing of the working capital needed to maintain without operational disruption is provided by either debts or commercial loans. Commercial debts are the most important short-term financing source especially for the small and medium-sized enterprises (SMEs) due to the limited access to bank loans. SMEs finance a significant part of their working capital needs through commercial loans borrowed from suppliers from which they purchase the needed raw materials. At this point, speeding up the production process and collections of receivables and slowing down payments related to debts within reasonable periods, in other words shortening the cash conversion cycle, will allow the required amount of working capital to be provided. However, shortening CCC may not always have positive effects on the operational performance. For instance, shortening the days inventory outstanding leads to the loss of important customers due to the inability to fulfill sudden orders on time. Similarly, extending the days payable outstanding to a large extent may affect creditworthiness of the firms negatively (Nobanee, 2011: 148). Therefore, it is possible to express that there is no certain standard about the direction of association between CCC and profitability. Many factors such as sector, reputation, size, etc. may be effective on the direction of this association.

SMEs have three scale sizes as micro, small and medium and their status are characterized according to the persons employed, turnover and the balance sheet size. According to the European Commission, firms with more than 250 employees and with a turnover of less than 50 million Euros or with a balance sheet size of less than 43 million Euros are considered as SMEs (European Commission, 2015: 10). SMEs establish the business relationships with large businesses at almost every point in the value chain, including manufacturers, suppliers, distributors, retailers and service providers, allowing small entrepreneurs to connect with the industry. In this context, their positive contribution to employment and GDP also positions SMEs in an important place in the national economies. The functioning of SMEs differs from large enterprises in terms of funding sources, cash management and planning. SMEs have less financial complexity but less experience in business planning and cash management (International Finance Corporation, 2010: 10-11). Also, unlike large enterprises, SMEs may meet the requirements of the economy more quickly through their flexibility and networking capability (Rotar et al., 2019: 3303). In terms of working capital, this concept refers to the level of liquidity and hence the credit worthiness for large enterprises, while it refers to the funding source needed for SMEs to carry out their operations effectively (Rawat and Dave, 2017: 2).

Access to financial resources provides firms with great opportunities in terms of both expanding their operations and modernizing their equipment, and this situation positively affects the competitiveness and growth of firms. This access level is generally related to the size of firms, and as the firm size increases, it becomes more difficult for the firms to benefit from external sources of finance. In this regard, it is possible to specify that the widespread rate of informality among SMEs, perceived high risk profile (low credibility), information asymmetry, low collateral levels and limited financial management capacities are among the reasons for this situation (OECD et al., 2019: 267).

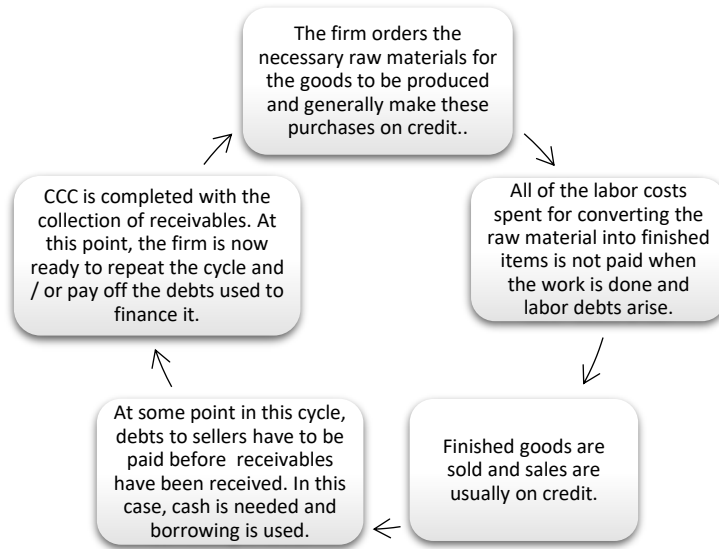
SMEs have a low credibility due to the low level of assets, which they can show as collateral and low capitalization. Separately, although they are quite dynamic to adopt the developments resulted from economic fluctuations, they are more exposed to these fluctuations. In addition, a number of deficiencies in the accounting records, financial statements or business plans of SMEs also lead to information asymmetry and negatively affect their creditworthiness. These problems that SMEs face at the point of financing from financial markets lead them to supplier loans (short-term financing) in financing, and in this case, effective working capital management becomes extremely important for SMEs. Another reason that makes effective management of working capital important is the fact that the assets owned by SMEs mainly consist of current assets and short-term debts are weighted as a source of external financing. Because working capital is related to current assets and short-term debts, SMEs should manage their liquidity in a very efficient way. Otherwise, lack of adequate experience in managing current assets and liabilities may lead SMEs to financial distress. In overcoming these difficulties faced by SMEs in financing, they may be traded on the stock exchange and obtain funds from the financial markets by issuing their shares. However, due to the above-mentioned characteristics of SMEs, investors may be in a suspicious approach and SMEs may not be able to bear the fund needs they need to maintain their assets or provide growth (Afrifa, 2013: 27-29). In this context, the main target of this study is to examine the impact of CCC, as an element of working capital management, on profitability for the firms listed in Borsa Istanbul SMEs Industrial Index over the period of 2010-2019 by considering the above-mentioned problems that SMEs may usually encounter.

The remainder of this study is organized as follows. In Section 2, some theoretical explanations associated with cash conversion cycle are made. In section 3, the related literature is overviewed in detail. Section 4 explains the data set and the method of investigation, whereas section 5 reports the findings from the empirical research. Finally, the results are discussed and some suggestions are made in Section 6.

2. Theoretical Framework

CCC, which is a cross-cutting issue for working capital management, equates to the difference between operating cycle and payment period to sellers. The operating cycle shows the period starting from the purchase of goods and ending with the collection of receivables. CCC depends on the durations of stocks, receivables and payables, and increases with the length of the stock turnover rate and the collection period of receivables. The assumption here is that the payout time to sellers does not change. Likewise, the shortening of the days payable outstanding without changing the days inventory and sales outstanding also lengthens the cash conversion cycle. This increase indicates that the firm needs more financing and it is also seen as an early warning measure. The prolongation of this span may also show that there is a problem in the transfer of the firms' stocks and/or the collection of receivables. These problems may only be hidden by the extension of the payment period to the sellers. While all other conditions are the same, the shortening of the CCC indicates that tied-up stocks and receivables decreases; consequently, firms' total assets decrease and turnover rates increase. In a typical manufacturing firm, this cycle is as follows (Ercan and Ban, 2012: 277-278):

Figure 1: The Cash Conversion Cycle

Source: Ercan and Ban, 2012: 277.

CCC is described as a financial indicator that shows the speed and efficiency of reaching the required funds and is calculated as follows (Takai, 2018):

$$CCC = \text{Days Inventory Outstanding (DIO)} + \text{Days Sales Outstanding (DSO)} - \text{Days Payable Outstanding (DPO)}$$

Where,

- DIO: $(\text{Annual average inventory assets} / \text{Annual cost of goods sold}) \times 365$ days
- DSO: $(\text{Annual average accounts receivable} / \text{Annual sales}) \times 365$ days
- DPO: $(\text{Annual average short-term accounts payable} / \text{Annual cost of goods sold}) \times 365$ days

CCC is of great significance for the firms from the point of financing decisions as well. Firms with a high CCC level need more funds to subsidize their working capital and at this point they usually resort to floating debt. However, the high amount of floating debt, especially during financial crisis periods, may impose on firm performance negatively (Wang, 2019: 472). Firms should shorten their CCC and try to complete their cash cycles as soon as possible without damaging their operations. Shortening DIO, DSO and lengthening DPO may reduce the duration of cash conversion without increasing costs and bringing damage to sales. The shortening of the CCC decreases the net current assets requirement and increases the degree of free cash flow, thus creating a concrete impact on the firm value (Ehrhardt and Brigham, 2009: 550). Improving cash flow management and accounts receivables process, collecting accounts receivables faster, disbursing accounts payable more slowly, and managing inventory more efficiently may be very useful in shortening CCC (Deutsch, 2017). On the other hand, it may be stated that an extra investment in receivables and inventories increase profitability up to a certain point, but if they are above this point, extra investments may reduce profitability. Similarly, the use of trade liability will increase profitability up to a

point, but reduce profitability above that point. Therefore, although there is usually a negative link between CCC and profitability, it is also possible that a positive link exists.

3. Literature Review

There are several studies made as to the relationship between CCC and firm performance all over the world such as Nigeria, Sri Lanka, Japan, Italy, Turkey and Pakistan. The related literature provides ample evidence that cash conversion period such as inventory conversion period, debtor conversion period and creditor conversion period may have an influence on firms' profitability to a great extent:

Uyar (2009) studied the impact of the length of CCC and size, measured in total revenues and total assets, on profitability, measured in ROA and ROE, using a sample of 166 listed industrial firms for the year of 2007. By using Pearson correlation analysis, the findings showed a statistically significant negative link between CCC and ROA, but not with ROE. A study by Ebben and Johnson (2011), on the effect of CCC on liquidity, invested capital and firm performance, quantified by asset turnover ratio and return on invested capital, also showed that a shorter CCC had a positive impact on financial performance.

Nobanee et al. (2011) concentrated their study on the relationship between CCC and profitability, measured in return on investment, for 2318 listed nonfinancial Japanese firms over the period of 1990-2004. They applied two explanatory variables as the differenced lagged dependent variable and the first difference of CCC. By using dynamic panel data, a negative link between CCC and profitability was detected. Yucel and Kurt (2012) studied the impact of CCC on profitability, liquidity and debt structure of 167 listed firms for the period of 1995-2000. ROA, ROE and NPM were considered as the dependent variable, while CCC, current ratio, quick ratio and leverage ratio were used as the independent variables. The findings showed that CCC had a negative effect on ROA and ROE.

In the same vein, Anser and Malik (2013) carried out a study on the impact of CCC on profitability of 155 listed industrial firms for the period of 2007 and 2011. CCC, natural logarithm of sales and financial debt level were considered as independent variables and two models were generated by using two profitability ratios, measured in ROA and ROE. Obtained findings showed a negative link between CCC and profitability ratios. Murugesu (2013) also provided support for this association for the listed plantation firms in Sri Lanka over the period of 2008 and 2012.

Aytekin and Guler (2014) aimed to determine the effect of cash conversion period and its components on the profitability (ROA, ROE and EBIT) of 26 firms listed in the BIST Non-Metallic Mineral Products Index (XTAST) for the period of 2009 and 2012. The empirical results reported that days inventory outstanding had a negative impact on ROA, indicating that shortening days inventory outstanding may improve ROA. Additionally, it was seen that days payable outstanding affected both ROA and ROE positively. The findings also documented that cash conversion cycle and its components had no statistically significant impact on EBIT.

Muscettola (2014) examined how CCC affected firm profitability, measured in EBITDA on net sales by considering a sample of 4226 Italian SMEs for 2007-2010. In the study, total fixed assets/total assets, cash and bank deposits/total assets, inventory/total assets and trade receivables/total assets were also considered as control variables. The regression analysis results showed that there was no significant relationship between CCC and profitability.

Zakari and Saidu (2016) studied the influence of CCC on ROA for 8 listed telecommunication firms over the period of 2010-2014. By making multiple linear regression analysis, they reported that CCC affected ROA positively.

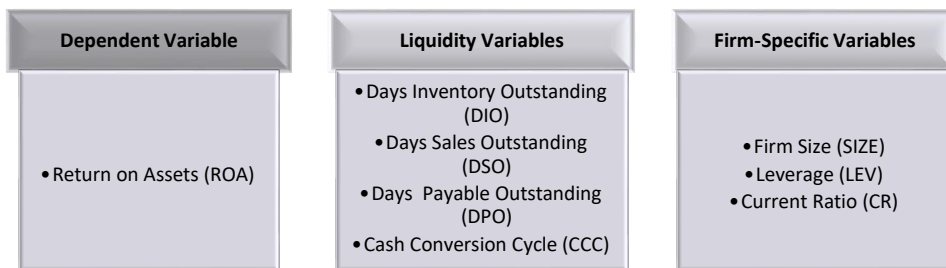
Tsagem et al. (2017) assessed the link between working capital efficiency and profitability of 311 Nigerian SMEs between 2007 and 2013. CCC was considered as the efficiency of working capital and ROA was included as profitability ratio. Firm size, leverage, sales growth and firm age were also considered as control variables. The obtained findings from panel data regression analysis showed a negative relationship between CCC and ROA. Similarly, Sugathadasa (2018) examined the impact of CCC components on firm profitability measured through ROA and ROE. Using a sample of 10 listed industrial firms in Sri Lanka, it was seen that DIO and DSO had a positive effect on ROA, while a negative link between DPO and ROA.

The literature on the relationship between cash conversion cycle and profitability is greatly enormous. The results obtained from the studies analyzing the mentioned relationship may differ on the basis of the variables, sector, time period and country. At this point, the literature examined in this study mainly consists of the studies that have been conducted in recent years and that include the variables used in this study. Considering the evaluated literature, it is seen that there is a great evidence that cash conversion cycle negatively affects profitability, indicating that shortening cash conversion cycle increases profitability (Uyar, 2009; Ebben and Johnson, 2011; Nobanee et al., 2011; Yucel and Kurt, 2012; Anser and Malik, 2013; Murugesu, 2013, Tsagem et al., 2017). On the contrary, Zakari and Saudi (2016) and Sugathadasa (2018) recorded a positive link between cash conversion cycle and profitability.

4. Data Set and Methodology

The data set for the analysis are obtained from the published financial statements of 28 SMEs listed in BIST SMEs Industrial Index covering the period of 10 years from 2010 to 2019 (some firms are excluded from the analysis because their net sales and cost of sales are equal to zero). The dependent, independent and control variables used in the analysis are shown in Figure 2:

Figure 2: Dependent and Independent Variables

In this study, ROA is used as an accounting-based measurement, in determining firm profitability and it is calculated as net profit divided by total assets (Yucel and Kurt, 2012; Anser and Malik, 2013; Murugesu, 2013; Nijam, 2016; Tsagem et al., 2017). CCC and its components are considered as the independent variables, and firm size, financial leverage, and current ratio are used as the firm-specific variables (Lyroudi and McCarty, 1993; (Majumdar, 1997; Padachi, 2006; Samiloglu and Demirgunes, 2008; Mathuva, 2010; Al-Shubiri and Aburumman, 2013; Al-Abass, 2017).

Financial leverage (FL) is the ratio of total liabilities to total assets. When considered SMEs, it is expected that financial leverage may affect profitability negatively due to the high cost of borrowing. Prior research by Lyroudi and McCarty (1993) provides evidence that liquidity may affect firm profitability to a large extent, thus current ratio (CR), calculated as dividing current assets by short-term debts, is used as a firm-specific variable in the model as well. It is also expected a positive link between firm size and profitability due to larger firms' easy access to financial sources and the existence of economies of scale. So, firm size (FS) is considered as another independent variable and measured as a natural logarithm of firms' total assets. The moderating effect of CCC on the firm profitability is estimated through two-step system generalized method of moments (GMM). The dynamic panel equation of profitability estimation is as follows:

$$ROA_{it} = +\beta_i ROA_{it-1} + \alpha_{it} X_{it} + \mu_i + \phi_t + \varepsilon_{it} \quad i = 1, \dots, N, t = 1, \dots, T$$

Where i denotes the firm ($i = 1, \dots, 28$) and t denotes years or time-series dimensions ($t = 2010, \dots, 2019$). X_{it} is a vector of other control variables which are hypothesized to affect ROA. μ_i represents firm-specific effects; and ε_{it} is random error term. Current ratio, leverage and logarithm of total assets are included in order to account for the other control variables. Finally, time dummies are counted in the regression ϕ_t to control for the time-specific effects and to eliminate cross-sectional dependence in the data. Dynamic panel data analysis is based on the GMM method first developed by Hansen (1982) and enables to obtain asymptotically efficient estimators. Later, Anderson and Hsia (1981, 1982) adapted GMM to panel data and suggested taking the first differences of dynamic panel data models in the first step and predicting dynamic panel data models by using the instrumental variable instead of the lagged value of the dependent variable associated with the error term in the second step. The GMM method was later developed by Holtz-Eakin, Newey and Rosen (1988), Arellona and Bond (1991), Arellona and Bover (1995) and Blundell and Bond (1998) and named as System GMM (Bond, 2002: 145-146). These dynamic panel estimators are designed for a linear functional relationship, situations with 'small T , large N ' panels. By adding one more assumption, Arellona and Bover (1995) and Blundell and Bond (1998) extended Arellona and Bond (1991) estimator and proposed system GMM. This assumption that first differences of instrumental variables are uncorrelated with the fixed effects increased model efficiency (Roodman, 2009).

The dynamic panel data method is generally used when there are some unobservable factors affecting both the dependent variable and the explanatory variables, and when some explanatory variables are strongly associated with the historical values of the dependent variable. The model, an extended version of the GMM estimator known as system GMM and included in the equations created in the dynamic panel data model, was proposed by Blundell and Bond (1998). This model is derived from the estimation of a system of two simultaneous equations, one in levels (with lagged first differences as instruments) and the other at first differences (with lagged levels as instruments). If there is heteroscedasticity and a correlation between and units, the two-step sys-GMM uses a consistent estimation of the weight matrix, taking the residuals from the one-step estimation (Davidson and MacKinnon, 2004: 353).

In panel data sets where T smaller than N , system GMM estimation method is also preferred for the determination of the linear relationship between variables. Two-step estimators of system GMM are also available and in the case that the independent variables are internal variables, the findings from the two-step estimates are more consistent and

deviant. Since T smaller than N in the data set of this study, model estimations are made with the two-step system GMM proposed by Arellano and Bover (1995) and Blundell and Bond (1998).

5. Main Findings and Discussion

Table 1 gives descriptive statistics of 28 SMEs for a period of ten years from 2010 to 2019. As presented in Table 1; on average, SMEs show positive ROA (0.01%) and the minimum and maximum values are -0.34% and 0.51%. The table also shows a negative mean of 135-day cash conversion cycles indicating the efficiency levels of working capital management. Negative CCC indicates that firms do not need funds and that the days sales outstanding is shorter than days payable outstanding, which is desirable by the firms. If CCC is negative, SMEs may sell their stocks and collect their receivables very quickly, and receive maturities and make payments from suppliers as long as possible. This implies that SMEs have greater liquidity and their working capital isn't tied up for long time. Therefore, it may be concluded from this finding that SMEs are sufficient enough in cash management to overcome the financing problems.

Mean of the CCC components are 149-days, 106-days and 390-days for DIO, DSO and DPO variables respectively. The time taken for SMEs to order raw materials and produce and sell the product is the lowest 6 days, while the highest is 822 days. Additionally, SMEs can collect their receivables in less than a day and no later than 1037 days. Looking at the short-term debt payment periods of SMEs, it has been also seen that they pay after a minimum of 14 days and a maximum of 17022 days. As for the firm-specific variables, it is seen that the mean is 7.61%, 0.49% and 2.75% for SIZE, LEV and CR, respectively.

Table 1: Descriptive Statistics

Variable	Obs.	Mean	Std. Dev.	Min	Max
ROA	280	0.01	0.11	-0.34	0.51
CCC	280	-135.205	1315.86	-16794.4	1027.85
DIO	280	148.78	131.82	6.44	822.25
DSO	280	106.01	94.41	0.52	1036.49
DPO	280	389.99	1314.16	13.98	17021.82
SIZE	280	7.61	0.41	6.02	8.326
LEV	280	0.49	0.27	0.02	1.707
CR	280	2.75	3.87	0.03	43.86

The correlations between all pairs of variables used in the analysis are presented in Table 2. As can be understood from Table 2, there is significant positive correlation between CCC and ROA (0.13). When considered the components of CCC; it is seen that DIO (-0.31), DSO (-0.07) and DPO (-0.16) correlate negatively with profitability. The firms-specific variables, firms' size (0.12) and current ratio (0.32) reveals positive coefficient with ROA, but firms' leverage has a negative coefficient (-0.45) with ROA.

Table 2: Correlation Matrix

Variable	ROA	CCC	DIO	DSO	DPO	SIZE	LEV	CR
ROA	1							
CCC	0.13	1						
DIO	-0.31	0.12	1					
DSO	-0.07	-0.04	0.08	1				
DPO	-0.16	-0.99	-0.01	0.12	1			
SIZE	0.12	-0.1	-0.31	0.08	0.07	1		
LEV	-0.45	-0.17	-0.01	0.04	0.17	0.09	1	
CR	0.32	0.13	-0.07	0.13	-0.12	-0.08	-0.55	1

In determining the effect of CCC on firm profitability, two-step system GMM estimator based on *Arellano and Bond (1991)* is used because this method provides control for endogeneity by using instruments. Table 3 reports the estimation results of the model from the years 2010 to 2019, for a total number of 280 observations:

Table 3: Model Estimation Results

ROA	(1)	(2)	(3)
Lagged ROA	0.455*** (0.00)	0.444 *** (0.00)	0.461*** (0.00)
CCC	5.58e-06*** (0.00)		
DIO		-1.36e-04** (0.01)	
DSO		-1.15e-05 (0.84)	
DPO		-6.37e-06*** (0.00)	
SIZE	0.034* (0.09)	0.032* (0.09)	0.038** (0.02)
LEV	-0.109 *** (0.00)	-0.116*** (0.00)	-0.113*** (0.00)
CR	-0.001 (0.68)	-0.001 (0.65)	-0.001 (0.63)
Time Dummies	Yes	Yes	Yes
Observations	252	252	252
Instruments	22	24	21
Number of Groups	28	28	28
Arellano-Bond: AR (1)- (p-val)	0.00	0.00	0.00
Arellano-Bond: AR (2)- (p-val)	0.44	0.38	0.48
Sargan test (p-val)	0.05	0.05	0.04
Hansen test (p-val)	0.17	0.17	0.99

The results in Table 3 portray that the variable of CCC is positive and significant for ROA contrary to the negative relationship rule between these two variables. This finding implies that higher the CCC greater would be the ROA and supports the findings of previous studies (Lyroudi and McCarty, 1993; Padachi, 2006; Gill et al., 2010; Stephen and Elvis, 2011; Muscettola, 2014; Nijam, 2016). On the other hand, this result differs from those of relevant studies found negative relationship between CCC and ROA (Garcia-Teruel and Martinez-Solano, 2007; Uyar, 2009; Ebben and Johnson, 2011; Nobanee et al., 2011; Majeed et al., 2012; Anser and Malik, 2013; Tsagem et al., 2017; Chang, 2018; Orjinta and Ven. Okpalaukeje, 2018; Kalantonis et al., 2019). Al-Abass (2017) also reported a negative association between

CCC and ROA, but the association was not statistically significant. It is possible to state that lengthening cash conversion cycle may affect firm profitability positively due to the increase in sales. However, it is also known that profitability may be negatively affected by the cash conversion cycle. The reason for this is that the cost of the investments made in the working capital of the firm is higher than the return of the loans provided to the customers and the investments made in inventories (DeLoof, 2003: 574-575).

As for the components of cash conversion cycle, estimation results show that DIO and DPO are negatively related to profitability and statistically significant at the 1% and 5% respectively. Additionally, there is a negative association between DSO and profitability as well, but it is not statistically significant. It can be concluded from these findings that SMEs may enhance their profitability by shortening their inventory and account payable conversion periods. In the light of these results, it is possible to state that SMEs' deferring payments to suppliers may provide an advantage in terms of cash they need in fulfilling their daily operations. Enqvist et al. (2014) also found a negative and statistically significant relationship between ROA and these two components of CCC. Similarly, Gill et al. (2010) reported a significant negative link between DSO and ROA. Additionally, the results are in line with the findings of Majeed et al. (2012), but the relationship between DPO and ROA is insignificant and the relationship between DSO and ROA is significant. On the contrary, Muscettola (2014) and Sugathadasa (2018) documented significantly positive relationship between DSO and ROA. As can be seen from the empirical findings, it is concluded that profitability of a firm with shorter DIO and DPO may increase. So, it is possible to state that more profitable firms pay their debts in a shorter time and their stock holding periods are shorter. At this point, the negative link between DIO and profitability indicates that an effective inventory control policy is followed by the analyzed SMEs and the amount of cash or credit sales increase. Additionally, debts paid in a short time may have a positive effect on profitability as it provides firms with significant discounts. This situation provides benefits for the relevant firm managers in establishing an appropriate inventory control policy (DeLoof, 2003: 582-583).

For control variables, estimation results show that size depicts a significant positive association between ROA, implying that the larger size brings with it more profitable. But leverage is significantly and inversely related to ROA, indicating that leverage negatively affects profitability by increasing the cost of resources. Also, it can be said that the inverse relationship between leverage and profitability (the decrease in ROA while the leverage increases) may be caused by the reversal of the leverage effect due to high borrowing. The last outcome of this study is that the coefficient on the link between current ratio and ROA is negative but insignificant.

Table 4: Long-run Estimation Results

ROA	(1)	(2)	(3)
CCC	1.02e-05 *** (0.00)		
DIO		-1.55e-04** (0.04)	
DSO		-2.07E-05 (0.84)	
DPO		-1.15e-05*** (0.00)	
SIZE	0.063 ** (0.05)	0.038* (0.07)	0.070** (0.01)
LEV	-0.200*** (0.00)	-0.210*** (0.00)	-0.225*** (0.00)
CR	-0.002 (0.68)	-0.002 (0.65)	-0.003 (0.63)

Note: Long-term coefficients are calculated with $\alpha / (1 - \beta)$. Stata "nlcom" command is used. ***, ** and * indicate significance at the 1%, 5% and 10% levels, respectively.

Coefficients and standard errors of long-term effects can be calculated in dynamic panel data models (Papke and Wooldridge, 2005). So, two-step system GMM estimator is also used to estimate the long-run effects of CCC on profitability. The results do not change as can be seen from Table 4. There is a significant and positive relationship between CCC and ROA, and DIO and DPO also have a significant and negative effect on ROA in the long term. DSI and CR variables are not found to have a significant relationship with ROA in the long term as well as in the short term.

5. Conclusions, Recommendations and Limitations

The profitability of the firms with a strong liquid structure is higher than those with weak liquidity. Therefore, firms trying to increase firm value under intense competitive conditions concentrate on liquidity factors that positively affect their profitability. At this point, as a dynamic measurement technique of liquidity, the cash conversion cycle provides reliable and meaningful results regarding the liquidity levels of companies. The related literature generally holds that there is a negative relationship between the length of the CCC and profitability, in other words, profitability will increase as the cash conversion cycle gets shorter, but the prolonged cash conversion cycle may also positively affect profitability. According to Ege et al. (2016), this is mainly due to the fact that the costs of the investments made in working capital are higher than the loan returns granted to the customers and the investment returns made to the stocks. Additionally, as mentioned by Shin and Soenen (1998), firms may increase their sales by applying a more flexible credit policy. This extends the cash conversion period, but also increases profitability. In this sense, this paper reporting a positive relationship between CCC and profitability also suggests that SMEs should lengthen cash conversion cycles in order to enhance their profitability.

Based on the findings, this study also reveals that DPO and DIO have a negative impact on profitability. As stated by Afrifa (2013), not being able to utilize more profitable investment opportunities by adhering to the stocks of the capital and the costs of holding stocks such as rental fee, theft, heating and lightening may be considered as the main causes of this negative relationship. Therefore, shortening the days inventory outstanding by releasing capital may have a positive impact on profitability, both by allowing the evaluation of profitable

investment opportunities and by reducing the related costs. In addition, firms' making early payments and benefiting from the discounts offered by suppliers and developing bilateral business relations with them are among the factors that may positively affect profitability. So, this study suggests that it is better for SMEs to increase their profitability by shortening days payable and inventory outstanding.

Given the above-mentioned empirical findings expressing how cash conversion cycle affects profitability, this study is expected to provide a better understanding for the firm managers, creditors and researchers analyzing the so-called relationship in the frame of SMEs. For example, firm managers may increase their profitability by shortening days inventory and payable outstanding and by lengthening cash conversion cycle. Therefore, avoiding over-investing in stocks and shortening the payment times of debts may benefit firm managers in order to achieve high profitability targets. Additionally, investors and creditors may shape their preferences by considering these factors as well. They may choose the firms that have a shorter days inventory and payable outstanding due to their high profitability levels. At the same time, the so-called investment or lending preferences may be made in the direction of firms with a long cash conversion cycle.

The main limitation of this study is that it is applied on the listed industrial SMEs. As is known, access to financing resources and cash conversion cycles of the firms may show some differences according to scale sizes and the sector in which firms operate. Therefore, it would not be very accurate to generalize the recommendations presented for the SMEs analyzed in this study. Future researches may develop various recommendations by taking into account the firms of different sizes and type or period intervals of different lengths.

References

- Afrifa, G. A. (2013), "Working Capital Management and Aim Listed SME Companies Profitability: A Mixed Research Method Approach", Degree of Doctor of Philosophy, Centre for Finance and Risk, Business School Bournemouth University.
- Al-Abass, H. S. (2017), "Relationship between Cash Conversion Cycle (CCC) with Firm Size and Profitability", *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, Vol. 7, No. 4, 296-304.
- Al-Shubiri, F. N.; Aburumman, N. M. (2013), "The Relationship between Cash Conversion Cycle and Financial Characteristics of Industrial Sectors: An Empirical Study", *Investment Management and Financial Innovations*, Vol. 10, No. 4, 95-102.
- Anser, R.; Malik, Q. A. (2013), "Cash Conversion Cycle and Firms' Profitability – A Study of Listed Manufacturing Companies of Pakistan", *Journal of Business and Management*, Vol. 8 No. 2, 83-87.
- Aytekin, S.; Guler, S. (2014), "Determination of the Relationship Between Cash Conversion Cycle and Financial Performance: An Application in Bist Non-Metal Mineral Products Index", *Kafkas University Journal of Economics and Administrative Sciences Faculty*, Vol. 5, No. 8, 79-98.
- Bond, S. R. (2002), "Dynamic Panel Data Models: A Guide to Micro Data Methods and Practice", *Portuguese Economic Journal*, No. 1, 141-162.
- Chang, C-C. (2018), "Cash Conversion Cycle and Corporate Performance: Global Evidence", *International Review of Economics and Finance*, No. 56, 568-581.
- Davidson, R.; MacKinnon, J.G. (2004), *Econometric Theory and Methods*, Oxford: Oxford University Press.
- Deloof, M. (2003), "Does Working Capital Management Affect Profitability of Belgian Firms?" *Journal of Business, Finance and Accounting*, Vol: 30, 573-587.
- Deutsch, T. (2017), "Shorten Your Cash Conversion Cycle to Boost Your Business's Bottom Line", *Certified Public Accountants & Business Consultants*, <https://blog.concannonmiller.com/4thought/shorten-your-cash-conversion-cycle-to-boost-your-business-bottom-line>, Retrieved 05/08/2020.
- Ebben, J. J.; Johnson, A. C. (2011), "Cash Conversion Cycle Management in Small Firms: Relationships with Liquidity, Invested Capital, and Firm Performance", *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, Vol. 24, No. 3, 381-447.
- Ehrhardt, M. C.; Brigham, E. F. (2019), *Corporate Finance: A Focused Approach*, 3rd edition, United States of America: South-Western Cengage Learning.
- Ege, I.; Karakozak, O.; Topaloglu, E. (2016), "The Analysis of the Cash Conversion Cycle: An Application in BIST-50 Index Companies", *Journal of Nigde University Faculty of Economics and Administrative Sciences*, Vol. 9, No. 1, 179-193.
- Enqvist, J.; Graham, M.; Nikkinen, J. (2014), "The Impact of Working Capital Management on Firm Profitability in Different Business Cycles: Evidence from Finland", *Research in International Business and Finance*, Vol. 32, 36-49.
- Ercan, M. K.; Ban, U. (2012), *Degere Dayali İşletme Finansı: Finansal Yönetim*, 7th edition, Ankara: Gazi Publishing.
- European Commission (2015), *User Guide to the SME Definition*, Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMES, Publications Office of the European Union, 1-54.
- International Finance Corporation- IFC (2010), "The SME Banking Knowledge Guide", 2nd edition, IFC Advisory Services, Access to Finance.
- García- Teruel, P. J.; Martínez-Solano, P. (2007), "Effects of Working Capital Management on SME Profitability", *International Journal of Managerial Finance*, Vol. 3 (April), 164-177.
- Gill, A., Biger, N.; Mathur, N. (2010), "The Relationship between Working Capital Management and Profitability: Evidence from The United States", *Business and Economics Journal*, BEJ-10, 1-9.
- Kalantonis, P.; Goumas, S.; Rodosthenous, M. (2019), "Cash Conversion Cycle and Firms' Performance: An Empirical Study for the Greek Listed Firms in the Athens Stock Exchange", In *Book: Economic and Financial Challenges for Eastern Europe*, 367-377.
- Lyrودي, K.; McCarty, D. (1993), "An Empirical Investigation of the Cash Conversion Cycle of Small Business Firms", *Journal of Small Business Finance*, Vol. 2, No. 2, 139-161.
- Majeed, S.; Majidmakki, M. A.; Saleem, S.; Aziz, T. (2012). "The Relationship of Cash Conversion Cycle and Firm's Profitability: An Empirical Investigation of Pakistani Firms", *International Journal of Financial Management*, Vol. 1, No. 1, 80-96.

- Majumdar, S. K. (1997), "The Impact of Size and Age on Firm Level Performance: Some Evidence from India", *Review of Industrial Organisation*, Vol. 12, No. 2, 231-241.
- Mathuva, D. (2010), "The Influence of Working Capital Management Components on Corporate Profitability: A Survey on Kenyan Listed Firms", *Research Journal of Business Management*, Vol. 4, No. 1, 1-11.
- Murugesu, T. (2013), "Effect of Cash Conversion Cycle on Profitability: Listed Plantation Companies in Sri Lanka", *Research Journal of Finance and Accounting*, Vol. 4, No. 18, 132-137.
- Muscettola, M. (2014), "Cash Conversion Cycle and Firm's Profitability: An Empirical Analysis on a Sample of 4,226 Manufacturing SMEs of Italy", *International Journal of Business and Management*, Vol. 9, No. 5, 25-35.
- Nijam, H. M. (2016), "Cash Conversion Cycle, Its Properties and Profitability: Evidence from Listed Hotel Companies in Sri Lanka", *Research Journal of Finance and Accounting*, Vol. 7, No. 1, 23-32.
- Nobanee, H.; Abdullatif, M.; Alhajjar, M. (2011), "Cash Conversion Cycle and Firm's Performance of Japanese Firms", *Asian Review of Accounting*, Vol. 19, No. 2, 147-156.
- OECD et al. (2019), "Access to finance for SMEs (Dimension 6) in the Western Balkans and Turkey, in SME Policy Index: Western Balkans and Turkey 2019: Assessing the Implementation of the Small Business Act for Europe", OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/16fc8d6d-en>.
- Orjinta, H. I.; Ven, Okpalaukeje, R. U. C. (2018), "Effect of Cash to Cash Cycle on Profitability of Basic Material Firms in Nigeria", *Journal of Bio Innovation*, Vol. 7, No. 1, 12-28.
- Padachi, K. (2006), "Trends in Working Capital Management and its Impact on Firms' Performance: An Analysis of Mauritian Small Manufacturing Firms", *International Review of Business Research Papers*, Vol. 2, No. 2, 45-58.
- Papke, L. E.; Wooldridge, J. M. (2005), "A Computational Trick for Delta-Method Standard Errors", *Economics Letters*, Vol. 86, No. 3, 413-417.
- Rawat, B.; Dave, G. (2017), "A Conceptual Study of Trade Credit Management on SME's", *Global Journal of Commerce & Management Perspective*, Vol. 6, No. 4, 1-15.
- Roodman, D. (2009), "How to Do xtabond2: An Introduction to Difference and System GMM in Stata", *Stata Journal*, Vol. 9, No. 1, 86-136.
- Rotar, L. J.; Pamić, R. K.; Bojnec, Š. (2019), "Contributions of Small and Medium Enterprises to Employment in the European Union Countries, *Economic Research*", Vol. 32, No. 1, 3302-3314, DOI: 10.1080/1331677X.2019.1658532.
- Samiloglu, F.; Demirgunes, K. (2008), "The Effect of Working Capital Management on Firm Profitability: Evidence from Turkey", *The International Journal of Applied Economics and Finance*, Vol. 2, No. 1: 44-50.
- Shin, H. and Soenen, L. (1998), "Efficiency of Working Capital and Corporate Profitability", *Financial Practice and Education*, Vol. 8, No 2, 37-45.
- Stephen, M.; Elvis, K. (2011), "Influence of Working Capital Management on Firms Profitability: A Case of SMEs in Kenya", *International Business Management*, Vol. 5, No. 5, 279-286.
- Sugathadasa, D. (2018), "The Relationship between Cash Conversion Cycle and Firm Profitability: Special Reference to Manufacturing Companies in Colombo Stock Exchange", *Journal of Economics and Finance*, Vol. 9, No. 6, 38-47.
- Takai, S. (2018), "Guide to Management Accounting CCC (Cash Conversion Cycle) For Managers". Publish Drive edition.
- Tsagem, M. M.; Aripin, N.; Ishak, R. (2017), "Cash Conversion Cycle and Profitability of Nigerian Small and Medium-Sized Entities: An Empirical Analysis", *The International Journal of Banking and Finance*, Vol. 13, No. 1, 49-69.
- Uyar, A. (2009). "The Relationship of Cash Conversion Cycle with Firm Size and Profitability: An Empirical Investigation in Turkey", *International Research Journal of Finance and Economics*, 24, 186-193.
- Wang, B. (2019), "The Cash Conversion Cycle Spread", *Journal of Financial Economics*, No. 133, 472-497.
- Yucel, T.; Kurt, G. (2011), "Cash Conversion Cycle, Cash Management and Profitability: An Empirical Study on the ISE Traded Companies", *Istanbul Stock Exchange Review*, Vol. 6, No. 22, 1-15.
- Zakari, M.; Saidu, S. (2016). "The Impact of Cash Conversion Cycle on Firm Profitability: Evidence from Nigerian Listed Telecommunication Companies", *Journal of Finance and Accounting*, 4 (6), 342-350.

Dönüşümcü Liderliğin, Örgütsel İnovasyon Üzerindeki Etkisinde Örgütsel Öğrenmenin Aracı Rolü

Vural Çağlıyan¹

Melis Attar²

Safa Külahlı³

Dönüşümcü Liderliğin, Örgütsel İnovasyon Üzerindeki Etkisinde Örgütsel Öğrenmenin Aracı Rolü	The Mediating Role of Organizational Learning in The Effect of Transformational Leadership on Organizational Innovation
Öz Rekabetçi çevre koşulları, işletmeleri, rakiplerine üstünlük sağlayabilmeleri açısından daha esnek ve alternatif stratejileri belirleyebilecek yapıya sahip olmaya zorlamaktadır. Liderlik; yoğun rekabet koşullarında işletmeleri geleceğe taşıyacak vizyonu inşa etmeye yardımcı olan stratejik düşünmede ve bunun organizasyon içerisinde bir kültür olarak yerleşmesinde önemli rol üstlenmektedir. Liderliğin, yenilikçilik ve öğrenme üzerinde etkilerini analiz etmek amacıyla, bu çalışmada modern liderlik yaklaşımlarından dönüşümcü liderliğin, örgütsel inovasyon üzerindeki etkisinde örgütsel öğrenmenin aracı rolü incelenmiştir. Bulgular dönüşümcü liderlik ile örgütsel öğrenmenin, örgütsel inovasyon üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi olduğunu ve örgüt-sel öğrenmenin dönüşümcü liderlik ile örgütsel inovasyon arasında kısmi aracılık rolü üstlendiğini göstermektedir.	Abstract Competitive environmental conditions force businesses to have a structure that can determine more flexible and alternative strategies to gain an advantage over their competitors. Leadership: It plays an important role in strategic thinking that helps to build the vision that will carry businesses to the future in conditions of intense competition and its establishment as a culture within the organization. To analyze the effects of leadership on innovation and learning, this study examines the mediating role of organizational learning in the effect of transformational leadership on organizational innovation, one of the modern leadership approaches. The findings show that transformational leadership and organizational learning have a positive and significant effect on organizational innovation, and organizational learning plays a partial mediating role between transformational leadership and organizational innovation.
Anahtar Kelimeler: Dönüşümcü Liderlik, Örgütsel İnovasyon, Örgütsel Öğrenme	Keywords: Organizational Innovation, Organizational Learning, Transformational Leadership
JEL Kodları: M00, M10, M19	JEL Codes: M00, M10, M19

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamamı üç yazar ile birlikte/bölümleri yazarlara paylaştırılarak oluşturulmuştur.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, vcagliyan@selcuk.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, İİBF, Uluslararası Ticaret Bölümü, melisattar@yahoo.com

³ Öğr. Gör., Selçuk Üniversitesi Kadıhanı Faik İçil Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon, safa.kulahli@selcuk.edu.tr

1. Giriş

Günümüz rekabet koşullarında işletmeler ayakta kalabilmek için, yeniliklere açık olmalı, sürekli değişen çevre koşullarına uyum sağlayabilecek ve değişimin gerekliliğini tahmin edecek bir örgüt yapısının kurulmasını sağlamalıdır. Örgütsel öğrenme ve örgütsel inovasyon kabiliyetini geliştiren işletmeler, sürekli değişen ve gelişen rekabet ortamı koşullarını öngörüp, uyum sağlayarak, rakiplerine nazaran üstünlük sağlayabilirler. Bu sayede küreselleşen pazarlarda her geçen gün yeni bir rakiple karşılaşan ya da mevcut rekabet ortamındaki zorluklarla mücadele eden işletmeler rekabet avantajı sağlayacak seçenek ve yöntemler geliştirebilirler. Bu bağlamda işletmeler kaynaklarının verimliliğini en üst seviyeye çıkartarak, pazardaki değişimlere etkin bir şekilde cevap verecek duruma gelebilirler.

Değişen ve dönüşen rekabet koşullarında işletmeler pazar ihtiyaçlarına cevap verirken, geçmişteki tecrübelerin tüm örgüt çalışanları tarafından içselleştirilmesi ve bireyden ziyade örgütsel öğrenme sayesinde ürün ve hizmet sunumunda yeni fikir ve uygulamaları ortaya koymak zorundadırlar. Özellikle teknolojik güdümlü kuruluşların, hayatta kalmak, rekabet etmek, büyümek ve lider olmak için öncekinden daha yaratıcı ve yenilikçi olmaları gerekir (Gumusluoglu ve Ilsev, 2009: 514). Bu özelliklere sahip bir işletme, zorlu koşullar ile mücadelede öğrenmeyi teşvik etmek için gerekli koşulları oluşturan bir kültür üretir (Waruvu, 2020: 380). Dönüşümcü liderler daha iyi bir performansı teşvik eden bu kültürün oluşmasında önemli bir role sahiptirler. Örgütsel öğrenmeyi bir kültür haline getiren işletmeler için dinamik çevre koşullarına uyum sağlamak ve değişimi yönetmek daha kolay olacaktır. İşletmelerde değişimin ve yeniliğin sağlanabilmesinde liderlerin rolü büyüktür. Yenilik açısından değerlendirildiğinde dönüşümcü liderlerin farklı düşünme ve ileri görüşlülüğü, çalışanlara inovasyon stratejisi geliştirme süreçlerinde katkı sağlamaktadır (Yıldırım vd., 2018: 214). Dönüşümcü liderler değişime odaklıdır. Liderlerin işletmelerin ihtiyacı olan değişimi öngörmesi, işletme dönüşümünü planlaması ve bu geçişi yönetmesi beklenir. Bu dönüşümün sağlanması için gerekli yeniliklerin gerçekleştirilmesi gerekir. Bu yeniliklerin de performansa katkısının olması beklenir. Dönüşümcü liderliğin, işletmelerin performansı ve yenilik üzerindeki etkisi çeşitli akademik çalışmalarda incelenmiştir. Yapılan çalışmalar incelendiğinde dönüşümcü liderliğin, örgütsel inovasyon veya örgütsel öğrenme üzerinde etkisi olduğuna dair sonuçlara ulaşılmaktadır.

Bu çalışmada gerçek bir çalışma ortamında bu değişkenlerin arasındaki ilişkiler ve örgütsel öğrenmenin, dönüşümcü liderlik ve örgütsel inovasyon üzerindeki aracılık rolü incelenmektedir. Bu bağlamda kavramsal bir yapı içerisinde literatürde yapılan çalışmalar incelenerek araştırmannın hipotezleri belirlenmiştir. Daha sonra araştırmannın modeli kurularak araştırma yöntemi hakkında bilgiler verilmiştir. Son olarak elde edilen bulgular açıklanarak, sonuçlar yorumlanmıştır.

2. Kavramsal Çerçeve

2. 1. Dönüşümcü Liderlik

Köklü bir değişimi ifade eden dönüşüm, organizasyonel anlamda, süreçlerin değiştirilerek daha farklı hale gelmesini ifade eder. İşletmenin dış çevresindeki güçlerin etkisi ile başlayan dönüşüm, işletmenin iç çevresel sistemindeki unsurların (vizyon, strateji, yapı vb.) tekrar dizayn edilmesiyle ve yeni bir işletme kültürünün oluşturulmasıyla devam eder (Temel, 2016: 38). Yoğun rekabet ortamındaki dönüşümler, yönetim alanında da dönüşümü zorunlu kılmıştır. Örgüt yönetimleri, ya bu alandaki dönüşümlere ayak uydurmalı ya da dönüşümleri

kendileri gerçekleştirmelidirler. Uzun vadeli ve vizyon temelli motivasyonel süreçleri vurgulayan dönüşümcü liderlik teorisi 1985 yılında Bernard M. Bass tarafından geliştirilmiştir (Jung vd., 2003: 530). Teori; takipçilerine, örgütün iyiliği uğruna kişisel çıkarlarını aşmaları için ilham veren ve onların üzerinde derin ve benzersiz bir etki yaratmakta yetenekli olan dönüşümcü liderlerin, bireyleri heyecanlandırma ve harekete geçirme yeteneğine sahip olduğunu savunmaktadır (Attar, 2014: 3). Dönüşümcü liderlik sayesinde çalışanlara kazandırılan yeni ve farklı bakış açısı ile yeniliğin, değişimin ve sürekli gelişmenin gerekliliğini benimsemeleri sağlar ve bu sayede çalışanlar motive edilerek ortaya yeni fikirlerin çıkması sağlanacaktır.

Dönüşümcü liderlik çok boyutlu bir yapı olarak kavramsallaştırılmıştır (Bass, 1985). Bu boyutlar; bireysel ilgi, entelektüel uyarım, ilham verici motivasyon ve ideal etki olarak belirtilmiştir (Bass ve Avolio, 1993: 112). Bu dört boyut, dönüşümcü liderlerin davranışlarını dikkate alarak kavramsal yapıyı oluşturmaktadır. Bireysel ilgi açısından lider, her ekip üyesi ile birebir ilişki kurmaktan, endişeleri dinlemek ve bireysel ihtiyaçları ele almaktan sorumludur (Dionne Shelley, 2004: 177). Bu anlamda lider, takipçilerinin her birinin kişisel yapılarını dikkate alarak, onların istek, ihtiyaç ve sorunları ile tek tek ilgilenerek her birinin organizasyon için değerli olduğunu hissettirmektedir (Temel, 2016: 46). Bu ilgi ve kişiye özel davranış sayesinde lider takipçileri açısından bir kılavuz olarak algılanmakta, bu algı da çalışanların özgüvenlerini artırarak iş yapma süreçlerinde daha aktif ve verimli olmalarını sağlamaktadır (Bass ve Riggio, 2006: 7). Entelektüel uyarım yoluyla, lider, takipçilerine gerekli kaynakları sağlar ve onları farklı çalışmalara teşvik eder (Avolio vd., 1999: 444). Bu sayede çalışanlar mevcut sorunlara geleneksel bir yaklaşımla değil, sorunun altında yatan esas sebeplere odaklanarak farklı çözümler bulmaya yönelirler. İlham verici motivasyon sayesinde, bir lider sadece gelecek için bir vizyona sahip olmakla kalmaz, aynı zamanda hedeflere ulaşmanın yolunu gösterir ve takipçilerinin bunu yapabildiklerini anlamalarına yardımcı olur (Jaiswal ve Dhar, 2015: 31). Bu yaklaşım çalışanların kendilerine daha çok güvenmelerine vesile olarak motivasyonlarını artırır. İş ve süreçlere daha iyi odaklanarak daha fazla katkı yapmalarını sağlar. İdeal etki boyutu, çalışanlar ile lider arasında güçlü bir duygusal bağı ifade eden “karizma” ile ele alınmıştır. Liderler izleyenleri tarafından olağanüstü yeteneklere sahip kararlı ve azimli kişiler olarak algılanmaktadır (Bass, 1985: 5). Bu sayede izleyenler liderlerine saygı duymakta ve onları kendilerine örnek almaktadırlar. Liderler bu sayede izleyenlerine ortak bir amaç doğrultusunda çalışma azim ve kararlılığını yükleyerek onları etkilemektedirler.

Yazında dönüşümcü liderlik konusunda yapılan araştırmalara bakıldığında, dönüşümcü liderliğin inovasyon, bireysel anlamda yaratıcılık, örgütsel öğrenme gibi faktörler üzerinde etkili olduğunu gösteren birçok araştırmaya rastlamak mümkündür. Şentürk vd. (2016: 173), dönüşümcü ve etkileşimci liderliğin çalışanların bireysel inovasyon yeteneklerine etkisini belirlemeye yönelik yaptıkları çalışmalarında dönüşümcü liderliğin alt boyutlarında olan ideal ekinin bireysel yenilikçilik üzerinde pozitif yönlü bir etkisi olduğunu belirtmişlerdir. Aga vd. (2016: 806), dönüşümcü liderliğin proje başarısı üzerindeki etkisini ve ekip kurmanın bu etkideki aracılık rolünü inceleme amacıyla, Etiyopya Sivil Toplum Örgütlerinin 200 kalkınma proje yöneticisi üzerindeki yapılan araştırma sonuçlarını analiz ederek dönüşümcü liderliğin proje başarısında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu ve ekip kurmanın bu ilişkide aracı rolü üstlendiğini belirtmişlerdir. Dong vd. (2017: 439) takım liderlerinin hem bireysel hem de takım yaratıcılığını geliştirmedeki zorluklarını ele aldıkları araştırmalarında, çift odaklı dönüşüm liderliğini ve yaratıcılığı birleştiren çok düzeyli bir model geliştirip test etmişlerdir. Bireysel

üyelerden, ekip liderlerinden ve doğrudan üst düzey yöneticilerden gelen anket verilerini kullanarak, bireysel odaklı dönüşümcü liderliğin, bireysel beceri geliştirme yoluyla bireysel yaratıcılığa olumlu bir etkisi olduğunu, takım odaklı dönüşümcü liderliğinin de takım yaratıcılığını etkilediğini ifade etmişlerdir. Polatçı ve Sobacı (2017: 27) Türkiye'deki bir bankanın üst düzey yöneticileri üzerinde liderlik özellikleri ve çatışma yönetimi yeteneği üzerinde bir araştırma yapmışlardır. 309 şube müdüründen elde edilen verilere göre çatışma yönetiminde uygulanan stratejilerin belirlenmesinde etkileşimci ve dönüşümcü liderlik özelliklerinin etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Bomah vd. (2018: 180), hemşire yöneticilerinin dönüşümsel liderlik davranışlarının iş tatmini ve hasta güvenliği sonuçları üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. 378 hemşire yöneticisi üzerinde yaptıkları araştırmada dönüşümlü liderlik davranışlarının, hastalar ve hemşireler için güvenli işyeri koşulları yaratmada yararlı bir strateji olacağını ortaya koymuşlardır. Dönüşümcü liderlerin, takipçilerinin işlerini daha fazla sahiplenmelerini sağlayacak şekilde hareket etmesi beklenir. Hetlant vd. (2018: 746), dönüşümsel liderliğin, iş taleplerini ve iş kaynaklarını optimize etmeyi amaçlayan, takipçilerin iş yapma davranışına yönelik proaktif davranışlarıyla pozitif ilişkili olduğu varsayımıyla yaptıkları araştırmada, dönüşümcü liderlerin, takipçilerinin iş yapma isteklerini olumlu yönde etkileyeceği ve terfi sisteminin bu etkiyi kolaylaştıracağı sonucuna varmışlardır. Yapılan bu çalışmalara da bakıldığında dönüşümcü liderlik, çalışanların daha özverili davranmalarını sağlayarak verimliliklerini artırmakta, moral ve motivasyonlarını olumlu yönde etkilemektedir. İşletme açısından bakıldığında da örgütsel etkinliğin ve kişi örgüt uyumunu da artırdığı ifade edilebilir.

2. 2. Örgütsel İnovasyon

İnovasyon, (yenilik), bilim ve teknoloji çalışmalarında ortak bir dil geliştirmek için yayınlanan Oslo Kılavuzu'nda (OECD, 2005); "İşletme içi uygulamalarda, iş yeri organizasyonunda, dış ilişkilerde yeni veya önemli derecede iyileştirilmiş bir ürün (mal veya hizmet) veya süreç, yeni bir pazarlama yöntemi ya da yeni bir organizasyonel yöntemin gerçekleştirilmesidir." Amabile vd. (1996: 1155) inovasyonu, yaratıcı fikirlerin bir organizasyon içinde başarılı bir şekilde uygulanması olarak tanımlamaktadır. İnovasyon özellikle büyük ve köklü kuruluşlarda rekabet avantajını sürdürmede önemli konulardan biri haline gelmiştir (Ellonen, 2008: 160). Günümüzde özellikle bilgi-işlem teknolojisi endüstrisi gibi ileri teknoloji segmentlerinde gelirin yarısı beş yaşından küçük ürün ve hizmetlerden kaynaklanmaktadır (Wang ve Ahmed, 2004: 303). Literatürde inovasyon ve alt faktörleri ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. İnovasyon kavramı, inovasyon eğilimi, inovasyon yeteneği, örgütsel inovasyon gibi farklı şekillerde araştırmalara konu olmuştur. İnovasyon alanında yapılan araştırmalarda inovasyon tanımlamaları farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Kimi araştırmacılar, inovasyonu bir süreç olarak tanımlayıp, ortaya çıkışından örgütün bir parçası haline gelinceye kadar olan süreci incelerken, kimi araştırmacılar ise inovasyonun bir sonuç olduğunu ve bunun hangi şart ve ortamlar altında ortaya çıktığını araştırmışlardır (Özdevecioğlu ve Biçkes, 2012: 25). Bu bağlamda inovasyon, yönetsel (pazar, örgütsel yapı inovasyonu vb.) ve teknik inovasyon (ürün, süreç inovasyonu vb.) olarak gruplandırılmaktadır. İnovasyon-performans ilişkisi üzerine yapılan çok fazla araştırma olmasına rağmen, önceki araştırmalar esas olarak bir tür inovasyona, yani teknolojik inovasyona odaklanmıştır (Damanpour ve Aravind, 2011: 423). Bununla birlikte, Damanpour ve Aravind (2011: 424), tek bir inovasyon türünün hatta "sadece bir tür" inovasyon setinin benimsenmesinin, işletmelerin inovasyonun performans üzerindeki olumlu etkilerini tam olarak anlamalarını sağlayamayacağını savunmuşlardır. Bazı

araştırmalarda örgütsel inovasyon, teknolojik inovasyonun verimli kullanılmasının ön şartı ve kolaylaştırıcısı olarak kabul edilmiştir (Azar ve Ciabuschi, 2017: 324).

Örgütsel inovasyon, organizasyonel bağlamda değerli ve faydalı yeni ürün / hizmetlerin yaratılmasıdır (Woodman vd., 1993: 293). Bir başka ifade ile organizasyonların maliyetlerini azaltmak, çalışan memnuniyetini artırarak verimliliği artırmak için benimsenen yeni bir yönetim şeklini oluşturmaktır (Yiğit, 2015: 2). Çevresel değişime verilen yanıtlar veya bir organizasyonda değişime yol açma araçları olarak ifade edilen örgütsel inovasyon ile kuruluşlar, yalnızca yeni teknolojiyi uygulayarak değil, aynı zamanda teknik ya da idari değişiklikleri kuruluş amaçlarına ulaşma düzeyini artıran organizasyon yapılarına başarıyla entegre ederek çevresel değişimler ve belirsizlikler ile başa çıkabilirler (Damanpour ve Evan, 1984: 393).

Bu çalışmada inovasyon süreç ve sonuç bakımından kapsayıcı bir şekilde ele alınarak örgütün inovasyon yetenekleri değerlendirilecektir. Örgütsel inovasyon literatürde farklı çalışmalarda birbirine benzer alt boyutları ile incelenmiştir. Wang ve Ahmet (2004: 304) örgütsel inovasyonu ürün, pazar, süreç, davranış ve stratejik inovasyon olmak üzere beş alt boyutta incelemektedir.

Ürün inovasyonu, müşterilerin ihtiyaç, istek ve beklentilerini karşılama amacıyla yeni ürün ve hizmetlerin geliştirilmesi ya da mevcut ürün ve hizmetleri iyileştirerek sunulmasını ifade etmektedir (Damanpour, 1996:698). Süreç inovasyonu, üretim, hizmet veya idari operasyon yöntemlerinin oluşturulmasını veya iyileştirilmesini ve yeni ürünler geliştirmek için gerçekleştirilen süreç, sistem ve yeniden yapılandırma faaliyetlerindeki gelişmeleri içerir (Oke, 2007: 738). İşletme için değer yaratan yeni rekabetçi stratejilerin geliştirilmesi olarak ifade edilen strateji inovasyonu, işletmelerin çevresel etkileşimlerini dikkate alarak değişimleri kontrol etmeyi amaçlar (Wang ve Ahmet, 2004:305). Ali vd. (1995: 57) inovasyonun pazar temelli bir yapıda olduğunu ifade ederek inovasyonu; ürünlerin benzersiz olması veya ürün yeniliği açısından tanımlamaktadır. Bu bağlamda pazar inovasyonu, bir ürünün tasarımından fiyatlandırılmasına kadar birçok konuda yapılan yenilik ve değişikliklerin yönetilmesi olarak ifade edilmektedir (Ali vd., 1995: 58).

Örgütsel inovasyon, alt boyutları da dikkate alındığında yazında birçok çalışmaya konu olmuştur. Bununla birlikte işletmelerin günümüz rekabet koşullarında ayakta kalmasını sağlayacak bu yenilik çalışmalarının hangi faktörler tarafından etkilendiği de kavramsal ve deneysel olarak araştırmalara konu olmuştur. Fay vd. (2015: 261), imalat sektöründe faaliyet gösteren işletmeler üzerinden yaptıkları araştırmalarda, üretim personeli ve idari personel örgütlenmesinin örgütsel inovasyonu ne derecede etkilediğini ve insan kaynakları yönetim sistemlerinin ekip çalışması ve inovasyon ilişkilerini geliştirip geliştirmediği belirlemeye çalışmışlardır. Sonuçlar, ekip çalışmasının kuruluşlarda daha yaygın kullanılmasının örgütsel inovasyon seviyesinin yükselttiğini göstermektedir.

Azar ve Ciabuschi (2017: 324), örgütsel ve teknolojik inovasyonun işletme ihracat performansları üzerindeki etkisine yoğunlaşmıştır. 218 İsveçli ihracat işletmesinin verileri üzerinden yaptıkları çalışmalarında, örgütsel inovasyonun teknolojik inovasyonu sürdürerek hem doğrudan hem de dolaylı olarak ihracat performansını artırdığını belirtmişlerdir. Anzola-Román vd. (2018: 233), örgütsel inovasyonun, iç ve dış kaynaklı yenilik uygulamaları gibi diğer inovasyon faaliyetleriyle birlikte, ürün ve süreç inovasyonu elde etme olasılığını nasıl etkilediğini belirlemeye yönelik bir çalışma yapmışlardı. Sonuçların, örgüt içi Ar-Ge çalışmaları ve dış kaynaklı yenilik uygulamalarının olumlu etkilerinin yanı sıra örgütsel inovasyonun

teknolojik yeniliklerin gerçekleştirilmesi üzerindeki olumlu bir etkisi olduğunu ifade etmişlerdir. Zuñiga-Collazos (2018: 254), 364 turizm şirketinde örgütsel inovasyonu analiz etmiştir. Turizm şirketlerinin örgütsel inovasyonlarının yönetim, pazarlama ve satış işlemleri üzerinde olumlu etkileri olduğunu belirtmiştir.

2. 3. Örgütsel Öğrenme

Örgütsel öğrenme, örgütün kendisinin yapısal öğelerine ve sonuçlarına yansıyan bireyler tarafından artan örgütsel arayışlar ve başarılı yeniden yapılanmalar olarak tanımlanabilir (Fiol ve Lyles, 1985: 803). Bir başka tanımda örgüt davranışlarının değiştirilmesi veya geliştirilmesi için işletmelerin, elde edilen veriler ile daha iyi düşünmesi olarak ifade edilmiştir (Garvin, 1993: 80). Sürekli değişen ve gelişen pazar ve rekabet ortamında işletmelerin başarıları kendilerini ayakta tutacak yeni fikir, bilgi ve bunların örgüte yayılmasıyla ortaya çıkacak yeni ürün ve hizmetlere bağlıdır. Bu açıdan öğrenme, değişim süreçlerinde en önemli faktörlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır (Seçilmiş vd., 2017: 151). İşletmelerin değişim ve gelişim sürecini yönetebilmeleri için öğrenmenin sürekliliğinin sağlanması ve örgütsel anlamda öğrenme seviyesine ulaşması gereklidir (Avcı ve Küçükusta, 2009: 34). Huber (1991: 91) öğrenme süreci ile alakalı yaptığı literatür araştırmasında, öğrenme sürecinin; bilgi sahibi olunması, bilginin paylaşılması, elde edilen bilgilerden çıkarım yapılması ve bu deneyimlerin saklanması şeklinde gerçekleştiğini ifade etmiştir. Bu aşamalar dikkate alındığında örgütsel öğrenmenin bir süreç olarak değerlendirilmesi aşikârdır.

Öğrenme yönelimi, rekabet avantajını arttırmak için bilgi oluşturma ve kullanmada organizasyon çapında bir aktiviteyi ifade eder (Calantone vd., 2002: 515). Buna, müşteri ihtiyaçları, pazar değişiklikleri ve rakiplerin eylemleri hakkında bilgi edinme ve paylaşmanın yanı sıra rakiplerinden daha üstün yeni ürünler oluşturmak için yeni teknolojilerin geliştirilmesi dâhildir (Hurley ve Hult, 1998: 42). Örgütsel öğrenme kavramını ölçmek için literatürde değişik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde Calantone vd. (2002) tarafından yapılan araştırmada örgütsel öğrenmenin dört alt boyutundan bahsedilmektedir. Bu boyutlar; öğrenme ortamını teşvik etmeyi ve öğrenmeye değer vermeyi ifade eden öğrenmeye bağlılık, kuruluş çapında, ortak bir vizyona sahip kişilerce öğrenmeye odaklanmayı ifade eden paylaşılan vizyon, örgütün mevcut işleyişine eleştirel anlamda bakan ve yeni fikirleri benimseyerek teşvik eden açık fikirlilik ve öğrenmenin edinilen bilgilerin farklı departmanlar arası paylaşılması, yorumlanması ve tartışılması ile daha sağlıklı olacağını ifade eden sistem içi bilgi paylaşımıdır (Calantone vd., 2002: 517). Öğrenmeye bağlılık, işletmelerin hayatta kalmaları ve kendilerini geliştirmeleri açısından çok önemli bir yere sahiptir. Bir organizasyon bilginin gelişimini desteklemiyorsa, çalışanlar öğrenme faaliyetlerini sürdürmek için motive olmayacaktır (Calantone vd., 2002: 516). Farklı departmanların bilgi ve tecrübelerinin paylaşılması ve örgütsel olarak bu deneyimlerin içselleştirilmesi de örgütsel öğrenmeye katkı sağlayacaktır. Yenilik ve gelişimin önündeki en büyük engel geleneksel sisteme üstünkörü bağlılık ve yeni fikirlere açık olmamaktır. Örgütsel öğrenmenin bir boyutu olan açık fikirlilik özelliği bu engellerin ortadan kalkması için örgütün mevcut sistemine eleştirel bir bakışla da yaklaşabilen ve yeni fikirlere açık olmayı gerektiren bir özelliktir. Bütün bu özellikler ile kazanılan bilgi ve tecrübelerden elde edilen verilerin kaydedilmesi, işlenmesi ve paylaşılmasını öngören sistem içi bilgi paylaşımı boyutu da örgütsel öğrenmeyi bir sistematik haline getirecektir.

Örgütsel öğrenme ile ilgili yapılan araştırmalar incelendiğinde, örgütsel öğrenmenin işletmelere, örgütsel bağlılık ve rekabet avantajı elde etme gibi birçok avantaj sağlayacağı

görülmektedir. Jerez-Gomez vd. (2005: 719) ölçek geliştirme çalışması kapsamında, 111 İspanyol işletmesi üzerinde yaptıkları araştırmada örgütsel öğrenme boyutlarını, yönetimsel bağlılık, sistem perspektifi, açıklık ve tecrübe, bilgi aktarımı ve entegrasyonu olarak belirlemiştir. Alegre ve Chiva (2008: 315), örgütsel öğrenme yeteneğini deney, risk alma, dış çevre ile etkileşim, diyalog ve katılımcı karar verme üzere beş boyutta tanımladıkları çalışmalarında, bu boyutların ürün inovasyon performansı üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Seramik karo üreticileri üzerinden yaptıkları araştırmalarının sonuçları örgütsel öğrenmenin inovasyon performansı üzerinde etkili olduğunu göstermiştir. Onağ ve Tepeci (2016: 50), örgütsel öğrenme yeteneği, inovasyon, yeni ürün ve işletme performansı değişkenleri arasındaki ilişkileri incelemek için yaptıkları çalışmalarında; öğrenme yeteneğinin örgütsel inovasyon aracı değişkeni ile yeni ürün ve işletme performansı üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Demirel ve Tohum (2018: 277), kamu kurumu çalışanlarına yönelik yaptıkları araştırmada örgütsel öğrenme ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Bu analizlerin sonucunda, örgütsel vatandaşlık davranışı ile örgütsel öğrenme arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir.

2. 4. Dönüşümcü Liderlik, Örgütsel İnovasyon ve Örgütsel Öğrenme Arasındaki İlişkiler

Literatürde yapılan birçok çalışmada dönüşümcü liderliğin inovasyon üzerindeki etkileri incelenmiştir. Dönüşümcü liderlerin, organizasyon içindeki inovasyonu ve organizasyonların inovasyon eğilimini geliştirdiği ifade edilmiştir (Gumusluoglu ve Ilsev, 2009: 517). Dönüşümcü liderliğin boyutlarından, entelektüel uyarımın ve ilham verici motivasyonun örgütsel inovasyon için kritik bir öge olduğu vurgulanmıştır (Elkins ve Keller, 2003:587). Jung vd. (2003: 525), üst düzey yöneticilerin liderlik tarzlarının işletmelerin inovasyonuna olan etkilerini incelemek adına yaptıkları çalışmalarında, dönüşümcü liderlik özelliklerine sahip liderlerin örgütsel inovasyonu doğrudan ve olumlu yöne etkilediğini ifade etmişlerdir.

Bir başka çalışmada dönüşümcü liderliğin hem bireysel düzeyde takipçilerin yaratıcılığına hem de örgütsel düzeyde inovasyon üzerindeki etkisine ilişkin bir model sunulmakta ve dönüşümcü liderliğin bireysel ve örgütsel anlamda yaratıcılık üzerinde önemli etkileri olduğu belirtilmektedir (Gumusluoglu ve Ilsev, 2009: 462). 372 çalışan üzerinde yapılan bir araştırmada, dönüşümcü liderlerin, çalışan yaratıcılığını teşvik etmesiyle inovasyon ortamının oluşacağı belirtilmiştir (Jaiswal ve Dhar, 2015: 30). Yıldırım vd. (2018: 213), küçük ölçekli işletmelerin yöneticileri üzerinde, liderlik özelliklerinin inovasyon stratejilerini uygulamada nasıl bir etkiye sahip olduğunu belirlemek amacıyla 149 üst düzey yöneticilerden elde edilen veriler ile bir analiz yapmışlardır. Sonuçlar, bu iki değişken arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Waruwu vd. (2020: 378) Endonezya'daki özel okul öğretmenleri örneğinde; dönüşümcü liderlik, örgütsel öğrenme ve örgütsel yapının öğretmen inovasyon kapasitesi üzerindeki etkisini ölçmeyi amaçladıkları araştırmalarında; dönüşümcü liderlik, örgütsel öğrenme ve örgütsel yapının yenilik kapasitesi üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Çalışma, bu sonuçlara dayanarak öğrenen organizasyonlar ve organizasyon yapısı açısından, dönüşümcü liderlik yoluyla öğretmen inovasyon kapasitesinin oluşturulması için bir model önermektedir. Lei vd. (2020: 481), dönüşümcü liderliğin bireyler ve kuruluşların inovasyon yeteneği üzerindeki etkilerini araştırmak amacıyla, 330 katılımcıdan elde edilen veriler üzerinden analizler yapmışlardır. Analiz sonuçları hem bireylerin hem de firmaların inovasyon kapasitesini beslemek ve geliştirmek için dönüşümcü liderlik tarzını uygulamanın önemli bir rolü olduğunu göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında literatürde yapılan araştırmalar, dönüşümcü liderlik ile

örgütsel inovasyon arasında pozitif yönlü ilişki olduğunu göstermektedir. Bu varsayımlara dayanarak bu iki değişken arasındaki ilişkinin incelenmesi için H_1 hipotezi geliştirilmiştir.

H₁: Dönüşümcü liderliğin, örgütsel inovasyon üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır.

Bu çalışma kapsamında incelediğimiz örgütsel öğrenme ile dönüşümcü liderlik ve örgütsel inovasyon arasındaki ilişkilere yönelik literatürde birçok çalışma yapılmıştır. Bazı çalışmalar dönüşümcü liderlik ile örgütsel öğrenme arasında anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir (Hsiao ve Chang, 2011: 621). Kark vd. (2003: 246), dönüşümcü liderliğin, benlik kavramlarını organizasyon veya grubun misyonuna bağlayarak, takipçilerinin değerlerini ve özgüvenlerini ele alarak ve değiştirerek onları etkilediğini öne sürmektedir. Hsiao ve Chang (2011: 621) 330 ortaokul öğretmeni üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmada dönüşümcü liderliğin örgütsel öğrenme ve inovasyon üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. García vd., (2012: 1040) 168 işletme üzerinde yaptıkları çalışmada, dönüşümcü liderlik, örgütsel performans, örgütsel öğrenme ve inovasyon ilişkilerini incelemişlerdir. Dönüşümcü liderliğin, örgütsel performansı örgütsel öğrenme ve inovasyon yoluyla olumlu yönde etkilediğini belirtmişlerdir. Abbasi ve Zamani (2013: 505), İran tarım fakültelerinin performansının iyileştirilmesinde dönüşümcü liderliğin, örgütsel kültürün ve örgütsel öğrenmenin rolünü araştırmak ve onları öğrenen örgütler haline getirmek için bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Sonuçlar bağlamsal bileşenler (dönüşümcü liderlik ve öğrenen örgüt kültürü) ile süreç bileşeni (örgütsel öğrenme) arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir. Yapılan çalışmalara da bakıldığında dönüşümcü liderliğin, organizasyonun deney, iletişim ve diyalog yoluyla öğrenmesini sağladığını ve öğrenme için gerekli olan uyarımı, kişiselleştirilmiş düşünceyi ve motivasyonu teşvik ettiğini söylemek mümkündür (Sendjaya ve Sarros, 2002: 57). Lashari vd. (2020: 685), Pakistan'daki kamu ve özel bankaların üst ve orta düzey yöneticileri üzerinden yaptıkları çalışmada elde ettikleri verilere göre; dönüşümcü liderlik ile örgütsel öğrenme ve bilgi paylaşımı değişkenleri arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğunu ifade etmişlerdir. Bahsi geçen çalışmalara ve bu varsayımlara dayanarak dönüşümcü liderlik ile örgütsel öğrenme arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğunu ifade edebiliriz. Bu bağlamda araştırmanın ikinci hipotezi geliştirilmiştir.

H₂: Dönüşümcü liderliğin, örgütsel öğrenme üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır.

Örgütsel öğrenmenin, inovasyon üzerindeki etkilerini incelemeye yönelik literatürde yapılan birçok araştırma bu değişkenler arasında da bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. İnovasyonların temelinde bireysel, grup ya da örgütsel olarak öğrenme sonucu elde edilen yeni bilgilerin etkisi yadsınamaz. Bundan yola çıkarak inovasyonu örgütlerdeki bilginin edinilmesi ve işlenmesi ve yorumlanmasının bir sonucu olarak da görebiliriz. Örgütsel öğrenmenin etkilediği değişkenlerden biri de inovasyon kavramıdır. Liao vd. (2008: 19) Tayvan'da finans ve imalat sektöründen alınan veriler ile bilgi edinme ile inovasyon arasındaki ilişkileri araştırmışlar, öğrenme ile inovasyon arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu ortaya koymuşlardır. Jiménez ve Sanz (2011: 408) 451 İspanyol işletme üzerinde yaptığı çalışmada, örgütsel öğrenme ve inovasyonun, iş performansına olumlu katkıda bulunduğunu ve örgütsel öğrenmenin, inovasyonu etkilediğini ifade etmişlerdir. Liao ve Wu (2010: 1099) yapısal eşitlik modellemesi kullanarak, bilgi yönetimi ile örgütsel öğrenme ve örgütsel inovasyon arasındaki ilişkiyi analiz ettikleri araştırmalarında, örgütsel öğrenmenin bilgi yönetimi ve örgütsel yenilik arasındaki aracı değişken olduğunu belirtmişlerdir. Eshlaghy ve Maatofi (2011: 114), 82 KOBİ şirketleri örneğinde yaptıkları çalışmada; örgütsel öğrenmenin üç boyutu (paylaşılan vizyon, açık fikirlilik ve öğrenmeye bağlılık) ile inovasyon arasında olumlu ve anlamlı bir ilişkiyi

tespit etmişlerdir. Onağ ve Tepeci (2016: 50), orta ve üst düzeydeki yönetici ve çalışanlar üzerinde yaptıkları araştırmalarında, örgütsel öğrenme yeteneğinin yeni ürün performansı ve örgütsel inovasyon üzerinde etkili olduğunu ve örgütsel öğrenme, örgütsel inovasyon, yeni ürün performansı ve işletme performansı değişkenlerinin birbirlerini önemli düzeyde etkiledikleri belirtilmiştir. Patky (2020: 235), örgütsel öğrenmenin inovasyon ve performans üzerindeki etkisini araştırmak üzere yaptığı literatür araştırmasında 32 araştırmayı incelemiş ve bu çalışmalardaki sonuçlara dayanarak örgütsel öğrenmenin inovasyon üzerinde olumlu yönde etkisinin olduğunu ifade etmiştir. Araştırma sonuçları, işletmelerin performans ve yeni ürün performanslarını arttırabilmelerinin yolunun, örgütsel öğrenme kabiliyeti doğrultusunda artan örgütsel inovasyona ile sağlanacağını göstermiştir. Bu yapılan araştırmaların sonuçları neticesinde araştırmancının üçüncü hipotezi aşağıdaki gibi formüle edilmiştir.

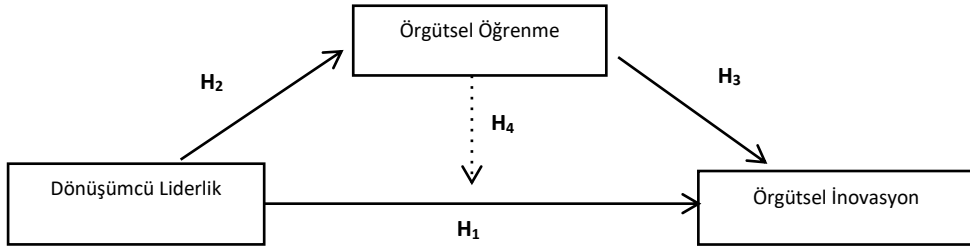
H₃: Örgütsel öğrenmenin örgütsel inovasyon üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır.

Araştırma kapsamında kurulan bu üç hipotez değerlendirilirken, örgütsel öğrenmenin, dönüşümcü liderlik ve örgütsel inovasyon arasındaki ilişkide aracı rol üstlenebileceği varsayımıyla H₄ hipotezi geliştirilmiştir.

H₄: Dönüşümcü liderliğin örgütsel inovasyon üzerindeki etkisinde örgütsel öğrenmenin aracı rolü vardır.

Bu sonuçlar doğrultusunda araştırmancının modeli Şekil 1'deki gibi oluşturulmuştur.

Şekil 1: Araştırma Modeli

3. Metodoloji

3.1. Araştırmancının Yöntemi

Araştırmada öncelikle literatür taraması yapılarak değişkenler ile ilgili ilişkiler incelenmiş ve araştırmancının kavramsal yapısı oluşturulmuştur. Literatür taraması sonucu üç değişkenli bir uygulama tasarlanmış ve araştırmancının birincil veriler üzerinden yapılmasına karar verilmiştir. Araştırmada veri toplamak için anket yönteminden faydalanılmıştır. Anket formu dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin sorular, ikinci bölümde dönüşümcü liderlik, üçüncü bölümde örgütsel inovasyon ve son bölümde örgütsel öğrenme ile ilgili ifadeler yer almaktadır. Ankette yer alan ifadeler 5'li likert tipi ölçeği referans olarak hazırlanmıştır. Anket ile elde edilen veriler SPSS 22 paket programı ile analiz edilmiştir. Araştırmada elde edilen veriler ve değişkenlerle ilgili güvenilirlik analizi yapılarak, değişkenler arası ilişkileri analiz etmede korelasyon ve regresyon analizlerinden faydalanılmıştır.

3.2. Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Araştırmada üç farklı ölçek kullanılmıştır. Kullanılan ölçeklerin belirlenmesinde literatürdeki çalışmalardaki diğer ölçekler de incelenmiş, çalışmalarda sıkça kullanılan ve güvenilir sonuçlara ulaşılan ölçekler tercih edilmiştir. Literatürde liderlik yaklaşımları ile ilgili birçok farklı çalışma mevcuttur. Liderlik yaklaşımlarından Dönüşümcü liderliği sistematize eden ve literatürde sıklıkla kullanılan iki ölçek mevcuttur. Bunlardan ilki Podsakoff vd. (1990) tarafından yazındaki farklı çalışmalardan derlenerek geliştirilen 5 boyuttan ve 28 maddeden oluşan ölçektir. İkincisi ise literatürde en çok atıf alan çalışmalardan birisi olduğu için bu çalışmada da kullanılan Bass ve Avolio (1995) tarafından geliştirilen ölçektir. Ölçek, 20 ifade ve 5 boyutlu olup çalışanların liderlerinin davranışlarını değerlendirilmesi esasına göre kurgulanmıştır. İlgili ifadelerin oluşturduğu boyutlar aşağıda yer almaktadır:

- 1-4. İfadeler : İdeal Etki/Atfedilen (İEA)
- 5-8. İfadeler : İdeal Etki/Davranış (İED)
- 9-12. İfadeler : İlham Verici Motivasyon (İM)
- 13-16. İfadeler : Entelektüel Uyarım (EU)
- 17-20. İfadeler : Bireysel İlgi (Bi)

İnovasyon kavramı literatürdeki çalışmalarda inovasyon yeteneği, inovasyon kapasitesi, örgütsel inovasyon gibi farklı yaklaşımlarla araştırmalara konu olmuştur. Bu araştırmada ölçülmesi amaçlanan örgütsel inovasyon kavramı için literatürde öne çıkan ölçeklerden birisi Damanpour vd. (1984) tarafından geliştirilen ölçek, yönetsel ve teknik inovasyon boyutlarında kategorize edilmiştir. Bir diğer ölçek Jimenez-Jimenez ve Sanz-Valle (2008) tarafından geliştirilen 2 boyutlu ve 4 maddeli ölçektir. Wang ve Ahmet (2004) tarafından geliştirilen ölçek ise, literatürde daha önceden yapılan çalışmalarda kullanılan ölçeklerden faydalanılarak geliştirilmiş geniş ve kapsayıcı yapıya sahip olup 5 boyut 20 maddeden oluşmaktadır. Kapsamı ve literatürdeki çalışmalar tarafından sıklıkla tercih edilmesi nedeniyle bu çalışmada da bu ölçek kullanılmıştır. Ölçekte yer alan ifadelerden dört tanesi ters kodludur. Anlaşılabilirliği artırma adına ters kodlu ifadeler tekrar kodlanmıştır. Örgütsel inovasyonla ilgili ifadelerin oluşturduğu boyutlar aşağıda yer almaktadır:

- 1-4. İfadeler : Ürün İnovasyonu (Üİ)
- 5-8. İfadeler : Pazar İnovasyonu (Pİ)
- 9-12. İfadeler : Süreç İnovasyonu (Sİ)
- 13-16. İfadeler : Davranış İnovasyonu (Dİ)
- 17-20. İfadeler : Stratejik İnovasyon (Sİ)

Örgütsel öğrenme değişkeni için ise literatürde öne çıkan üç ölçek vardır. Bunlardan ilki, Hult ve Ferrel (1997) tarafından geliştirilen 4 boyutlu 17 maddeli ölçektir. İkincisi Goh ve Richard (1997) tarafından geliştirilen 4 boyutlu ve 20 maddeli ölçektir. Bir diğeri literatürde en çok atıf alan çalışmalardan olduğu için bu çalışmada da kullanılan Calantone vd. (2002) tarafından geliştirilen 17 ifade ve 4 boyuttan oluşan ölçektir. Bu ölçekteki ifadelerden bir tanesi ters kodlu olduğu için tekrar kodlanmıştır. Örgütsel öğrenme ilgili ifadelerin oluşturduğu boyutlar aşağıda yer almaktadır:

- 1-4. İfadeler : Öğrenmeye Bağlılık (ÖB)
- 5-8. İfadeler : Paylaşılan Vizyon (PV)
- 9-12. İfadeler : Açık Fikirlilik (AF)
- 13-17. İfadeler : Örgüt İçi Bilgi Paylaşımı (ÖBP)

3.3. Araştırma Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini Konya ilinde gıda, inşaat, kâğıt/matbaa, mobilya ve plastik sektörlerinde faaliyet gösteren beş işletmenin tüm çalışanları oluşturmaktadır. Araştırma için ilgili işletmeler ile görüşülerek gerekli izinler alınmış, internet üzerinden tasarımı yapılan anketler çalışanlara e-posta yoluyla iletilmiştir. Anketler gönderildikten sonra katılımcılara farklı zaman dilimlerinde hatırlatma mesajı gönderilmiştir. Ayrıca işletmelerin insan kaynakları yöneticileri ile katılımı artırma hususunda telefonla görüşülmüştür. İlgili işletmelerin çalışan sayısı ve elde edilen anket sayıları Tablo 1’de verilmiştir. Araştırma evreninde 1516 çalışan bulunmaktadır. Araştırma 2019 Kasım-Aralık tarihlerinde yapılmıştır. Elde edilen anket sayısı araştırma evrenindeki toplam çalışan sayısının %17,9’ini oluşturmaktadır.

Tablo 1: Anket Verileri

Sektör ⁴	Çalışan Sayısı	Anket Sayısı
Gıda	412	22
İnşaat	367	121
Kâğıt/Matbaa	449	11
Mobilya	88	27
Plastik	200	91
Toplam	1516	272

Örnek kütle belirlenirken, Yazıcıoğlu ve Erdoğan (2004: 50) tarafından hazırlanan belirli evrenler için kabul edilebilir örneklem büyüklükleri tablosu referans alınmıştır. Tabloya $\pm 0,05$ örnekleme hatası; $p=0,08$ (ana kütledeki X’in gözlenme oranı) ve $q=0,02$ (ana kütledeki X’in gözlenmeme oranı) olmak kaydıyla belirlenen örnek kütle sayısı 224’tür. Bu bağlamda elde edilen 272 anketin ana kütleyle temsil etme gücünün olduğu söylenebilir.

4. Bulgular

Katılımcıların demografik bilgileri incelendiğinde araştırmaya katılanların büyük çoğunluğunu (%94,5) erkekler oluşturmaktadır. Çalışanların yaşları dikkate alındığında ise en yüksek oran %25,7 ile 40 yaş üzeri çalışanlar oluşturmaktadır. Ayrıca 30 yaş ve üstü çalışanların oranı %67,7’dir. Ankete katılanların %83,8’i alt kademe çalışanlardan oluşmakta ve en fazla anket verisi inşaat sektöründeki anketlerden oluşmaktadır. Ankete katılan çalışanların buldukları işletmede çalışma sürelerine bakıldığında %51,4’ünün çalışma sürelerinin 8 yıl ve üstü olduğu görülmektedir. Bir üst yöneticisi ile çalışma süresine bakıldığında ise bu sürenin 8 yıl ve daha fazla olduğu çalışanların oranı %37,5’tir. Katılımcıların demografik bilgilerinin yanı sıra araştırmada kullanılan ölçeklere ait tanımlayıcı istatistikler de incelenmiştir. İlgili ölçek ve boyutlarına ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’te verilmiştir.

Tablo 2 incelendiğinde, dönüşümcü liderlik ölçeği boyutlarından katılım oranı en yüksek olan entelektüel uyarım boyutu olup, bu boyuttaki maddelerden katılım derecesi en yüksek olan ise “*Yöneticim sorunların çözümünde farklı bakış açıları arar. (3,77)*” maddesidir. Bu ölçekteki maddelere katılım oranı en düşük olan boyut ise bireysel ilgi boyutudur. Bu

⁴ Örgütsel Öğrenme, Dönüşümcü Liderlik ve Örgütsel İnovasyon ölçekleri için farklı sektörlerden gelen veriler arasında bir farklılık olup olmadığını test etmek için Kruskal-Wallis testi yapılmıştır. Yapılan test sonuçlarına göre Örgütsel Öğrenme ölçeği için $\chi^2=4,592$ ve $p=0,332$; Dönüşümcü Liderlik ölçeği için $\chi^2=6,493$ ve $p=0,165$; Örgütsel İnovasyon ölçeği için $\chi^2=4,198$ ve $p=0,380$ olup gruplar arasında istatistiksel bakımdan anlamlı bir farklılığın olmadığını göstermektedir. Bu bağlamda beş farklı gruptan gelen veriler tek bir gruptan gelen veri olarak değerlendirilmiştir.

boyuttaki maddelerden katılım derecesi en düşük olan ise “Yöneticim öğretmeye ve yetiştirmeye zaman harcar. (3,52)” maddesidir.

Örgütsel inovasyon ölçeği boyutlarından katılım oranı en yüksek olan süreç inovasyonu boyutu olup, bu boyuttaki maddelerden katılım derecesi en yüksek olan ise “İşletmemiz son beş yıl içerisinde birçok yeni yönetim yaklaşımı geliştirmiştir (3,68)” maddesidir. Örgütsel inovasyon ölçeğinde katılım oranı en düşük olan boyut ürün inovasyonu boyutudur. Bu boyuttaki maddelerden katılım derecesi en düşük olan ise “Rakiplerimize kıyasla yeni ürün ve hizmet sunumunda daha başarılıyız. (3,19)” maddesidir.

Tablo 2: Ölçeklere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler ve Alt Boyutları		N	Ort.	Std. Sapma	Cronbach Alpha
Dönüşümcü Liderlik	DL	272	3,64	1,05	0,985
<i>İdeal Etki-Atfedilen</i>	<i>İEA (4 madde)</i>	272	3,61	1,16	
<i>İdeal Etki-Davranış</i>	<i>İED (4 madde)</i>	272	3,63	1,12	
<i>İlham Verici Motivasyon</i>	<i>İM (4 madde)</i>	272	3,70	1,08	
<i>Entelektüel Uyarım</i>	<i>EU (4 madde)</i>	272	3,73	1,13	
<i>Bireysel İlgî</i>	<i>Bİ (4 madde)</i>	272	3,55	1,17	
Örgütsel İnovasyon	Öİ	272	3,38	0,99	0,980
<i>Ürün İnovasyonu</i>	<i>Üİ (4 madde)</i>	272	3,28	1,13	
<i>Pazar İnovasyonu</i>	<i>Pİ (4 madde)</i>	272	3,35	1,11	
<i>Süreç İnovasyonu</i>	<i>Sİ (4 madde)</i>	272	3,63	1,02	
<i>Davranış İnovasyonu</i>	<i>Dİ (4 madde)</i>	272	3,32	1,04	
<i>Stratejik İnovasyon</i>	<i>STİ (4 madde)</i>	272	3,35	1,14	
Örgütsel Öğrenme	ÖÖ	272	3,48	1,04	0,981
<i>Öğrenmeye Bağlılık</i>	<i>ÖB (4 madde)</i>	272	3,52	1,11	
<i>Paylaşılan Vizyon</i>	<i>PV (4 madde)</i>	272	3,58	1,11	
<i>Açık Fikirlilik</i>	<i>AF (4 madde)</i>	272	3,40	1,14	
<i>Örgüt İçi Bilgi Paylaşımı</i>	<i>ÖBP (5 madde)</i>	272	3,42	1,12	

Notlar: (i) n=272, (ii) ölçekte 1 kesinlikle katılmıyorum ve 5 kesinlikle katılıyorum anlamındadır.

Örgütsel öğrenme ölçeği boyutlarından katılım oranı en yüksek olan paylaşılan vizyon boyutu olup, bu boyuttaki maddelerden katılım derecesi en yüksek olan ise “Kurumsal sistemimizin bütün aşama, fonksiyon ve bölümü ile ilgili görüşümüzde tam bir fikir birliği vardır. (3,67)” maddesidir. Bu ölçekteki maddelere katılım oranı en düşük olan boyut ise açık fikirlilik boyutudur. Bu boyuttaki maddelerden katılım derecesi en düşük olan ise “Müşterilerimiz hakkında eleştirel olarak yaptığımız varsayımları dışarıya yansıtmaktan çekinmeyiz. (3,35)” maddesidir.

Bu araştırmanın temel amacı değişkenler arası ilişkilerin incelenerek, dönüşümcü liderlik ile örgütsel inovasyon arasındaki ilişkide örgütsel öğrenmenin aracılık etkisinin olup olmadığının incelenmesidir. Bu bağlamda değişkenler arası ilişkilerin yönü ve şiddetinin belirlenebilmesi için dönüşümcü liderlik, örgütsel inovasyon ve örgütsel öğrenme ölçekleri arasındaki ilişki spearman korelasyonu katsayısı kullanılarak hesaplanmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3: Değişkenler Arası Korelasyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	Dönüşümcü Liderlik	Örgütsel İnovasyon	Örgütsel Öğrenme
Dönüşümcü Liderlik	-		
Örgütsel İnovasyon	0,803*	-	
Örgütsel Öğrenme	0,849*	0,835*	-

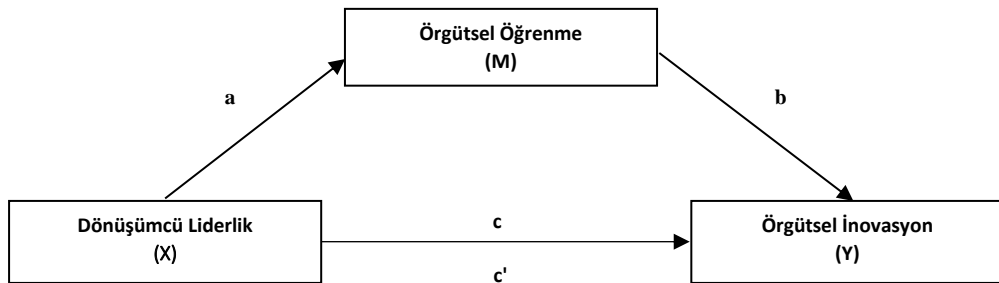
* p<0,01

Tablo 3'teki korelasyon matrisinde görüldüğü üzere dönüşümcü liderlik ile örgütsel inovasyon arasında pozitif yönlü, istatistiki açıdan anlamlı ve güçlü bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar literatürde, Jung vd. (2003: 536), Gumusluoglu ve Ilsev (2009: 469) ve Jaiswal ve Dhar (2015: 39) tarafından yapılan çalışmalarda sonuçlar ile benzerlik göstermektedir. Dönüşümcü liderlik ile bir diğer değişken örgütsel öğrenme arasındaki ilişki incelendiğinde, pozitif yönlü, istatistiki açıdan anlamlı ve güçlü bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar literatürde eğitim faaliyetleri ve üretim işletmeleri gibi farklı alanlarda, dönüşümcü liderlik ile örgütsel öğrenme değişkenlerine ilişkin yapılan çalışmaların (Hsiao ve Chang, 2011: 621; Hasiao ve Chang, 2011: 621; García vd., 2012: 1040; Abbasi ve Zamani, 2013: 505) sonuçları ile benzerlik göstermektedir.

Tablo 3'teki bir diğer değişkenler arası ilişki incelendiğinde, örgütsel inovasyon ile örgütsel öğrenme arasında da pozitif yönlü, istatistiki açıdan anlamlı ve güçlü bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Bu sonuçlarda literatürde farklı alanlarda bu iki değişkene yönelik yapılan çalışmaların (Liao vd., 2008: 19; Jiménez ve Sanz, 2011: 408; Liao ve Wu, 2010: 1099; Eshlaghy ve Maatofi 2011: 114; Onağ ve Tepeci 2016: 50) sonuçları ile benzerlik göstermektedir.

Değişkenler arası ilişkilerin tespit edilmesinden sonra bu nedensel ilişkilerin irdelenmesi, araştırma hipotezlerini test edilmesi ve örgütsel öğrenmenin aracılık etkisinin değerlendirilmesi amacıyla araştırmanın kavramsal modeline uygun olarak, Hayes (2013) tarafından önerilen sistematikten yararlanılmış ve aşağıdaki model önerilmiştir.

Şekil 2: Aracılık Modeli

Kaynak: Hayes (2013)'den uyarlanmıştır.

Hayes (2013)'ten uyarlanan modele göre; dönüşümcü liderliğin ve örgütsel öğrenmenin, örgütsel inovasyonu etkilediği varsayılmaktadır. Ayrıca dönüşümcü liderliğin örgütsel inovasyon üzerindeki etkisinde örgütsel öğrenmenin aracı role sahip olduğu varsayılmaktadır. Şekil 2'de gösterilen ve Hayes (2013) tarafından geliştirilen sistematığe uygun olarak, 4 numaralı aracılık ilişki modeli, Process Makro eklentili SPSS 22 programı ile analiz edilmiştir. Sonuçlar aşağıda adım adım ifade edilmiştir.

Tablo 4: Dönüşümcü Liderlik'in (X) Örgütsel İnovasyon (Y) Üzerindeki Etkisi

Bağımlı Değişken	ΔR^2	Bağımsız Değişkenler ^a	b	Std. Hata	t	F
Örgütsel İnovasyon	0,674	Sabit	0,554	0,124	4,443*	559,506*
		Dönüşümcü Liderlik	0,777	0,032	23,654*	

Notlar: (i)* $p < 0,001$. (ii) Standardize edilmiş beta katsayıları (b) raporlanmıştır. (iii) Dönüşümcü Liderlik için %95 CI [0,712-0,841].

Tablo 4, bağımsız değişken dönüşümcü liderliğin, örgütsel inovasyon üzerindeki etkisini gösteren regresyon analizi sonuçlarını göstermektedir. Aracı değişkenin olmadığı bu durumda analiz sonuçları, dönüşümcü liderliğin örgütsel inovasyon üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ve pozitif yönde etkilediğini göstermektedir (b=0,821; %95 CI⁵ [0,712-0,841]; t=23,654 ve $p < 0,001$). Regresyon analizi sonuçlarına göre R² (açıklanan varyansın yüzdesi) ve F (regresyon modelinin anlamlılık derecesi) değerleri örgütsel inovasyonun dönüşümcü liderlik ile açıklanabileceğini göstermektedir. Modelde c yolu ile tanımlanan bu etki, önerilen H₁ hipotezini (Dönüşümcü liderliğin, örgütsel inovasyon üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır.) desteklemektedir. Korelasyon ve regresyon analizi sonuçları bağlamında, bu örneklem için dönüşümcü liderlik özelliği, işletmenin örgütsel inovasyon özelliğine olumlu yönde katkı sağlamaktadır. İşletmelerin inovasyon faaliyetlerinin artmasında dönüşümcü liderliğin olumlu etkisi, literatürde liderlik ve farklı boyutları ile inovasyon arasındaki ilişkiye yönelik yapılan çalışmalarda da benzer sonuçlar elde edilerek vurgulanmıştır (Jung vd., 2003: 525; Gumusluoglu ve Ilsev, 2009: 517; Jaiswal ve Dhar, 2015: 30; Yıldırım vd. 2018: 213).

Tablo 5: Dönüşümcü Liderlik'in (X) Örgütsel Öğrenme (M) Üzerindeki Etkisi

Bağımlı Değişken	ΔR^2	Bağımsız Değişkenler	b	Std. Hata	t	F
Örgütsel Öğrenme	0,766	Sabit	0,315	0,111	2,853*	885,397*
		Dönüşümcü Liderlik	0,867	0,030	29,756*	

Notlar: (i)* $p < 0,001$. (ii) Standardize edilmiş beta katsayıları (b) raporlanmıştır. (iii) Dönüşümcü Liderlik için %95 CI [0,810-0,952].

Tablo 5, bağımsız değişken dönüşümcü liderliğin, örgütsel öğrenme üzerindeki etkisini gösteren regresyon analizi sonuçlarını göstermektedir. Analiz sonuçları, dönüşümcü liderliğin örgütsel öğrenme üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ve pozitif yönde etkilediğini göstermektedir (b=0,875; %95 CI [0,810-0,952]; t=29,756 ve $p < 0,001$). Regresyon analizi sonuçlarına göre R² (açıklanan varyansın yüzdesi) ve F (regresyon modelinin anlamlılık derecesi) değerleri örgütsel öğrenmenin dönüşümcü liderlik ile açıklanabileceğini göstermektedir. Modelde a yolu ile tanımlanan bu etki, önerilen H₂ hipotezini (Dönüşümcü liderliğin, örgütsel öğrenme üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır.) desteklemektedir. Korelasyon ve regresyon analizi sonuçları bu örneklem için, dönüşümcü liderliğin organizasyonların öğrenme kabiliyetine olumlu yönde katkı sağladığını göstermektedir. Dönüşümcü liderliğin örgütsel öğrenme üzerine etkisini konu alan birçok çalışmada da benzer sonuçlar ortaya konulmuştur (Hsiao ve Chang, 2011: 621; García vd., 2012: 1040; Abbasi ve Zamani, 2013: 505).

⁵ %95 Confidence Interval: Güven Aralığı (Parantez içindeki değerler sıfır değerini kapsamadığından sonuçlar anlamlıdır (Lee, 2016:559; Greenland vd., 2016:343.))

Tablo 6: Dönüşümcü Liderlik' in (X) ve Örgütsel Öğrenmenin (M) Örgütsel İnovasyon (Y) Üzerindeki Etkisi

Bağımlı Değişken	ΔR^2	Bağımsız Değişkenler	b	Std. Hata	t	F
Örgütsel İnovasyon	0,757	Sabit	0,375	0,109	3,423*	418,510*
		Dönüşümcü Liderlik	0,286	0,059	4,853***	
		Örgütsel Öğrenme	0,566	0,059	9,540*	

Notlar: (i)* $p < 0,001$, ** $p < 0,05$, *** $p < 0,01$. (ii) Standardize edilmiş beta katsayıları (b) raporlanmıştır. (iii) Dönüşümcü Liderlik için %95 CI [0,170-0,401]; Örgütsel Öğrenme için %95 CI [0,450-0,683].

Tablo 6'da ise dönüşümcü liderlik ile aracı değişken örgütsel öğrenmenin birlikte örgütsel inovasyonu üzerindeki etkisini gösteren analiz sonuçları yer almaktadır. Analiz sonuçları, dönüşümcü liderliğin örgütsel inovasyonu anlamlı ve olumlu yönde etkilediğini göstermektedir (b=0,301; %95 CI [0,170-0,401]; t=4,853 ve $p < 0,001$). Örgütsel öğrenme de örgütsel inovasyonu anlamlı düzeyde ve olumlu yönde etkilemektedir (b=0,593; %95 CI [0,450-0,683]; t=9,540 ve $p < 0,001$). Regresyon analizi sonuçlarına göre R^2 (açıklanan varyansın yüzdesi) ve F (regresyon modelinin anlamlılık derecesi) değerleri örgütsel inovasyonun örgütsel öğrenme ile açıklanabileceğini göstermektedir. Korelasyon ve regresyon analizi sonuçları bu örneklem için, örgütsel öğrenmenin organizasyonların inovasyon faaliyetlerine olumlu yönde katkı sağladığını göstermektedir. Bu sonuçlar bağlamında, modelde b yolu ile ifade edilen H_3 hipotezi (Örgütsel öğrenmenin örgütsel inovasyon üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır.) desteklenmekte ve literatürde de birçok çalışmadaki sonuçlara benzer bir sonuca ulaşılmaktadır (Liao vd., 2008: 19; Liao ve Wu, 2010: 1099; Jiménez ve Sanz, 2011: 408; Eshlaghy ve Maatofi 2011: 114 Onağ ve Tepeci, 2016: 50).

Tablo 7: Dönüşümcü Liderlik' in (X) Örgütsel İnovasyon (Y) Üzerindeki Toplam, Doğrudan ve Dolaylı Etkileri

	Etki	Std. Hata	t	p	LLCI	ULCI
X'in Y üzerindeki toplam etkisi (c yolu)	0,777	0,033	23,635	<0,001	0,712	0,841
X'in Y üzerindeki doğrudan etkisi (c' yolu)	0,285	0,059	4,852	<0,001	0,169	0,401
X'in Y üzerindeki dolaylı etkisi	0,491				0,360	0,636
X'in Y üzerindeki kısmi standardize etkisi	0,493				0,367	0,637
X'in Y üzerindeki tam standardize etkisi	0,519				0,382	0,670

Dönüşümcü liderliğin aracı değişken örgütsel öğrenme ile örgütsel inovasyon üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerinin gösterildiği Tablo 7'deki sonuçlara göre; dönüşümcü liderliğin doğrudan anlamlı bir etkisinin olduğu görülmektedir (b=0,285; t=4,850; ve $p < 0,001$). Tabloda dolaylı etki olarak ifade edilen değerler, dönüşümcü liderliğin (X), örgütsel öğrenme aracı değişken vasıtasıyla örgütsel inovasyon üzerinde istatistiki açıdan anlamlı ve olumlu yönde bir etkisi olduğunu göstermektedir (b=0,491 ve %95 CI [0,360-0,636]). Bu iki sonuç dikkate alındığında dönüşümcü liderlik (X) ve örgütsel öğrenmenin (M), örgütsel inovasyon üzerinde anlamlı ve olumlu bir etkiye sahip olduğu (b=0,777; t=23,654; ve $p < 0,001$), bundan dolayı örgütsel öğrenmenin aracılık rolü olduğu söylenebilir. Bu sonuçlara göre H_4 hipotezi (Dönüşümcü liderliğin örgütsel inovasyon üzerindeki etkisinde örgütsel öğrenmenin aracı rolü vardır.) desteklenmektedir.

Tablo 7'deki sonuçlar, dönüşümcü liderliğin doğrudan ve dolaylı olarak örgütsel inovasyona katkı sağladığını ortaya koymaktadır. Örgütsel öğrenme gibi değişkenler, yöneticilerin örgütsel inovasyona olan etkilerinde aracılık yapan değişkenlerdir. Dönüşümcü liderliğin örgütsel inovasyon üzerindeki dolaylı etkisi, doğrudan olan etkisinden daha

büyüktür. Bu da dönüşümcü liderliğin aracı değişken örgütsel öğrenme vasıtasıyla daha fazla örgütsel inovasyona yol açtığını göstermektedir. Örgütsel inovasyon, örgütsel öğrenmedeki önemli değişikliklerden kaynaklanır. Bu sonuçlar bağlamında örgüt üyelerinin dönüşümcü liderlik özelliklerinin yanında örgütsel öğrenmeyi de desteklemeleri örgütsel inovasyonu ortaya çıkartacağı görülmektedir.

5. Sonuç

İçinde bulunduğumuz yüzyılda, sürekli değişen ve gelişen dinamik çevre koşulları, işletmelerdeki yönetimden sorumlu kişileri daha etkili bir yönetim arayışına itmektedir. Sürdürülebilir bir rekabet avantajı yakalamak için, pazardaki değişim ve dönüşümü yakalamak gerekmektedir. Bu da işletmelerin, çalışanlarının bilgi, beceri ve yaratıcı çabalarından yararlanarak sürekli yenilik yapmasını ve sahip oldukları kaynakların verimliliğini en üst düzeye çıkararak elde edilecekleri faydanın artırılmasını gerektirecektir. Bu bağlamda, bu dönüşümü gerçekleştirecek, çalışanları motive edecek, organizasyonel bir öğrenme ile yeniliğin önünü açacak dönüşümcü liderlere ihtiyaç vardır. Dönüşümcü liderler mevcut durumun dinamiklerini tespit ederek işletmeler için yeni stratejiler belirleyebilirler. Bu sayede organizasyonlar değişen ve gelişen çevre koşullarına ayak uydurabilir hatta değişimin kendisi olabilirler. Dönüşümcü liderliğin inovasyon üzerindeki etkisi örgütsel öğrenme gibi aracı faktörler ile de artmaktadır. Yüksek derecede gerçekleşen organizasyonel anlamdaki öğrenme daha iyi organizasyonel inovasyonu tetikleyecektir.

Bu çalışmada, dönüşümcü liderlik ile örgütsel inovasyon arasındaki ilişki ve bu ilişki üzerinde örgütsel öğrenmenin aracı rolü irdelenmiştir. Yapılan korelasyon ve regresyon analizleri sonucunda dönüşümcü liderlik ile örgütsel inovasyon arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuç örgütsel inovasyonun dönüşümcü liderlik ile açıklanabileceğini göstermektedir. Araştırmanın yapıldığı örneklem için dönüşümcü liderlik özelliği, işletmenin örgütsel inovasyon özelliğine olumlu yönde katkı sağlamaktadır. Dönüşümcü liderlik ile örgütsel öğrenme arasındaki ilişkileri incelemeye yönelik yapılan analiz sonucunda da dönüşümcü liderliğin örgütsel öğrenme üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç dönüşümcü liderlik özelliklerinin organizasyonların öğrenme kabiliyetine olumlu yönde katkı sağladığını göstermektedir.

Araştırmada elde edilen sonuçlardan bir diğeri ise örgütsel öğrenme ile örgütsel inovasyon arasındaki ilişkidir. Sonuçlar örgütsel öğrenme faaliyetlerinin örgütsel inovasyon üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermiştir. Bu sonuç, araştırmanın yapıldığı örneklem için örgütsel öğrenmenin organizasyonların inovasyon faaliyetlerine olumlu yönde katkı sağladığını göstermektedir. Dönüşümcü liderlik, örgütsel öğrenme ve örgütsel inovasyon değişkenleri arasında tespit edilen bu ilişkilerin yanında, dönüşümcü liderlik ile örgütsel inovasyon arasındaki ilişkide örgütsel öğrenmenin aracı rolü de analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar dönüşümcü liderliğin doğrudan ve dolaylı olarak örgütsel inovasyona katkı sağladığını ortaya koymaktadır. Dönüşümcü liderliğin örgütsel inovasyon üzerindeki dolaylı etkisi, doğrudan olan etkisinden daha büyüktür. Bu da dönüşümcü liderliğin aracı değişken örgütsel öğrenme vasıtasıyla daha fazla örgütsel inovasyona yol açtığını göstermektedir. Bu sonuçlar bağlamında örgüt üyelerinin dönüşümcü liderlik özelliklerinin yanında örgütsel öğrenmeyi de desteklemeleri örgütsel inovasyonu ortaya çıkartacaktır. Değişkenler arasındaki bu bütüncül ilişkiler dikkate alındığında, işletmelerin buldukları rekabetçi çevre koşullarında sürdürülebilir bir rekabet gücü yakalayabilmesi için, dönüşümcü liderler vasıtasıyla örgütsel öğrenmeyi bir örgüt kültürü haline getirerek, bireysel ve örgütsel olarak yeniliğe ve dönüşüme

odaklanması gerektiği aşıkardır. Bu öğrenme kültürünün oluşması ve işletmeye yerleşmesi için dönüşümcü liderlik özelliğine sahip yöneticilerin rolü büyüktür. İşletmelerin bu zorlu koşullarda amaçlarına ulaşabilmesi için, işletmeyi dar bir çerçeveden çıkarıp yeni hedefler ve stratejiler belirleyebilen, iç ve dış çevresel dönüşümü kurgulayacak ve sürdürececek liderlere sahip olmaları gerekecektir.

İşletmelerin rekabet avantajı sağlayabilmeleri açısından inovasyon önemli bir faktördür. Bu çalışmada inovasyon üzerinde, dönüşümcü liderliğin ve örgütsel öğrenmenin etkisi araştırılmış olsa da inovasyon üzerinde sadece bu faktörlerin etkisi olduğu söylenemez. Bunun yanında birçok faktör inovasyon üzerinde etkili olmaktadır. Ayrıca araştırmanın yapıldığı örneklem de önemli bir kısıttır. İnovasyon kavramı üzerinde etkisi olan unsurların belirlenmesine yönelik daha detaylı çalışmalar yapılarak, örneklem sektörel ya da bölgesel anlamda genişletilerek bu ve literatürdeki diğer çalışmaların sonuçları ile karşılaştırma yapılmasının literatür araştırmalarına önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Abbasi, E.; Zamani-Miandashti, N. (2013). "The Role of Transformational Leadership, Organizational Culture and Organizational Learning in Improving the Performance of Iranian Agricultural Faculties", *Higher Education*, Vol. 66 No. 4: 505-519.
- Aga, D. A.; Noorderhaven, N.; Vallejo, B. (2016). "Transformational leadership and project success: The mediating role of team building". *International Journal of Project Management*, Vol. 34 No. 5: 806-818.
- Alegre, J.; Chiva, R. (2008). "Assessing the Impact of Organizational Learning Capability on Product Innovation Performance: An Empirical Test." *Technovation*, Vol. 28 No. 6: 315-326.
- Ali, A.; Krapfel Jr. R.; LaBahn, D. (1995). "Product Innovativeness and Entry Strategy: Impact on Cycle Time and Break-Even Time." *Journal of Product Innovation Management*, Vol. 12 No. 1: 54-69.
- Altunışık, R.; Coşkun, R.; Bayraktaroğlu, S.; Yıldırım, E. (2017). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Amabile, T. M.; Conti, R.; Coon, H.; Lazenby, J.; Herron, M. (1996). "Assessing the Work Environment for Creativity." *Academy of Management Journal*, Vol. 39 No. 5: 1154-1184.
- Anzola-Román, P.; Bayona-Sáez, C.; García-Marco, T. (2018). "Organizational Innovation, Internal R&D and Externally Sourced Innovation Practices: Effects on Technological Innovation Outcomes." *Journal of Business Research*, Vol. 91 No: 233-247.
- Attar, M. (2014). "Üst Düzey Yöneticilerin Liderlik Özelliklerinin Örgütsel Uсталık Düzeyine Etkisi: Türk Bankacılık Sektörü Üzerine Bir Araştırma. (Doktora Tezi)". Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Avcı, N.; Küçükusta, D. (2009). "Konaklama İşletmelerinde Örgütsel Öğrenme, Örgütsel Bağlılık ve İşten Ayrılma Eğilimi Arasındaki İlişki." *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, C. 20 S. 1: 33-44.
- Avolio, B. J.; Bass, B. M.; Jung, D. I. (1999). "Re-Examining the Components of Transformational and Transactional Leadership Using the Multifactor Leadership." *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, Vol. 72 No. 4: 441-462.
- Azar, G.; Ciabuschi, F. (2017). "Organizational Innovation, Technological Innovation, And Export Performance: The Effects of Innovation Radicalness and Extensiveness." *International Business Review*, Vol. 26 No. 2: 324-336.
- Bass, B. M.; Avolio, B. J. (1993). "Transformational Leadership and Organizational Culture." *Public Administration Quarterly*, Vol. 17 No. 1: 112-121.
- Bass, B. M.; Bass Bernard, M. (1985). "Leadership and Performance Beyond Expectations."
- Bass, B. M.; Riggio, R. E. (2006). *Transformational Leadership*. New Jersey: Mahwah.
- Boamah, S. A.; Laschinger, H. K. S.; Wong, C.; Clarke, S. (2018). "Effect of Transformational Leadership on Job Satisfaction and Patient Safety Outcomes." *Nursing Outlook*, Vol. 66 No. 2: 180-189.
- Calantone, R. J.; Cavusgil, S. T.; Zhao, Y. (2002). "Learning Orientation, Firm Innovation Capability, And Firm Performance." *Industrial Marketing Management*, Vol. 31 No. 6: 515-524.
- Damanpour, F. (1996). "Organizational Complexity and Innovation: Developing and Testing Multiple Contingency Models." *Management Science*, Vol. 42 No. 5: 693-716.
- Damanpour, F.; Aravind, D. (2011). "Managerial Innovation: Conceptions, Processes, And Antecedents." *Management and Organization Review*, Vol. 8 No: 423-454.
- Damanpour, F.; Evan, W. M., (1984). "Organizational Innovation and Performance: The Problem of 'Organizational Lag'." *Administrative Science Quarterly*, Vol. 29 No. 3: 392-409.
- Demirel, Y.; Tohum, E. U. (2018). "Örgütsel Öğrenmenin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerine Etkisi." *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7 S. 2: 277-295.
- Dionne Shelley, D. (2004). "Transformational Leadership and Team Performance." *Journal of Organizational Change Management*, Vol. 17 No. 2: 177-193.
- Dong, Y.; Bartol, K. M.; Zhang, Z. X.; Li, C. (2017). "Enhancing Employee Creativity Via Individual Skill Development and Team Knowledge Sharing: Influences of Dual-Focused Transformational Leadership." *Journal of Organizational Behavior*, Vol. 38 No. 3: 439-458.
- Elkins, T.; Keller, R. T. (2003). "Leadership in Research and Development Organizations: A Literature Review and Conceptual Framework." *The Leadership Quarterly*, Vol. 14 No. 4: 587-606.
- Ellonen, R. (2008). "The Role of Trust in Organizational Innovativeness." *European Journal of Innovation Management*, Vol. 11 No. 2: 160-181.

- Eshlaghy, A. T.; Maatofi, A. (2011). "Learning Orientation, Innovation and Performance: Evidence from Small-Sized Business Firms in Iran." *European Journal of Social Sciences*, Vol. 19 No. 1: 114-122.
- Fay, D.; Shipton, H.; West, M. A.; Patterson, M. (2015). "Teamwork and Organizational Innovation: The Moderating Role of The HRM Context." *Creativity and Innovation Management*, Vol. 24 No. 2: 261-277.
- Fiol, C. M.; Lyles, M. A. (1985). "Organizational Learning." *Academy of Management Review*, Vol. 10 No. 4: 803-813.
- García-Morales, V. J.; Jiménez-Barrionuevo, M. M.; Gutiérrez-Gutiérrez, L. (2012). "Transformational Leadership Influence on Organizational Performance Through Organizational Learning and Innovation." *Journal of Business Research*, Vol. 65 No. 7: 1040-1050.
- Goh, S.; Richards, G. (1997). "Benchmarking the Learning Capability of Organizations." *European Management Journal*, Vol. 15 No. 5: 575-583.
- Greenland, S.; Senn, S. J.; Rothman, K. J.; Carlin, J. B.; Poole, C.; Goodman, S. N.; Altman, D. G. (2016). "Statistical Tests, P Values, Confidence Intervals, And Power: A Guide to Misinterpretations." *European Journal of Epidemiology*, Vol. 31 No. 4: 337-350.
- Gumusluoglu, L.; Ilsev, A. (2009). "Transformational Leadership, Creativity, And Organizational Innovation." *Journal of Business Research*, Vol. 62 No. 4: 461-473.
- Hayes, A. F. (2013). *Introduction to Mediation, Moderation, And Conditional Process Analysis*. New York: The Guilford Press.
- Hetland, J.; Hetland, H.; Bakker, A. B.; Demerouti, E. (2018). "Daily Transformational Leadership and Employee Job Crafting: The Role of Promotion Focus." *European Management Journal*, Vol. 36 No. 6: 746-756.
- Hsiao, H.-C.; Chang, J.-C. (2011). "The Role of Organizational Learning in Transformational Leadership and Organizational Innovation." *Asia Pacific Education Review*, Vol. 12 No. 4: 621.
- Huber, G. P. (1991). "Organizational Learning: The Contributing Processes and The Literature." *Organization Science*, Vol. 2 No. 1: 88-115.
- Hult, G. T. M.; Ferrell, O. C. (1997). "Global Organizational Learning Capacity in Purchasing: Construct and Measurement." *Journal of Business Research*, Vol. 40 No. 2: 97-111.
- Hurley, R. F.; Hult, G. T. M. (1998). "Innovation, Market Orientation, And Organizational Learning: An Integration and Empirical Examination." *Journal of Marketing*, Vol. 62 No. 3: 42-54.
- Jaiswal, N. K.; Dhar, R. L. (2015). "Transformational leadership, innovation climate, creative self-efficacy, and employee creativity: A multilevel study". *International Journal of Hospitality Management*, Vol. 51 No. :30-41.
- Jerez-Gomez, P.; Cespedes-Lorente, J.; Valle-Cabrera, R. (2005). "Organizational Learning Capability: A Proposal of Measurement." *Journal of Business Research*, Vol. 58 No. 6: 715-725.
- Jiménez-Jiménez, D.; Sanz-Valle, R. (2011). "Innovation, Organizational Learning, And Performance." *Journal of Business Research*, Vol. 64 No. 4: 408-417.
- Jung, D. I.; Chow, C.; Wu, A. (2003). "The Role of Transformational Leadership in Enhancing Organizational Innovation: Hypotheses and Some Preliminary Findings." *The Leadership Quarterly*, Vol. 14 No. 4: 525-544.
- Kark, R.; Shamir, B.; Chen, G. (2003). "The Two Faces of Transformational Leadership: Empowerment and Dependency." *Journal of Applied Psychology*, Vol. 88 No. 2: 246-255.
- Lashari, R. H.; Nazir, S. H.; Rana, A. H. (2020). "Impact of Organizational Learning and Transformational Leadership on Knowledge Sharing: An Empirical Study on Banking Sector of Pakistan." *AJSS*, Vol. 4 No. 3: 685-699.
- Lee, D. K. (2016). "Alternatives to P Value: Confidence Interval and Effect Size." *Korean Journal of Anesthesiology*, Vol. 69 No. 6: 555-562.
- Lei, H.; Leaungkhamma, L.; Le, P. B. (2020). "How Transformational Leadership Facilitates Innovation Capability: The Mediating Role of Employees' Psychological Capital." *Leadership & Organization Development Journal*, Vol. 41 No. 4: 481-499.
- Liao, S. H.; Wu, C. C. (2010). "System Perspective of Knowledge Management, Organizational Learning, And Organizational Innovation." *Expert Systems with Applications*, Vol. 37 No. 2: 1096-1103.
- Liao, S.-H.; Fei, W.-C.; Liu, C.-T. (2008). "Relationships Between Knowledge Inertia, Organizational Learning and Organization Innovation." *Technovation*, Vol. 28 No. 4: 183-195.
- Liao, S.-h.; Wu, C.-c.; Hu, D.-c.; Tsui, K.-a. (2010). "Relationships Between Knowledge Acquisition, Absorptive Capacity, And Innovation Capability: An Empirical Study on Taiwan's Financial and Manufacturing Industries." *Journal of Information Science*, Vol. 36 No. 1: 19-35.
- Malhotra, N. (1996). *Marketing Research: An Applied Orientation (177)*. London: Great Britain.

- Morden, T. (2016). *Principles of Strategic Management*. Routledge.
- Nunnally, J. C. (1994). *Psychometric theory 3E*. Tata: McGraw-hill education.
- OECD, Eurostat, Oslo Kılavuzu (2005). "Yenilik Verilerinin Toplanması ve Yorumlanması için İlkeler." TÜBİTAK 3. Baskı.
- Oke, A. (2007). "Innovation Types and Performance in Growing UK SMEs." *International Journal of Operations & Production Management*, Vol. 27 No. 7: 735-753.
- Onağ, O.; Tepeci, M. (2016). "Örgütsel Öğrenme Kabiliyetinin Örgütsel Yenilikçilik Aracılığıyla Yeni Ürün ve İşletme Performansına Etkisi." *İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, C. 80, 50-79.
- Özdevecioğlu, M.; Biçkes, M. (2012). "Örgütsel Öğrenme ve İnovasyon İlişkisi: Büyük Ölçekli İşletmelerde Bir Araştırma." *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 39, 19-45.
- Patky, J. (2020). "The Influence of Organizational Learning on Performance and Innovation: A Literature Review." *Journal of Workplace Learning*, Vol. 32 No. 3: 229-242.
- Podsakoff, P. M.; MacKenzie, S. B.; Moorman, R. H.; Fetter, R. (1990). "Transformational Leader Behaviors and Their Effects on Followers' Trust in Leader, Satisfaction, And Organizational Citizenship Behaviors." *The Leadership Quarterly*, Vol. 1 No. 2: 107-142.
- Polatçı, S.; Sobacı, F. (2017). "Dönüşümcü ve Etkileşimci Liderlerin Çatışma Yönetim Strateji Tercihlerinin İncelemesi: Türkiye Geneline Bir Araştırma." *Ömer Halis Demir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 10 S. 3: 27-40.
- Santos, J. R. A. (1999). "Cronbach's Alpha: A Tool for Assessing the Reliability of Scales." *Journal of Extension*, Vol. 37 No. 2: 1-5.
- Seçilmiş, C.; Kodaş, B.; Kodaş, D. (2017). "Örgütsel Öğrenme Yeteneği ve Yaratıcılık Süreci İlişkisi: Eskişehir'deki Mutfak." *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, C. 5 S. 3: 150-167.
- Sendjaya, S.; Sarros, J. C. (2002). "Servant Leadership: Its Origin, Development, And Application in Organizations." *Journal of Leadership & Organizational Studies*, Vol. 9 No. 2: 57-64.
- Soto-Acosta, P.; Popa, S.; Palacios-Marqués, D. (2016). "E-Business, Organizational Innovation and Firm Performance in Manufacturing SMEs: An Empirical Study in Spain." *Technological and Economic Development of Economy*, Vol. 22 No. 6: 885-904.
- Şentürk, F.; Durak, M.; Yılmaz, E.; Kaban, T.; Kök, N.; Baş, A. (2016). "Dönüşümcü ve Etkileşimci Liderlik Tarzlarının Bireysel Yenilikçiliğe Etkisini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma." *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8 S. 17: 173-198.
- Tamer, G. (2019). "The Effects of Organizational Culture on the Relationship of Organizational Learning and Innovation: A Research in a Private Health Institution." *European Journal of Managerial Research (EUJMR)*, Vol. 3 No. 4: 27-44.
- Tanyeri, M.; Firat, A. (2005). "Rekabet Değişkeni Olarak Dış Kaynak Kullanımı (Outsourcing)". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.7 S. 3: 268-279.
- Temel, E. (2016). "Dönüşümcü Liderlik ve Psikolojik Güçlendirme Arasındaki İlişkide Örgütsel Özdeşleşmenin Aracılık Rolü: Nazilli'deki Kamu Kurumlarında Bir Uygulama." (Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Wang, C.; Ahmed, P. (2004). "The Development and Validation of the Organizational Innovativeness Construct Using Confirmatory Factor Analysis." *European Journal of Innovation*, Vol. 7 No. 4: 303-313.
- Waruwu, H.; Asbari, M.; Purwanto, A.; Nugroho, Y. A.; Fikri, M. A. A.; Fauji, A.; ... ; Dewi, W. R. (2020). "The Role of Transformational Leadership, Organizational Learning and Structure on Innovation Capacity: Evidence from Indonesia Private Schools." *EduPsyCouns: Journal of Education, Psychology and Counseling*, Vol. 2 No. 1: 378-397.
- Woodman, R. W.; Sawyer, J. E.; Griffin, R. W. (1993). "Toward a Theory of Organizational Creativity." *Academy of Management Review*, Vol. 18 No. 2: 293-321.
- Yazıcıoğlu, Y. ve Erdoğan, S. (2004). *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Detay Yayıncılık
- Yıldırım, M. H.; Sunman, G.; Oruç, Ş. (2018). "Kobi'lerde Uygulanan İnovasyon Stratejilerinde Yöneticilerin Dönüşümcü Liderlik Özelliğinin Rolü." *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, C. 3 S. 7: 213-229.
- Yiğit, S. (2015). "İnovasyon Rekabet Gücü Elde Etmeyi Daha da Önemli Bunu Südürmeyi Sağlar." *Toprak İşveren Sendikası*, C. 108 S. :1-10.
- Zuñiga-Collazos, A. (2018). "Analysis of factors determining Colombia's tourist enterprise's organizational innovations." *Tourism and Hospitality Research*, Vol. 18 No. 2: 254-259.

Extended Summary

The Mediating Role of Organizational Learning in the Effect of Transformational Leadership on Organizational Innovation

In the current century, the constantly changing and developing dynamic environmental conditions push the people responsible for the management in the enterprises to seek a more effective management. To achieve a sustainable competitive advantage, it is necessary to capture the change and transformation in the market. This is the business; it will require employees to make continuous innovation by taking advantage of their knowledge, skills, and creative efforts, and to increase the benefit they will gain by maximizing the efficiency of their resources. In this context, there is a need for transformational leaders who will realize this transformation, motivate employees, and pave the way for organizational learning and innovation. Transformational leaders can identify the dynamics of the current situation and determine new strategies for businesses. In this way, organizations can adapt to changing and developing environmental conditions and even be the change itself. The effect of transformational leadership on innovation increases with mediator factors such as organizational learning. A high degree of organizational learning will trigger better organizational innovation. In this way, businesses that encounter a new competitor every day in globalizing markets or struggle with the difficulties in the current competitive environment can develop options and methods that will provide competitive advantage. In this context, businesses can be able to respond effectively to changes in the market by maximizing the efficiency of their resources.

Leaders have a great role in ensuring change and innovation in businesses. When evaluated in terms of innovation, the different thinking and farsightedness of transformational leaders contribute to employees in their innovation strategy development processes. Transformational leaders are focused on change. Leaders are expected to anticipate the change that businesses need, plan business transformation, and manage this transition. Necessary innovations must be realized to achieve this transformation. These innovations are expected to contribute to performance. The impact of transformational leadership on business performance and innovation has been studied in various academic studies. When the studies are examined, it is found that transformational leadership influences organizational innovation or organizational learning.

In this study, the relationship between transformational leadership and organizational innovation, and the mediating role of organizational learning on this relationship are examined. As a result of the correlation and regression analysis, a positive and significant relationship was found between transformational leadership and organizational innovation. This result shows that organizational innovation can be explained by transformational leadership. For the sample in which the research was conducted, the transformational leadership feature contributes positively to the organizational innovation feature of the enterprise. As a result of the analysis conducted to examine the relationships between transformational leadership and organizational learning, it was found that transformational leadership has a positive and significant effect on organizational learning. This result shows that transformational leadership characteristics contribute positively to the learning ability of organizations.

Another result of the research is the relationship between organizational learning and organizational innovation. The results showed that organizational learning activities have a positive and significant effect on organizational innovation. This result shows that organizational learning contributes positively to the innovation activities of organizations for the sample in which the research was conducted. In addition to these relationships determined among the variables of transformational leadership, organizational learning and organizational innovation, the mediating role of organizational learning in the relationship between transformational leadership and organizational innovation was also analyzed. The results obtained reveal that transformational leadership contributes directly and indirectly to organizational innovation. The indirect effect of transformational leadership on organizational innovation is greater than its direct effect. This shows that transformational leadership leads to more organizational innovation through variable organizational learning. In the context of these results, the support of organizational learning as well as transformational leadership characteristics of the members of the organization will reveal organizational innovation.

Considering these holistic relationships between variables, it is obvious that businesses need to focus on innovation and transformation individually and organizationally by transforming organizational learning into an organizational culture through transformational leaders to achieve a sustainable competitive power in their competitive environment. The role of managers with transformational leadership characteristics is great for the formation of this learning culture and its establishment in the business. For businesses to achieve their goals in these difficult conditions, they will need to have leaders who can take the business out of a narrow framework and set new goals and strategies, construct and maintain internal and external environmental transformation.

Innovation is an important factor for businesses to gain competitive advantage. Although the effect of transformational leadership and organizational learning on innovation was investigated in this study, it cannot be said that only these factors influence innovation. In addition, many factors have an impact on innovation. In addition, the

sample of the research is also an important constraint. It is thought that conducting more detailed studies to determine the factors that have an impact on the concept of innovation, expanding the sample in a sectoral or regional sense, and comparing it with the results of this and other studies in the literature, will contribute significantly to literature research.

19. Yüzyıl Temettuat Defterleri'ne Göre Üsküp/Koçana Kazası'nın Lorenz Eğrisi ve Gini Katsayısı ile Gelir Dağılımının Analizi¹

Gökay Karaduman²

Ahmet Tabakoğlu³

19. Yüzyıl Temettuat Defterleri'ne Göre Üsküp/Koçana Kazası'nın Lorenz Eğrisi ve Gini Katsayısı ile Gelir Dağılımının Analizi	Analysis of Income Distribution with Lorenz Curve and Gini Coefficient of Skopje / Kocana District According to the 19th Century Temettuat Books
Öz Bu çalışma, 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti Üsküp Eyaleti, Köstendil Sancağı, Koçana kazasının kent merkezi ve Koçana köylerindeki gelir dağılımı ve mesleki dağılıma ait bulguların değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Aynı zamanda çalışma, Koçana'da kent ve köylerdeki gelir dağılımındaki farklılaşmaların nicelendirilmesini de belirtmektedir. Bu çalışmada, temel kaynak olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan temettuat defterleri kullanılmıştır. Kullanılan veriler, 1844-45 yıllarında Koçana'daki 64 köy ve Koçana kent merkezinden toplanan 3249 hanenin servet ve vergi verileridir. Çalışmanın sonuçlarının analizinde, Lorenz eğrisi ve Gini katsayısı gibi iktisat teorisi metodolojisi ve araçları da kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlarda, Koçana'da orta düzeyde gelir eşitsizliğinin olduğu anlaşılmaktadır.	Abstract This study aims to evaluate the findings of the income distribution and occupational distribution in the Ottoman State, Skopje Province, the Köstendil Sanjak, the city center of the Koçana district, and the Koçana villages in the 19th century. The study also aims to quantify the variations in income distribution in urban and rural areas in Koçana. In this study, as the main source, the dividend books in the Prime Ministry Ottoman Archives were used. The data used are the asset and tax data of 3249 households collected from 64 villages of Koçana and Koçana city center in 1844-45. In the analysis of the results of the study, economic theory methodologies and tools such as the Lorenz curve and the Gini coefficient were also used. According to the results obtained from the study, it is understood that there is moderate income inequality in Koçana.
Anahtar Kelimeler: Gelir Dağılımı, Gini Katsayısı, Temettuat Defterleri, Koçana	Keywords: Income Distribution, Gini Coefficient, Temettuat Records, Kochani
JEL Kodları: N30, N90	JEL Codes: N30, N90

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamam ve analizleri içeren bölümleri iki yazar ile birlikte, yazarlara paylaşılarak oluşturulmuştur.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu çalışma Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu danışmanlığında Gökay Karaduman tarafından "Temettuat Defterleri çerçevesinde Koçana/Üsküp kazasının sosyal ve ekonomik yapısı" ismiyle tamamlanarak 01.07.2014 tarihinde savunulan yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

² Arş. Gör. Dr., Ardahan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, gokaykaraduman@ardahan.edu.tr

³ Prof. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İslam İktisadi ve Finans, ahmet.tabakoglu@izu.edu.tr

1. Giriş

Osmanlı Devleti'nde Padişah Abdülmecid döneminde, 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı olarak bilinen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ilan edildi. Mali alandaki yenilikler Tanzimat Fermanı'nın temelini teşkil etmekteydi. Tanzimat döneminde, yeni bir vergi düzeni oluşturmak ve vergilerin toplanmasında merkezileşme amaçlanmıştı (Tabakoğlu, 2016: 671). Tanzimat ile birlikte daha önce çeşitli oranlarda Tekâlif-i şer'iyeye adı altında toplanan vergiler yerine, zirai ürünlerden öşür, koyunlardan adet-i ağnam ve Gayrimüslimlerden cizye alınmak istenmiştir. Ayrıca birçok farklı türü olan Tekâlif-i örfiyye adı altındaki vergiler ise vergi-yi mahsusa adı altında birleştirilmiştir (Güran, 1989: 13). Bu yeni mali sistemde, ülkedeki kaynakların tespiti için halkın ödeme gücüne göre vergi tayinini yapmak üzere merkeze bağlı muhassıllıklar oluşturulmuştu. Muhassıllar, beraberindeki kâtipler ile sayımlara köylerden başlayarak, hane bazında emlak, arazi ve hayvanları, esnaf veya tüccarın ise bir yıllık ne kadar gelir ve ticareti olduğunu defterlere yazacaklardı (Kaynar, 1985: 237,245). Ancak 1840 yılında uygulanmaya başlanan bu sayımlarda, altyapı eksikliği, ulaşım zorlukları ve vergi vermeye alışık olmayanların çıkardığı zorluklar sebebiyle istenilen sonuç alınamamıştır (Çadırcı, 1991: 210). Vergi konusundaki haksız uygulamalar ve yolsuzluklar nedeniyle 1845 yılında ikinci bir sayım gerçekleştirilmişti. Daha önce merkezden gönderilen muhassıllar vasıtasıyla yapılan sayımlar için bu defa mahallelerdeki imam, muhtar, kocabaşı ve papazlar görevlendirilmişti (Kütükoğlu, 1995: 397). 1845 yılında yapılan bu sayımlar, temettuat sayımları, bu sayımların kaydedildiği defterler ise *temettuat defterleri* olarak bilinmektedir. Temettuat defterlerinde, kaydedilen hanelere ait mal varlığı, emlak, arazi, hayvanat, ürün vb. bilgiler bulunmaktadır. Haneler tek tek kaydedilmiştir. Temettuat Defterleri'nin tasnifi ve kataloglamasında dönemin idarî taksimatı esas alınmıştır. Defterler, alfabetik olarak eyaletlere ayrılmış ve her eyalet de kendi içinde alfabetik olarak kazalara ayrılmıştır. 1840-1845 tarihleri arasına ait toplam, 17.747 defter bulunmaktadır. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2010: 248). Bu bağlamda *temettuat defterleri*, Tanzimat dönemi mali reformlarının ve merkezileşme çabalarının bir ürünü olarak kabul edilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde hanelerin gelir düzeyleri, servetleri, geçim kaynakları gibi bilgileri içeren kayıtlar, 16. yüzyılda yapılan tahrirler ve 1844 yılı temettuat kayıtlarıdır. Bunun yanı sıra 17. yüzyıldan itibaren avarız vergisi mükellefi reayayı içeren ve itibari avarız hanesine göre tutulan mufassal ve icmal avarız defterleri bulunmaktadır. Ayrıca tereke defterleri de Osmanlı Devleti'ndeki hanelerin servet ve gelirleri hakkında bilgiler içermektedir. Bu defterlerdeki veriler, iktisadi analiz için ve günümüz iktisat teorisi açısından yeterli görülmektedir. Bu çalışmada, 19. yüzyılda Padişah Abdülmecid döneminde, Tanzimat'ın etkisiyle tutulan 1844-45 yıllarına ait temettuat kayıtlarından yararlanılarak Koçana hane halkları gelir dağılımı değerlendirilecektir.

19. yüzyılda Koçana, Üsküp eyaletinde Köstendil Sancağına bağlı bir kazadır. Halen Koçana, Kocani (Kochani) ismiyle var olan şehir, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer almaktadır. Koçana ekonomisi, geleneksel olarak elverişli iklim ve zengin alüvyal kökenli toprak sayesinde çiftçilik ve tarıma dayalıdır. Düzenli ve planlanmış sulama sistemi uygulanmaktadır. Koçana pirinci bir asırlık gelenek ve üstün kalitesi ile en tanınmış ve uluslararası ödül almış tarımsal üründür (Municipality of Kochani, 2014).

Koçana kazası defterleri, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BOA) Maliye Varidat Kalemî defterlerinden "ML. VRD. TMT." koduyla tasnif edilen defter serilerinin içerisinde yer almaktadır. Seriler 15286 ve 15354 kodları arasını kapsamaktadır. 1844 yılında, Koçana kazası

köylerinin tamamının ele alındığı bu çalışma, hanelerin emlak ve arazi detayları ve kişi adlarından daha çok, iktisadi açıdan anlamlı olan kullanılabilir gelir, gelir dağılımı, mesleki dağılım gibi kavramlara odaklanmaktadır. Koçana kazasına bağlı toplam 64 köy ve Koçana kent merkezi verileri dikkate alınmıştır. Bu yerleşim merkezlerinde, toplam 3259 hane olduğu ve bu hanelerin 403'ünün kentte, 2856'sının ise kırsal yerleşim bölgelerinde yaşadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Koçana kazasında tarımsal üretimin büyük bölümünün kırsal yerleşim bölgelerinde gerçekleştiği ve 19. yüzyıl itibariyle hâkim ekonomik faaliyetin ziraat olduğu anlaşılmaktadır.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki sosyal ve iktisadi yapıya ilişkin ayrıntılı verileri içeren temettuat defterlerinden yararlanılarak kitaplar, makaleler, yüksek lisans ve doktora tezleri yayınlanmıştır. Temettuat defterleri esas alınarak yapılan çalışmalar çeşitlilik göstermektedir. Bu çalışmalarda kullanılan verilerin işleme biçimi, kullanılan yöntemler ve çalışmadaki amaç, bu çeşitliliğin nedenleri arasında sayılabilir. Bu çeşitlilikten dolayı temettuat defterleri esas alınarak yapılan çalışmaları gruplayarak incelemek mümkündür.

Bu bağlamda, birinci gruptaki çalışmalar, temettuat defterlerini tanıtan çalışmalardır. Bu çalışmalarda, tarihsel olarak tahrirlerin oluşturulma aşaması ve koşulları hakkında genel bilgiler verilmektedir. İkinci gruptaki çalışmalar, temettuat defterlerinden yararlanılarak 19. yüzyılda ilgili şehir, kasaba ve köylerin sosyo-ekonomik yapısı hakkında bilgi veren çalışmalardır. Üçüncü grup çalışmalar ise disiplinlerarası çalışmalar olarak nitelendirilebilir. Bu gruptaki çalışmalarda, belgelerdeki veriler, ekonometrik, teorik veya istatistiksel araçlar kullanılarak bir hipotezin doğruluğunu veya yanlışlığını test edebilecek biçimde kullanılmaktadır.

Osmanlı İktisat tarihi çalışmalarında Temettuat defterlerine ilk olarak Tefik Güran tarafından yer verilmiştir. 1979 yılında "Filibe Sancağı Koyuntepe Nahiyesi'ne bağlı dokuz köyün karşılaştırmalı çalışması" bu alandaki ilk çalışmasıdır (Güran, 1979). Güran daha sonra, 1983 yılında "On dokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri" adlı çalışması ile temettuat defterlerinden yararlanarak çalışmalarını sürdürmüştür (Güran, 1983).

Temettuat defterlerini tanıtan birinci grup çalışmalar içerisinde, Mübahat Kütükoğlu ve Said Öztürk'ün çalışmaları öne çıkmaktadır. Kütükoğlu'nun "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri" adlı çalışması, temettuat defterlerinin tanıtıldığı ve örneklerin yer aldığı çalışmadır (Kütükoğlu, 1995). Said Öztürk'ün "Temettuat Tahrirleri" adlı çalışması ise Osmanlı Devlet'indeki temettuat tahrirlerinin yapılma nedenleri ve bu tahrirlerin uygulanma şekline dair bilgiler içermektedir (Öztürk, 2000). Birinci gruba dâhil edilebilecek diğer bir çalışma Ertan Gökmen'in "Saruhan Sancağı'nda Temettuat Tahrirleri" adlı makalesidir. Gökmen çalışmasında temettuat tahrirlerinin uygulama aşamasındaki ekonomik ve bürokratik süreci incelemiştir (Gökmen, 2008). Bunun yanı sıra, Nuri Adıyeye'nin "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri" ve İsmet Demir'in "Temettuat Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebebi" adlı çalışmalarında temettuat tahrirlerinin yapılma nedenleri ve tahrirlerin uygulama süreci ele alınmıştır (Adıyeye, 2000; Demir, 1999).

İkinci gruptaki çalışmalarda çeşitli şehir, kasaba ve köylerin sosyoekonomik yapıları ele alınmıştır. Bu grupta sayılabilecek çalışmalarda, ilgili yerleşim bölgesi hakkında genellikle meslek, servet, gelir, hane sayıları, arazi ve nüfus gibi veriler değerlendirilmiştir. Öztürk, "Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik" adlı çalışmasında temettuat defterlerindeki

verileri kullanarak Bilecik'in sosyoekonomik yapısı hakkında bilgiler vermiştir (Öztürk, 1996). Bunun yanı sıra Ahmet Akgündüz ve Said Öztürk'ün "Yozgat Temettuat Defterleri" (Akgündüz ve Öztürk, 2000), Gülfettin Çelik'in "Gebze: İki Dönemde bir Kent" (Çelik, 1999), İsmet Demir'in "Kayseri Temettuat Defteri" (Demir, 1998), Coşkun Çakır'ın "19. Yüzyılda Bir Anadolu Şehri Niksar Ekonomik ve Sosyal Yapı" (Çakır, 2001), Muhuttin Tuş'un "XIX. Yüzyılın ve Anadolu'nun Ortasında Akşehir" (Tuş, 2007), Mehmet Ali Gökaçtı'nın "Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre 1845 Yılında Selânik" (Gökaçtı, 1997) adlı çalışmaları temettuat defterlerindeki verilerinden yararlanılarak hazırlanan çalışmalar olarak bu alandaki yazını genişletmiş ve zenginleştirmiştir.

Temettuat defterleri kaynaklı çalışmaların üçüncü grubu ise iktisat tarihçilerinin son dönemlerde yapmış olduğu çalışmalarla öne çıkmaktadır. Bu çalışmalar, bölgesel analizin yanı sıra temettuat defterlerindeki verilerin, istatistiki ve matematiksel yöntemler kullanılarak işlendiği çalışmalardır. Özellikle Lorenz eğrisi ve Gini katsayısı yardımıyla bölgesel gelir dağılımına ilişkin analizleri içermektedir. Abdülkadir Atar'ın "Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre Tavşanlı Nahiyesinin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı çalışmasında gelir dağılımı üzerine değerlendirmeler bulunmaktadır (Atar, 2007). Bunun yanı sıra Saim Çağrı Kocakaplan'ın "Temettuat Defterleri Çerçevesinde Silistre Kazası'nın İktisadî Ve Sosyal Yapısı" adlı çalışmasında, Silistre Kazasının gelir dağılımı incelenmiştir (Kocakaplan, 2007). Ayrıca Derviş Tuğrul Koyuncu ve A. Mesud Küçükkalay'ın "Global Market Orientation of the Ottoman Agriculture Sector: An Interregional Comparison (1844)" adlı çalışmasında da temettuat defterleri çerçevesinde elde edilen bulgular Gini katsayısı ve standart sapma gibi istatistiksel yöntemler kullanılarak değerlendirilmiştir (Koyuncu ve Küçükkalay, 2016). Ayrıca, A. Mesud Küçükkalay ve Ayla Efe'nin "Osmanlı Zirai Sektörünün Ticarileşebilme İmkânı Üzerine Bir Deneme: 1844-45 Alpu Köyü Örneği" adlı çalışmasında Alpu köyünün Lorenz eğrisi çizilmiş ve Gini katsayısı hesaplanarak; hane bazında elde edilen serpilme diyagramları yardımıyla gelirin ve mülkiyetin dağılımı ortaya konulmuştur (Küçükkalay ve Efe, 2009). Ali Aslan'ın Üsküp Eyaleti'nin başka bir kazası olan Kumanova üzerine yaptığı çalışmasında da Kumanova nüfusunun gelir dağılımı incelenmiş, Lorenz Eğrisi kullanılarak Gini katsayıları hesaplanmıştır (Ali Aslan, 2019). Gelir dağılımının ele alınıp, Gini katsayılarının hesaplandığı bir başka çalışma, Ahmet Burçin Yereli, Altuğ Murat Gökaş ve Işıl Şirin Selçuk'un "Sorgun Kazası XIX. Yüzyıl Temettuat Defterleri Üzerinden Gelir Dağılımı ve Görelî Yoksulluk Üzerine Bir İnceleme" adlı çalışmasıdır (Yereli vd., 2015).

2. Koçana Kazasında Mesleki Dağılımlar

Klasik tımar sistemi içerisinde Osmanlı toprakları, ülke içindeki ihtiyacı karşılayacak biçimde tarım kapasitesine sahipti. Özellikle Makedonya, Bulgaristan ve Trakya önemli buğday üretim merkezleri olarak bilinmektedir. Bunun yanı sıra pirinç ve pamuk da bölgedeki önemli zirai ürünler olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet, arzı yüksek tutmak ve zirai ürünlerde fiyat istikrarı için ekili arazilerin boş kalmamasını istemekteydi. 17. yüzyılda Balkanlar'daki çiftlikler iç talebe yönelik üretim yaparken, 18. yüzyıl ile birlikte dış pazarlar da önem kazanmaya başlamıştı. Tanzimat döneminde, Osmanlı zirai ürünlerine yönelik dış talebin artması, zirai yapıda da değişmelere sebep olmuştu. Zirai üretimi arttırma, ürün çeşitlendirme, üreticinin desteklenmesi ve ziraatın modernleştirilmesi için bir zirai bürokrasi oluşturulmuştu (Tabakoğlu, 2009: 250,251)

Osmanlı Devlet'inde zirai ürünlerin uluslararası ticaretinin 19.yüzyılda başladığı bilinmektedir. Tanzimat ile birlikte merkezileşme hedefi, iktisadi alanda da hükümetin batı

modeline göre düzenlenmesi ve genişlemesini içermekteydi. 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı pazarları dışarıya açılmış ve iç pazarlar bir derece serbest bırakılmıştı. (İnalçık ve Quataert, 2004: 888). Bunun yanı sıra, ürünlerini ticari amaçla yetiştiren çiftçilerin sayısı 19. Yüzyıl sonlarında daha önce görülmemiş biçimde artmıştı (İnalçık ve Quataert, 2004: 961). Ayrıca *sanayi devriminden* sonra Osmanlı Devleti sanayi ülkelerine hammadde ihraç eden ülke konumuna gelmişti. 1820'lerden, 20. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan ticaretinin 10 kattan fazla arttığı bilinmektedir. 19. yüzyılda Osmanlı ihracatı önemli bir artış göstermişti ve bu artış büyük ölçüde zirai ürünler ile gerçekleştirilmişti (Tabakoğlu, 2009: 297).

Koçana kazasında, üretim yapısı ve mesleklerin birlikte ele alınması gerekmektedir. Gelir dağılımında farklılaşmayı etkileyen önemli faktörlerden biri hâkim ekonomik faaliyet ve bunlardan elde edilen gelirlerdir. Koçana kazasında bazı meslekler sadece birkaç hanenin gelir kaynağı iken bazıları, yaygın meslekler ya da yaygın üretim faaliyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; Koçana kazasında hanelerin % 55,6'sının gelir kaynağı zirai faaliyettir. Koçana kazasında, 19. yüzyıl itibariyle en yüksek gelir elde edilen ekonomik faaliyet de ziraattir. Kochani günümüzde de pirinç üretimi ile tanınmış bir bölgedir. Bu çalışmanın ana kaynağını oluşturan Koçana Temettuat defterlerinde de, pirinç ekiminin düzenli ve oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Pirincin yanı sıra Koçana kazasında, tütün üretimi de oldukça yaygındır. Koçana Temettuat defterlerindeki verilerden hareketle, tütün ve pirinçten, aynı birim alanda görece daha fazla ürün elde edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, diğer tarım ürünlerinin yanında, ekili olduğu arazinin büyüklüğü dikkate alınır, görece daha fazla gelir getirdiği ve daha verimli olduğu açıktır. Dolayısıyla pirinç ve tütünün özellikle 19. yüzyılda genişleyen serbest ticaret ortamında, iç ticarete konu olduğu ve ihracatının yapıldığı, bu bağlamda da bölgede üretilen kapitalist ürünler oldukları ifade edilebilir.

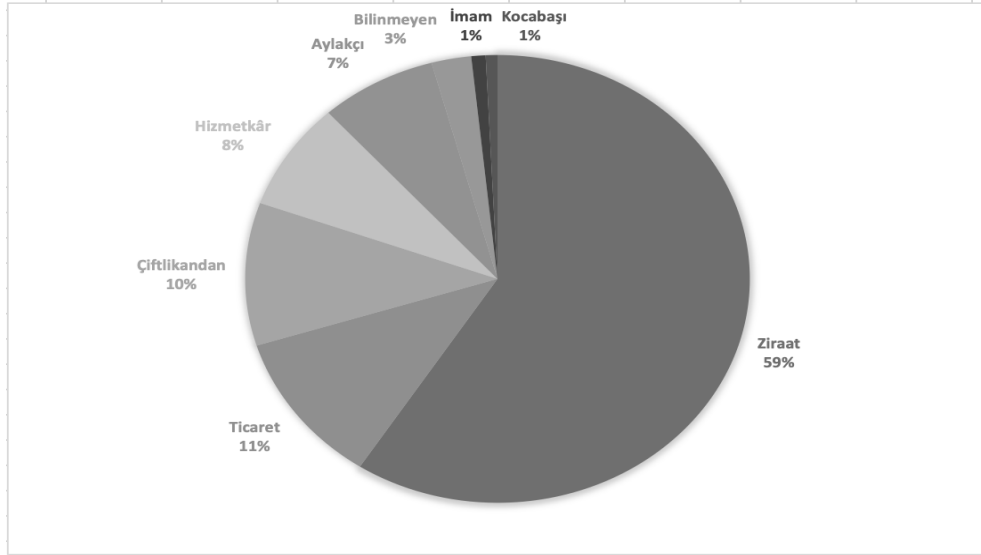
Kırsal ekonomilerin pazara dâhil olmasının ve bunun sonucunda ortaya çıkan üretim tarzının değişmesinin ön koşullarından biri, mesleki farklılaşmadır. Bu farklılaşma esas olarak piyasa mekanizmasıyla ortaya çıkmaktadır. Kırsal ekonomiler ağırlıklı olarak tarımsal bir üretim tarzında kalabilirler, ancak yine de tarımsal ürünler yoluyla pazara bağlanabilirler. Burada tarımsal ürünlerde mesleki bir farklılaşma olmaksızın ürün çeşitliliği açısından bir artış görülmektedir. Tarımsal ürünlerin artması, köylüler için bir fazlaya sahip olabilmek ve bunu piyasaya arz edebilmek için gereklidir. Zengin bir ürün çeşitliliğinin ortaya çıkması ise köylülerin buğday ve arpa gibi tahıllar yerine pazara daha pahalı ürünler sunarak karlarını artırma çabalarının bir sonucudur. Örneğin bazı yerleşim bölgelerinde buğday üretimindeki eksiklik, diğer ürünlerden elde edilen gelirle telafi edilmiş olmalıdır. Bu varsayım, bölgedeki bazı köylerin tütün ve pirinç gibi ürünleri üretiliyor olmasıyla doğrulanmaktadır.

Koçana kazasında % 9'luk kesim "çiftlikandan idüğü" şeklinde kaydedilmiş ve çiftlik sahibi ya da çiftlikte yaşayan haneler olduğu belirtilmiştir. Koçana nüfusunun %10'u "erbab-ı ticaret" ibaresi ile kayıt altına alınmıştır. Bu kişilerin bir kısmı sadece tüccarlık yaparken, büyük bir bölümünün ise hizmetkâr olarak geçimini sağladığı anlaşılmaktadır. Ticaret erbabının nüfusun % 7'sini oluşturan adî hizmetkârlardan kesin farkları olmamakla birlikte bir kısmına tahsis edilen merkeplerle, pazarda yanında çalıştığı kişi için ticaret yaptığı düşünülmektedir. Aynı zamanda Koçana kazası defterlerinde sıkça karşılaşılan mesleklerden biri de "Aylakçılardır". Koçana'daki nüfus içerisinde payları yaklaşık % 7 olan "Aylakçıyan" olarak kaydedilen ve genellikle geçici işlerde çalışan bu insanların gelirleri de çeşitlilik arz etmektedir. Pirinç ve tütün üretimi için yılın belirli zamanlarında çalışıldığından Aylakçıyan olarak kaydedilen bu

kişilerin pirinç ve tütün tarlalarında da çalıştıkları düşünülebilir. Dolayısıyla, “aylakçı” tabirinin günümüz işçi kavramına olan benzerliği tartışılabilir.

Koçana Kazası'nın meslekler açısından oldukça zengin bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin; Teranca köyünde bir hanenin Ramazan sahurculuğundan geliri bulunmaktadır. Bu kişinin Ramazan'da sahur vaktinde davul çaldığı düşünülmektedir. Yine Koçana kazası merkezinde bir kişinin pirinç bekçiliği yaptığı anlaşılmaktadır. Pirinç ekiminin yaygın olduğu Koçana'da, toplanan pirinçler için bir bekçinin bulunması, pirinç ekiminin yaygınlığını ve önemini göstermektedir. Yılanca köyünde bir hane için türbedar ibaresi yazılmıştır. Bu bağlamda, Yılanca'da bir türbenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Dikkat çekici diğer mesleklerden biri de mutafçılıktır. Mutaf, keçi kılından örülmüş çuvala verilen addır (Ötüken Türkçe Sözlük, 2007: 3477). Koçana kazasında küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin olduğu düşünülürse, defterde bulunan iki gayrimüslimin mutafçı olduğu ve keçi kılından çuval örme işiyle meşgul oldukları anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu döneminde 18. yüzyıl öncesinde yaygın olan bazı mesleklere rastlanılmıştır. Bunlardan biri doğancıdır. Doğancı, padişahın avcı kuşlarını yetiştiren, bunlara bakan ve av törenlerinde yardım eden görevlilere verilen addır (Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, “Doğancı”, Özcan, 1994: 487). Yine bazı hanelerde “sekban guruhundan idüğü” şeklinde kayıtlar mevcuttur. Sekbanlar ise yeniçeri ocağına mensup olup, sarayda padişahın av köpeklerini yetiştirip eğiten görevlilere verilen addır (Uzunçarşılı, 1988: 192). Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılda önemini kaybeden bu saray gruplarının Koçana kazası defterlerinde yer alması, bu kişilerin daha önceden bu gruplardan olduğunu ya da babaları veya dedelerinin doğancı ya da sekban olduğunu göstermektedir. Koçana kazası temettuat defterlerinde karşılaşılan bir diğer dikkat çekici meslek de sığırtmaçlıktır. Sığırtmaç kelimesi halen Türkiye'de Trakya Bölgesi'nde halk arasında kullanılan bir tabirdir. Sığırtmaç, küçükbaş ya da büyükbaş hayvanları otlatmaya götüren onlara çobanlık ve bekçilik yapan kişilere denmektedir. Ayrıca Yuneş köyünde 14 kişi madencilik yapmaktadır. Bu madencilerin kaydedilmesi, Koçana'da bir maden ocağının bulunduğunu göstermektedir. Koçana'da imam ve kocabaşların sayısı dini yapı açısından ipuçları taşımaktadır. Bu bağlamda, defterlerde 28 imam, 23 kocabaşı bulunmaktadır. Bu durum, Müslüman nüfusun görece daha fazla olmasının sonucudur. Her ne kadar her imam ya da kocabaşının görevli olduğu bir ibadethane bulunmasa dahi, bu sayılardan hareketle Koçana'da cami ya da mescitlerin, kilise ya da şapellere nazaran daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Koçana Kazası temettuat defterlerinde bazı meslekler ön plana çıkmaktadır. 20 ve daha fazla hanenin mesleği olarak kaydedilen meslekler, Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1: Koçana Kazası Mesleki Dağılımı

Kaynak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), ML.VRD.TMT.d, 15286-15354.

Defterlerde bazı hanelerde, meslek tanımlaması bulunmamaktadır. Bu kişiler, nüfusun yaklaşık %2'sini oluşturmakta olup meslek sütunu "bilinmeyen" olarak yazılmıştır. Koçana'daki mesleklerin dağılımı Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Koçana Kazası Mesleki Dağılımı

KOÇANA KAZASI			
Meslek	Kişi	Meslek	Kişi
Ziraat	1812	Amelmande	4
Ticaret	337	Papaz	3
Çiftlikandan	316	Siğirtmaç	3
Hizmetkâr	239	Kasap	3
Aylakçı	229	Sekban	3
Bilinmeyen	78	Boyacı	3
İmam	28	Dülger	3
Kocabaşı	23	Müezzin	2
Değirmenci	14	Muhtar	2
Madenci	14	Mutafçı	2
Nalbant	13	Alil	2
Terzi	13	Kâhya	2
Bakkal	9	Mektep Hocası	1
Berber	9	Oduncu	1
Semerci	9	Subaşı	1
Kahveci	7	Taşçı	1
Çoban	7	Sabuncu	1
Kıracı	6	İskeleci	1
Bekçi	6	Pirinç Bekçisi	1
Zaim	6	Sarraç	1
Hancı	6	Tüfekçi	1
Asker	5	Doğramacı	1
Kürekcü	5	Türbedar	1
Derbent	5	Hamamcı	1

Kaynak: BOA, ML.VRD.TMT.d, 15286-15354.

3. Koçana Kazasında Gelir Dağılımı

Türkiye İstatistik Kurumu, “Hane halkı Gelir ve Tüketim Harcamaları Anketi” ile gelir dağılımı konusunda istatistik üretmeye 1987 yılında başlamıştır. 1994 yılında bağımsız bir gelir dağılımı araştırması gerçekleştirilmiş ve 2002–2005 yılları arasında da gelir dağılımı istatistikleri hane halkı bütçe araştırmasından üretilmiştir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2006 yılından itibaren, Avrupa Birliğine uyum çerçevesinde, amacı gelir dağılımı yanında, yaşam koşulları, sosyal dışlanma ve görece gelir yoksulluğu gibi konularda veri üretmek olan, “panel anket” yönteminin kullanıldığı “Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması’nı (GYKA) uygulamaya başlamıştır. Ülke ekonomisini ve insanların yaşam seviyelerini belirleyebilmek, çeşitli sosyal sistemlerin sağlıklı bir şekilde değerlendirmesini yapabilmek için sadece ekonomik açıdan değil, sosyal açıdan da gelir dağılımı göstergelerine ihtiyaç duyulmaktadır. Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, ülkedeki gelir dağılımına, yoksulluğun düzeyi ve kompozisyonuna, yaşam koşullarına ve sosyal dışlanmaya yönelik bilgilerin derlenmesinde önemli bir kaynak olma niteliği taşımaktadır (TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu), “Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması”, 2019).

Kişisel gelir dağılımı, ülke ya da bir bölge gelirin hane halkı arasındaki dağılımı olup çeşitli yöntemlerle değerlendirilebilir. Bunlardan biri, hane halkının en düşük gelir düzeyinden en yüksek gelir düzeyine doğru sıralanması ve sonra hane halkı sayısının beş eşit sayıya bölünüp her grubun gelirden aldığı payı belirtmektir (Ertek, 2009: 396). Örneğin Türkiye’de 2012 yılında Yüzde 20’lik gruplarda, en yüksek gelire sahip son gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay %46,6 iken, en düşük gelire sahip ilk gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay %5,9’dur (TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2012). 2011 yılında Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre, kent nüfusu için Gini katsayısı 0,394, 2012 yılında ise 0,391’dir. Türkiye kırsalında ise bu katsayı 2011 yılı için 0,385 hesaplanmış iken 2012 yılında 0,377’dir. 2019 yılında ise en yüksek gelir grubunun toplam gelirden aldığı pay %46,3’tür. En düşük gelire sahip yüzde 20’lik grubun aldığı pay ise %6,2’dir. Gini katsayısı ise 0,395 olarak tahmin edilmiştir (TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2019).

Koçana kazasında gelir dağılımını ortaya koymak için de, Koçana kazasının tümü ve ayrıca Koçana kent merkezi ve Koçana köyleri ve Koçana Merkezi Müslim ve Gayrimüslim haneleri için ayrı ayrı gelir grupları türetilmiştir. Bu gelir gruplarının dağılımı Lorenz eğrisi ile gösterilmiş ve Gini katsayısı hesaplanmıştır.

Lorenz eğrisi belirli bir dönemde yaratılan reel gelirin yüzde olarak kişisel bölüşümünü inceleyen ve gösteren bir eğridir (Turanlı, 1987: 204). Eğri bir karenin köşegenini uç noktalarda keser. Karenin dikey kenarında gelirin birikimli payları, yatay kenarında ise nüfusun birikimli payları yüzde olarak gösterilir. Köşegen doğru, gelirin nüfus arasında eşit dağılımını (mutlak eşitlik) gösterir (TÜİK, “Tanım ve Kavramlar gelir dağılımı eşitsizlik ölçüleri”, 2011). Lorenz eğrisi, mutlak eşitlik doğrusuna ne kadar yakın olursa gelir dağılımında o kadar az, mutlak eşitlik doğrusundan ne kadar uzak olursa gelir dağılımında o kadar çok eşitsizlik vardır (Ertek, 2009: 396).

Koçana kazasında toplam gelire göre yüzde 20'lik grupların toplam gelirden aldığı paylar Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Koçana Kazasında Gelir Gruplarının (%20) Gelirden Aldığı Paylar

Yüzde 20'lik Fert Grupları	Toplam Gelire Göre Gelirden Aldığı Pay	Kullanılabilir Gelire göre Gelirden Aldığı Pay
İlk Yüzde 20	4.8	4.7
İkinci Yüzde 20	9.3	9.4
Üçüncü Yüzde 20	13.8	13.7
Dördüncü Yüzde 20	21.5	20.9
Son Yüzde 20	50.3	51.02

Kaynak: BOA, ML.VRD.TMT.d, 15286-15354.

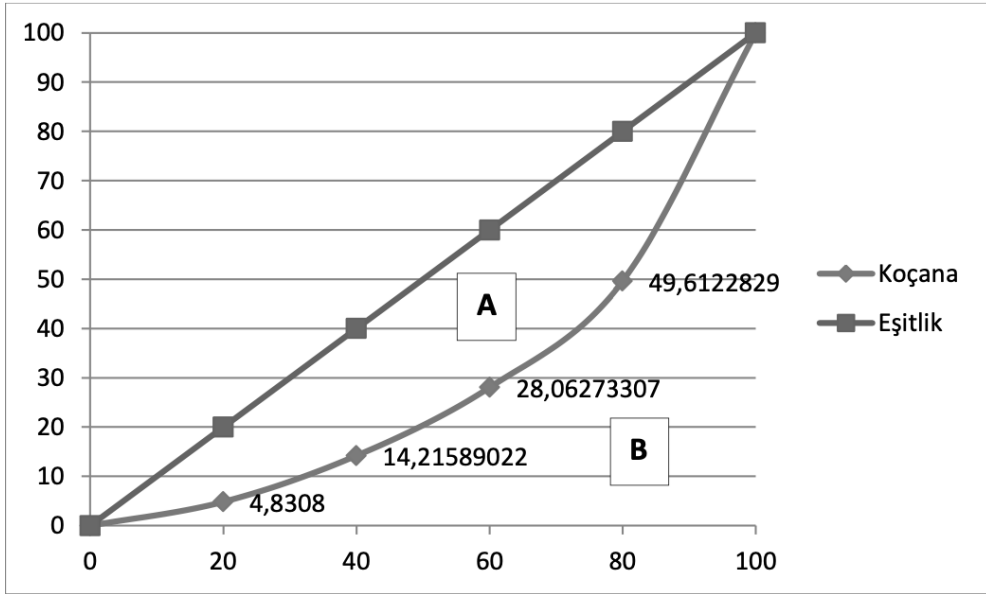
Koçana kazasında toplam gelire göre yüzde 20'lik gruplarda, en yüksek gelire sahip son gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay %50,3 iken, en düşük gelire sahip ilk gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay %4,8'dir. Dolayısıyla, en yüksek gelire sahip son yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay, en düşük gelire sahip ilk yüzde 20'lik gruba göre 10 kat daha fazladır. İkinci, üçüncü ve dördüncü en yüksek gelire sahip gruplar sırasıyla toplam gelirin %9,3, %13,8, ve %21,5'ini almaktadırlar.

Aynı değerlendirme kullanılabilir gelir dikkate alınarak da yapılabilir. Vergilerden arındırılmış gelirleri içerdiğinden, sonuçlarının iktisadi yorum için önemli olduğu düşünülmektedir. Çünkü vergilerin, gelir dağılımında adaleti saptırıp saptırmadığı tespit edilebilir. Toplam gelire kıyasla, kullanılabilir gelirin kullanılması ayrıca gelir elde edemeyip vergi veren hanelerin hesaplamadan çıkarılmasını sağlamaktadır. Kullanılabilir gelire göre yüzde 20'lik gruplarda, en yüksek gelire sahip son gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay %51,02 iken, en düşük gelire sahip ilk gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay %4,7'dir. İkinci, üçüncü ve dördüncü en yüksek gelire sahip gruplar sırasıyla toplam gelirin %9,4, %13,7, ve %20,9'unu almaktadırlar. Bu sonuca göre, Koçana kazasının tamamı için kullanılabilir gelir dikkate alındığında en zengin yüzde 20'lik grubun gelirden aldığı payın daha fazla olduğu ve vergilerin gelir dağılımını etkilediği anlaşılmaktadır. Koçana kazası için temettuat defterinde yer alan vergiler hesaplanarak, hane halklarının hem toplam gelir hem de kullanılabilir gelirleri için ayrı Lorenz eğrileri oluşturulmuştur. Koçana kazasının gelir dağılımını gösteren Lorenz eğrileri Şekil 2 ve Şekil 3'te gösterilmiştir. Lorenz eğrisinden hareketle Gini katsayısı belirtilebilir.⁴

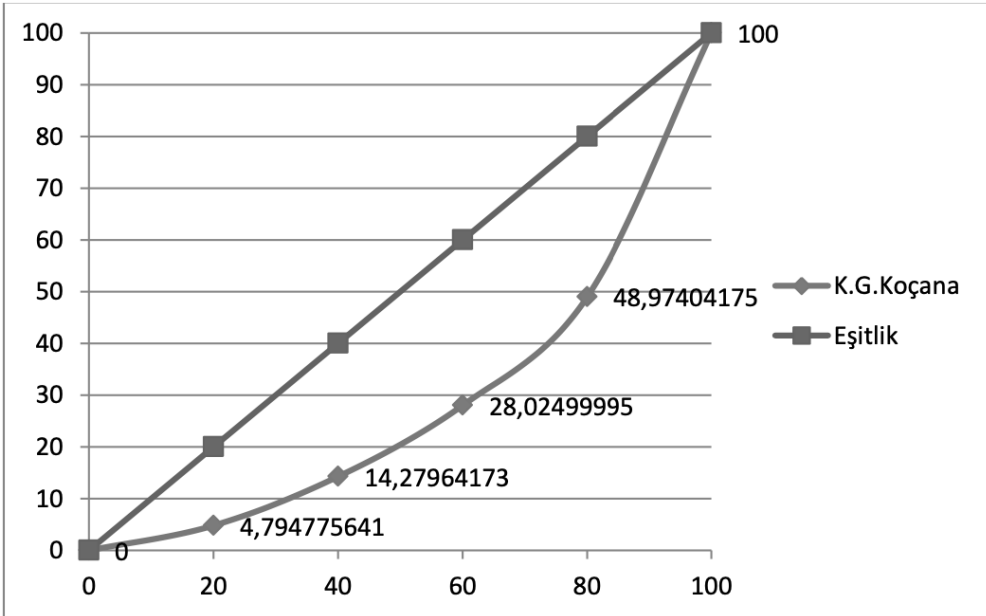
⁴ Kişisel gelir dağılımını ölçmek için, yaygın olarak kullanılan dağılım ölçüsü Gini katsayısıdır. *Gini Katsayısı*,

$G = \frac{1}{N^2} \sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N |Y_i - Y_j| f(Y_i) f(Y_j)$ formülasyona göre hesaplanmaktadır. Formülde Y_i : i grubun toplam geliri; Y_j : j grubun toplam geliri; $f(Y_i)$: i grubun gelir çokluğu; $f(Y_j)$: j grubun gelir çokluğu; N: Birim sayısı ve \bar{Y} : Gelirlerin aritmetik ortalamasını ifade etmektedir. Ayrıca Lorenz eğrisinden hareketle Gini katsayısı $G = \frac{A}{A+B}$ formülü ile ifade edilebilir. A alanı A+B alanına göre ne kadar küçük ise gelir dağılımındaki eşitsizlik o kadar az, ne kadar büyük ise gelir dağılımındaki eşitsizlik o kadar fazladır.

Şekil 2: Toplam Gelire göre Koçana Kazası Lorenz Eğrisi

Şekil 3: Kullanılabilir Gelire göre Koçana Kazası Lorenz Eğrisi

Gini Katsayısı 0 ile 1 arasında değerler alır. Sıfır, tam eşitliği (herkesin aynı gelire sahip olduğu) 1 ise tam eşitsizliği (1 kişinin bütün geliri aldığı ve diğer hanelerin gelirden hiç pay almadıkları) ifade etmektedir. Gerçek hayatta, Gini Katsayısı bu iki uç değer arasında bir yerde olup, sıfıra yaklaştıkça gelir dağılımındaki eşitsizliğin azaldığı, 1'e yaklaştıkça arttığı

söylenbilir. Lorenz eğrisi grafiğinde ise Lorenz eğrisi mutlak eşitlik doğrusuna ne kadar yakınlaşırsa gelir dağılımındaki eşitsizliğin azaldığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Lorenz eğrisi mutlak eşitlik doğrusundan ne kadar uzaklaşırsa gelir dağılımındaki adaletsizliğin arttığı söylenbilir (Ertek, 2009: 399).

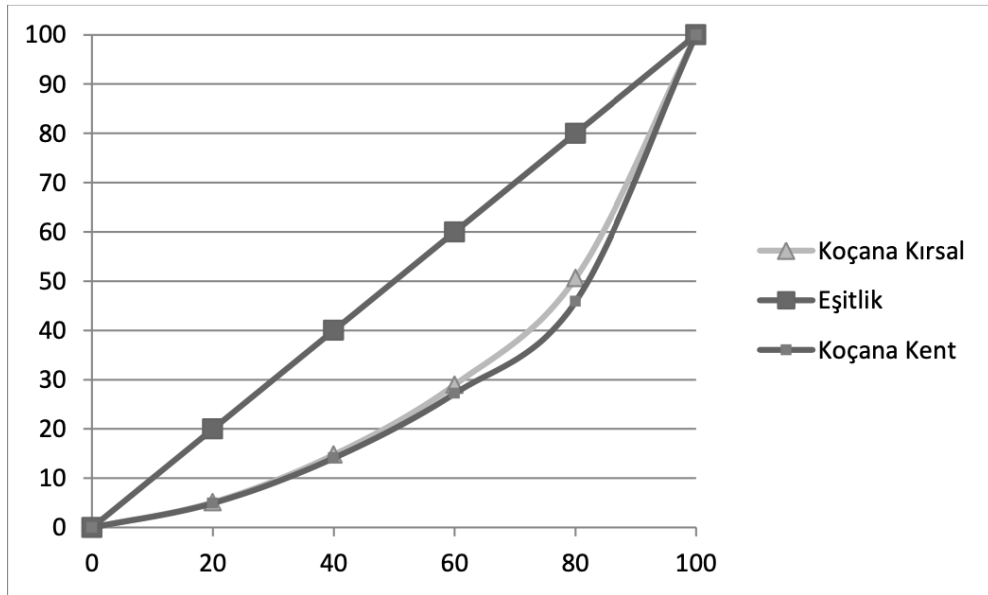
Genellikle Gini Katsayısının 0,5 veya daha fazla olması gelir dağılımında önemli derecede eşitsizliği, 0,40 ile 0,5 arasında olması orta düzeyde eşitsizliği, 0,40'dan az olması ise eşitsizliğin az olduğunu ifade eder. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Türkiye'de toplam nüfus için yapılan gelir dağılımı araştırmalarından, 1963 yılına ait hesaplamada, Gini katsayısı 0,55 olarak ortaya çıkmıştır. 1973'te 0,51 olan Gini katsayısı 1986'da 0,46, 1994'te ise 0,44 olarak hesaplanmıştır (Yükseler, 2003: 3).

Osmanlı Devleti Üsküp Eyaleti'ndeki Koçana kazası için toplam gelire göre Gini katsayısı 0,449 olarak hesaplanmıştır. Bu oran kullanılabilir gelir için ise 0,452'dir. Bu katsayı Koçana kazasında orta düzeyde bir gelir eşitsizliği olduğunu göstermektedir.

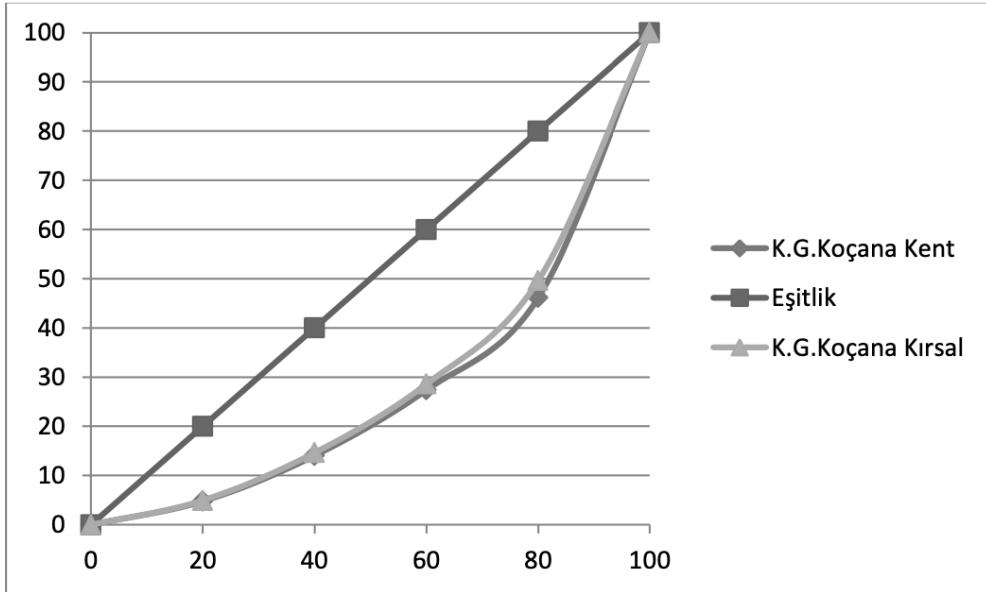
4. Koçana Kazası Kent Merkezi ve Kırsal Yerleşim Bölgelerinin Gelir Dağılımı Açısından Karşılaştırılması

Koçana kazası kent ve kırsalı için Lorenz eğrileri ve Gini katsayıları karşılaştırma yapabilmek için ayrı olarak ele alınmıştır. Böylelikle Koçana kent nüfusu ile köylerde yaşayan nüfus arasında gelir dağılımı açısından mukayeseli bir analiz yapılabilir. Şekil 4 ve Şekil 5'teki Lorenz eğrilerine bakıldığında Koçana kırsalını temsil eden eğrinin mutlak eşitlik doğrusuna daha yakın olduğu görülmektedir. Lorenz eğrilerinden hareketle, hem toplam gelir hem de kullanılabilir gelire göre Koçana kırsalında, kente göre daha adaletli bir gelir dağılımının olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, tarım ekonomisinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Şekil 4: Toplam Gelire Göre Koçana Kazası Kent ve Kırsal Kesim Lorenz Eğrisi

Şekil 5: Kullanılabilir Gelire Göre Koçana Kazası Kent ve Kırsal Kesim Lorenz Eğrisi

Koçana kazası kent merkezi ve kırsal yerleşim bölgelerindeki gelir gruplarının toplam gelirden aldığı paylar Tablo 3'te gösterilmiştir. Koçana kazası kent nüfusu için oluşturulan yüzde 20'lik gruplarda, en düşük gelir düzeyine sahip yüzde 20'lik grup toplam gelire göre, gelirin %4,9'unu almaktadır. Buna karşın en yüksek gelire sahip son yüzde 20'lik grubun, gelirin %54,14'ünü aldığı görülmektedir. Dolayısıyla en yüksek gelire sahip son yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay, en düşük gelire sahip ilk yüzde 20'lik gruba göre 11 kat daha fazladır. İkinci, üçüncü ve dördüncü en yüksek gelire sahip gruplar ise sırasıyla toplam gelirin %9,1, %13,1, ve %18,6'sını almaktadırlar. Bu değerlendirme kullanılabilir gelir için yapılırsa, en düşük gelir grubunun payı % 4,7 olur iken, en yüksek gelire sahip yüzde 20'lik grubun payı % 53,8 olarak ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3: Koçana Kazası Kent Merkezi ve Kırsalı Gelir Gruplarının (%20) Gelirden Aldığı Paylar

Yüzde 20'lik Fert Grupları	Kent		Kırsal	
	Toplam Gelire Göre Gelirden Aldığı Pay	Kullanılabilir Gelire Göre Gelirden Aldığı Pay	Toplam Gelire Göre Gelirden Aldığı Pay	Kullanılabilir Gelire Göre Gelirden Aldığı Pay
İlk Yüzde 20	4.92	4.78	5.10	4.95
İkinci Yüzde 20	9.16	9.26	9.67	9.69
Üçüncü Yüzde 20	13.10	13.35	14.17	13.93
Dördüncü Yüzde 20	18.65	18.76	21.67	21.05
Son Yüzde 20	54.14	53.84	49.37	50.36

Kaynak: BOA, ML.VRD.TMT.d, 15286-15354.

Koçana kazası kırsal yerleşim bölgelerinde ise gelir dağılımının daha adaletli olduğu anlaşılmaktadır. Toplam gelire göre, en düşük gelir grubu, toplam gelirden %5,1 oranında pay almaktadır. Bunun yanında en yüksek yüzde 20'lik gelir grubunun payı ise %49,3'tür. İkinci, üçüncü ve dördüncü en yüksek gelire sahip gruplar sırasıyla toplam gelirin %9,6, %14,1, ve

%21,6'sını almaktadırlar. Bu bulgular, Koçana kazası köylerinde, kente göre daha adaletli bir gelir dağılımı olduğunu gösteren Lorenz eğrilerindeki sonucu desteklemektedir.

Kullanılabilir gelir dikkate alındığında ise en düşük gelir grubunun payı %5,1'den % 4,9'a düşerken en yüksek yüzde 20'lik gelir grubunun toplam gelirden aldığı pay ise %49,3'ten %50,3'e çıkmıştır. Kent ve kırsal için hesaplamada kullanılabilir gelirler dikkate alındığında da Koçana kazası kırsal yerleşim bölgelerinin daha adil bir gelir dağılımına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Koçana kazası kent merkezi ve köylerinde gelir dağılımındaki farklılaşmayı değerlendirmek için elde edilen bulgularda ortaya çıkan sonuçların başka bir hesaplamayla ifade şekli de Gini katsayısıdır. Koçana kent merkezi ve kırsal yerleşim bölgeleri için hesaplanan Gini katsayıları Tablo 4'te gösterilmiştir. Koçana kırsal yerleşim bölgeleri için toplam gelire göre hesaplanan Gini Katsayısı 0,43 olarak hesaplanmıştır. Bu oran hem Koçana merkezi hem de Koçana'nın toplam nüfusu için hesaplanan Gini katsayılarına göre, kırsal yerleşim bölgelerinde, daha adil bir gelir dağılımını göstermektedir. Yine kullanılabilir gelir dikkate alındığında 0,44 olarak hesaplanan Gini katsayısı, orta düzeyde bir gelir dağılımı eşitsizliğini ifade etmektedir. Koçana kent merkezi nüfusunda ise Gini katsayısı toplam gelire göre 0,48, kullanılabilir gelire göre ise 0,47'dir. Kent ve kırsal için hesaplanan Gini katsayıları Şekil 4 ve Şekil 5'te Lorenz eğrisi ile ortaya çıkan sonuçlarla örtüşmektedir.

Tablo 4: Koçana Kenti ve Köylerin Gini Katsayıları

	Koçana Kent Merkezi	Koçana Kırsalı
Kullanılabilir Gelire Göre	0.47	0.44
Toplam Gelire Göre	0.48	0.43

Kaynak: BOA, ML.VRD.TMT.d, 15286-15354.

Koçana kazasında, kent merkezindeki haneler dikkate alındığında hane başına ortalama arazi miktarı 4,5 dönümdür. Koçana'nın kırsal yerleşim bölgelerinde ise hane başına ortalama arazi miktarı 13,6 dönümdür. Kent merkezinde zirai faaliyetten gelir elde eden hanelerin oranı yaklaşık %29 iken, Koçana kazası köylerinde bu oran yaklaşık %55'tir. Koçana kazası kent merkezi ve köylerde, gelir dağılımında oluşan farklılaşmanın en önemli sebebi, tarım ekonomisinin varlığı olarak kabul edilebilir. Ayrıca kırsal bölgelerdeki, verimin görece yüksek olduğu tütün ve pirinç üretiminin yaygınlığı daha yüksek gelir seviyelerine sebep olmaktadır.

Köylerde yaşayan halkın gelirinin büyük bir bölümü tarımsal üretimden kaynaklı iken, kentlerde temel ekonomik faaliyet ticaret gibi tarım dışı alanları kapsamaktadır. Kentleşmenin yaygınlaşmadığı, sanayileşmemiş toplumlarda tarım ağırlıklı ekonomi söz konusudur. Simon Kuznets, ekonomik gelişme sürecinin doğal bir sonucu olarak, başlangıç aşamasında gelir dağılımında eşitsizlik görülürken, belirli bir eşikten sonra bu eşitsizliğin giderek azaldığını ileri sürmektedir. Kuznets'e göre, tarım sektöründeki bireylerin gelirleri görece daha düşüktür fakat gelir daha eşit bir dağılım göstermektedir. Kentleşme ya da sanayileşmeye geçiş, bireylerin gelirini artırırken gelir eşitsizliği de artmaktadır (Kuznets, 1955). Bu durum, Koçana köylerinde, gelir dağılımının kent merkezine göre daha eşit olmasını açıklamaktadır.

5. Koçana Kazası Merkezi Müslim ve Gayrimüslimlerin Gelir Dağılımı Açısından Karşılaştırılması

Koçana kazasına ait temettuat defter serilerinde Koçana merkezi Müslim ve Gayrimüslim haneler ayrı olarak kaydedilmiştir. Bu çerçevede dini ayrımı içeren bir iktisadi analiz yapmak mümkündür. Bu iki gruba ait Gelir dağılımına ulaşmak için yüzde 20'lik gelir grupları

oluşturulmuş ve Lorenz eğrisi elde edilmiştir. Ayrıca Gini katsayısı hesaplanmıştır. Koçana merkezi Müslim ve Gayrimüslimleri için kullanılabilir gelire göre yüzde 20'lik gelir grupları oluşturulmuştur. Oluşturulan yüzde 20'lik gruplar Tablo 5'te gösterilmiştir.

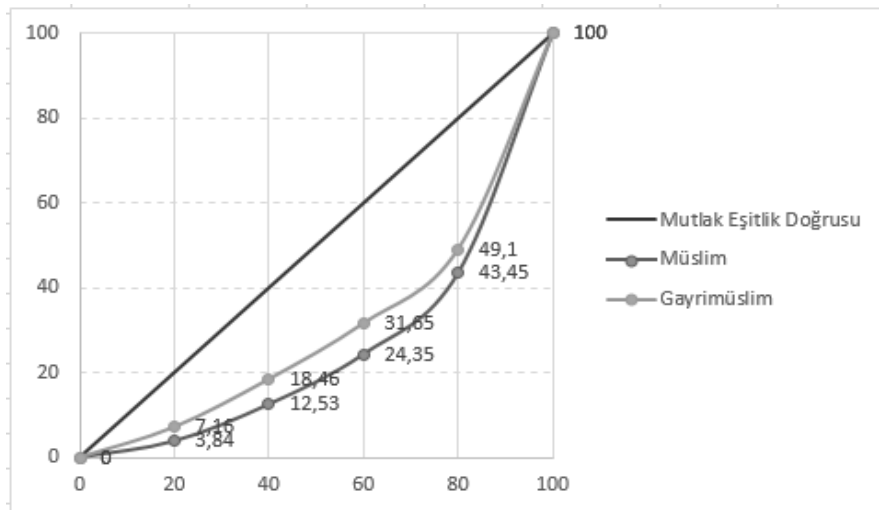
Tablo 5: Koçana Kazası Kent Merkezi Müslim ve Gayrimüslim Gelir Gruplarının (%20) Gelirden Aldığı Paylar

Yüzde 20'lik Fert Grupları	Koçana Merkezi Müslimlerin Gelirden Aldıkları Pay	Koçana Merkezi Gayrimüslimlerin Gelirden Aldığı Pay
İlk Yüzde 20	3.84	7.16
İkinci Yüzde 20	8.69	11.30
Üçüncü Yüzde 20	11.82	13.19
Dördüncü Yüzde 20	19.10	17.45
Son Yüzde 20	56.52	50.87

Kaynak: BOA, ML.VRD.TMT.d, 15286-15354.

Koçana kazası merkezindeki Müslimlerin, en düşük gelir düzeyine sahip yüzde 20'lik grubu, toplam gelirin %3,84'ünü almaktadır. Buna karşın yüksek gelire sahip son yüzde 20'lik grubun, gelirin 56,52'sini aldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla en yüksek gelirli son yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay, en düşük gelire sahip ilk yüzde 20'lik gruba göre yaklaşık 15 kat daha fazladır. İkinci, üçüncü ve dördüncü en yüksek gelire sahip gruplar ise sırasıyla toplam gelirin % 8,69, % 11,82 ve % 19,10'unu almaktadırlar. Gayrimüslim halkın en düşük gelir düzeyine sahip yüzde 20'lik grubu, toplam gelirin %7,16'sını almaktadır. En yüksek yüzde 20'lik gelir grubunun toplam gelirden aldığı pay ise %50,87'dir. En yüksek gelirli son yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay, en düşük gelire sahip ilk yüzde 20'lik gruba göre yaklaşık 7 kat daha fazladır. Diğer gelir grupları ise sırasıyla toplam gelirden %11,30, %13,19 ve %17,45 oranında pay almaktadır. Oluşturulan gelir gruplarına göre çizilen Müslim ve Gayrimüslimler için Lorenz eğrileri Şekil 6'da görülmektedir.

Şekil 6: Kullanılabilir Gelire Göre Koçana Kazası Merkezinde Müslim ve Gayrimüslimlerin Lorenz Eğrileri

Elde edilen sonuçlara göre, Gayrimüslimler için oluşturulan Lorenz eğrisi, mutlak eşitlik doğrusuna daha yakındır. Dolayısıyla, Koçana kazası merkezinde gayrimüslim hanelerin, Müslüman hanelere göre daha adaletli bir gelir dağılımına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Gayrimüslim hanelerde en düşük gelir düzeyine sahip yüzde 20'lik grubun gelirden aldığı pay, Müslüman hanelerinkinden daha yüksek bir orana sahiptir. Dolayısıyla yoksulluğun da görece daha az olduğu sonucuna varılabilir. Koçana kent merkezinde Müslim ve Gayrimüslimler için ayrı Gini katsayıları hesaplanmıştır. Müslimler için hesaplanan Gini katsayısı 0,463'tür. Gayrimüslimler için Gini katsayısı ise 0,372'dir. Elde edilen Gini katsayılarındaki sonuçlar da gelir dağılımına ait bulguları desteklemektedir. Gayrimüslim hanelerin ortalama geliri 363,64 kuruş iken, müslim hanelerin ortalama geliri ise 306,25 kuruştur. Gayrimüslim haneler içerisinde bir hane, ortalamanın çok üzerinde gelire sahiptir. Bu hanenin geçim kaynağı ise ziraat olarak kaydedilmiştir. Ayrıca dükkân kiralalarına ait kayıtlardan, bu hanenin sahip olduğu dükkânlardan kira geliri elde ettiği anlaşılmaktadır. İlgili hanenin kullanılabilir geliri 7451 kuruştur. Bu hanenin geliri, gelir dağılımının standart sapmasını da etkilemektedir. Müslim haneler için toplam gelir dağılımının standart sapması 359,3'tür. Gayrimüslim hanelerin için ise 675,4'tür. Kullanılabilir gelir için aynı oranlar sırasıyla 328,03 ve 653,1 olarak görünmektedir. 7451 kuruş kullanılabilir gelire sahip hane hesaplama dışı bırakıldığında ise Gayrimüslimler için hesaplanan standart sapma değeri, 322,3 olmaktadır. Verilerden hareketle elde edilen bulgulardan, Gayrimüslim hanelerin görece daha yüksek ortalama gelir seviyesi ile daha adaletli bir gelir dağılımına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Koçana merkezindeki Müslüman hanelerde 1000 kuruşun üzerinde kullanılabilir gelire sahip hanelerin oranı %6 iken, Gayrimüslim haneler içerisinde bu oran %3'tür. Ayrıca kullanılabilir gelire göre, Müslüman hanelerde 200 kuruşun altında geliri olan hanelerin oranı %57 iken, Gayrimüslim hanelerde bu oran %28'dir. Bu sonuçlar, Müslüman nüfusun içerisinde görece aşırı zengin ya da aşırı yoksul hanelerin yoğunluğunun daha fazla olduğunu göstermektedir. Hesaplanan Gini katsayısı ve Lorenz eğrileri de bu durumu destekler niteliktedir.

6. Sonuç

İktisat tarihçileri; ekonometri, istatistik veya matematik yardımıyla, servet ve gelir dağılımları konularında çeşitli çalışmalar yapmaktadırlar. Fakat bu çalışmaların tarihsel açıdan nicelendirilmesi birincil kaynak yetersizliğinden ya da veri yetersizliğinden dolayı kısıtlıdır ve ulaşılamaz karmaşık analizleri beraberinde getirmektedir. Bu çerçevede gelişmiş bir tarihsel çözümleme; tarihçilerin, iktisat tarihçilerinin ve sosyal tarihçilerin çalışma alanını çeşitlendirmektedir. Çünkü tarihteki iktisadi olayların, incelendiği dönemin değer yargılarından, sosyal durumundan ve iktisadi farklılıklarından bağımsız bir biçimde ele alınması mümkün değildir. Temettuat defterleri de bu bağlamda iktisat tarihçileri için önemli bir defter serisi niteliğindedir. Türkiye'de toplumsal açıdan 19. yüzyıla ait bu tip bir çalışma, Osmanlı Devleti ekseninde gerçekleştirilmek durumundadır.

Bu çalışmada, günümüzde Türkiye İstatistik kurumunun gelir dağılımı çerçevesinde hazırlanmış olduğu istatistiki verilerin, tarihsel yaklaşım ile Osmanlı Devlet'inde Koçana bölgesi özelinde bir benzeri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, Koçana kazasında gelir dağılımının günümüze kıyasla daha adaletsiz olduğu dikkat çekmektedir. Ancak gelir grupları farklılaştığında elde edilen sonuçlar da farklılık arz etmektedir. Koçana kazası kırsal yerleşim bölgelerinde Gini katsayısı son on yılda Türkiye için hesaplanan değere daha

yakındır. Ayrıca Koçana Kazası merkezindeki Gayrimüslim hanelerin Gini katsayısı ise gelir dağılımının farklı dini gruplarda farklı şekilde ortaya çıktığını göstermektedir. Üstelik bu gelir grubu için hesaplanan Gini katsayısı günümüzde oluşan değerlerden daha düşüktür. Dolayısıyla Gayrimüslim haneler için gelir dağılımının, hem Koçana geneli hem de günümüz Türkiye'sindeki gelir dağılımından daha adaletli olduğu anlaşılmaktadır.

Koçana Kazası için Gini katsayısı (toplam gelire göre) 0,449 olarak hesaplanmıştır. Temettuat Defterlerinden yararlanılarak yapılan bazı çalışmalarda Gini katsayısı, bölgesel farklılıklar olmasına rağmen Koçana Kazasındaki Gini katsayısı ile benzerlik göstermektedir. Gini katsayısı; Tavşanlı nahiyesinde 0,452 (Atar, 2007), Alpu Köyünde 0,46 (Küçükcalay ve Efe, 2009), Sorgun Kazasında 0,403'tür (Yereli vd., 2015). Osmanlı Devleti Üsküp Eyaleti'nin diğer bir kazası Kumanova için hesaplanan Gini katsayısı ise 0,449'dur (Ali Aslan, 2019) ve Koçana Kazası için hesaplanan Gini katsayısı ile aynı değere sahiptir. Arazi verimliliği ve ürün çeşitliliğindeki farklılık, Osmanlı coğrafyasında gelir dağılımındaki farklılaşmayı da etkilemektedir. Bu farklılığı oluşturan temel sebeplerden biri iklim farklılıklarıdır. İklim farklılıkları iç ve kıyı bölgelerin gelir dağılımını etkilemektedir. İç bölgelerde daha eşit bir gelir dağılımı görülürken, ticaret merkezlerinin bulunduğu kıyı bölgelerde, gelir dağılımında eşitlik azalmaktadır. Bunun yanı sıra, Osmanlı'nın İzmir ve Selanik gibi ticaret merkezlerinin kırsal kesimlerinin, ülkenin daha iç bölgelerindeki kırsal kesimlere göre pazara eklenmede önde olduğu görülmektedir (Koyuncu ve Küçükcalay, 2016: 197). İklim farklılığının oluşturduğu koşullar, Koçana kazasında pirinç üretiminin yaygınlığını, bunun yanı sıra Balkanlar ve Anadolu'da oluşan farklı Gini katsayılarını doğrulamaktadır.

Koçana Kazasında pirinç ve tütün üretiminin gelir dağılımındaki farklılaşmanın temel sebebi olduğu söylenebilir. Görece verimli bu zirai ürünleri üreten hanelerin daha yüksek gelir seviyelerine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki zirai ürünlerin serbest ticaretinin arttığı 19. yüzyılda, bu iki ürünün yaygınlaştığı ve gelir seviyelerini dolayısıyla gelir dağılımını etkilediği düşünülmektedir. Sonuç olarak, Koçana kazasının gelir dağılımı, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgeleri ile benzerlik göstermektedir. Sanayileşmemiş, tarım ağırlıklı bölgelerde bireylerin gelirleri görece daha düşüktür fakat gelir daha eşit bir dağılım göstermektedir (Kuznets, 1955). Bu bağlamda, 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde ekonominin temel geçim kaynağının tarım olmasının doğrudan bir etkisi vardır. Bu durum sanayileşme öncesi ekonomik yapılar ile benzerlik göstermektedir.

Temettuat defterlerinden yararlanılarak oluşturulan bölgesel çalışmalarının tek bir araştırmada bir araya getirilmesi, 19. yüzyıl Tanzimat dönemi Osmanlı Devleti'nin genel mali ve iktisadi görünümünün ortaya çıkmasına yardımcı olacaktır. Bunun yanı sıra, iktisat tarihi çerçevesinde, gelir dağılımı üzerinde yoğunlaşacak çalışmalar, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yoksulluk ve gelirin dağılımı eşitsizliği konularında genel bir analizi mümkün kılacaktır.

Kaynakça

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15286
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15287
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15288
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15289
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15290
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15291
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15292
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15293
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15294
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15295
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15297
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15298
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15299
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15300
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15301
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15302
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15303
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15304
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15305
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15306
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15307
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15308
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15309
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15310
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15311
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15312
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15313
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15314
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15315
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15316
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15317
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15318
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15319
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15320
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15321
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15322
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15323
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15324
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15325
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15326
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15327
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15328
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15329

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15330
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15331
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15332
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15333
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15334
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15335
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15336
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15337
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15338
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15339
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15340
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15341
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15342
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15343
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15344
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15345
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15346
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15347
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15348
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15349
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15350
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15351
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15352
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15353
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d. 15354

Adıyeke, Nuri, "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", OTAM, sayı 11, 769-823, Ankara 2000.

Akgündüz, Ahmet. (2000), Öztürk, Said. Yozgat Temettuat Defterleri, Yimpaş Holding, İstanbul.

Aslan, Ali. (2019), "Temettuat Defterlerine Göre Osmanlı Kumanovası'nda Sosyo-Ekonomik Yapı (1844/1845)", Düşünce ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 1, Aralık,68-100.

Atar, Abdülkadir. (2007), Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre Tavşanlı Nahiyesi'nin Sosyo- Ekonomik Yapısı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Çadırcı, Musa. (1997), Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım.

Çakır, Coşkun. (2001), 19. Yüzyılda Bir Anadolu Şehri Niksar, Alfa Yayınları, İstanbul.

Çelik, Gülfettin. (1999), Gebze: İki Dönemde Bir Kent, Gebze Ticaret Odası Yayınları, Gebze.

Demir, İsmet. (1998), Kayseri Temettuat Defteri, Kayseri Ticaret Odası Yayınları.

Demir, İsmet, "Temettuat Defterleri'nin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri", Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı I-XII, Ankara 1999.

Ertek, Tümay. (2009), Mikro Ekonomi Teorisi, 1.Baskı, İstanbul: Beta Yayınevi.

Gökçaftı, Mehmet Ali, "Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre 1845 Yılında Selânik", Tarih ve Toplum, Aralık 1997, sayı 168.

Gökmen, Ertan. (2008), "Saruhan Sancağ'ında Temettuat Tahriri", Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 45, Bahar, s.73-90.

- Güran, Tevfik. (1979), "Etude Comparee de Neuf Villages de la Nahiye de Koyuntepe, Sanjak de Filibe," In *Structure Economique et Sociale d'une Region de Campagne dans l'Empire Ottoman Vers le Milieu du XIXe*, Sofia: Sofya.
- Güran, Tevfik. (1983), "Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, vol.41, 301-319.
- Güran, Tevfik. (1989), *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İnalçık, Halil, Quataert, Donald (Ed.). (2004), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Eren Yayınları, İstanbul, Cilt 2.
- Kaynar, Reşat. (1985), *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım.
- Kuznets, Simon. "Economic Growth and Income Inequality", *The American Economic Review*, Vol. 45, No. 1, (Mar,1955), ss. 1–28.
- Küçükkalay, A. Mesud, Efe, Ayla. (2009), "Osmanlı Ziraî Sektörünün Ticarileşebilme İmkânı Üzerine Bir Deneme: 1844–45 Alpu Köyü Örneği", *OTAM*, Sayı: 20,245–279.
- Kocakaplan, Saim Çağrı. (2007), *Temettüât Defterleri Çerçevesinde Silistre Kazası'nın İktisadî ve Sosyal Yapısı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Koyuncu, Derviş Tuğrul. Küçükkalay, A. Mesud. (2016), "Global Market Orientation of the Ottoman Agriculture Sector: An Interregional Comparison (1844)", *Osmanlı Araştırmaları* 48, 171-228.
- Kütükoğlu, Mübahat. (1995), "Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", cilt. LIX/225, *Belleten*, Ankara, 395-413.
- Narin, Resul. (2011), *Temettuat Defterlerine göre Adapazarı Kazası*, 1.Baskı, Sakarya: Sakarya İl Kültür Turizm Müdürlüğü.
- Özcan, Abdülkadir. (1994), "Doğancı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, 487-489
- Öztürk, Said. (1996), *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Öztürk, Said. (2000), "Temettuat Tahrirleri", *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, İstanbul 2000.
- Tabakoğlu, Ahmet. (2009), *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, 9. Baskı, İstanbul.
- Tabakoğlu, Ahmet. (2016), *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergâh Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2010), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, 3.Baskı, İstanbul: Başbakanlık basımevi.
- Turanlı,Rona. İşgüden, Tamer. (1987), *Ekonomi Sözlüğü*, 1.Baskı, Eskişehir: Bilim Teknik Yayın Evi.
- Tuş, Muhittin. (2007), "XIX. Yüzyılın Ve Anadolu'nun Ortasında Akşehir", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 17, 109-121.
- Türkiye İstatistik Kurumu, "Tanım ve Kavramla-gelir dağılımı eşitsizlik ölçüleri", 2011, <http://www.tuik.gov.tr/> (Erişim: 01.02.2014).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1988), *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yereli, Burçin Ahmet, Köktaş, Altuğ Murat ve Selçuk, İşıl Şirin. (2015), "Sorgun Kazası XIX. Yüzyıl Temettüât Defterleri Üzerinden Gelir Dağılımı ve Göreli Yoksulluk Üzerine Bir İnceleme", *Sosyoekonomi*, Sayı 23, 113-138.
- Yükseler, Zafer. (2003), "2002 Hanehalkı bütçe anketi: Gelir dağılımı ve Tüketim harcamalarına ilişkin sonuçların değerlendirilmesi", *Türkiye Ekonomi Kurumu*, 2003, http://www.econstor.eu/bitstream/10419/83258/1/dp_2003-06.pdf (Erişim: 03.06.2014)

Extended Summary

Analysis of Income Distribution with Lorenz curve and Gini coefficient of Skopje / Kocana District According to the 19th Century Temettuat Books

Income is the flow of goods and services belonging to a person, household, company, or the whole economy within certain periods. The sum of these goods and services constitutes the national income in a certain period in an economy. Distribution of national income among households or individuals corresponds to personal income distribution. The inequality of this distribution can lead to social problems. For this reason, justice in income distribution can be regarded as the guarantee of social welfare and peace. Income distribution also has an impact on the country's growth rate and employment distribution. Therefore, policymakers try to ensure justice in the income distribution in the country through social and economic policies. Indicators of income distribution in Turkey are being prepared under the name of "Income and Living Conditions Survey" by the Turkish Statistical Institute (TUIK). The comparison of income distribution between regions, on the other hand, gives information about regional income inequality. This study aims to reveal the income distribution in the Ottoman State Kocana District in the 19th century by considering the income distribution with the historical method. In the study, that focuses on the condition of the income distribution in Koçana in the 19th century, answers were sought with the statistical methods used today. Within this framework, for comparative analysis, by making a religious distinction such as Muslim-non-Muslim as well as a regional distinction such as urban-rural in Koçana, Lorenz curves were shown, and Gini coefficients were calculated. In the study, the Koçana district dividend books, which are in the Prime Ministry Ottoman Archives (BOA), were used as a source. The mentioned dividend books are included in the book series classified with the code "ML. VRD. TMT. ". These are from Revenue Office Items Books in the Prime Ministry Ottoman Archives. The books between the codes 15286 and 15354 contain the data of the Koçana district. The books mainly consist of income and wealth data obtained by the household and tax data such as tithe, apportioned tax and poll tax (for non-Muslims). In the dividend books, the taxes paid by the household at the top of the section related to the household are separated from the income, real estate, and land records at the bottom of the section with the name of the head of the household. In the study, real estate, land, income, and tax records of 3259 households living in Koçana district were taken into consideration. In this context, the income of 1844 belonging to the households included in the Koçana district dividend books makes it possible to analyze the income distribution. In addition, it is possible to obtain disposable income as the annual taxes of the households are also given. In the study, the evaluations regarding the income distribution have been made by considering the disposable income. In the first part of the study, the Koçana district was briefly introduced, and information about the literature in which the dividend books were used as a source was given. In the second part of the study, occupational distribution in the Koçana district as a source of income has been analyzed. It has been understood that the majority of households earn a living from agricultural activities. Apart from this, it has been determined that a significant population is working in temporary jobs under the name of "idler". The next sections of the study include the analysis of the income distribution in the Koçana district. Firstly, 3259 households in the Koçana district were divided into 5 income groups with 20 percent. The shares of these income groups from the total income are listed and then the Lorenz curves belonging to the relevant data group are derived. Based on the findings in Lorenz curves, the Gini coefficient was calculated. The Gini coefficient (according to disposable income) in the Koçana district is 0.452. These findings regarding income distribution show that there is a medium-level of income inequality in the Koçana district. A comparative analysis of income distribution will reveal the differences between regional and religious groups in Koçana. Therefore, income distributions of households living in Koçana city center and rural areas of Koçana and of Muslim and non-Muslims living in Koçana center were calculated separately with the help of Lorenz curve and Gini coefficient. While the Gini coefficient calculated for the households living in the city in Koçana is 0.470, it is 0.440 for the households living in the villages. According to the results obtained, it is understood that there is a more fair income distribution in rural Koçana compared to the city. The Lorenz curves and the calculated Gini coefficient derived for Muslim and non-Muslims in the city center of Koçana show that non-Muslim households have a relatively higher average income level and more fair income distribution.

Rus Jeopolitiğinde Deniz Gücünün Önemi ve Rusya Federasyonu'nun Güncel Akdeniz Stratejisi

Halit Hamzaoğlu¹

Rus Jeopolitiğinde Deniz Gücünün Önemi ve Rusya Federasyonu'nun Güncel Akdeniz Stratejisi	The Importance of Sea Power in Russian Geopolitics and the Current Mediterranean Strategy of the Russian Federation
Öz Rusya tarihsel olarak deniz gücünü ve unsurlarını, stratejik sürekliliğin getirdiği kazanımlar aracılığıyla yaygın bir dış politika aracına dönüştürmüştür. Stratejik süreklilik Rus jeopolitik hafızasının gelişimine ve güncelliğini korumasına zemin hazırlamıştır. Çar I. Petro'dan itibaren düzenli bir donanma inşa eden Rusya, stratejik ve jeopolitik genişlemesini deniz gücü unsurlarıyla desteklemiştir. Çariçe II. Katerina'nın öncülüğünde ise Baltıklar, Karadeniz ve Akdeniz havzalarındaki hâkimiyetini güçlendirmiştir. Rus İmparatorluğu, SSCB ve RF'nun deniz stratejilerindeki süreklilik, benzerlik ve tamamlayıcılık oldukça dikkat çekmektedir. Makalede söz konusu stratejik sürekliliğin içeriği, Rus deniz gücünün tarihsel tekâmülü ve Akdeniz'e yönelik politikalar çerçevesinde ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.	Abstract Historically, Russia has transformed its sea power and elements into an extensive foreign policy tool with acquisitions brought by strategic continuity. Strategic continuity has prepared the ground for the development and up-to-date status of the Russian geopolitical memory. Since Tsar Petro I, Russia established a regular navy and supported its strategic and geopolitical expansion with naval force elements. It strengthened its dominance in the Baltics, Black Sea, and the Mediterranean basins under Tsaritsa Katerina II's reign. The continuity, similarity, and complementarity in the Russian Empire's sea strategies USSR and RF attract attention at a significant level. The contents of this strategic continuity are examined in detail in the article in the framework of the historical development of Russian sea power and its policies regarding the Mediterranean basin.
Anahtar Kelimeler: Akdeniz, Deniz Gücü, Jeopolitik, Rusya, Stratejik Süreklilik	Keywords: Geopolitics, Mediterranean, Russia, Sea Power, Strategic Continuity
JEL Kodları: F50, F53, F59	JEL Codes: F50, F53, F59

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazar'ın makaleye katkısı %100'dür.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, halithamzaoglu85@gmail.com

1. Giriş

Donmayan denizlere erişim konusu, askeri ve ticari boyutlarıyla Rus tarihinin ve jeopolitik düşüncesinin temel sorunlarından biridir. Rus coğrafyası uzun süre nehir ve göllerin etkin kullanımı aracılığıyla denizcilik faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. IV. Ivan döneminden itibaren ise Rusların yayılcı politikalarıyla birlikte sıcak denizlere erişim temel sorun olarak ortaya çıkmıştır. Çar I. Petro, Rus jeopolitik düşüncesini bu doğrultuda geliştirmiş, sıcak güney ve batı denizlerine erişimi imparatorluk politikasının merkezi konusu haline getirmiştir. Bu bağlamda Baltık, Karadeniz ve Akdeniz'e erişim ve bu bölgelere yönelik etkin deniz stratejisinin oluşturulması Rus İmparatorluğu'ndan günümüze süreklilik ihtiva eden bir politikadır.

Makalede temelde, Rusya'nın tarihsel ve güncel bağlamda sahip olduğu deniz gücünü nasıl ve neden bir dış politika aracı haline getirdiği sorusuna cevap aranmaktadır. Bu soru ilgili literatürdeki aktüalitesini uzun süredir korumaktadır. Bu soruya cevap verebilmek için, öncelikle Rus jeopolitik düşüncesinde deniz gücünün öneminin incelenmesi gerekmektedir. Bu çerçevede makalede, Rus jeopolitiğinde deniz gücünün önemi tarihsel ve stratejik argümanlar vasıtasıyla araştırılmış ve incelenmiştir. Ayrıca makalede Rusya'nın deniz jeopolitiğinde önemli bir yer tutan Akdeniz'e coğrafyasına yönelik stratejilerin tarihsel ve güncel boyutları irdelenmektedir. Rus deniz jeopolitiğinde Akdeniz bölgesinin öneminin ve konumunun temel çıktıları vurgulanmaktadır. Makalenin yöntemini belirleyen nedenler ve etkenler söz konusu iki sorunsal temelinde şekillenmiştir. Bu bağlamda Rus jeopolitik düşüncesinde deniz gücü etkeninin meydana getirdiği genel stratejik çerçevenin, özellikle Akdeniz'e yönelik politikaların tarihsel dönemler, süreçler, olaylar ve nedensellikler bağlamında analizi makalenin yönteminin temelini oluşturmaktadır.

Makalenin temel hipotezi, Rus jeopolitik düşüncesinin ortaya çıkmasında deniz gücü etkeninin belirleyiciliği ve dinamizmi olgusu üzerine şekillenmektedir. Rus tarihinin muhtelif dönemlerinde kendini gösteren ve süreklilik ihtiva eden stratejik önceliklerin deniz gücü etkeni bağlamında gelişim gösterdiğini söylemek mümkündür. Makalede, söz konusu hipotezin desteklenmesi ve ortaya konması adına, öncelikle donanmanın ve filonun Rus tarihindeki ve jeopolitik düşüncesindeki yeri, konumu ve önemi incelenmektedir. Rusya'nın Akdeniz'e yönelik stratejisinin yukarıda anlatılan tarihsel ve jeopolitik düşüncenin bir sonucu olduğu vurgulanmaktadır. Makalenin temel hipotezi, tarihsel ve mukayeseli anlatım ve bu çerçevedeki kavramsal formülasyonlar aracılığıyla test edilecektir.

Makale dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Rus jeopolitiğinde deniz gücünün öneminden bahsedilmektedir. Bu bölümde deniz gücünün öneminin Rus yayılcılığıyla birlikte hız kazandığı vurgulanmaktadır. İkinci bölümde, Rus deniz stratejisinde Akdeniz coğrafyasının konumu tarihsel arka planıyla araştırılmıştır. Çariçe II. Katerina'nın deniz stratejisinde önemli bir yer tutan Akdeniz'e yönelik politikalar incelenmiştir. Çarlık Rusya'sının ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) Akdeniz politikaları bu bölümde stratejik yönleriyle ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, Soğuk Savaş sonrası Çarlık Rusya'sının ve SSCB'nin devamcısı olan Rusya Federasyonu'nun (RF) deniz doktrinleri incelenmiştir. 2015'te Putin tarafından onaylanan deniz doktrininin önemi özellikle vurgulanmıştır. Dördüncü bölümde ise RF'nun Doğu Akdeniz stratejisi güncel boyutlarıyla analiz edilmiştir. RF'nun Suriye politikası deniz jeopolitiği açısından ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise konu hakkında genel değerlendirme yapılmıştır. Makalede konuyla ilgili Rusça özgün kaynakların istifadesine öncelik verilmiştir. Bu bağlamda makalenin ilgili literatüre katkı sağlayacağı varsayılmaktadır.

2. Rus Jeopolitiğinde Deniz Gücünün Önemi

Jeopolitik düşünce sistemi bir devletin askeri, stratejik, siyasi ve ekonomik çıkarlarının toplamını ihtiva etmektedir. Bu bağlamda her bir devletin jeopolitik davranış biçimi tarihsel ve güncel dinamikleri hesaba katan bir perspektif sunmaktadır. Jeopolitiği “coğrafyanın bir güç unsuru olarak kullanımı ile siyasi liderler ve akademisyenlerin bu konuda sahip oldukları düşünceler” olarak tanımlamak mümkündür (Goldstein vd. 2015:91). Spykman, “coğrafyayı saptayıcı değil, durumu belirleyen bir faktör olarak” tanımlamaktadır (Spykman, 2013:4). Bu bağlamda üç temel bölgesel konumlandırmadan bahsedilebilir. Spykman, söz konusu bölgesel konumlanmayı “kara sınırı olan kara devletleri, deniz kıyısında olan ada devletleri ve diğer ikisinden daha geniş olan hem deniz hem de kara sınırı olan üçüncü grup” şeklinde tasnif etmektedir (Spykman, 2013).

Ağırlıklı olarak kara jeopolitiği üzerinde şekillenmiş devletler deniz gücü oluşturulmasını hayati bir stratejik öncelik haline getirmekteydiler. Mahan’ın 1890’da kaleme aldığı Deniz Gücünün Tarih Üzerine Etkisi eseri, ulusların yükselişinin ve düşüşünün denizdeki ticari ve askeri üstünlükle bağlantısını ortaya koymaktaydı. Amiral Mahan, dünya hegemonyası ile deniz üstünlüğü ve güç dengesi arasında ilişkiyi kapsamlı bir biçimde ele alan ilk kişiydi. Deniz gücünü ticari, askeri ve kültürel boyutları inceleyen Mahan, baskın güçlerin deniz üzerindeki hâkimiyet sağlama girişimlerinin tarihsel çerçevesini ortaya koymaktaydı (Mahan, 1918:1-2). Mahan, “deniz etkenini politik ve sosyal perspektiften insanların üzerinde her yöne hareket eden bir ortam” olarak ele almaktadır (Mahan, 2013:37).

Mahan, eserinde sadece deniz gücünün faydaları üzerine askeri ve stratejik bir tartışma açmıyordu, aynı zamanda deniz gücünün önemine vurgu yaparak uluslararası jeopolitik üzerine önemli bir inceleme alanının temellerini atmış oluyordu (Carpenter, 1975). Uluslar askeri ve ticari filolarını kıyılarından uzağa gönderdiğinde, kısa süre sonra gemilerinin barışçıl ticari operasyonları ve ikmal için güvenlik odaklı perspektifle hareket edeceklerdi (Mahan, 1918). Bu bağlamda “deniz gücünün tarihini hiçbir şekilde sadece ülkeler arasındaki çekişmelerin, rekabetlerin, savaşta doruğuna çıkan şiddetin anlatımı” olarak ele alınmamasına dikkat çekmekteydi (Mahan, 2011:31).

Nenashev, donanma olmadan Rusya’nın ekonomisini ve ulusal çıkarlarını korunmasının ve geliştirilmesinin imkânsız olduğunu vurgulamaktadır (Nenashev, 2017:1). Nenashev, Büyük Petro’dan itibaren yapılan Rus donanmasının faaliyetlerinin bu tezi doğruladığını ifade etmektedir (Nenashev,2017). Nikulin, deniz gücünün devletlerin hem askeri hem de sivil amaçlar açısından öneminden bahsetmektedir. Bu çerçevede deniz gücü etkeninin jeopolitik bir düşünceyle ele alınmasının önemini vurgulamaktadır (Nikulin,2019:124). Gorshkov, deniz gücünün özünü “devletin çıkarları için en etkili şekilde kullanma yeteneği” olarak tanımlamaktadır (Gorshkov,1979:12). Bu yeteneğin sağlanmasının temel koşulu güçlü ve uygun bir deniz filosuna sahip olunmasıdır (Gorshkov,1979).

Rusya coğrafyasının “denizle ve dış dünyayla bağlantısının olmaması bu ülkenin gelişimi açısından ciddi bir engel” oluşturmaktaydı (Hosking, 2019:16). Mamafih, tarihsel ve kültürel bağlamda bir kara gücü olarak ortaya çıkan Rusya coğrafyası, küresel ölçekte deniz gücünün meydana getirdiği askeri ve ticari olanaklara hızlı bir şekilde uyum sağlamıştır. İmparatorluk öncesi Rus coğrafyasında “nehirler uzak yerleri birbirine bağlayan ve kaynak sağlayan” bir işleve sahipti (Riasanovsky vd. 2016:4). Volga, Neva, Dnepr ve Batı Dvina nehirleri hem askeri hem de ticari açıdan Rusya tarihinde önemli bir yere sahipti (Veselago,1939:7). Örneğin, Novgorod Prensiği Baltık Denizi’ne çıkış noktasında bulunan Neva nehrine hâkimdi. Söz

konusu hâkimiyet Novgorod'a bölgesel düzeyde deniz ticareti yapma olanağı oluşturmaktaydı (Veselago,1939:8). Kievan Rusya, Karadeniz'deki Rus ticaretinin gelişmesini engelleyen Bizans İmparatorluğu'na karşı uzun ve inatçı bir mücadele vermek zorundaydı. Novgorod Prensiği ise Baltık Denizi'nde İsveç'e karşı benzer bir yürütmüştür (Zolotarev vd. 2003:32). Bununla birlikte, nehirlerin işlevsel kullanımı uzun vadeli bir kaynak sağlamaya yetmemiştir. Bu bağlamda tarihsel ve stratejik sürekliliğin sağladığı muhtelif düzeyli formasyonlar etrafında gelişim gösteren Rus jeopolitik gücü XVIII. yüzyıldan itibaren deniz hâkimiyetinin zarureti daha fazla hissetmeye başlamıştır.

Başlangıçta karasal coğrafi parametreler çerçevesinde şekillenen Rus jeopolitik düşüncesi, geleneksel olarak "Rusya tarihinin belirli aşamalarının önemine ve idealleştirilmesine, sınırların ve kültürel değişimlere yapılan vurgulara" dayanmaktadır (Kolosov, 1996:89). Söz konusu tarihsel aşamalar Moğollar öncesi Rus tarihine, Moskova Prensiğinden Petro'ya kadar uzanan döneme ve Petro sonrası genişleyen Avrupa-Asya coğrafi alanına yoğunlaşmaktaydı (Kolosov, 1996).

Rusya jeopolitiğinde deniz gücü olma arzusu ilk olarak Kiev Rus Devleti'nin toplumsal yaşamında, daha sonra ise Velikiy Novgorod ve Moskova Prensiği dönemindeki politikalarda kendini göstermiştir. Rus İmparatorluğu ve SSCB dönemlerinde ise bu arzuların pekiştirilmesine yönelik atılımlar gerçekleşmiştir (Kuroedov, 1999:9). Özellikle, Rus İmparatorluğu dönemi deniz gücünün pekiştirilmesi ve bu çerçevede donanmanın Rus yayılmacı politikalarının bir aracı olduğu bir dönemdir.

Rusya, Çar I. Petro'nun (1682-1721) tahta geçmesiyle birlikte deniz gücünün meydana getirdiği ticari, sosyo-ekonomik, kültürel getirilerin jeopolitik düşüncenin gelişimine sağladığı katkıları incelemeye başlamıştır. Kiev Rus Devleti ve daha sonrasında Moskova Prensiği Avrasya'da bölgesel kara gücü olarak jeopolitik denklemde yerini almıştır. I. Petro söz konusu denklemde Rusya'nın bölgesel kara gücünden küresel ölçekli bir deniz gücüne kavuşması için kalıcı reformlara imza atmıştır. Rusya'nın Baltıklara ve Karadeniz'e erişimi olmadığı sürece "tam anlamıyla bir Avrupa devleti olması imkânsızdı" (Hosking,2013:259). Bu çerçevede I. Petro donanma inşası konusunda sadece yerel deneyimleri kullanmamış ve aynı zamanda Batı Avrupa'nın gemicilik ve donanma deneyimini kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Bu bağlamda XVII. Yüzyılın başat deniz güçleri olan İngiltere ve Hollanda'nın deneyimleri göz önünde bulundurulmuştur (Zolotarev vd. 2003:61).

Riasanovsky'e göre, "modern Rus donanması Büyük Petro'nun eseri" (Riasanovsky vd.2016:239). Petro liderliğinde Rus deniz filosunun inşası üç önemli aşamada gerçekleşmiştir. Zolotarev, söz konusu aşamayı kronolojik şekilde ele almaktadır (Zolotarev vd. 2003:53) Birinci aşama (1688-1689) Pereslavl-Zalessky'de bir filonun inşasını ve deniz tatbikatlarını içermektedir. İkinci aşama (1693-1694) o zamanlar Rusya'daki tek deniz erişim noktası olan Arkhangelsk'e düzenlenen iki geziyle başlamıştır. Petro bu gezilerde Rusya'yı deniz gücüne dönüştürmesinin teorik altyapısını hazırlamıştır. Üçüncü aşama (1697-1698) Petro'nun Batı Avrupa'ya gerçekleştirdiği ziyaretleri esasında elde ettiği izlenimleri ve deneyimleri ihtiva etmekteydi. Bu ziyaretler Petro'nun düzenli bir donanmanın oluşturma yöntemine hem teorik hem de pratik anlamda önemli katkı sağlamıştır.

1697'de Hollanda'yı ziyaret eden I. Petro, gemicilik inşasıyla ilgili bilgiler toplamıştır. Pratik bilgileri Hollanda'da elde eden Rus çarı daha sonra ziyaret ettiği İngiltere'de gemicilikle ilgili teorik bilgilerin toplanmasına yönelmişti (Veselago, 1939:17). Petro, sağlam bir bilimsel temeli oluşturmak adına Londra'yı ziyaret etmiştir. 1698'de Deptford, Portsmouth ve Chatham'daki

en iyi İngiliz tersanelerinde gemicilikle ilgili temel ilkeleri araştırmış ve öğrenmiştir (Nikitin, 2011:134). Bu dönem itibarıyla, Rusya'daki aristokrat ailelerin temsilcilerinden oluşan 70 kişilik genç heyet büyükelçilikler aracılığıyla gemicilik eğitimi için Avrupa'ya gönderilmiştir. Bu kişilerin ardından 30 kişilik gönüllü heyet gemicilik inşası tekniklerini öğrenme amacıyla Avrupa'yı ziyaret etmişlerdir (Veselago, 1939:16). Söz konusu gönüllüler arasında Rus çarı I. Petro 'Petro Mihaylov' ismiyle bizatihi yer almıştır (Veselago, 1939).

Çar Petro ilk başlarda Kuzey Kutbunda bulunan Beyaz Deniz'de donanma inşasına yönelmiştir. Fakat coğrafi zorluklar meydana çıkınca Petro önceliği Karadeniz havzasına vermiştir. Diğer taraftan, XVII. Yüzyılda Avrupa kıtasına yön veren jeopolitik gelişmeleri dikkate alan Petro, Karadeniz bölgesinde donanma oluşturulmasını incelemiştir. Rusya'nın donanma ihtiyacı ve bu bağlamda Karadeniz'e erişim stratejisi Osmanlı İmparatorluğu ile yaşanan savaş durumunda (1686-1670) teşekkül etmekteydi. Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu ile Karadeniz'de yaşanan rekabet, Azak Denizi'nde donanma inşa edilmesini öncelikli kılmıştır (Zolotarev vd. 2003:76). 1686'da Polonya ile yapılan anlaşmanın ardından Petro Karadeniz temelli bir politika izlemeye başlamıştır. Kırım'ı ele geçirme çabası başarısız olunca Ruslar Karadeniz'in güneyine yönelmişlerdir (Zhitkov, 1912:30).

22 Mayıs 1695'te "Ruslar ilk kez Türk gemileriyle Don ağzında karşılaşmışlardır. Frol Minayev'in kumandasındaki tekneler Türk gemilerine saldırmışlardır" (Şirokorad,2013:71). Kazak atamanı Minayev Rus deniz filosunun da Karadeniz'e ulaşmasıyla 12 Temmuz'da "Azak denizden kuşatma altına alınmıştır" (Şirokorad,2013). Petro'nun deniz gücü stratejisinde önemli bir yer tutan Azak seferi sonuç itibarıyla başarılı olmuş ve 18 Temmuz 1696 tarihinde Ruslar Azak'ı ele geçirmişlerdir (Zhitkov, 1912). Rusya Boyarlar Meclisi'nin 20 Ekim 1696'daki oturumunda "Azak'a Rusların iskânı ve bir filo kurulması" tartışmaya açılmıştır (Şirokorad,2013:73). 4 Kasım 1696'da ise filonun açılması kararlaştırılmıştır. Böylelikle, Osmanlı İmparatorluğu ile Karadeniz'de yaşanan bölgesel hegemonya mücadelesi Rus donanmasının oluşmasına ön ayak teşkil etmiştir. Fakat Karadeniz'in tamamına jeopolitik üstünlüğü hedefleyen 1711'deki başarısız Prut seferinden sonra, "Petro Baltık bölgesindeki kapsamlı sorunları çözmeye odaklanmıştır" (Belousov, 2016:4).

Petro'nun öncüllüğünde Kuzey topraklarında Petersburg'un inşası (1703) ve Baltıklarda birinci sınıf donanmanın teşekkülü Rusya'nın uluslararası ölçekte ehemmiyetli bir güç olmasına olanak sağlamıştır (Tarle, 2010:12). Bu bağlamda Karadeniz donanmasının oluşmasının ardından Rusya'nın temel amacı Baltık havzasında stratejik konum elde etmektir. Bu amaç doğrultusunda Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'yla yaptığı barışın hemen ardından 19 Ağustos 1700 tarihinde Baltıkların egemen aktörü İsveç'e savaş ilan etmiştir (Veselago, 1939:20). İsveç'le yaşanan Kuzey Savaşı (Severnaya Voyna) (1700-1721) Petro'nun deniz stratejisinin olgunlaşmasına ve deniz gücü etkeninin Rus tarihinde ivme kazanmasına zemin hazırlamıştır.

Baltık Denizi'ne erişim sadece askeri perspektiften değil, aynı zamanda jeostratejik ve ekonomik çıkarımlar açısından önem arz etmekteydi (Zolotarev vd. 2003:88). Dolayısıyla, Baltıklar üzerinden Batı Avrupa'ya erişimin elde edilmesi Rusya'yı bu bölgede önemli bir aktör yapmaktaydı. Genel bağlamda Rusya, XVIII. yüzyılın başlarında hiçbir şekilde Baltık havzasına açık erişim konusunda iddialı bir tutuma sahip değildi.

Kuzey Savaşı'nın başlangıç aşamasında Çar Petro liderliğindeki Rusya, 1700'de Narva'da İsveç donanması karşısında hezimetle uğradı. Bu hezimet Rus ordusundaki reformların başlamasını tetiklemiş ve böylece Petro yeni bir askeri yapılanmanın temellerini atmıştır

(Anisimov, 2018:229). Narva muharebesi İsveçlilerin Ruslara karşı kazandığı ilk ve son savaş olarak tarihe geçmiştir (Bikov, 2009:14). Narva’da parlak bir zafer kazanan İsveç kralı XII. Karl, sarsılan düşmanla bir barış anlaşması imzalamak için hiçbir çaba sarf etmedi, aksine 1702’de Polonya-Litvanya Birliği’ne karşı yürüttüğü saldırgan politikalarla yeni bir düşman kazanmış oldu (Krotov, 2019:407). Polonya’yı işgal eden Karl, 1707’de tekrar Rusya’ya doğru hareket etti. 1707’de Rus ordusunun General Lewenhaupt’un birlikleri üzerinde kazandığı zafer savaşın stratejik seyrini değiştirdi (Anisimov,2018:233). 1708’de Petro, “İsveç takviye kuvvetlerini Lesniya köyü yakınlarında yenilgiye uğrattı” (Vernadsky, 2015:197).

1709’da kazanılan İsveçlilerin bozguna uğradığı Poltova zaferi ise Kuzey Savaşları açısından dönüm noktası oldu (Vernadsky, 2015:198). Poltova zaferi Rusya’nın uluslararası politikadaki konumunun iyileşmesine önemli bir katkı sağladı (Anisimov,2018:237). 1710’dan itibaren Ruslar Baltık bölgesinin Elblong, Pryanu, Keksgolm, Viborg gibi önemli kalelerine sahip olmaya başlamışlardır. Kısa sürede Riga ve Tallinn gibi büyük kentler Rusya’nın fiili egemenliğine girmiştir (Anisimov,2018). Poltova’da kazanılan askeri zafer İsveç’in Baltıklardaki jeopolitik üstünlüğünü sona erdirmiştir.

Petro, kısa bir süre zarfında Baltık Denizi’nde donanma inşa etmeyi başarmıştı. 1704’de Kronşdat’taki askeri üs daha gelişmiş gemilerle donatılmıştı (Anisimov, 2018). 1703-1709 yılları arasında “Neva ve Volga nehirlerini bağlayan bir kanal” inşa edilmiştir (Riasanovsky vd. 2016). Söz konusu reformlar neticesinde 1714’de Rus donanması tarihteki ilk büyük zaferini Gangut’ta İsveç’e karşı kazanmıştır (Anisimov, 2018). Kuzey Savaşı, Kuzey ve Doğu Avrupa’daki güç dengesini önemli ölçüde değiştirmiştir. Uluslararası sistem bağlamında Baltık bölgesinin en güçlü aktörü olarak İsveç’in konumunu Rusya ele geçirmiştir (Krotov, 2019:396-397). Öncelikle donanma ve Baltık havzasında etkinlik, daha sonra Karadeniz’de bölgesel hegemonya sağlanmaya çalışılmıştır. Öncelikli olarak Çar Petro, Kuzey Savaşı’nda “İsveçlileri yenip Rusya’nın Baltık kıyısındaki limanlarını güvenceye alarak temel hedeflerine ulaşmayı” başarmıştır (Burbank vd. 2018:208). Hosking, söz konusu başarının “Rusya’yı kaçınılmaz olarak Avrupa diplomasisine ve 1720’lerden itibaren ise askeri rekabetin içine dâhil ettiğini” vurgulamaktadır (Hosking,2013:266).

30 Ağustos 1721’de Finlandiya’nın Niştat şehrinde Kuzey Savaşı’nı sona erdiren barış antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma şartlarına göre Livonya bölgesi (Riga dâhil), Estland (Revel ve Narva), Kareliya yarımadasının bir kısmı ve İngermanland Rusya’ya devredilmiştir (Rusya Elektronik Başkanlık Arşivi). 22 Ekim 1721’de Petro, Senato ve Kutsal Sinod’dan “Anavatanın babası, tüm Rusya’nın İmparatoru” unvanını elde etti ve böylece Rusya İmparatorluğu’nun temeli atıldı (Rusya Elektronik Başkanlık Arşivi). Petro’nun reformları ve askeri düzenlemeleri sonucunda Rusya, Baltık gücü olarak kendi gelişim dinamiğini şekillendirdi. Aynı zamanda eskiden Kievan Rusya’nın parçası olan Ukrayna ve Belarus toprakları Rusya İmparatorluğu’na katılmış oldu (Kolosov vd. 2001:141).

3. Rusya’nın Deniz Gücü Stratejisinde Akdeniz’in Önemi: Tarihsel Arka Plan

Rusya’nın Akdeniz havzasına olan ilgisi XVIII. yüzyıldan itibaren dikkat çekici bir şekilde artmaya başlamıştır. Çariçe II. Katerina, Çar Petro’nun düşüncelerini geliştirerek Rusya’nın Balkan siyasetini hem kıtasal hem de Akdeniz’deki politikalarla ilişkilendirmiştir (Smilyanskiy vd. 2011:6). 1769’da Çariçe II. Katerina tarafından Akdeniz’e ilk Rus seferi düzenlenmiş ve ardından Rus donanmasının dört filosu 1774’e kadar bölgeyi ziyaret etmiştir (Malysheva, 2015). II. Katerina döneminde Rusya’nın güney istikametindeki dış politikası Kırım’ı ele geçirmeyi ve Güney Rusya sınırlarındaki topraklara Kırım Tatarlarının akınlarını önlemeyi ihtiva

etmekteydi (Smilyanskiy vd. 2011). Dolayısıyla, Rusya'nın güney topraklarındaki güvenlik endişelerini gidermek birincil bir amaç olarak belirlenmekteydi.

Deniz stratejisi açısından bakıldığında ise Karadeniz boyunca Avrupa'ya "pencere açmak" ve Azak-Karadeniz havzasında ulaşım perspektifinden uygun koşulları oluşturmak öncelikliydi (Smilyanskiy vd. 2011). Rusya, verimli ve ılıman iklime sahip bu topraklarda "ticaret yapabileceğini ve deniz gücünü boğazlar yoluyla Akdeniz'e sürebileceğini" keşfetti (Hosking, 2019:269). Karadeniz'den Akdeniz'e ulaşım Rusya'yı "donmuş denizler arasında, kara coğrafyasının içine sıkışmış jeopolitik konumundan kurtaracaktı ve zenginlik vadeden Levant ticaretine dâhil olmasını" sağlayacaktı (Hosking, 2019). Bu bağlamda uzun vadede siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan Akdeniz'e erişme sorunu ve stratejisi Rus yöneticilerinin temel amaçlarından biriydi (Smilyanskiy vd. 2011).

Sadece maddi çıkarlar değil, aynı zamanda teolojik-manevi motivasyon da Rus stratejisinin bir parçasıydı. Slavlar ve Yunanlılarla dinsel bağlara yapılan vurgular Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Balkanlar'da ve Akdeniz'de Rusya yanlısı bir ortamın oluşturulmasını öngörmekteydi (Smilyanskiy vd. 2011). Rusya'nın çıkarları, karada (Balkanlar) ve denizlerde (Karadeniz, Akdeniz) Slavlar ve Yunanlılarla işbirliği mekanizmalarının oluşturulmasıyla bağlantılıydı (Malysheva, 2015). 1763'den başlayarak "Osmanlı İmparatorluğu'nu dört bir yandan sıkıştırma düşüncesi" Çariçe Katerina'nın kafasını bir hayli meşgul etmekteydi (Şirokorad,2013). Korshunova, "Rus – Osmanlı Savaşı'nda (1768-1774) kazanılan parlak zaferin ve savaş sonunda imzalanan Küçük Kaynarca antlaşmasının Karadeniz'de güçler dengesini büyük ölçüde değiştirdiğine ve Rusya açısından muazzam fırsatlar oluşturduğuna" işaret etmektedir (Korshunova,2003:63). Rus-Osmanlı Savaşı'nda (1768-1774) Rusya İngiltere'nin de desteğini arkasına almıştı. Bu savaşta İngiltere Rusya'nın oldukça güvenilir müttefikiydi. Paris ve Madrid'deki İngiliz Büyükelçileri resmi olarak Rusların Akdeniz'e girmesine izin vermeyi reddetmeyi İngiltere'ye karşı düşmanca bir eylem olarak görmekteydiler (Şirokorad,2008:17). Rus filolarının Akdeniz'e geçişi sırasında İngiliz filosunun önemli bir bölümü Fransa ve İspanya'da yoğunlaştı. İngiltere, Rus gemilerine kendi üslerini ve gemilerin onarımı için limanlarını açmıştır (Şirokorad,2008). Bu koşullar altında 1768-1774 savaşı esnasında Rusya sıcak denizlere inme stratejisini önemli bir ölçüde ilerletmiştir. Çariçe'nin deniz stratejisi Osmanlı İmparatorluğu'nun karasal hâkimiyetini ve toprak egemenliğini de tehdit etmekteydi.

II. Katerina 10 Eylül 1782'de Avusturya İmparatoru II. Joseph'e yazdığı mektupta Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarının paylaşılmasından bahsetmekteydi (Vinogradov,1998:57). Rus tarih yazımında bu mektup daha çok "Yunan sorunu" şeklinde değerlendirilmektedir (Vinogradov,1998). Kuşkusuz, söz konusu mektup Rusya'nın Balkanlar'da ve Akdeniz'de yayımlı politikalarının açık bir tezahürüydü. Çariçe'nin geliştirdiği ve Avusturya'nın da desteklediği "Yunan sorunu" çıkışı teolojik sloganlardan beslenen fakat daha çok Rusya'nın Balkanlar ve Akdeniz'de rasyonel çıkarlarının sağlanmasıydı. Bu çerçevede II. Katerina'nın Balkan halklarına yönelik iddialı sloganlarının pratik bir amacı vardı. Bu amaç Balkanlar'da Rusya'nın güney sınırlarının güvenliğini sağlayacak tampon bölgenin oluşturulmasını öngörüyordu (Korshunova,2003). II. Katerina ve çevresi Rus düzenli deniz kuvvetlerinin desteği olmadan Yunanistan ve Balkanlar'daki herhangi bir ayaklanmanın yenilgiye mahkûm olduğunu anlamaktaydılar (Şirokorad,2008). Bu nedenle Rus gemilerinin daha önce hiç yelken açmadığı Doğu Akdeniz'e filo göndermek için cesur bir karar alındı (Şirokorad,2008).

Akdeniz havzası antik dönemde ve kısmen Orta Çağ'da dünya uygarlığının merkeziydi. Fakat XVIII. yüzyılda Avrupalı devletlerin jeopolitik odaklı sömürge mücadeleleri Akdeniz'den denizaşırı bölgelere taşınmaya başladı. Avrupa'daki siyasal çekişmeler daha çok Orta Avrupa'da yoğunlaştı. Bu nedenle Akdeniz daha önceki yüzyıllarda sahip olduğu siyasi ve jeopolitik önemini kısmen kaybetti (Smilyanskiy vd. 2011.) Bu durum Rusya'nın deniz stratejisi açısından oldukça elverişli bir zemin meydana getirmekteydi. Çariçe'nin siyasi içgüdüğü, Rusya'nın Akdeniz'deki ticaretinin geliştirmesini ve Rusya'nın bölgedeki siyasi varlığının öne çıkarılmasını ortaya koymaktaydı (Smilyanskiy vd. 2011). 1770'de Çeşme deniz savaşında Rus donanmasının elde ettiği başarı Çariçe'ye hayallerini gerçekleştirme olanağı tanımıştır (Smilyanskaya,2014:3). Rusya Ege'nin 20 adasında "Rus takımadaları knezliği" ilan etmiştir. Aynı zamanda Levant'ta deniz ulaşımının kontrolünü sağlamış ve Beyrut'u ele geçirmiştir (Smilyanskaya,2014). Çeşme deniz savaşı sonrası Rusya, Akdeniz'deki Arap yöneticilerle ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır (Smilyanskaya,2014). Fakat bu başarılarla rağmen, söz konusu dönemde Rusya Akdeniz'de daimi bir askeri üs kuramamıştır (Smilyanskaya,2014).

II. Katerina'nın deniz stratejisinin kurumsallaşması Çar I. Aleksandr döneminde (1801-1825) hayata geçirilmiştir. I. Aleksandr Rus devlet yönetimine Batı Avrupa'dakine benzer bir şekilde "bakanlıklar sistemini" getirmeyi kararlaştırdı (Rusya Askeri-Deniz Devlet Arşivi). 8 Eylül 1802'de I. Aleksandr'ın kararıyla Deniz Kuvvetleri Bakanlığı da dâhil olmak üzere 8 bakanlık kuruldu (Rusya Askeri-Deniz Devlet Arşivi). Amiral Nikolay Semenoviç Mordvinov ilk Deniz Kuvvetleri Bakanı oldu (Rusya Askeri-Deniz Devlet Arşivi). I. Aleksandr döneminde dış politikada Baltık Denizi, Azak ve Karadeniz limanları yoluyla ticaretin himayesine ve korunmasına özel önem verildi. II. Katerina zamanında Karadeniz havzasında ele geçirilmiş topraklarda istikrarın sağlanması amaçlandı. (Grubov,2013:58).

I. Aleksandr'ın Çarlığı döneminde Rusya'nın Balkan siyaseti daha da belirginleşti. Çariçe Katerina döneminden itibaren Akdeniz stratejisinin önemli bir parçası olan Balkanlarda Rusya'nın konumu biraz daha güçlendi. Rusya, Balkanlardaki Slav halkların hamisi ve koruyucusu olarak davranmaya başladı. (Grubov,2013) Bu eğilim Çarlık Rusya'sının XIX. yüzyılda geliştirdiği Akdeniz siyasetinin temel yönünü oluşturmuştur. Çariçe II. Katerina ve halefleri Akdeniz siyasetini Balkan coğrafyasındaki jeopolitik gelişmelerin ve sosyo-ekonomik olayların seyrine göre şekillendirmişlerdir.

Rusya İmparatorluğu'nun Baltık Denizi ve Karadeniz'de elde ettiği başarılar Akdeniz'de çok boyutlu bir deniz stratejisinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu stratejik süreklilik Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde de devam ettirilmiştir. Soğuk Savaş sırasında Akdeniz bölgesi Batı ile SSCB arasındaki stratejik rekabetin önemli alanlarından biriydi (Malysheva,2015). Malysheva, Akdeniz'deki stratejik hedeflerin Rus İmparatorluğu, SSCB ve Rusya Federasyonu (RF) döneminde değişen koşullara rağmen uyumlu olmasının ve süreklilik ihtiva etmesinin "şaşırtıcı olduğuna" dikkat çekmektedir (Malysheva,2015). Gerçekten de Rusya'nın deniz doktrini ve deniz gücü olma arzusu tarihsel olarak her dönemde aynıydı ve bu çerçevede stratejik bir bütünlüğe sahipti.

Soğuk Savaş yıllarında SSCB'nin Akdeniz stratejisi ideolojik dayanışma kavramı perspektifinden şekillenmekteydi. SSCB, tarihlerinin farklı dönemlerinde sosyalist ideolojiyi ve eğilimi paylaşan bir dizi Akdeniz ve Orta Doğu ülkeleriyle askeri işbirliğine girmiştir (Malysheva,2015). 1960'lardan itibaren SSCB deniz stratejisinin uygulanmasına yönelik yeni bir strateji benimsedi. Söz konusu strateji dünyanın önemli bölgelerinde Sovyetlerin stratejik, operasyonel ve ekonomik çıkarlarını sağlamayı önelemekteydi (İrhin vd. 2018:63). Akdeniz

havzası bu çıkarların keşiştiği jeopolitik alana dönüştü. Bu kapsamda 1967’de Rus donanma tarihinde ilk kez deniz kuvvetlerinin 5. Filosu operasyonel yetkiyle donatıldı (İrhin vd. 2018).

5. Filonun temel görevi ABD’nin 6. Filosunda karşı koymaktı. 5. Filonun gemileri Mısır (İskenderiye, Port Sait, Matruh), Suriye (Lazkiye, Tartus), Yugoslavya, Cezayir ve Tunus limanlarında bulunuyordu (İrhin vd. 2018). 1977’de SSCB 5. filonun ana üssünü Mısır’ın dış politikada Batı’ya yönelmesi nedeniyle, Mısır limanlarından Suriye’nin Tartus limanına taşımak zorunda kalmıştır. Tartus limanı 1971’den itibaren Sovyet donanması tarafından onarım merkezi olarak kullanılmaktaydı (Malysheva,2015). Savaş dışı dönemlerde SSCB’nin Akdeniz filosu caydırıcı özelliği bulunan üç ila beş nükleer denizaltıdan oluşmaktaydı. Olası çatışma riskinde Baltık, Kuzey ve Karadeniz filolarından elde ettiği takviyeyle güçlendirilmekteydi (İrhin vd. 2018).

Soğuk Savaş sonrası Rusya, dünyanın geri kalan denizlerinde olduğu gibi Akdeniz’deki varlığını en aza indirdi. SSCB’nin dağılması uluslararası ve bölgesel dinamikleri derinden etkiledi. 31 Aralık 1992’de Akdeniz askeri filosu lağvedildi. RF, lojistik açıdan önemli olan Tartus limanını ise bırakmadı (Malysheva,2015). Bu liman uzun süre RF’nun uzak bölgelerdeki tek askeri üssü olma özelliği taşımıştır (Malysheva,2015). Jeopolitik açıdan bakıldığında SSCB’nin dağılmasının ardından RF, Akdeniz bölgesindeki özne olma durumunu ve işlevini kaybetmiştir (İrhin vd. 2018).

4. Soğuk Savaş Sonrası Rusya Federasyonu’nun Deniz Doktrinlerinin ve Stratejik Belgelerinin Temel Çıktıları

17 Ocak 1997’de RF Devlet Başkanı Boris Yeltsin tarafından ileri sürülen konsept esasında 10 Ağustos 1998’de 919 sayılı RF Hükümet Kararnamesiyle federal hedeflerden biri olan “Dünya Okyanusu” programı onaylanmıştır (Moskovenko,2019). Yeltsin, 1995’ten itibaren RF’nun denizlerde ve okyanuslardaki çıkarlarının korunmasına yönelik teklifler sunmaya başlamıştı (Moskovenko,2019). Yeltsin yönetiminin deniz stratejisinin olgunlaşması istikametinde faaliyetleri hem jeopolitik içeriğe hem de yasal-hukuki altyapıya önemli katkılar sağlamıştır (Moskovenko,2019).

4 Mart 2000’de RF Devlet Başkanı Vladimir Putin’in kararıyla “Rusya Federasyonu’nun 2010 yılına kadarki denizcilik faaliyetleri alanındaki politikalarının temelleri” belgesi onaylanmıştır. Söz konusu belge askeri bir nitelik taşımamaktaydı. Daha çok RF’nun Soğuk Savaş sonrası denizcilik politikalarının genel çerçevesi belirlenmiştir (Patirev,2001). Bu belge 27 Mayıs 2000’de RF Devlet Başkanı tarafından onaylanan RF askeri doktrinine ve savunma alanındaki federal yasaya zemin hazırlamıştır (Patirev,2001). “Rusya Federasyonu’nun 2020 Dönemine kadarki Deniz Doktrini” isimli belgede Akdeniz’e yönelik aşağıdaki iki temel husus ön plana çıkmaktaydı (Kanunlar, Kurallar ve Rusya Federasyonu’nun Düzenleyici Yasa Belgeleri,2001):

- Akdeniz’de askeri-siyasi istikrarın sağlanması ve iyi komşuluk bölgesine dönüştürülmesi yönünde amaçların belirlenmesi;
- Bölgede RF’nun yeterli düzeye ulaşacak askeri varlığının sağlanması ve bu istikamette adımların atılması

27 Temmuz 2001’de kabul edilen deniz doktrini ise temel denizcilik politikasına yön veren stratejik belge niteliği taşımaktaydı. Bu belge 2020 yılına kadarki deniz stratejisini belirlemek için tasarlanmıştır (Hrolenko,2015).

2007'den itibaren Rus filosu Akdeniz dâhil olmak üzere dünya okyanusunun çeşitli bölgelerinde varlığını hissettirmeye başlamıştır (Malysheva,2015). 2007'de Rus donanma Amirali Masorin, Sivastopol'daki konuşmasında Rus filusunun Akdeniz'de kalıcı olması gerektiğini deklare etmiştir (Malysheva,2015). 2014'ten itibaren Ukrayna ve Suriye sorunlarının oluşturduğu jeopolitik etkenler RF ve NATO arasındaki çatışma riskini artırmıştır. NATO'nun Rus kıyılarındaki askeri varlığı yeni bir deniz stratejisinin gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede 26 Mayıs 2015'te RF'nun deniz stratejisi revize edilmiş ve güncellenmiştir.

2015'te kabul edilen yeni strateji RF'nun uzun vadeli politikalarını yansıtan bir deniz doktrini formasyonunu ortaya koymaktaydı. 2015 deniz doktrini genel askeri doktrininden bağımsız bir deniz stratejisinin temellerini jeopolitik anlamda ele alan perspektife sahipti. Söz konusu doktrin özünü Kırım'daki Karadeniz filusunun altyapısının geliştirilmesi oluşturmaktaydı. Doktrin aynı zamanda "Kuzey filusunun deniz ve okyanus sınırlarında güvenliği sağlamadaki kilit rolüne" dikkat çekmekteydi (Ria Novosti,2015).

RF Devlet Başkanı Putin, Baltiysk'te "Sovyetler Birliği Amirali Gorshkov" filusunun güvertesinde gerçekleştirilen toplantıda Başbakan Yardımcısı Dmitri Rogozin'in deniz doktrininde yapılması gereken değişikliklerin ve bu yöndeki hususların yer aldığı raporunu dinlenmiştir. Toplantıya RF Savunma Bakanı Sergey Şoygu, Donanma Başkomutanı Viktor Chirkov ve Batı Askeri Bölge Komutanı Anatoli Sidorov da katılmıştır (Vesti, 2015). Bu hususlar çerçevesinde her yıl Temmuz ayının son pazar günü kutlanan Rusya Donanma Günü'nde (Den Voenno-Morskogo Flota) Devlet Başkanı Putin tarafından yeni bir stratejik belge onaylanmıştır. Rogozin, yeni doktrini benimsenin nedenlerini "uluslararası politikadaki değişikliklere ve Rusya'nın büyük bir deniz gücü olarak güçlenmesi gereksinimi" perspektifinden ele alındığının altını çizmiştir (Ria Novosti,2015). Bu bağlamda deniz doktrini Soğuk Savaş sonrası kabul edilen en somut ve kapsamlı deniz stratejisi olma özelliği taşımaktaydı.

Rogozin, yeni doktrinde iki temel yöne vurgu yapıldığını belirtmiştir. Bu bağlamda RF'nun yeni deniz doktrini Arktik ve Atlantik bölgelerindeki politik değişikliklere uygun şekillenmekteydi (Ria Novosti,2015). Atlantik istikametindeki politik değişimler "Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nün (NATO) RF sınırlarındaki aktif faaliyetlerinin artmasıyla" ilişkilendirilmekteydi (Ria Novosti,2015). RF'nun bu faaliyetlere cevap verme hakkına vurgu yapılmaktaydı. İkinci yön ise Kırım ve Sivastopol'un RF tarafından ilhak edilmesiyle birlikte yeni bir jeopolitik gerçekliğin ortaya çıkmasıyla ön plana çıkmaktaydı. RF'nun bu bölgedeki ekonomik faaliyetlerinin ve çıkarlarının sağlanması temel öncelikti (Ria Novosti,2015). Doktrinde Arktik bölgesine yönelik politikalar ve bu bölgede RF'nun askeri-deniz potansiyelinin artırılması bir başka öncelikli konuydu (Kremlin,2015). Doktrin, RF'nun gemi yapımı ve deniz teknolojisi alanında teknolojik bağımsızlığını sağlama görevini de belirlemekteydi. Bu görev uzun vadede çözülmesi gereken acil konuların başında gelmekteydi (Ria Novosti,2015).

Yeni doktrinde Rus donanmasının Akdeniz'deki varlığının restorasyonuna özel bir önem verilmekteydi (Ria Novosti,2015). Daha önceki yıllarda Akdeniz havzası stratejik Baltık, Karadeniz, Arktik ve Hazar bölgelerine kıyasla daha taktiksel bir konumdaydı. Akdeniz'de askeri ve politik istikrara ve iyi komşuluk ilişkilerine vurgu yapılmaktaydı. RF'nun bölgede askeri varlığının artırılması bir başka öne çıkan meseleydi. Kırım ve Krasnodar limanlarıyla Akdeniz arasında kruvaziyer gemiciliğinin geliştirilmesi hususu dikkat merkezindeydi (Krulov

vd. 2020:32). Dolayısıyla, 2015'te onaylanan deniz doktrini daha önceki girişimlerden ve projeksiyonlardan jeopolitik içeriğiyle farklılaşmaktaydı. Suriye'deki politik istikrarsızlık ve Akdeniz'de oluşmaya başlayan yeni güç dengeleri bu doktrinde hesaba katılmaktaydı. 2015 deniz doktrini Soğuk Savaş sonrası gerçek anlamda deniz stratejisinin ve gücünün pekiştirilmesi istikametindeki en kapsamlı ve düzenleyici belge olma özelliğini ihtiva etmekteydi. Rusya Güvenlik Konseyi Sekreter Yardımcısı Popov'a göre "2015'te RF Devlet Başkanı tarafından onaylanan deniz doktrinindeki meseleler geçerliliğini ve güncelliğini korumaya devam etmektedir."(Popov,2020).

Mamafih, 2017'de Putin tarafından "Rusya Federasyonu'nun 2030 yılına kadar Denizcilik Faaliyetleri Alanında Devlet Politikasının Temelleri" başlıklı yeni bir stratejik belge ilan edilmiştir. Söz konusu belge daha savunmacı ve statükocu bir karaktere sahipti. Yeni stratejik belgede "başta ABD ve müttefikleri olmak üzere bir dizi devletin dünya okyanuslarına hâkim olma arzusu RF'nun güvenliğine yönelik temel tehdit olarak" algılanmıştır (Nikolskiy,2017). Bu bağlamda "diğer donanmaların Rus donanması üzerinde tahakküm kurma girişimlerine izin verilmeyeceği ve askeri kabiliyetleri açısından dünyada ikinci sırada yer alan Rus donanmasının dünyadaki konumunun pekiştirileceği" ifade edilmiştir (Nikolskiy,2017). Soğuk Savaş sonrası ABD öncülüğünde deniz tatbikatları sayısı artırılmıştı. Bu durum Soğuk Savaş sonrası ABD politikalarının en belirgin özelliklerinden biriydi. ABD, bu tür tatbikatları RF kıyılarında giderek fazla yapmaya başlamıştır. RF, bu tatbikatlara yanıt olarak Atlantik Okyanusu, Baltık, Karadeniz ve Azak Denizleri ve aynı zamanda Akdeniz'de yeterli bir deniz varlığı sağlamak mecburiyetinde kalmıştır (Krilova,2018:55).

5. Rusya Federasyonu'nun Doğu Akdeniz Stratejisinin Temel Yönleri

RF'nun Doğu Akdeniz stratejisini jeopolitik, enerji–ekonomik ve uluslararası ilişkilerin değişen yapısı çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Doğu Akdeniz, jeopolitik açıdan 2015'ten sonra Rus deniz gücünün stratejik boyutta kendini yeniden gösterdiği bir bölgedir. Rus deniz gücünün Akdeniz'de elde ettiği stratejik başarılar enerji güvenliği ve ekonomik çıkarların konsolide edilmesine yardımcı olmuştur. Aynı zamanda uluslararası politikadaki güç dengesinin ölçülmesi perspektifinden ve bu perspektifin RF'nun konumuna etkisi de göz ardı edilmemelidir. Doğu Akdeniz bölgesine yönelik politikalar RF'nun uluslararası arenada statüsünü yükseltmiştir (Triana,2017:2).

Esasında 2011'de Suriye'de çıkan savaş, Akdeniz'deki Rus varlığının restorasyonu için uygun koşulları oluşturmuştu (Kruev vd. 2020). Suriye'de meydana çıkan yeni jeopolitik durum Rusya açısından birçok fırsatı beraberinde getirmiştir. Bu fırsatlar ekonomik, siyasi, ulaşım ve uluslararası güçler dengesinin oluşması bağlamında yeni jeopolitik gerçekliğe işaret etmekteydi. Uzun süre Akdeniz coğrafyasında Rusya'nın ortağı olan Kaddafi rejiminin düşürülmesi sonucunda, Ruslar Libya'da daha önce yaptığı silah anlaşmalarından 4 milyar dolar kaybetmişti (Malysheva,2015). Libya'daki gelişmelerin ardından Suriye'de de aynı senaryonun tekrarlanmaması Rus ulusal çıkarları açısından oldukça önem kazandı. Malysheva, RF'nun Suriye'deki stratejik çıkarlarını siyasi, ekonomik, insani, askeri ve uluslararası politikalar açısından aşağıdaki şekilde sıralamaktadır (Malysheva,2015):

- Siyasi açıdan bakıldığında Suriye RF'nun Orta Doğu'da geleneksel müttefikiydi. Bu kapsamda Moskova bölgesel politikalarını icra etmek için Şam'a genellikle güveniyordu;
- Ekonomik çıkarlar açısından Suriye Rus ürünleri açısından önemli bir pazardı. Suriye'de iç savaşın patlak vermesinden önce, RF altyapı projelerine destek sağlamıştı.

Rus şirketleri 2009'dan başlayarak Suriye'ye 20 milyar doların üzerinde yatırım yapmıştı;

- İnsani açıdan bakıldığında Suriye'de yaklaşık 100 bin Rus vatandaşı yaşamaktaydı ve buna ek olarak laik Suriye rejimi Hristiyanların din özgürlüğünü garanti altına almıştır;

- Askeri açıdan Tartus'taki Rus donanmasının varlığı önemliydi. Aynı zamanda Suriye uzun yıllar Rus silahlarının alıcısıydı. Suriye'nin silah ithalatında RF'nun payı %78 gibi rakama ulaşmıştı;

- Son olarak uluslararası politika perspektifinden RF, Suriye rejimine DAES terör örgütüyle mücadelede destek vermektedir.

SSCB-Suriye ittifakı Soğuk Savaş yıllarında inşa edilmişti. 1956'da SSCB ve Suriye arasında askeri alanda işbirliği başlamıştır. 1971'den itibaren ise stratejik Tartus limanı SSCB'ye tahsis edilmiştir. SSCB'nin dağılmasının ardından Tartus limanı RF'nun kontrolünde kalmıştır. Suriye, Soğuk Savaş sonrası Rusya'nın SSCB döneminde elde ettiği jeopolitik pozisyonlarını koruduğu Orta Doğu ülkelerinden biri olmuştur (Trenin,2014). Trenin'e göre Suriye, Rusya'nın jeopolitik ideallerinin merkezinde yer almaktadır (Trenin,2014). Suriye savaşının başlangıcında Rus donanmasının Tartus'ta küçük bir lojistik merkezi vardı. Bu merkez mütevazı boyutlarda olsa da RF'nun Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'daki jeopolitik rolünün güçlendirilmesi istikametinde önemli bir yer tutmaktaydı (Trenin,2014). SSCB, Suriye stratejisini "önce politika, sonra ekonomi" ilkesi doğrultusunda oluşturmaya çalışmıştır. RF ise "önce ekonomi, sonra jeopolitik" ilkesiyle daha pragmatik yaklaşım sergilemektedir (Schmulin,2016:25).

Suriye'deki gelişmelere ve stratejik önceliklere bağlı olarak Rus donanması Akdeniz'deki filosunu kademeli bir şekilde büyötmeye başladı (Malysheva,2015). Savunma Bakanı Şoygu, Şubat 2013'te Karadeniz filosuna yaptığı ziyarette Akdeniz'den kaynaklanan Rus ulusal çıkarlarına yönelik tehditlere ve Arap Baharı sürecinin bölgenin önemini artırdığına işaret etmiştir (Malysheva,2015). Şoygu, 11 Mart 2013'te Rus Savunma Bakanlığı ve Savunma Sanayisi merkez komutanlarıyla yaptığı toplantıda "Akdeniz'de kalıcı bir deniz görev gücünün oluşturulmasının kararlaştırıldığını" beyan etti (Litovkin,2013). Bu çerçevede Kuzey, Baltık ve Karadeniz filoları Marmara Denizi'nden ve Çanakkale boğazından defalarca geçiş yapmışlardır. Havada ve denizde 60'tan fazla füze ve topçu tatbikatı gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Rus donanması Malta, Yunanistan ve Suriye limanlarını akaryakıt, su ve gıda takviyesi için kullanmıştır (Litovkin,2013). 2013'ten sonra Rus donanmasının Akdeniz'deki faaliyetlerini sadece Suriye sorunu perspektifinden değerlendirmek mümkün değildir. Rus gemilerinin Akdeniz'deki varlığı RF'nun dünya okyanuslarına iddialı geri dönüşü açısından ele alınmalıdır (Kruev vd. 2020). Bu geri dönüşün uluslararası politikadaki değişimlerle doğrudan bağlantısı vardı (Kruev vd. 2020).

Mart 2014'te Kırım'ın RF tarafından ilhak edilmesiyle birlikte, Karadeniz'de ve genel anlamda Rus deniz stratejisinde yeni jeopolitik koşullar meydana gelmiştir. İlhak sonrası Kırım yarımadası yeniden RF'nun güneydeki stratejik ileri karakolu konumuna ulaşmıştır (Kruev vd. 2020).

Coğrafi anlamda büyük bir stratejik alanı içeren Kırım Yarımadası, Karadeniz boğazlarına İstanbul ve Akdeniz arasındaki iletişimi koordine eden bir stratejik öneme sahiptir. Yarımada, aynı zamanda Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu arasındaki iletişimi sağlamaktadır (Kruev vd,2020). Kırım yarımadası Akdeniz'den gelecek tehditlere karşı füze savunma sistemlerini konuşlandırmaya oldukça uygundur (Kruev vd,2020). Kırım üzerindeki hâkimiyet bir yandan

her zaman dostane olmayan ülkelerin Karadeniz bölgesine erişimine kısıtlama oluştururken, diğer yandan ise stratejik öneme sahip Akdeniz bölgesine yaklaşmayı kolaylaştırmayı mümkün kılmıştır (Malysheva,2015). Güvenlik bağlamında ise Kırım topraklarındaki stratejik açıdan uygun bağlantı noktaları (Sivastopol, Feodosiya, Kerç) aracılığıyla Karadeniz-Azak bölgesini ve ayrıca Karadeniz-Akdeniz hattını kontrol etmeye olanak sağlanmaktadır (Krulev vd. 2020).

2014'ten sonra RF ve Batı arasında ilişkiler Suriye sorununun çözümüne dair farklı yaklaşımlar nedeniyle ve özellikle Moskova'nın Kırım referandumun sonuçlarının kabul etmesinden sonra ciddi şekilde kötüleşmiştir (Malysheva,2015). Bu süreçte Karadeniz boğazlarını kontrol eden ve Avrupa-Asya arasında bir tür köprü olan Türkiye ile ilişkiler güçlendirilmiştir. Malysheva'ya göre, Türkiye ile ilişkilerin güçlendirilmesi RF'na kendi ekonomik faaliyetlerini gerçekleştirmesine ek fırsatlar sunmuştur. Bu çerçevede RF, Türkiye ile ilişkilere özel önem atfetmiştir (Malysheva,2015).

30 Eylül 2015'te Kremlin yönetiminden Sergey İvanov, Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad'ın Moskova'dan askeri yardım istediğini duyurdu. Putin, RF Silahlı Kuvvetlerinin sınır ötesinde kullanımına ilişkin kararın kabul edilmesi için Federasyon Konseyi'ne bir teklif sundu. Federasyon Konseyi, Putin'in teklifini oybirliğiyle desteklemiştir (Vakhshiteh,2018). Vakhshiteh'e göre, RF'nun Suriye'deki askeri operasyonu muhalefeti Cenevre'de barış masasına oturmaya zorlamıştır (Vakhshiteh,2018:38) 22 Şubat 2016'da RF ve ABD, Suriye'de hükümet güçleri ve silahlı muhalefet grupları arasında ateşkes varıldığını ilan etmişlerdir. Ateşkesin yürürlüğe girmesinden sonra RF, kademeli olarak Suriye'deki askeri varlığını azaltmaya başlamıştır (Vakhshiteh,2018).

18 Ocak 2017'de RF ve Suriye rejimi Tartus'taki Rus donanmasını genişletmek ve modernize etmek için bir anlaşma imzalamışlardır. Anlaşmaya göre, Rus donanması Tartus limanında 11 gemi konuşlandırabilecekti (Vakhshiteh,2018). İki ülke arasında Hmeymim üssüne Rus hava gücünün konuşlandırılması hakkında protokol imzalanmıştır. Suriye topraklarında birleşik bir entegre hava savunma sistemi oluşturulmuştur (Vakhshiteh,2018).

RF'nun enerji politikaları açısından da Akdeniz bölgesi oldukça ehemmiyetlidir. 2011'de Kıbrıs sahasında büyük bir doğal gaz alanı keşfedilmiştir. Söz konusu alanın 200 milyar metreküp kaynağa sahip olduğu tahmin edilmektedir (Krulev vd,2020). RF'nun Akdeniz stratejisinin temelini oluşturan Suriye coğrafyası, Yunanistan ve İtalya'nın büyük petrol ve doğal gaz merkezlerine veya Afrika pazarlarına enerji ihracatının sağlanması bağlamında uzun bir kıyıya sahiptir (Korobkova,2020). Savaş öncesi Suriye 2,5 milyar varil kanıtlanmış rezervinden günde yaklaşık olarak 400.000 varil ham petrol üretmekteydi. Bu çerçevede uluslararası piyasada önemli bir petrol ve doğal gaz üreticisi olarak öne çıkmaktaydı (Korobkova,2020). Suriye sorunu enerji jeopolitiği ve bileşenleri perspektifinden ele alındığında, küresel düzeydeki başlıca jeopolitik oyuncuların ve Orta Doğu'daki birçok aktörün Suriye üzerindeki hesaplarını anlamak mümkündür (Valiahmedova,2016:89).

Güncel koşullarda Suriye'nin petrol zengini bölgelerin bir kısmı Esad rejiminin kontrolü dışındadır. Suriye rejimi, Humus'ta ve kıyı kenti Baniyas'taki petrol rafinelerini kontrol etmektedir (Katona vd. 2019:22). Suriye özellikle 2015'ten sonra "RF'nun jeopolitik manevralarının bir parçası olarak maruz kaldığı maliyetlerin bir kısmını telafi etmek için Kremlin tarafından kullanılacak petrol ve doğal gaz kaynaklarına" sahiptir (Korobkova,2020). RF Enerji Bakanlığı Sözcüsü Abramov, "Suriye'deki zor koşullara rağmen, petrol, doğal gaz ve enerji sektörlerinin yeniden inşa etmeye devam edileceğini" söylemiştir (Ria Novosti,2018).

Suriye sorunu, RF'nun küresel ölçekte jeopolitik izolasyondan çıkmasına ve bölgedeki etkisini artırmasına yardımcı olmuştur. RF, söz konusu sorunda uzay, deniz, özel ve askeri polis kuvvetlerinin potansiyelini aynı anda kullanmıştır (Vakhshiteh,2018). Aynı zamanda RF, Suriye'yi Doğu Akdeniz bölgesinde etkin ekonomik ve politik aktör olma yolunda atlama tahtası olarak önemsemiştir. Bu çerçevede "önce ekonomi, sonra jeopolitik" ilkesinin Akdeniz'de de işlevsel olduğunu gözlemek mümkündür. Akdeniz'e tam teşekküllü erişim Rusya'nın uzun zamandır hayalini kurduğu bir stratejik hedefi (Villegas,2020:18). Söz konusu hedef Suriye'deki jeopolitik kazanımlarla önemli ölçüde pekiştirilmiştir. 2019'tan itibaren Rus deniz ve hava gücünün somut bileşenleri ve unsurları Lazkiye ve Tartus'ta mevcudiyetlerini daha da güçlendirmiştir.

RF'nun Suriye üzerinden Doğu Akdeniz'de aktör olma stratejisi bölgesel enerji jeopolitiğinin dinamiklerini orta ve uzun vadede derinden etkilemektedir. RF'nun Doğu Akdeniz stratejisinde "kontrollü kaos" paradigmasının bütün artılarından faydalandığını da gözlemek mümkündür. "Kontrollü kaos", hem RF'nun hem de ABD'nin bölge ülkeleri arasındaki jeopolitik ayrışmalardan azami ölçüde faydalanmasını ihtiva etmektedir.

Aralık 2017'de Mısır'ın Zohr sahasından doğal gaz üretimine başlaması Doğu Akdeniz'in enerji alanında cazibesini artırmıştır (Uord,2018). Mısır'ın ardından, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) ve İsrail de bölgede doğal gaz aramasına başlamışlardır (Uord,2018). Kuzey Denizi'ndeki rezervlerin azalması ve Batı'nın Rus doğal gazına bağımlılığı konusundaki endişeleri bağlamında, Avrupa'ya yakın yeni enerji kaynağının meydana çıkması olasılığı stratejik olarak çekici gelmiştir (Uord,2018). Ocak 2019'da "Lübnan ve İsrail'in Doğu Akdeniz'deki faaliyetlerinin artması ve Mısır'ın doğal gaz keşiflerini ilerlettiği ortamda, bölgenin önemli aktörü olan Türkiye kendi sondaj gemilerini sayısını artırarak bölgedeki varlığını" belirgin bir şekilde hissettirmeye başlamıştır (Gözügüzelli,2019:12). Bu bağlamda Türkiye, Kıbrıs açıklarındaki deniz sondajı faaliyetlerinin Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) haklarının kabul edilemez bir ihlali olarak değerlendirmektedir. (Uord,2018).

RF, bölge ülkelerinin tamamıyla diyalog halindedir. Bu durum RF'na jeopolitik etkinliğini artırma olanağı tanımaktadır. Örneğin, Mısır topraklarında Rus dış politikası unsurları açısından önemli olan çok sayıda üsse sahiptir. RF'nun Mısır ile oluşturduğu stratejik düzeydeki işbirliği, Suriye politikasında olduğu gibi ABD'nin bölgede bıraktığı boşluğu doldurma yöntemiyle mümkün olmuştur (Triana,2017). RF, Yunanistan'la da iyi ilişkilerini devam ettirmektedir. RF'nun Yunanistan ve GKRY ile yürüttüğü yapıcı ilişkiler RF-Avrupa Birliği (AB) müzakerelerinde bir araç olarak da kullanılmaktadır (Triana,2017). Aynı zamanda RF'nun Türkiye ve İsrail'le ilişkilerinde son yıllarda gözle görülür işbirliği mekanizmaları oluşturulmaktadır (Villegas,2020). Triana'ya göre, Suriye sorunun çözümüne katkı için oluşturulan Astana formatı RF, Türkiye ve İran arasındaki diyalog ABD'nin bölgenin dışında tutulmasına yardımcı olmuştur (Triana,2017). Dolayısıyla, ABD'nin oyun dışı kalması RF'nun bölgede merkezi bir rol oynamasına olanak sağlamıştır.

İtalyan Amiral Mantelli,"RF'nun Akdeniz'de baskın güce dönüştüğünü, Türkiye'nin de bölgede yükselen güç olduğunu ve Batı'nın bölgedeki altın günlerinin geride kaldığını" altını çizmektedir (Rettman,2020). Bu bağlamda RF, "Akdeniz'de en üstün deniz gücüdür ve sahadaki adımlarıyla bu rolü kazanmıştır" (Rettman,2020). RF, küresel stratejisinin bir parçası olarak Çin'i de bölgeye çekmeye çalışmaktadır. Çin tarihinde ilk kez 2015'te Akdeniz'de RF ile ortak deniz tatbikatı gerçekleştirmiştir (Villegas,2020).

RF, Akdeniz politikasına Soğuk Savaş yıllarında geleneksel müttefiki olan Libya üzerinden de istikamet vermektedir. Bu bağlamda RF'nun Libya stratejisi Doğu Akdeniz'deki kazanımları konsolide etmeye yardımcı olmaktadır. İsayev'e göre, Libya, RF dış politikası açısından Suriye'den daha kilit ve değerli bir ülkeye dönüşmektedir (İsayev, 2019). RF'nun Libya stratejisi Körfez ülkelerini Moskova'ya yaklaştırmaktadır. Bu çerçevede Moskova tarafından Halife Hafter'e verilen destek Esad rejimine verilen destek gibi olumsuz algılanmamakta ve bu durum Körfez'deki aktörlerle temaslarda sorun oluşturmamaktadır (İsayev,2019). RF, aynı zamanda Libya'daki petrol ve doğal gaz sektörüne ciddi bir ilgi göstermektedir (İsayev,2019).

Geleneksel olarak Akdeniz bölgesi, Rus deniz jeopolitiğinde güney sınırlarının güvenliği açısından önemli bir tampon işlevi görmektedir. Bu algı büyük ölçüde SSCB'nin inşa ettiği siyasi gerçekliklere dayanmaktadır (Malysheva,2015). Uluslararası politikada Rus diplomasisinin rolünü artırmak ve çeşitlendirmek adına Akdeniz'e yönelik stratejilerin ve işbirliği mekanizmalarının oluşturulması birincil amaç olarak karşımıza çıkmaktadır (Malysheva,2015). Rus donanması Karadeniz, Baltık ve Kuzey havzalarında olduğu gibi, Akdeniz'de de kalıcı bir filo inşa ederek bölgedeki askeri varlığını artırmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda günümüzde 15 savaş gemisi bölgede Rus çıkarlarını korumaktadır. Söz konusu çıkarlar hem ticari hem de askeri kabiliyetlerin çeşitlendirilmesi ve pekiştirilmesi yoluyla sağlanmaktadır. RF, bölge ülkeleriyle ikili ve çok taraflı iş birliği inşa ederek deniz gücünün konsolidasyonunu temin etmektedir.

6. Sonuç

Rusya'nın deniz gücüne dönüşmesini sadece Çar I. Petro'nun azimli ve inatçı reformlarına bağlamak doğru olmayacaktır. Kuşkusuz Çar I. Petro'nun politik dehası Rus jeopolitiğinin hem karada hem de denizde alan kazanmasını büyük ölçüde sağlamıştır. Fakat temel nokta söz konusu reformların daha sonraki tarihsel dönemlerde bir süreklilik içermesiydi. Bu çerçevede Çariçe II. Katerina'nın yayılcı dış politikası Rus deniz gücünün pekişmesine neden olan temel etkidir. Böylelikle, stratejik ve jeopolitik süreklilik fenomeninin Rus tarihinin her döneminde kendini gösteren bir düşünsel formasyon olduğunu söylemek mümkündür.

XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya, Akdeniz havzasındaki jeopolitik gelişmelerle yakından ilgilenmeye başlamıştır. XVII. Yüzyılda Rusya'nın deniz jeopolitiğindeki temel önceliğini Baltık ve Karadeniz'de stratejik kazanımların elde edilmesi oluşturmaktaydı. Bu öncelikler büyük ölçüde Çar I. Petro tarafından hayata geçirilmişti. I. Petro'nun Baltık Denizi ve Karadeniz'de izlediği yöntemler Çariçe II. Katerina'nın Akdeniz stratejisinde de kullanılmıştır. Benzer yöntemlerle SSCB, Akdeniz politikasının temellerini oluşturmuştur. RF ise daha karmaşık koşullarda bir deniz stratejisi oluşturma mecburiyetinde kalmıştı. Güvenlik algılarının çok boyutlu bir düzeyde ulaştığı ve uluslararası güç dengelerinin esnek olduğu koşullar çerçevesinde oluşan deniz doktrinleri ve stratejileri RF'nun deniz gücü formasyonunu tayin etmiştir.

2011'de Suriye'de savaşın patlak vermesi, RF'nun Doğu Akdeniz istikametindeki politikaları bağlamında hem meydan okumaları hem de yeni jeopolitik fırsatları beraberinde getirmiştir. RF, Suriye üzerinden Doğu Akdeniz'de daha etkin bir aktör olmayı amaçlamıştır. Kuşkusuz, RF'nun Suriye politikası sadece deniz gücü enstrümanlarının işlevsel kullanımını ihtiva etmemiştir. RF, hava kuvvetlerinin etkin kullanımı bağlamında da Suriye sahasını jeopolitik araç olarak görmüştür. RF, Suriye sahasında uzay, hava, deniz, özel ve askeri polis kuvvetlerinin potansiyelini aynı anda kullanarak kendine alan açmıştır.

Kaddafi'nin devrilmesi RF'nun Akdeniz ve Orta Doğu politikalarının yeni bir jeopolitik içerik kazanmasına neden olmuştur. Böylelikle, Suriye'de Libya senaryosunun tekrarlanmasını engelleyen dış politika davranış şekli bölgesel ölçekte birincil stratejik tercihe dönüşmüştür. Suriye'de elde edilen askeri ve stratejik başarı RF'nun Akdeniz'de uzun vadeli stratejisinin meydana çıkmasını sağlamıştır. Böylelikle, RF'nun geleneksel olarak etkili olduğu Doğu Avrupa, Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya bölgelerine Akdeniz'deki stratejik mevcudiyet de eklenmiştir. 2019'da Doğu Akdeniz'in stratejik limanı olan Tartus, Suriye rejimi tarafından 49 yıllığına RF'na kiralanmıştır. Tartus limanı hem jeopolitik hem de jeoekonomik açıdan RF'na bölgesel deniz hâkimiyetini sağlamayı temin etmektedir.

RF, bölgesel dinamikleri önceleyen ve dikkate alan dış politikası sayesinde Doğu Akdeniz ve genel olarak Akdeniz havzasında etkili bir güce dönüşmüştür. 2014 sonrası Batı ile ilişkilerde sorunlar yaşayan RF, jeopolitik enerjisini bu bölgeye vermiş ve karşılığında ciddi stratejik kazanımlar elde etmiştir. Çar Petro'dan itibaren temel deniz stratejilerinden biri olan "sıcak denizlere erişim" isteği de büyük ölçüde gerçekleşmiştir.

Kaynakça

- “Doktrina Predusmatrivayet Nezavisimosti RF v Oblasti Korablestroeniya”. (2015), Moskova, Ria Novosti, <https://ria.ru/20150726/1148701978.html?in=t>
- “Morskaya Doktrina Rossii – Krim i Arktika v Prioritete”. (2015), Moskova, Ria Novosti, <https://ria.ru/20150726/1148852131.html?in=t> (Erişim:30.12.2020)
- “Morskaya Doktrina Rosssiyskoy Federatsiyi”. (2015), Moskova, Kremlin, <http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/uAFi5nvux2twaqjftSSyrlZUVTJan77L.pdf> (Erişim:10.01.2021).
- “Rogozin: Putin Utverdil Novuyu Versiyu Morskoy Doktrini Rossii. (2015), Moskova, Ria Novosti, <https://ria.ru/20150726/1148580340.html?in=t> (Erişim:10.01.2021).
- “Rossiya Okazivayet Pomosh Siriyi v Vostonavleniyi Energeticheskogo Kompleksa. (2018), Moskova, Ria Novosti, <https://ria.ru/20181107/1532298867.html> (Erişim: 10.01.2021).
- Anisimov, E. (2018), İstoriya Rossii, Sankt-Petersburg: Piter Press.
- Belousov, A. (2016), Donskaya Flotiliya vo Vremya Russko-Turetskoy Voyni, 1735-1739 gg, Sankt –Petersburg: Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvenniy Universitet.
- Bikov, M. (2009), “Severnaya Voyna: Yujnaya Bitva”, RusskiyMir.Ru Jurnal o Rossii i Russkoy Tsivilizatsiyi:12-21.
- Burbank, J.; Cooper, F. (2018), İmparatorluklar Tarihi, İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Goldstein, J.; Pevehouse, J. (2015), Uluslararası İlişkiler, (Çev. Prof. Dr. H. Özdemir), Ankara: BigBang Yayınları.
- Gorshkov, S. (1979). Morskaya Mosh Gosudarstva, Moskova: Voennoe İzdatelstvo Ministerstvo Oboroni SSSR.
- Gözgüzelli, E. (2019). “Doğu Akdeniz’de Hidrokarbon Faaliyetleri ve Projeler”, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, No.229: 3-13.
- Grubov, V.(2013), İstoriya Rossii (1796-1881 gg), Arzamas: Arzamasskiy Filial NNGU.
- Hosking, G. (2019). Rusya ve Ruslar, Erken Dönemden 21. Yüzyıla, (Çev. K. Acar), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hrolenko, A. (2015), “Kuda Vedet Obnovlennaya Morskaya Doktrina Rossii”, Moskova, Ria Novosti. <https://ria.ru/20150728/1151289803.html> (Erişim: 29.12.2020).
- İrhin, A.; Nelina, L.; Çiharev, İ. (2018), “Rossiya i Bolshoe Sredizemnomore”, Jurnal Paradigmi İstoriyi i Obshtvennogo Razvitiya, No. 12: 58-68.
- İsayev, L. (2019), “Zachem Rossii Liviya”, Riddle, <https://www.ridl.io/ru/zachem-rossii-liviya> (Erişim:10.01.2021).
- Kanunlar, Kurallar ve Rusya Federasyonu’nun Düzenleyici Yasa Belgeleri. (2001), <https://legalacts.ru/doc/morskaja-doktrina-rossiiskoi-federatsii-na-period-do/> (Erişim:10.01.2021).
- Katona, V.; Mamedov, R. (2019), “Sistemniye İnteresi Rossii v Arabskom Mashrike: Neft i Gaz İraka i Siriyi”, Rabochaya Tetrady, Rossiyskiy Sovet po Mejdunarodnim Delam, No.48: 4-26.
- Kolosov, V. (1996). “Rossiykaya Geopolitika: Traditsionniye Kontseptsii i Sovremenniye Vizovi, Obshestvenniye Nauki i Sovremennost, No.3: 86-94.
- Kolosov, V.; Mironenko, N. (2001), Geopolitika i Politicheskaya Geografiya, Moskova: Aspent Press.
- Korobkova, E. (2020), “Pochemu Siriya YavlayetsaVajnoj Chastiyu Energeticheskoy Strategiyi Rossii”, Energosmi, <https://energosmi.ru/archives/45839> (Erişim:06.01.2021).
- Korshunova,N. (2003), “Vostochniy Vektor Geopolitiki Ekaterini II Grecskiy Proyekt”, Vestnik Chelyabinskogo Universiteta, Seriya No.10: 62-68.
- Krilova, İ. (2018), “Voennaya Bezopasnosti Rossii: Aktualniye Problemi”, Jurnal Znaniye. Ponimaniye. Umeniye, No.3: 51-63.
- Krotov, P. (2019). “Shvedskiy Korol Karl XII i Formirovaniye Rossii kak Velikoy Derjavi”, Nauchniy Dialog, No.10: 396-411.
- Krulev, K.; Parhitko, N.; Nikulin, M. (2020), “Voенno-Morskaya Sila Rossii v Chernomorskom i Sredizemnomorskom Regionah”, Postsovetkiye İssledovaniya, Vol.3, No. 1:26-39.
- Kuroedov, V. (1999), “Predisloviye”, (Ed. A. Savinkin), Voенno-Morskaya İdeya Rossii, Moskova: Russkiy Puty: 9-12.
- Litovkin, V. (2013), “Russian Fleet to Return to the Mediterranean”, Russia Beyond, https://www.rbth.com/opinion/2013/03/21/russian_fleet_to_return_to_the_mediterranean_241 (Erişim:10.01.2021).
- Mahan, A. (2011), Deniz Gücünün Tarih Üzerine Etkisi, (Çev. T. Büyükonat), İstanbul: Griffin.
- Mahan, A. (2013), Deniz Harbi Üzerine, (Çev. T. Büyükonat), İstanbul: Doruk Yayınları.
- Mahan, A.(1918), The Influence of Sea Power Upon History, Boston, Little, Brown and Company.

- Malysheva, D. (2015), "Rossiya v Sredizemnomorye: Geopolitika i Sovremenniy Interesi", Jurnal Mejdunarodnaya Jizny, No.11: 111-123.
- Moskovenko, M. (2019), "Kak Rossiya Vernulas v Mirovoy Okean", Nezavisimoye Voennoe Obozreniye, Nezavisimaya Gazeta.
- Nenashev, M. (2017), "Morskaya Sila Rossii: Natsionalnoye i Globalnoye Izmereniye", Jurnal Natsionalnaya Oborona, No. 6: 1-7.
- Nikitin, A. (2011). "Nachalo Russkogo Voennno-Morskogo Flota: Mastera-Inozemchi na Rubeje XVII-XVIII Vekov", Vestnik VGU, Seriya Istoriya, Politologiya, Sotsiyologiya, No:2:132-135.
- Nikolskiy, A. (2017), "Novaya Voennno-Morskaya Doktrina Rossii Stavit Chrezmerniye Tseli", Vedomosti, <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2017/07/24/725414-voennno-morskaya-doktrina> (Erişim: 06.01.2021).
- Nikulin, M. (2019), "Morskaya Sila v Rossiyskoy i Zarubejnoj Geopoliticheskoj Mysli", Vestnik Moskovskogo Gosudarstvennogo Oblastnogo Universiteta, Seriya Istoriya i Politicheskiye Nauki, No.3: 124-135.
- Patirev, S. (2001), "Podtekst Morskoy Doktrini", Nezavisimoye Voennoe Obozreniye, Nezavisimaya Gazeta.
- Podpisan Nishtadtskiy Mirniy Dogovor, Rusya Başkanlık Arşivi, <https://www.prlib.ru/history/619530> (Erişim:10.01.2021).
- Popov, M. (2020), "Zamsekretarya Sovbeza: Arktika İmeet Bolshoe Voennno-Strategicheskoe Znacheniya", İnterfax, <https://www.interfax.ru/interview/722243> (Erişim:10.01.2021).
- Putin: Status Velikoy Morskoy Derjavi dlya Rossii – Ogromnaya Otvetstvennost". (2015), Moskova, Vesti, <https://www.vesti.ru/article/1734418> (Erişim: 03.01.2021).
- Rettman, A. (2020), "Russia is 'pre-eminent naval power' in Mediterranean", EU Observer, Brüksel, <https://euobserver.com/foreign/150149> (Erişim:06.01.2021).
- Riasanovsky, N.; Steinberg, M. (2016), Rusya Tarihi, (Çev. F.Dereli). İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Rusya Askeri-Deniz Devlet Arşivi (Elektronik), <https://rgavmf.ru/books/istoriya-flota> (Erişim:10.01.2021).
- Schmulin, A. (2016), "Rossiyskaya Diplomatiya na Blijnem Vostoke: Vozvrat v Geopolitike", Russie. Nei. Visions, No.93: 5-25.
- Smilyanskaya, E. (2014), "Russian Warriors in the Land of Miltiades and Themistocles: The Colonial Ambitions of Catherine the Great in the Mediterranean", Basic Research Programm, Working Papers, Series: Humanities: 1-17.
- Smilyanskiy, İ.; Velijev, M.; Smilyanskaya, E. (2011), Rossiya v Sredizemnomorye Arhipelagskaya Ekspeditsiya Ekaterini Velikoy, Moskova, İndrik.
- Spykman, N. (2013), "Dış Politika ve Coğrafya, I-II", (Ed. E. Diri), Uluslararası İlişkilerde Anahtar Metinler, İstanbul, Röle Akademi.
- Şirokevad, A. (2013), Osmanlı-Rus Savaşları, (Çev. A.Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Şirokevad, A.(2008). Rossiya na Sredizemnom More, Moskova: İzdatelstvo AST.
- Trenin, D. (2014), "İnteresi Rossii v Siriti", Nauchnaya Statya, Moskova, Moskovskiy Chentr Karnegi, <https://carnegie.ru/2014/06/09/ru-pub-55919> (Erişim:10.01.2021).
- Triana, J. M.P. (2017), "Russia in the Eastern Mediterranean: A Counterweight to the West?", Notes Internacionals, Barcelona Centre for International Affairs, No:178: 1-5.
- Uord, E. (2018), "Geopolitika Meshayet Dobiche Gaza v Sredizemnom More", Vedomosti, <https://www.vedomosti.ru/business/articles/2018/01/12/747635-geopolitika-dobiche-gaza-sredizemnom> (Erişim:10.01.2021)
- Vakhshiteh, A. (2018), "Politika Rossii na Blijnem Vostoke v Kontekste Krizisa v Siriti: Vizovi i Vozmojnosti", Vestnik Rossiyskiy Universitet Drujba Narodov, Seriya: Politologiya, Vol.20, No.1: 36-41.
- Valiahmedova, G. (2016), "Siritiyskiy Krizis kak Otrojeniye Trendov Razvitiya Globalnoy Energeticheskoy Politiki", İzvestiya Uralskogo Federalnogo Universiteta, Seriya 3,Obshchestvenniye Nauki, Vol.11, No.1: 81-90.
- Vernadsky, G. (2015), Rusya Tarihi, (Çev. D. Mızrak.; E. Mızrak), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Veselago, F. (1939), Kratkaya İstoriya Russkogo Flota, Moskova-Leningrad, Voennno-Morskoe, İzdatelstvo SSSR.
- Villegas, G. A.(2020), "The Mediterranean Sea: Maritime Power, Conflicts and Strategies", Instituto Espanol de Estudios Estrategicos, Framework Document, No.3: 1-23.
- Vinogradov,V.(1998), Trudnaya Sudba Ekaterini II v İstoriografii, (Ed. İ. Leshilovskaya), Vek Ekaterini II: Rossiya i Balkani, Moskova,: Nauka.
- Zhitkov, K. (1912). İstoriya Russkogo Flota, Period Petrovskiy (1672-1725), Sankt-Petersburg.
- Zolotarev, V.; Kozlov, İ. (2003), Tri Stoletiya Rossiyskogo Flota, Sankt-Petersburg: Poligon.

Extended Summary

The Importance of Sea Power in Russian Geopolitics and the Current Mediterranean Strategy of the Russian Federation

The Russian Territory, which emerged as a land force in historical and cultural context, quickly adapted to the military and commercial possibilities of the naval forces globally. The desire to become a naval force first appeared in Kiev Russian State's social life in Russian geopolitics and was later observed in the policies during Velikiy Novgorod and the Principality of Moscow periods. Steps were taken to reinforce these desires during the Periods of the Russian Empire and the USSR. Russia began to prioritize the contributions of commercial, socio-economical, and cultural returns of a naval force to the development of geopolitical thought when Tsar Petro I (1682-1721) came to the throne. Kievan Russia, and later, Moscow's Principality took their places in the geopolitical equilibrium as a regional land force in Eurasia. Petro I signed permanent reforms in this process to ensure that Russia had a global-scale naval force from its regional land power.

The Russian Empire's achievements in the Baltic Sea and the Black Sea paved the way for creating a multidimensional naval strategy in the Mediterranean. This strategic continuity was maintained in the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) period as well. USSR's Mediterranean strategy was shaped based on the perspective of ideological solidarity during the Cold War years. After the Cold War, Russia minimized its presence in the Mediterranean, as in the rest of the world seas. The disintegration of the USSR profoundly affected international and regional dynamics.

The new strategy adopted in 2015 brought about a naval doctrine reflecting the Russian Federation's long-term policies. The 2015 Naval Doctrine had a perspective addressing the fundamentals of a naval strategy independent from general military doctrine in geopolitical terms. The development of Black Sea fleets' infrastructure in Crimea constituted the essence of this doctrine, which also drew attention to the critical role of the Northern Fleet in ensuring security at sea and ocean borders. The new doctrine especially cared about the restoration of Russian naval presence in the Mediterranean. The Mediterranean basin was in a more tactical position in previous years when compared to the strategic Baltic, Black Sea, Arctic, and Caspian regions.

Furthermore, the naval doctrine approved in 2015 differentiated from previous initiatives and projections due to its geopolitical contents. The political unrest in Syria and new power balances that emerged in the Mediterranean were considered in this doctrine. The 2015 Naval Doctrine was the most comprehensive and regulatory document to consolidate the naval strategy and power in real terms after the Cold War.

It is possible to evaluate the Eastern Mediterranean strategy of RF in the changing structure of geopolitical, energy-economical, and international relations. The Eastern Mediterranean is an area where the Russian Naval Force showed itself again on a strategic and geopolitical scale after 2015. Russian Naval Force's strategic achievements in the Mediterranean helped to consolidate the energy security and economic interests. Also, the perspective of measuring the power balance in international policy and its effects of this perspective on the position of RF must not be overlooked.

The war in Syria that emerged in 2011 created the appropriate conditions for the restoration of the Russian presence in the Mediterranean. The new geopolitical situation in Syria brought about with it many opportunities for Russia. These opportunities indicated a new geopolitical reality in terms of economy, policy, and transportation to form a balance of international powers.

The relations between RF and the West cooled after 2014 because of different approaches to resolve the Syrian problem. The conflicts between the two global systems deepened with the annexation of Crimea by the RF. In this process, Turkey's relations, which control the Black Sea straits and a kind of bridge between Europe and Asia, were strengthened. The Syrian issue helped the RF come out of its geopolitical isolation globally, and increased its influence in the region.

RF also directs its Mediterranean policy through Libya, its traditional ally during the Cold War. In this context, the Libyan strategy of the RF also helps it to consolidate its acquisitions in the Eastern Mediterranean.

The Russian Navy aims to increase its military presence by establishing a permanent fleet in the Mediterranean, as it did in the Black Sea, Baltic, and Northern basins. In this context, in our present day, 15 warships protect Russian interests in the region. These interests are achieved through the diversification and consolidation of both commercial and military capabilities. RF ensures a naval force's consolidation by establishing bilateral and multilateral cooperation with countries in the area.

In conclusion, it is possible to argue that the strategic and geopolitical continuity phenomenon is an ideational formation that showed itself in all Russian history periods. Russia has been closely involved in the geopolitical

developments in the Mediterranean Basin as of the 18th Century. Russia's main priority in terms of sea geopolitics was acquiring strategic gains in the Baltic Sea and the Black Sea in the 17th Century. These priorities were mainly realized by Tsar Petro I. The methods Petro I used in the Baltic Sea and the Black Sea were also used in the Tsarina Katerina II Mediterranean strategy. The USSR formed the foundations of its Mediterranean policy with similar methods. The RF, on the other hand, had to create a naval strategy in more complex circumstances. The marine doctrines and strategies that formed in the context of the conditions where security perceptions reached multidimensional levels and international power balances were flexible constituted the RF's sea power formation.

Israeli-Palestinian Cyber Conflict

Mohammed Abu Saada¹

Yıldırım Turan²

İsrail-Filistin Siber Çatışması	Israeli-Palestinian Cyber Conflict
Öz Filistin'in siber becerileri hala oluşum aşamasındadır. Öte yandan İsrail'in siber kapasitesi Filistin'in yeni gelişmekte olan becerileri ile kıyaslanamaz. Zira İsrail'in siber becerileri üst düzeyde ve uluslararası ölçekte. Filistin-İsrail arasındaki siber mücadelenin en önemli araçları arasında siber korsanlık ve Facebook operasyonları yer almaktadır. Ancak siber mücadele alanında İsrail, Filistinlilere karşı açık ara öndedir. Bu da İsrail'in Filistin'deki telekomünikasyon ve internet altyapısına neredeyse tamamen hâkim olmasından kaynaklanmaktadır. Buna rağmen Filistinli siber gruplar, gerçekleştirdikleri siber korsanlık saldırılarıyla İsraili politikacıları şaşkınlığa düşürmüştür. Bununla beraber Filistin-İsrail arasındaki siber saldırıların giderek tırmanan bir eğriye sahip olduğuna dair göstergeler bulunmaktadır.	Abstract Palestinian cyber capabilities are still at their early formative stage, On the other hand, Israeli cyber capabilities are not comparable to the nascent Palestinian cyber capabilities. However, hacking and social media, particularly Facebook, are among the most important tools of Palestinian-Israeli cyber conflict, where Israel is much superior to Palestinians, mainly due to its control over the telecommunications and internet infrastructure in Palestine. Nevertheless, Palestinian cyber teams have confused Israeli politicians after succeeding to carry out effective hacking attacks against Israel. Evidently, there are signs that cyber-attacks between Palestinians and Israelis are likely to increase steadily.
Anahtar Kelimeler: Siber Savaş, Siber Saldırı, Hacklemek, Filistin-İsrail Mücadelesi, Dijital Demir Kubbe	Keywords: Cyberwars, Cyber-Attacks, Hacking, Palestinian-Israeli Conflict, Digital Iron Dome
JEL Kodları: H56	JEL Codes: H56

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazar 1'in makaleye katkısı %50, Yazar 2'nin makaleye katkısı %50'dir.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ PhD Candidate, Sakarya University, Middle East Institute, mohammed.abusaada@ogr.sakarya.edu.tr

² Asst. Prof, Sakarya University, Middle East Institute, yildirimturan@sakarya.edu.tr

1. Introduction

Cyberspace has become a significant battleground and an integral part of current and future conflicts. In recent years, there has been an increase in cyber-attacks on political targets, vital infrastructure, and websites of trade companies. Cyber-attacks have been increasingly drawing international attention, given the fact that electronic attacks are no longer limited to state capabilities only, but even groups and organizations can also engage in them. Since 2012, the online operation for global jihadi groups has been observed to recruit activists, raise funds, disseminate propaganda, incite hate and aggression, collect information, and wage psychological warfare, before targeting the critical infrastructure of the adversary, using cyber warfare techniques. (Azani, 2014: 5). This made some countries see cyber-attacks coming from factions and groups as a threat to their national security (Tor, 2015: 92). The development of cyber conflict is largely due to the global nature of the Internet amid a lack of regulations. Therefore, cyberspace has become a battlefield, not so much different from traditional battlefields (Abu Mualla, 2017: 61), especially that the cyber security threats are borderless, as the cyber state has no borders, unlike the case in a classical war (Adamsky, 2017: 122).

Israel, which used to be wary of a broadly consistent and synchronized conventional attack by its neighboring Arab states, later became afraid of suicide bombing and missile attacks launched by Palestinian organizations (Tor, 2015: 93), but it has recently been facing incendiary kites and balloons along the Gaza border, in addition to Palestinian cyber-attacks (Shahaf, 2018). Although the Palestinian territory and its population has been subject to strict control by Israeli security services since 1967 (Amad Media, 2019), however, cyber-attacks, along with real conflicts on the ground, have become common to some extent (Israel-Palestine conflict spills into cyberspace, 2009), especially since the scope of the Palestinian cyber threat is taking on psychological warfare after targeting sensitive Israeli websites, besides causing economic damage, by targeting industrial control systems (Tor, 2015: 97). Therefore, this study aims to identify the Palestinian cyber capabilities that have enabled Palestinians to carry out cyber-attacks on advanced Israeli sites – through tracking the most important historical stations of the provision of the Internet and telecommunications in the Palestinian territories, addressing the factors that boosted Palestinians' interest in the Internet in general, and explaining the nature of perpetrators of cyber-attacks, whether they are amateurs or members of organized Palestinian factions. The paper also highlights the Israeli cyber capabilities, although it completely believes that the capabilities of Palestinians and Israelis in the cyber domain are incomparable, due to the superiority of the Israeli cyber capabilities.

The study will also address the most significant tools of Israeli-Palestinian cyber conflict, especially hacking and social media, specifically Facebook, being the most widespread social media over the world, to explore the implications of these attacks and on both sides.

The study is divided into three axes, the first addresses cyber reality in Palestine; the second is about cyber reality in Israel; and the third deals with the tools of the Palestinian-Israeli cyber conflict.

2. The Cyber Reality in Palestine

The period following the inception of the Palestinian Authority (PA) in 1994 witnessed important developments in the field of communications and information technology, where

the first official Palestinian effort was the establishment of a competent ministry for post and telecommunications in 1995, which was later renamed as the Ministry of Communications and Information Technology. The PA also signed an agreement to operate home phones with the Palestinian Telecommunications Company, established in 1995, which started its work as the first Palestinian telecommunications company in 1997 as an operator and provider of terrestrial communication services. In the same context, the Palestinian Information Technology Association of Companies (PITA) was established in early 1999, for companies officially registered in the field of information systems, where the union represents more than 90 companies in Palestine specialized in various fields of technology and information. The Palestine Information and Communications Technology Incubator (PICTI) was established in 2004 as a competent authority to provide consulting services in the field of information technology and software (Palestinian Central Bureau of Statistics 2010, 2010: 25).

The use of the Internet began in Palestine in 1999 intending to enable Palestinian society to communicate with all countries of the world (Aouragh, 2003: 43). In 1999, the first Palestinian website, the Birzeit University Website, was established (Skare, 2018: 61). One of the reasons the Palestinians are interested in the Internet is its ability to provide an electronic space capable of crossing borders, especially after Israel started building the separation wall in the West Bank in 2002 (Saleh, 2015: 590) and has imposed a blockade on the Gaza Strip since 2006 (Abu Shamala, 2017). In addition, the high unemployment rates in Palestine also contributed to Palestinian interest in the internet (Salah, 2014), where the unemployment rate in 2018 among Palestinians over 15 reached 30.8% in all Palestinian regions (Palestinian Information Center Wafa, 2020). In the Gaza Strip, “the most vital in the software struggle” (Skare, 2018: 75), the unemployment rate was 52% (Palestinian Information Center Wafa, 2020). It is to be mentioned that the Palestinian people is considered one of the most educated people in the Middle East region, where in 2015, the educated people in Palestine reached 96.7%, which places the Palestinians at the forefront of Arab countries (Saleh, The Palestinian Strategic Report 2014-2015, 2016: 367). Also, the number of subscriptions to mobile cellular communications in Palestine increased by the end of 2019 to reach 4.2 million subscriptions, compared to 2.6 million subscriptions in late 2010, an increase of 63%. Also, the total number of ADSL high-speed internet subscribers in Palestine increased to about 363 thousand subscribers in late 2019, compared to about 119 thousand subscribers at the end of 2010, an increase of 205%. The results of a household survey for information and communications technology for 2019 show that 80% of Palestinian families have got an internet provider with 84% in the West Bank and 73% in the Gaza Strip (The Palestinian Central Bureau of Statistics, 2020).

However, the development of cyber infrastructure in the Palestinian territories has remained slow. This is due to the reliance of the Palestinian telecommunications companies, such as the “Mobile” company, established in 2000 (Palestinian Central Bureau of Statistics 2010, 2010: 25), on the Israeli telecommunications infrastructure, most of which follows Bezeq, an Israeli telecommunications company, according to the 1993 Oslo Accords. Accordingly, calls are transferred from anyone in the Palestinian territories to any other person in any local or international area through the Israeli infrastructure, which gives Israel control over any Palestinian digital activity. The Israeli Bezeq company justifies this by alleging that it considers it illegal for Palestinians to use electronic communications as tools against them (Skare, 2018: 62). It is to be mentioned that the establishment of the “Mobile” company

came later than other regional countries. In Jordan, for example, the first license to operate a public mobile phone service was granted to the Jordan Mobile Phones Company (Fastlink) in 1994, that is, six years before the Palestinian “Mobile” company (Palestinian Central Bureau of Statistics 2010, 2010: 28).

Despite this, the first Palestinian cyber activity emerged in 2000, when Palestinian hacker groups were established in the wake of the Israeli cyber-attacks against a website affiliated with the Lebanese Hezbollah (Allen & Chris C, 2003). Palestinian interest in cyber science increased in January 2012 when Israel came under electronic attacks, carried out by an Arab hacker called “Ox Omer” from Saudi Arabia, linked to the “XP” group (Middle East Online, 2012), where he targeted the Tel Aviv Stock Exchange and El Al Airlines websites. Ox Omer called on all Muslim hackers to join his online fight against Israel, which opened the eyes of the Palestinian parties to the importance of the software struggle. Accordingly, Hamas called for electronic jihad, where Hamas Spokesman Sami Abu Zuhri said that the “Ox Omer attack opened a new arena for Palestinian resistance against Israeli crimes (Skare, 2018: 12).” This encouraged Palestinian youth to enter the virtual world of “social media” in response to the Israeli’s heavy use of it (Abu Mualla, 2017: 533), especially that more than a million Palestinians (mostly young) have Facebook accounts (Abu Mualla, 2017: 54).

Although most of the electronic devices owned by the Palestinians are not sophisticated and that they have not been able to keep up with the Israelis that always have the latest technology, in addition to the fact that the network connection in Palestine is not fast enough, according to the international speed standards, however, estimates indicate that there are more than 2500 professional Palestinians, most of whom are from the Gaza Strip (Qutb, 2016). Also, Palestinian cyber teams have emerged in Palestine, where almost all of them are located in the Gaza Strip, with only a team formed in the West Bank, called “The Wrath of Palestine”, whose members later withdrew to maintain their social life (Skare, 2018: 144). Following are the key cyber teams in Palestine that can be divided into two parts, as follows:

First: Organized Palestinian Cyber Teams (professional)

The professional Palestinian cyber teams are the teams belonging to the armed Palestinian resistance factions, specifically Hamas and Islamic Jihad, as Islamic parties have come to believe that electronic resistance is very useful. Therefore, the electronic units of the Hamas and Islamic Jihad movements can be considered as arms that complement the work of their armed brigades (Skare, 2018: 190).

The key cyber teams that are influential in the Palestinian-Israeli conflict include:

1- The cyber division affiliated to the Palestinian Hamas movement:

The founder of the Hamas movement, Sheikh Ahmed Yassin, had stated that his movement would follow all available means to confront Israel, including the Internet. Experts describe the conflict between Hamas cyber units and Israel as amounting to a cyber war (Skare, 2018: 133). It is to be mentioned that Israel assassinated one of the leaders of the military wing of Hamas (Hamza Abu Al-Haija) after his location was determined through his personal account on Facebook (Abu Amer, 2015). In 2017, reports revealed that Palestinian women participated in cyber training during a recruitment campaign for Hamas (Dostri, 2018). The entry of Hamas into the field of “cyber war” came as a new method to be added to the movement’s pursuit of attacking Israel and inflicting the greatest harm on it, whether by

sending messages to the Israeli community or obtaining sensitive confidential information that can be used to threaten Israel's security (Yassin, 2019). Therefore, Hamas is interested in strengthening its capabilities in the cyber domain, on the basis that cyber conflicts are likely to give Hamas intelligence victories, without incurring any significant cost. Although Hamas' current cyber capabilities do not pose a major threat to Israel, however, this can change relatively quickly, due to the rapid pace of its technological progress (Dostri, 2018).

2- The cyber teams affiliated with the Palestinian Islamic Jihad movement:

The Islamic Jihad movement started its electronic work in 1999 after a political decision (Skare, 2018: 141) that allowed this activity. The movement has an electronic unit within its armed wing, Al-Quds Brigades, called "Al-Quds Brigade" which was founded in 2008 (Skare, 2018: 136). The goals of electronic warfare to the Islamic Jihad movement can be summarized in three main points:

- a- To face and prevent Israel's cyber-attacks,
- b- To prevent Israeli espionage and bugging, and
- c- To spread the Palestinian cause in the world and the international media (Skare, 2018: 137).

However, the cyber activity of the Islamic Jihad movement was not limited to these defensive measures. Rather, it has overtaken them to more offensive operations against Israeli cyber infrastructure (Abdel-Fattah, 2009: 218).

The development of the capabilities of both Hamas and Islamic Jihad can be explained by a statement by the Islamic Jihad movement on external support it had obtained in the field of cyber (Skare, 2018: 141). Also, Hamas did not deny obtaining foreign support to develop cyber warriors in the Izz al-Din al-Qassam Brigades (Skare, 2018: 140). Anyway, there are reports circulated on Iranian support provided for the Palestinian movements Hamas and Islamic Jihad (Abu Amer, Iranian Influence in the Gaza Strip: Evidence and Implications, 2011: 2) in this regard. But the surprising thing here is the existence of Qatari cyber support for the Palestinian resistance movements, amid reports about Qatari investments worth millions of dollars in the Gaza Strip. However, the Qatari cyber support to Gaza can be explained as not being necessarily intended to increase Palestinian cyber capabilities against Israel. Rather, it is an attempt to test its electronic programs in the Gaza Strip, based on the economic base for the purchase of weapons that they must be tested before purchasing them. Being hostile to Saudi Arabia, Qatar is mostly preparing for a cyber war with Saudi Arabia (Skare, 2018: 143). It is to be mentioned that Aviad Dadon, who works in the Israeli Ministry of Security, stated that Qatar has provided Hamas in Gaza with a sophisticated technical and computerized system through which it manages war against Israel, where missiles are fired by remote control, enabling Hamas to manage war from a sophisticated technical operations room, adding that this explains the few deaths among Hamas fighters in the recent battles. It manages the war with advanced technological means without the need to appear and run the risk of Israeli bombing (Arab 48 website, 2014).

Second: Voluntary Palestinian Cyber Teams (amateurs)

Key voluntary Palestinian cyber teams include:

1- The Gaza Hacker Team:

The Gaza Hacker Team is one of the most famous Palestinian electronic struggle teams, which has been active since 2012 and has political goals (Paganini, 2017). The team consists of:

A- Leadership: It consists of three people: Mr. Leon, Kasper, and Claw, all of whom are Palestinians residing in the Gaza Strip.

B- The team: It consists of Palestinians in addition to some Arab volunteers.

C- The groups: They are divided according to specialization. There are groups to hack sites and others to hack devices and emails.

What distinguishes the Gaza Hacker Team is that they do not know each other, so they only communicate through the Internet; thus, if any of them is exposed to danger, he does not endanger the rest (Skare, 2018: 84). The Gaza Hacker Team also denies affiliation to any Palestinian faction. They define themselves as young people from Gaza. They do not receive any support from any faction, group, or political movement (Skare, 2018: 85). Their goal is to hack Israeli websites, to cause economic damage to Israel, causing Israelis to lose millions of dollars annually due to hacking and destruction of sites (Skare, 2018: 91), in addition to disseminating information about the current events in the Palestinian territories (Skare, 2018: 98). However, Gaza Hacker Team is not experts in hacking, because they rely on technological tools developed by others. However, this does not mean that the team does not constitute a threat to the Israeli cyber infrastructure (Skare, 2018: 101).

2- The KDMS Hackers Team:

The KDMS Hackers Team was leading the global news in 2013; while the KDMS hackers team focuses its attacks on Israeli cyber infrastructure (Skare, 2018: 173), however, it launched hacking attacks against WhatsApp, Facebook, and Alexa, which belongs to Amazon and provides traffic data on the commercial internet, and others (The Guardian, 2013). All this activity happened between 8-12 October 2013 (Skare, 2018: 173). However, the group did not last long, it officially ended in April 2014 (Skare, 2018: 174).

3- Other Palestinian teams:

There are other Palestinian teams such as the 'Al-Aqsa Martyrs Brigades', the armed wing of the Fatah movement - the Gaza Strip branch - that tries to hack Israeli websites, collect information, and weaken the morale of Israelis (Skare, 2018: 164). 'Unit 67' affiliated to the Martyr Abu Ali Mustafa Brigades, the military wing of the Popular Front for the Liberation of Palestine (Arab 45 website, 2017), in addition to many other Palestinian hacking groups such as 'Hagar Gaza 2007' and 'Gaza Security 2008' (Skare, 2018: 74).

All in all, the Palestinian cyber capabilities are still in the process of formation, where the haphazard nature still dominates the formation of Palestinian cyber teams, despite the great desire and motivation of some Palestinian parties to enhance their cyber capabilities.

3. Israeli Cyber Reality

Israel is one of the countries that deal openly with technology societies (Zaytouna Translations Series 82, 2019: 18). In 1999, 13% of the population of Israel used the Internet, which was a leap compared to its neighboring countries in the Middle East, where Internet

users represented 1% of the population in the same year (Skare, 2018: 61). One of the factors behind the rise of the cyber sector in Israel was signing the Oslo Accords in 1993 (Skare, 2018: 55), which contributed to enhancing economic security in Israel and encouraged the company's engagement in working in the electronics sector. Note that major companies had been reluctant to work inside Israel before Israel and Palestinians signed the Oslo Accords, where foreign financial investment has flowed to Israel since then. While the volume of foreign investment in 1990 was 100 million, it multiplied 20 times in the following eight years. The massive immigration of Jews from the former Soviet republics between 1990 and 2000 also helped Israel engage heavily in the high-tech industry. A third of the immigrants who arrived in Israel at the time had experience in the scientific, technical, or professional sectors (Skare, 2018: 56). In addition, 46% of Israeli adults have completed their education in technical sciences, engineering, and mathematics (Zaytouna Translations Series 82, 2019: 6).

Therefore, Israel has presented itself to the world as a source of e-learning to several countries, which led the United States, a pioneer in the cyber domain, to express admiration of the development of Israel in cyber technology (Adamsky, 2017: 113). Consequently, the development of Israeli cyberspace has become an important input for the development of its international relations. Although Israel was only evaluated according to its military capabilities, it is currently assessed in terms of its cyber policy. In order to benefit from the position of Israel in the cyber field, there are more than 30 multinational companies that deal with Israeli cyber companies. In 2015, Israeli companies operating in the field of cyber invested \$250 million, while their exports amounted to 3.5 to 4 billion dollars, representing more than 7% of the world's exports in cybersecurity (Adamsky, 2017: 119). In 2018, Israeli exports in electronic products and information security industry were estimated at about \$5 billion (Eitani, 2019: 22). There were significant implications for Israeli cyber innovation at the international level, where Tel Aviv has benefited from it politically and diplomatically worldwide. Various countries have rushed to benefit from Israeli experiences in cybersecurity, such as Brazil, Russia, India, China, and South Africa, in addition to many Arab and African countries close to Israel, which indicates an increase in the normalization of Arab-Israeli relations (Adamsky, 2017: 124). Israel is also considered one of the advanced countries in the field of digital diplomacy, as it ranked eighth globally in the digital diplomacy report for 2016, surpassing developed countries such as Switzerland, Germany, Japan, Canada, Austria, Spain, and Sweden. Since 2015, the Israeli Ministry of Foreign Affairs has hired more than 75 employees, volunteers, and 8 experts in the Department of Public Diplomacy, added to 30 employees in the same department, where they are deployed around the world in diplomatic representation offices. The Israeli Ministry of Foreign Affairs oversees more than 350 digital and social channels on the Internet and about twenty websites in Arabic, Hebrew, English, Persian, and Russian through the Digital Diplomatic Division, in addition to more than 80 sites belonging to diplomatic representation offices around the world (Abdel-Aal, 2018: 17).

Despite the establishment of the MAMRAM Unit, the central computing system unit that provides data processing services for all arms and the general staff of the IDF, on 15 July 1959, under the command of Mordechai Kikion, primarily responsible for operating systems in the IDF's military and chaired by Colonel Noam Rosenfeld since March 2010 (Al Majd security website, 2020), however, the real beginning of Israeli cybersecurity began with the directives of the Israeli Ministry of Defense in 1997 of establishing the Tehila Unit, which was charged with coordinating the country's infrastructure in the age of the Internet, to provide security

for state institutions. By the end of 2002, the Israeli government has seen cybersecurity not only as a technical means to secure its institutions but as a huge political issue, which created a state of leadership awareness of the importance of information technology. This awareness of Israeli politicians came after two important events in Israel: the first was the assassination of Prime Minister Yitzhak Rabin in 1995, and the second was the events of 11 September (Adamsky, 2017: 114). The assassination of Prime Minister Rabin was a great shock to the Israeli intelligence service, not less than the shock of the 1973 war, which led the Israeli intelligence to think outside the box, a trend that was enhanced by Israelis after the September 11 incident, pushing Israel to strongly believe that it is necessary to absorb cyber threats. Accordingly, the Israeli government mandated the "Israeli Security Council" to outline the emerging risk strategies, where it recommended in a special resolution No. B-84 of 2002 to protect computerized systems in the State of Israel and protect the central and sensitive infrastructure of the state. The Security Council also defined the goals and means of Israeli cyber security (Adamsky, 2017: 115).

Following these recommendations, the Israeli National Computer Bureau (INCB), affiliated with the Prime Minister's Office, was established. In 2011, according to the Israeli government resolution No. 3611, the International Narcotics Control Board was tasked with promoting the national cyber policy. The Israeli decisions aimed to enable Israel to achieve comprehensive defense while preserving its position as a global cyber power (Adamsky, 2017: 116). Israeli Prime Minister Benjamin Netanyahu stated during the government meeting on 14 December 2012 that the electronic infrastructure in Israel was being subjected to cyber-attacks (Arab 48 website, 2012), adding that in light of this, "a year ago, the National Cyber Authority was established, to address these attempts by developing what he called a "digital iron dome", the main goal of which was to defend Israel from computerized terrorism. In 2015, the Israeli government issued resolutions 3443 and 2444 that stipulated a national cyber security regulation mechanism for security needs (Adamsky, 2017: 116). Note that there have been other reasons for Israeli interest in cyber for military and security purposes, most prominently Israel's desire to achieve what may be called a cumulative deterrent, that is to convince its enemies that they have no way with Israel (Tor, 2015: 103), especially after General Uzi Moskowitz, head of the IDF communications and information technology unit, revealed that Israel would not be prompted to fight conventional wars in the coming years, but may fight wars that rely more on information and communications technology, with a large role for the cyber warfare (Arab 48 website, 2016). Throughout the twentieth century, Israel was wary of a broadly consistent and synchronized conventional war from its neighboring Arab states or being exposed to Palestinian suicide attacks. However, Israel has succeeded in achieving a kind of deterrence concerning attacks and conventional war by possessing a nuclear weapon, and through repeated military attacks against enemy targets (Tor, 2015: 102).

The Israeli IDF also plays a major role in leading the Israeli youth into the technology field through elite (Unit 8200) previously known as (Unit 848) with about 5,000 personnel (Security alliance, 2018), reporting to the Israeli Military Intelligence Service (AMAN) (Eitani, 2019: 15). The unit is responsible for collecting signal intelligence (SIGINT) and code decryption. Some sources indicate that the unit was established before 1948, from a group of young people who tried to develop their technological skills by collection and decryption of data about British and Arab opponents, and in 1950, the unit obtained a budget of \$15,000 (Eitani, 2019:

12)The unit manages one of the largest intelligence signals bases in the world in the Negev known by Israelis as Urim, through intercepting phone calls and e-mail messages throughout the Middle East, Europe, Asia, and Africa, as well as tracking ships. According to some researchers, this unit is one of the best military intelligence agencies in the world, and some see it as paralleling the US National Security Agency (Eitani, 2019: 16). Note that Unit 8200 has established many leading companies worldwide, including Check Point Software Technologies Ltd. in 1993, Palo Alto Networks in 2005, and others (Eitani, 2019: 19). Unit 8200 is concerned with many tasks, including collecting data about Palestinian sexual orientation, betrayals, financial problems, family and medical conditions, and other privacy issues, to use them as pressure cards on Palestinians to become cooperative Israeli authorities or to create divisions in the Palestinian community. (Eitani, 2019: 30). Unit 8200 also collects communications data from Europe, the Middle East, and Africa, using a range of satellite dishes spread throughout Israel (Security alliance, 2018).

In addition to Unit 8200, there is Unit 3060, a secret intelligence unit reporting to the Military Intelligence Service "AMAN", which was established immediately after the end of the Israeli war on Gaza in 2014. Note that she was specialized in developing special security applications for computers and mobile phones of senior IDF officers, to protect them from penetration or steal information when lost. This unit has recently been unveiled, specifically in January 2020 (Al-Majd security website, 2020).

Also, there is Unit 9900, a special unit specialized in everything related to geography, including mapping and interpretation of aerial and satellite imagery and space research (IDF website, 2014), the Electronic Warfare Unit, the Military Computer Corps, the Signal Corps, and other electronics-dependent units of varying degrees, noting that the IDF supervises the training of Israeli youth on the use of advanced technology. The researches related to "wireless communications" and "data security networks", especially encryption, have come at the forefront of Israeli military researches (Skare, 2018: 58).

Despite the great Israeli cyber capabilities, there are several weaknesses in Israeli cyber security. Many former leaders of the Israeli security services have warned against an emerging phenomenon that they considered to be very dangerous, whereby former soldiers and officers sell their vast experience in the field of electronic hacking and counter-hacking to various countries all over the world. This warning came after several intelligence agencies in the world succeeded in employing many Israeli youths who had worked in the IDF cyber-attack units, such as Unit 8200, against attractive financial salaries that start from \$20,000 up to \$100,000 a month. Interestingly, this activity is no longer limited to only former army personnel but extended to several Israeli businessmen, some of whom had had senior positions in Israeli intelligence services, who have established foreign companies outside Israel, specializing in "cyber" and recruiting young men who had been demobilized from Israeli cyber units, and sometimes recruiting a person and all those who used to be under his command in the army (Asharq Al-Awsat website, 2019). Among the Arab countries that employ some Israeli cyber experts in the United Arab Emirates, specifically the Dark Matter company, established by Faisal Al-Bannai in 2014, and considered the commercial arm of the Cyber Division of the Emirates Intelligence and identifies itself as "a defense and digital intelligence company". The UAE has also succeeded in hiring several Israelis who had worked for the Israeli NSO Company, which has become well-known worldwide following its development of "Pegasus" software that controls mobile phones for espionage purposes. The

cost of Pegasus software is estimated at tens of millions of dollars, after which the party that uses it pays for NSO other amounts after each time he uses it. Estimates indicate that the UAE has paid nearly \$100 million (Arab 48 website, 2019) to the Israeli company. One of the most important factors that lead to leakage of Israeli cyber information is a failure of the IDF to implement laws that protect copyright and intellectual property in cyber information to transfer knowledge directly to the expertise of ex-Israeli officers and soldiers in the technology sector when they finish their service (Skare, 2018: 58).

4. Tools of Palestinian-Israeli Cyber Conflict

There is an evolution in the tools of the Palestinian-Israeli cyber conflict. Although the early uses of the Palestinian cyber were through awareness campaigns and civil-political disobedience, sit-ins, and demonstrations, yet they developed to launching armed attacks targeting Israelis (Skare, 2018: 22). Recently, the most important and common tools of the Palestinian-Israeli cyber conflict include:

First: electronic hacking

Mostly the Palestinian-Israeli hacking struggle started in the late 1990s, but it increased significantly with the outbreak of the second Palestinian intifada (uprising) in September 2000. In late January 2001, the conflict-hit more than 160 Israeli websites and 35 Palestinian websites (Allen & Chris C, 2003). From 1999 to mid-April 2002, 548 Israeli websites were hacked. Gilad Rabinovich, the CEO of Netvision, the Israeli Internet service, says that what we were exposed to is considered an Internet uprising, but we started it when we put our flag on the Hezbollah website, and we woke them up. Following are the most important hacking operations that took place between the Israeli and Palestinian parties:

1- Israeli hacking operations:

In late December 2008, the Israel Defense Forces (IDF) hacked a Hamas TV channel and broadcast a series of cartoons depicting the death of the Hamas leadership under the title "Time is running out" (Leyden, 2009).

During the war on Gaza that lasted for July and August 2014 (Abdel-Hamid, 2014: 7), a group of programmers working under the name of "Help Israel Win" has disabled four different Hamas's news websites (The Guardian, 2013).

On May 5, 2019, Israeli warplanes launched an airstrike on a building housing Hamas Internet activist (Borghard & Schneider, 2019). The commander of the Israel Defense Forces cyber division explained that the Israeli airstrike came after Hamas carried out a cyber-attack on Saturday 4 May 2019, which was designed to "harm the quality of life of Israeli citizens". The cyber operation targeting the Hamas movement was a collaborative effort between the elite Unit 8200 of Military Intelligence, the IDF's Teleprocessing Directorate, and the Shin Bet security service. It is believed that this is the first time that the military has retaliated with physical violence in real-time against a cyberattack.

Although the US used drones to kill Junaid Hussain, the ISIS senior hacker in August 2015, the American cyber/military response was targeting an individual, while Israel targeted an entire building (Cropsey, 2019).

2- Palestinian hacking operations:

In the early beginnings, the Palestinian software struggle was aimed at hacking Israeli websites to transfer the image of Palestinian suffering to an audience that the Palestinian cannot reach in real life (Skare, 2018: 65).

The most important Palestinian hacking operations against Israeli websites included:

In 2002, Palestinian Authority security officers hacked Israeli reconnaissance drones flying above Gaza and the intercepted footage was relayed to Hamas (Zilber, 2020).

In 2008, the Palestinian hackers carried out many cyberattacks against Israeli sites (Skare, 2018: 83), most of which coincided with the Israeli war on Gaza in late 2008 (Hoteit, 2009: 213). One of the most important successful attacks was carried out by the Gaza hackers' team, which in February 2009 targeted the Israeli Kadima party led by Israeli Prime Minister Ehud Olmert (carr, 2010: 25).

On October 23, 2012, the Israeli police found out that all their computers were hacked and that it took them a week to find out this. The Israeli government accused hackers of Gaza of being behind the hacking (Skare, 2018: 82). During the Israeli military offensive on Gaza, Operation Cast Lead, in 2012, Hamas assumed responsibility for cyber-attacks on Israeli websites, including the Home Front Command website and the IDF Spokesman website (Dostri, 2018).

In February 2013, Israel accused the Hackers Team of a cyber-attack that led to the closure of the Haifa tunnel for two days. The estimated costs of the attack amounted to hundreds of thousands of dollars (Skare, 2018: 93). However, the largest hacking operation in 2013 came on April 7, 2013, after a group of "hackers" managed to penetrate and destroy sensitive Israeli pages and websites, including the Israeli Ministry of Defense website and the Mossad website, in addition to the websites of both the Prime Minister and the Ministry of Trade and Industry, the Israeli Stock Exchange, and the Israeli Ministry of Justice's Court Affairs, the Haifa Police, the Tel Aviv Police, and some news websites, in addition to banks, tens of thousands of Israeli accounts on the social networking sites, estimated at 40,000 pages and accounts. Accordingly, classified documents were published on the Internet containing names of agents recruited for the Mossad, including Arabs, and data on Zionist officers and settlers on the Internet, in addition to credit card data and bank accounts, and the data of the Ministry of Trade and Industry (Khalifa, 2017).

In February 2014, Israel accused the Gaza Hackers of attacking the Civil Administration in Judea and Samaria, the Israeli government agency that deals with all administrative matters in the West Bank (Skare, 2018: 83). In February 2014, Hamas also succeeded in penetrating Israeli army monitoring systems in the West Bank. The aim was to prevent the Israeli army from collecting information via surveillance cameras deployed throughout the West Bank and to impede the army's ability to use its monitoring system to thwart Palestinian operations against Israeli targets. The Hamas electronic attack also aimed to monitor the movements of Israeli soldiers in West Bank cities and regions to carry out attacks against them (Yassin, 2019). With the flare-up of the Israeli war on Gaza in 2014, Palestinian cyber-attacks increased 500% after Palestinian hackers succeeded in targeting the websites of Israeli civilian government agencies, financial services, and military agencies - including the Mossad (Frizell, 2014) Israeli intelligence service. Among the Palestinian cyberattacks, Hamas transmitted TV broadcasts via a ground antenna to the homes of Arab Bedouins in southern Israel during the

war on Gaza (Zilber, 2020). In addition, the Al-Qassam Brigades succeeded to hack Israeli TV channels, including the tenth and second channels, during the war, and broadcast warning messages to Israeli society (Yassin, 2019).

In January 2017, dozens of phones belonging to Israeli soldiers and officers were hacked by Hamas (Dostri, 2018). The aim was to eavesdrop on their calls and messages and hack their data. In October 2017, Palestinian elements succeeded in penetrating the army's radio signal frequencies and spying on a conversation between members of a military force stationed on the border with Gaza (Yassin, 2019). During the same year, the Martyr Abu Ali Mustafa Brigades, the military wing of the Popular Front for the Liberation of Palestine, announced that Unit 67 of the electronic security team succeeded in hacking hundreds of Israeli phones, in solidarity with Palestinian prisoners in Israeli prisons (Arab 45 website, 2017).

In July 2018, the IDF revealed that Hamas launched a sophisticated cyberattack using fake files for women on social networks to control the soldiers' mobile phones and their computers. Hamas also attempted to attack soldiers through WhatsApp. Hamas was able to access the microphone and camera of mobile phones, without the knowledge of their owners. As part of this attack, Hamas opened a Facebook group related to the 2018 FIFA World Cup and invited soccer fans to join the group to get updates, watch live broadcasts, and wager on games. Users who joined the group and clicked on its links were exposed to internet breaches and hacking of their computers. Meanwhile, information security company "ClearSky" revealed in August 2018 that Hamas tried to plant spy programs on mobile phones belonging to Israelis, using an application that simulates the "Red Alert" application (Dostri, 2018).

On May 15, 2019, Palestinian hackers attacked an Israeli broadcast on the Internet for a 10-minute Eurovision semi-final, broadcasting scenes of fake explosions near the Eurovision site in the host city, Tel Aviv, together with animated video and siren sound, with a warning saying: "Israel is not safe. You will see." Israeli radio accused the Hamas movement of being behind the hacking operation (BBC News, 2019).

The above-mentioned Palestinian hacking operations come in the context of a model of Palestinian electronic attacks, but not limited to them, where estimates indicate that in 2012, Israel was exposed to more than 44 million electronic attacks (CNN Arabic, 2012). It is also worth noting that the high-quality successes achieved by the Palestinian electronic units in hacking several websites, including the success of security services in Gaza in revealing the identities of dozens of spies recruited by the Israeli intelligence, which was achieved when Palestinian hackers penetrated the servers of an Israeli security agency and recovered the list of Palestinian agents (Abu Amer, Hamas' cyber battalions take on Israel, 2015). Also, the electronic committees of the Palestinian factions succeeded more than once in landing Israeli drones that were flying over Gaza and seized the information and pictures that they were taking (Yassin, 2019).

The study explains that the number of Palestinian hacking attacks against Israel is greater than the Israeli attacks against the Palestinians. But this does not mean that the Palestinian cyber capabilities are better than the Israeli capabilities, or even close to them, but this is due to several other reasons, most prominently:

- Israel's heavy reliance on technology expands the cycle of risks that it may be exposed to, given the fact that Israel is one of the leading countries in the field of technology in

general; and its dependence on computers and artificial intelligence is increasing to manage many vital domestic sectors, such as electricity, water, factories, control and navigation systems, and others. Hence, the Palestinians see that this as being in their favor, where they can damage Israeli interests. On the other hand, Israel does not find a significant adoption of technology in the lives of Palestinians, which narrows the scope for Israeli hacking operations.

- Israel's regional and international competitive preoccupation: Perhaps Israel does not currently see that the Palestinian capabilities are large and require an electronic preoccupation with them, considering Israel's focus on maintaining its international position in the field of cyber production. Moreover, it focuses its cyber-attacks on those that Israel believes to be a threat to its national security, such as Iran, Turkey, and some Arab countries.

- Israeli hegemony over the Internet in Palestine: Through its foundational and training role in developing the telecommunications network in Palestine, Israel may be aware of the smallest details, which does not push it to more hacking attacks.

- The security nature of Israel does not allow it to disclose its security operations in general and cyber-attacks in particular. This means that Israel may carry out millions of hacking operations against the Palestinians without declaring them, in case it cannot impose semi-cyber censorship on everything electronic belonging to Palestinians.

Second: digital diplomacy "social media pages"

The study will shed light on Facebook, being the most famous social media all over the world, ranking first compared to other social media with about 2.45 billion users per month globally, while Twitter users are estimated at 330 million Snapchat users 360 million, and Instagram users up to one billion (Kellogg, 2020).

The Palestinian-Israeli conflict began to materialize when Facebook removed Palestine from the drop-down list containing names of countries that users choose when signing up for a new account, thus stripping Palestinians of their right to choose their place of residence, which sparked a heated debate that forced Facebook to restore Palestine to the list (Abu Mualla, 2017: 55). With Facebook entering the Palestinian-Israeli conflict, Israel created many pages, most notably:

Al-Munasek," the Arabic-language Facebook page of COGAT, Israel's liaison body for coordinating activities in the Palestinian territories.

- Al-Munasek (Coordinator) page: This Arabic-language Facebook page was launched in March 2016, identifying as: "the "Coordinator of Government Activities in the Territories" (COGAT), an Israeli liaison body for coordination of activities in the Palestinian territories. The promotion of the page came in coincidence with the accession of the State of Palestine to an observer member in the United Nations General Assembly in late 2012, and the change of its name from "Palestinian Authority" to Palestinian State. This page aims to undermine the concepts of the Palestinian State and Palestinian Authority in favor of the so-called "Coordinator" on Facebook that intends to create virtual relations with the Palestinians to turn into real relations on the ground by requesting provision of services, humanitarian assistance, and others, which aims to surpass the role of the State of Palestine and its institutions. The Coordinator Facebook page that has over half a million followers (Amad Media, 2019), was exposed in May 2020 to a Palestinian awareness campaign to urge Palestinians to unfollow and even boycott the "Coordinator" page, which led to the withdrawal of more than 100,000 followers from the page (Mousa, 2020).

- The Facebook page of Avichai Adraei, the Israeli occupation army spokesman in Arabic, aims to penetrate Palestinian and Arab public opinion and influence its beliefs. It is no longer strange that you see “Adraei” reading verses from the Qur'an in an attempt to prove that resisting Israel is wrong. Over a million people (Amad Media, 2019) follow the Avichai Adraei Facebook page (Abu Mualla, 2017: 56). Since Gaza is the most strained area and is usually the hottest battleground between Palestinians and Israelis, it is natural that Gaza has the largest number of visitors to this page. Israel has also created many Israeli pages in Arabic, including a page called “Israel speaks Arabic”, affiliated to the Israeli Ministry of Foreign Affairs (Abu Mualla, 2017: 55), which seeks to present Israel to the Arab community as a humanitarian country (Abu Mualla, 2017: 56), and a page called “Israel uncensored” that posts pictures of Israeli cities, as well as Israeli cultural and scientific news, with over one million followers, mostly from Cairo, especially those between 18-24 years old. There is also a Facebook page for Israeli Prime Minister Benjamin Netanyahu (Abu Mualla, 2017: 57).

There are reports that the functions of the Israeli Facebook pages go beyond the apparent intentions to maintain peaceful communication, as numerous reports have indicated that there is a relationship between Israeli social networking sites and Tel Aviv's pursuit to recruit potential Palestinian collaborators, especially young men, who are often subject to reward and punishment (Abu Amer, Hamas' cyber battalions take on Israel, 2015). In addition, Israeli intelligence has sought to change perceptions and attitudes of some Palestinians towards Israel and issues of concern to Israelis. Note that Israel also assigned Israelis who are fluent in the Arabic language and formed the “Hatsaf Unit” in 2003, a military unit accused of monitoring Arab social media pages as well as the Arab media (Abu Mualla, 2017: 58); and a unit called “Unit 3060”, a field intelligence secret unit affiliated to the Military Intelligence Service “Aman”, which was created in the wake of the 2014 Israeli war on Gaza. Unit 3060 collects pictures, reports, videos, ads, statements, social media posts, maps, and location of events, to be analyzed, made available, and provided to intelligence officers (Al-Majd security website, 2020).

Despite the great Israeli superiority in the conflict run via social media, however, there are successful attempts by Palestinian individuals who seek to refute Israeli propaganda and exposing Israeli violent practices, through addressing Western public opinion. Examples of these successful Palestinian models include:

- Eisa Amr from the city of Hebron, head of a youth association against settlements,
- Manal Al-Tamimi from the Nabi Saleh village, north of Ramallah, a member of the Popular Committee to Resist the Wall,
- Jana Al-Tamimi, an 11-year-old Palestinian girl, also from the Nabi Saleh village, where a report by the Israeli Ministry of Strategic Affairs indicated that she poses a strategic threat to Israel because she documents Israeli attacks on her village and disseminates them through her account on Twitter that has hundreds of thousands of followers. A graphic report or a video clip posted by Jana on Twitter usually receives more than 20 thousand views (Amad Media, 2019).
- Farah Baker, a Palestinian girl from Gaza City, who was described by the American magazine “Foreign Policy”, as “an international media sensation, attracting hundreds of thousands of Twitter followers”, one of the most influential people in the world in 2014 as she was “live-tweeting to document the war unfolding around her... the Israeli bombs and

rockets exploding outside her home in Gaza”, highlighting and documenting Israeli crimes and posting them on Twitter in English.

- Ahmed Joudeh from Gaza, accompanied by a group of young people, launched a Palestinian campaign called “Ihbid” (Expose Lies), to expose the Israeli narrative wherever it is, and which was very popular on social media. The campaign pursues posts and tweets that promote the Israeli occupation narrative against Palestinians on social media, where young Palestinians send thousands of comments on these posts in different languages supported by links and pictures of the Israeli crimes committed against Palestinians. The campaign came spontaneously after these activists sent tens of thousands of intensive comments to the National Geographic Channel based in Abu Dhabi to delete a post speaking about a Palestinian desert in Hebron under its Israeli name instead of using its real Palestinian name “Ein Gedi Desert”, which prompted the channel to republish new content with the correct Palestinian name, deleting the Israeli name. Among the accomplishments of the “Ihbid” campaign, Joudeh says that on the anniversary of the Nakba on May 15: “In three hours, our activity reached more than 21,000 tweets on Twitter about our adherence to the right of return. Moreover, the young people internationalized the campaign, as they included the hashtag #Ihbid194 in their comments, linking it with UN Resolution 194 related to the right of Palestinian refugees to return to their homes from which they were displaced in 1948, in addition to the fact that No. 194 is the number of the State of Palestine’s membership in the United Nations (Prose, 2015).

Despite they are limited, the Palestinian successes in the Facebook arena are disturbing to Israel, which explains why Israel follows the policy of blocking Palestinian Facebook pages. Although Israel is more powerful in cyberspace, it asked the Facebook administration to block some Palestinian pages like the “Third Palestinian Intifada” page that had attracted about half a million users. The Facebook decision came after Israeli Minister of Public Diplomacy Yuli Edelstein sent a message to Facebook founder Mark Zuckerberg complaining that the Palestinian page blatantly calls for killing Jews and liberation of Jerusalem using violence. Also, some Facebook pages belonging to accounts for Hamas leaders have been closed, including Hussam Badran and Izzat Rashq. Palestinian news pages were also blocked, including the page of Watan News Agency, on the pretext of inciting hatred (Abu Mualla, 2017: 59).

However, the developed Israeli capabilities in cyberspace do not mean that it controls everything. On the contrary, Israeli reports indicate that the social networks owned by the Hamas movement were more effective than the Israeli pages during the Israeli attack on Gaza in 2014. Likewise, the individual initiatives of some Palestinian young people on Facebook have dealt with painful blows to Israeli cyberspace (Abu Mualla, 2017: 60). This explains why Israel arrested more than 150 Palestinians during the period between October 2015 to February 2016, based on posts and shares on Facebook, in which they expressed their views on the 2014 Gaza war (Skare, 2018: 63).

To sum up, when we compare Israeli digital diplomacy with Palestinian digital diplomacy, we find that the result is definitely in favor of Israel. This is due to the challenges posed by the almost complete Israeli electronic control, in addition to the fact that the Palestinian Authority is still in the process of building state institutions now. Moreover, the Palestinians do not have a specific strategy for digital diplomacy, as there is no department or section in the Palestinian Ministry of Foreign Affairs for activating digital diplomacy. This explains the

significant difference between the Palestinian Authority and Israel concerning the level of presence in the cyberspace, and accordingly the poor content provided by Palestinians in this regard on the Internet. While every Israeli ministry includes a section for digital diplomacy, and most politicians and ministers have their accounts in more than one language on several electronic platforms, some Palestinian officials do not even have effective accounts on the Internet, and some others use the social networking sites via their accounts, in the absence of a professional system with a specific strategy. Meanwhile, Israel allocates huge budgets for the promotion of tweets and posts on Twitter, Facebook, and other international media (Amad Media, 2019). The study suggests that despite the challenges that face the Palestinian cyber capabilities, a significant segment of Palestinians now believe that their cyber capabilities can play a key role in the Palestinian-Israeli conflict, which requires working hard to boost and develop their skills in this regard. Given that Israel relies heavily on technology, any potential Palestinian cyber-attacks can have extremely serious consequences for Tel Aviv, particularly on its commercial sector. In this regard, it is expected that some Palestinian parties may resort to external capabilities to get advanced training courses in cyber technology. In this context, it is also expected that some young Palestinians overseas may seek obtaining academic degrees as well as up-to-date courses in computer science in general, and in cyber technology in particular, in countries that offer free scholarships such as Turkey, Iran, Malaysia, India and others. In this case, Israel will most likely consider maintaining its assassination policy to target any Palestinian that acquires qualitative cyber capabilities that may pose a threat to Tel Aviv.

5. Conclusion

Considering the Palestinian cyber-attacks against Israel so far, particularly those undertaken by Hamas, they can be described as more daring to tactics. These attacks enabled Palestinian hackers to obtain sensitive information after their success in hacking some Israeli devices and websites. In addition to the success of the Palestinian hackers in breaking the siege imposed on them and delivering their messages through the electronic space, the Palestinians have benefited from their electronic cyber activity in promoting Palestinian identity through the use of pictures and slogans related to the Palestinian Revolution. However, the Palestinian technological capabilities have not developed so much to the extent that they could cause massive harm to Israel; and accordingly, it is doubtful that they would pose a real threat to Israel in the coming years. Nevertheless, the Palestinian cyber capabilities are evolving, which would affect the quality and quantity of direct electronic attacks against Israel, where these attacks are likely to increase and expand if Palestinians respond to challenges and requirements of engagement in the world of electronic warfare effectively, especially since Israel has not reached the stage of establishing total deterrence of its enemies in cyber technology. The Palestinian factions, especially those that are close to Iran, want to establish a communication network of their own so that they can avoid being subject to Israeli security control. In addition, they have limited efforts in the achievement of technological development in their military industries, drones, and missiles, to enable them to become more accurate. Thus, cyber conflicts remain of concern to Israel, even if they come from emerging organizations. The Israeli military doctrine is based on two principles, early warning, and decisive response, i.e. prior knowledge and devastating short war. However, this Israeli strategy has become ineffective with cyber conflicts due to the absence of decisive Israeli capabilities.

References

- Abdel-Aal, W. (2018), *Palestinian Digital Diplomacy and Its Position in Palestinian Foreign Policy*. Birzeit: Media Development Center - Birzeit University.
- Adamsky, D. (2017), The Israeli Odyssey toward its National Cyber Security Strategy. *The Washington Quarterly*, vol. 40, no. 2: 113–127.
- Abdel-Fattah, N. (2009), *Electronic Terrorism, Power in International Relations, a New Pattern and Various Challenges*. Cairo: Center for Political and Strategic Studies.
- Abdel-Hamid, M. (2014), *The aggression against the Gaza Strip, the Palestinian situation between internal and external rivalries*. Ramallah: Center for Democratic Republic Studies.
- Abu Amer, A. (2011), *Iranian Influence in the Gaza Strip: Evidence and Implications*. Jerusalem: Friedrich Ebert.
- Abu Amer, A. (2015), *Hamas' cyber battalions take on Israel*. Retrieved May 6, 2020, from Al-monitor.
- Abu Mualla, S. (2017), Palestinian - Israeli Cyber Conflict: An Analytical Study of the Israeli Propaganda on Facebook Adraei's page as an example, *Journal of the Arab American University*, vol. 3, no. 2: 52-75.
- Abu Shamala, J. (2017), *The Siege of Gaza: Reality, Dimensions and Repercussions*. Retrieved May 2, 2020, from Rouya Turkiyyah Magazine: <https://bit.ly/3eoAQFt>, (Accessed: 02.12.2020).
- Al Majd security website. (2020), *MAMRAM, The Computing Unit in the Zionist Army*. Retrieved from Al Majd security website: <https://almajd.ps/news4834/>, (Accessed: 22.11.2020).
- Allen, P., & Chris C, D. (2003), *The Palestinian-Israeli Cyberwar*. Retrieved Nov 5, 2020, from ACADEMIC JOURNAL ARTICLE Military Review.
- Al-Majd security website. (2020), *Learn about the selected unit in the occupation army*. Retrieved from Al-Majd security website: <https://almajd.ps/news9199/>, (Accessed: 12.11.2020).
- Amad Media. (2019), *Digital diplomacy is the newest arena in the Palestinian-Israeli conflict*. Retrieved April 19, 2020, from <https://www.amad.ps/ar/post/303435>, (Accessed: 22.11.2020).
- Aouragh, M. (2003), *Cyber Intifada and Palestinian Identity*. Tübingen: ISIM NEWSLETTER.
- Arab 45 website. (2017), *Cyber Attacks Targeted Hundreds of Israeli Phones*. Retrieved April 11, 2020, from Arab 45 website: <https://bit.ly/2WeE0p0>, (Accessed: 02.11.2020).
- Arab 48 website. (2012), *Netanyahu: Israel is subjected to daily cyber-attacks, and we are building a digital iron dome*. Retrieved March 11, 2020, from Arab 48 website: <https://bit.ly/30dyynM>, (Accessed: 02.11.2020).
- Arab 48 website. (2014), *An Israeli expert: Qatar is a superpower in the field of cyber and provided Hamas with advanced technologies*. Retrieved April 11, 2020, from Arab 48 website: <https://bit.ly/3fpp9Q8>, (Accessed: 02.11.2020).
- Arab 48 website. (2016), *Israel's Coming Clashes: Not a conventional war nor an existential threat*. Retrieved March 11, 2020, from Arab 48 website: <https://bit.ly/2BXWdQZ>, (Accessed: 02.11.2020).
- Arab 48 website. (2019), *Israelis Develop Cyber Offensive Programs for the Emirates Intelligence*. Retrieved April 11, 2020, from Arab 48 website: <https://bit.ly/3frbGaD>, (Accessed: 02.11.2020).
- Asharq Al-Awsat website. (2019), *Israeli cyber companies sell their expertise to the world*. Retrieved April 12, 2020, from Asharq Al-Awsat website: <https://bit.ly/3eoXvS3>, (Accessed: 02.11.2020).
- Azani, E. (2014), *international institute for counter- terrorism newsletter*. Herzliya: Cyber-Terrorism Desk.
- BBC News. (2019), *Hackers interrupt Israeli Eurovision webcast with faked explosions*. Retrieved April 21, 2020, from BBC News: <https://www.bbc.com/news/technology-48280902>, (Accessed: 02.11.2020).
- Borghard, E., & Schneider, J. (2019), *Israel responded to a Hamas cyberattack with an airstrike. That's not such a big deal*. Retrieved April 20, 2020, from Washington Post: <https://www.washingtonpost.com/politics/2019/05/09/israel-responded-hamas-cyberattack-with-an-airstrike-thats-big-deal/>, (Accessed: 02.11.2020).
- Carr, J. (2010), *Incide Cyber Warfaer*. United States of America: O Reilly.
- CNN Arabic. (2012), *44 Million Cyber-Attacks Targeting Israel*. Retrieved May 1, 2020, from CNN Arabic: <http://archive.arabic.cnn.com/2012/scitech/11/20/anonymous.declare.cyberwar.on.israel/index.html>, (Accessed: 02.11.2020).

- Cropsey, S. (2019), *Hamas Cyber Attack and Israel's Armed Response*. Retrieved March 30, 2020, from Hudson Institute: <https://www.hudson.org/research/15016-hamas-cyber-attack-and-israel-s-armed-response>, (Accessed: 02.11.2020).
- Dostri, O. (2018), *Hamas Cyber Activity against Israel*. Retrieved May 12, 2020, from The Gerusalem Institute for Strategy and security: <https://jiss.org.il/en/dostri-hamas-cyber-activity-against-israel/>, (Accessed: 02.11.2020).
- Eitani, F. (2019), *The Israeli Unit 8200 and its Role in Serving Israeli Spy Technology*. Beirut: Al-Zaytouna Center for Studies and Consultations.
- Frizell, S. (2014), *Off the Battlefield, Hackers Are Waging Cyberwar Against Israel and Palestine*. Retrieved April 27, 2020, from Time: <https://time.com/3089473/israel-gaza-hackers/>, (Accessed: 22.12.2020).
- Hoteit, A. (2009), *Studies in the Israeli aggression on the Gaza Strip* (Vol. I), Beirut: Al-Zaytouna Center for Studies and Consultations.
- IDF website. (2014), *Autism in the IDF: Meet the Soldiers of Intelligence Unit 9900*. Retrieved May 2, 2020, from IDF website: <https://www.idf.il/en/minisites/our-soldiers/autism-in-the-idf-meet-the-soldiers-of-intelligence-unit-9900/>, (Accessed: 02.12.2020).
- Israel-Palestine conflict spills into cyberspace*. (2009), Retrieved April 30, 2020, from The Guardian: <https://www.theguardian.com/technology/2009/jan/15/israel-palestine-online-conflict>, (Accessed: 02.11.2020).
- Kellogg, K. (2020), *The 7 Biggest Social Media Sites in 2020*. Retrieved May 13, 2020, from Search Engine Journal: <https://www.searchenginejournal.com/social-media/biggest-social-media-sites/#close>, (Accessed: 02.11.2020).
- Khalifa, A. (2017), *Cyber Battles, Israeli Horror Scenario*. Retrieved March 12, 2020, from Ida2at website: <https://www.ida2at.com/battles-of-the-cyber-israeli-horror-scenario/>, (Accessed: 02.11.2020).
- Leyden, J. (2009), *Israel hacks Arab TV station Cyberspace becomes battleground in Gaza conflict*. Retrieved March 12, 2020, from The Register: https://www.theregister.com/2009/01/06/idf_al_aqsa_hack/, (Accessed: 02.11.2020).
- Middle East Online. (2012), *Cyber war: 'Gaza hackers' deface Israel fire service website*. Retrieved May 7, 2020, from Middle East Online: <https://middle-east-online.com/en/cyber-war-gaza-hackers-deface-israel-fire-service-website>, (Accessed: 02.11.2020).
- Mousa, K. (2020), *The Palestinians use the account to find out the status of barriers and information regarding their entry permits to Jerusalem and Israel*. Retrieved Jun 1, 2020, from The Independent Arabic website: <https://bit.ly/3euiCCq>, (Accessed: 02.11.2020).
- Paganini, P. (2017), *Gaza Cybergang is back and is targeting Governments under DustySky campaign*. Retrieved May 13, 2020, from Security Affairs: <https://securityaffairs.co/wordpress/55840/intelligence/gaza-cybergang-dustysky.html>, (Accessed: 02.11.2020).
- Palestinian Central Bureau of Statistics 2010. (2010), *a comparative report on access of families and individuals to information and communication technology in the Palestinian Territories 2000-2009*. Ramallah: Palestinian Central Bureau of Statistics.
- Palestinian Information Center Wafa. (2020), *Unemployment in Palestine*. Retrieved from Palestinian Information Center Wafa.
- Prose, F. (2015), *Writing From a War Zone Doesn't Make You Anne Frank, Foreign Policy*. Retrieved Jun 1, 2020, from Foreign Policy: <https://foreignpolicy.com/2015/05/15/writing-from-a-war-zone-doesnt-make-you-anne-frank-girl-emulated-farah-baker-zlata-filipovic/>, (Accessed: 02.11.2020).
- Qutb, H. (2016), *Beyond the Curtain: The Palestine Private Army ... " Hacked "Tel Aviv"*. Retrieved May 1, 2020, from Sasa Post: <https://www.sasapost.com/tel-aviv-hackers-gaza/>, (Accessed: 02.11.2020).
- Salah, H. (2014), *Israeli websites hacking, a second raging front*. Retrieved May 1, 2020, from Al-Monitor: <https://bit.ly/3fqWZ5>, (Accessed: 02.11.2020).
- Saleh, M. (2015), *The Palestinian National Authority - Studies in Experience and Performance 1994-2013* (Vol. 1), Beirut: Al-Zaytouna Center for Studies and Consultations.
- Saleh, M. (2016), *The Palestinian Strategic Report 2014-2015*. Beirut: Al-Zaytouna Center for Studies and Consultations.
- Security alliance. (2018), *Spies in the Middle East: Israeli Cyber Operations*. Retrieved May 17, 2020, from Security alliance: <https://www.secalliance.com/blog/spies-in-the-middle-east/>, (Accessed: 02.11.2020).

- Shahaf, T. (2018), *Hamas preparing for cyber war*. Retrieved Feb 7, 2020, from Globes: <https://en.globes.co.il/en/article-hamas-preparing-for-cyber-war-1001246720>, (Accessed: 02.11.2020).
- Skare, E. (2018), *Digital Jihad; Palestinian Resistance in the Digital Era*, translated by Mansour Al-Omari. (M. Al-Omari, Trans.) Baghdad: Mediterranean Publications.
- The Guardian. (2013), *Net security firm Metasploit's DNS registrar hacked – by fax*. Retrieved March 3, 2020, from The Guardian: <https://www.theguardian.com/technology/2013/oct/15/metasploit-kdms-dns-hacked-fax>, (Accessed: 02.11.2020).
- The Palestinian Central Bureau of Statistics. (2020), *A joint press release by the Palestinian Statistics and the Ministry of Communications and Information Technology*. Retrieved sep 5, 2020, from The Palestinian Central Bureau of Statistics: <http://www.pcbs.gov.ps/postar.aspx?lang=ar&ItemID=3737#>, (Accessed: 02.11.2020).
- Tor, U. (2015), Cumulative Deterrence as a New Paradigm for Cyber Deterrence. *THE JOURNAL OF STRATEGIC STUDIES*, vol.40, no.1-2: 92-117. doi:<https://doi.org/10.1080/01402390.2015.1115975>, (Accessed: 02.11.2020).
- Yassin, H. (2019), *Cyber Warfare is a New Palestinian Weapon terrorizing Israel*. Retrieved April 1, 2020, from Al-Jazeera website: <https://bit.ly/307CMwX>, (Accessed: 02.11.2020).
- Zaytouna Translations Series 82. (2019), *Innovation and the Artificial Blocks Series in Israel*. Beirut: Zaytouna Center for Studies and Consultations.
- Zilber, N. (2020), *Inside the Cyber Honey Traps of Hamas*. Retrieved May 5, 2020, from Daily Beast: <https://www.thedailybeast.com/inside-the-cyber-honey-traps-of-hamas>, (Accessed: 02.10.2020).

E-Ticaret Pazaryeri Web Sitelerinin Dinamikleri: Covid-19 Pandemi Sürecindeki Değişim¹

Ramazan Nacar²

Kadir Özdemir³

E-Ticaret Pazaryeri Web Sitelerinin Dinamikleri: Covid-19 Pandemi Sürecindeki Değişim	Dynamics of E-Commerce Marketplace Websites: Shift in Covid-19 Pandemic
Öz Bu çalışma e-ticaret pazaryeri web sitelerine ait değişkenler arasındaki ilişkileri ve Covid-19 pandemisinin sözcüğüne etkisine analiz etmektedir. Araştırmanın örnekleme olan 16 e-ticaret pazaryeri web sitesinin Covid-19 pandemisinin farklı dönemlerine (Şubat-Mayıs-Ekim 2020) ait ikincil verileriyle geliştirilen model ve hipotezler kanonik korelasyon analiziyle test edilmiştir. Çalışma sonucunda bağımsız değişkenler seti (web sitesi teknik özellikleri, siteye giriş kaynakları ve sosyal medya kullanımı) ile bağımlı değişkenler seti (web sitesi kullanım istatistikleri) arasında güçlü ilişki olduğu ve bu ilişkinin farklı aylar itibarıyla tekrarladığı bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrıca, incelenen aylarda farklı web sitesi özelliklerinin öne çıktığı ve değişkenler arası ilişki yapısının pandemi sürecinde değiştiği görülmektedir.	Abstract This study investigates the relations between variables of e-commerce marketplace websites and the effect of the Covid-19 pandemic on those relations. Based on the secondary data of 16 e-commerce marketplace websites for different periods of the Covid-19 pandemic (February-May-October 2020), a model and hypotheses were tested with canonical correlation analysis. It was found that there is a strong relationship between the independent variable set (website technical features, access to the website, and social media usage) and the dependent variable set (website usage statistics), and this relationship has been repeatedly found in different months. Besides, it is seen that different website features emerged and the relationship structure between variables changed in the months examined.
Anahtar Kelimeler: E-Ticaret, E-Ticaret Pazaryerleri, Web Sitesi Özellikleri, Covid-19 Pandemisi	Keywords: E-Commerce, E-Commerce Marketplaces, Web Site Features, Covid-19 Pandemic
JEL Kodları: M30, M15, L81	JEL Codes: M30, M15, L81

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamamı iki yazar ile birlikte oluşturulmuştur. Çalışma genelinde yazarların katkısı eşit düzeydedir.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Çalışmada kullanılan verilere ait tanımlayıcı analiz sonuçları 04.12.2020 tarihinde 5. Marmara Sosyal Bilimler Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur. Bu çalışmada sunulan bulgular bildiriden tamamen farklıdır.

² Doç. Dr., Bursa Teknik Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, İşletme Bölümü. ramazan.nacar@btu.edu.tr

³ Arş. Gör., Şırnak Üniversitesi İİBF, İşletme Bölümü. kadirozdemir@sirnak.edu.tr

1. Giriş

Teknolojik gelişmelerle birlikte dünya genelinde internet ve e-ticaret kullanımı gün geçtikçe artmaktadır (Thompson vd., 2019: 239). Tüketicilere ve işletmelere daha kolay, daha hızlı, daha kaliteli ve daha az maliyetli işlem yapabilmeye fırsatı veren e-ticaret (Gangeshwer, 2013:187; Niranjanamurthy vd., 2013: 2362-2364) tarafların fiziksel temastan kaçınarak elektronik ortamda her türlü işlemi yapabilmeye sağlamaktadır (Gupta, 2014: 1). E-ticaretle birlikte işletmeler için önem arz eden birçok faaliyet ve kavram değişmiştir (Barkatullah ve Djumadi, 2018: 94). Bu bağlamda dünya genelinde hızla yayılan e-ticaret, işletmelerin faaliyetlerini sürdürebilmek için kullanmak zorunda oldukları bir uygulamaya dönüşmüştür (Kotler, 2017: 187).

Özellikle Covid-19 pandemi döneminde ticari ve sosyal açıdan değişimlerin olması (Duygun ve Şen, 2020: 50) birçok faaliyetin internet ortamına taşınmasına ve fiziksel temastan kaçınan müşterilerin daha fazla e-ticaret üzerinden alışveriş yapmasına sebep olmuştur (Tran, 2020: 1-2). Bu dönemde yapılan birçok araştırma müşterilerin yarıdan fazlasının fiziksel mağazadan değil, e-ticaret üzerinden alışveriş yapmak istediği (Bhatti vd., 2020: 1450) ve bu bağlamda e-ticaret web sitelerinin trafiğinin, ziyaretçi sayılarının ve satışlarının önemli derecede arttığı sonucuna ulaşmıştır (Statista, 2020).

Müşterileri ve satıcıları elektronik ortamda buluşturan ve gerçekleştirilen işlemlere aracılık eden e-ticaret pazaryeri web siteleri (İyiler, 2009: 4) bu gelişmeler ve değişimlerde önemli bir rol oynamıştır. Çünkü e-ticaret pazaryeri aracılığıyla işletmeler hiçbir tanıtım ve altyapı maliyetine katlanmadan kolayca e-ticarete başlayabilmekte ve geniş müşteri kitlesine ulaşabilmektedir. Bu durum hem müşterilerin hem de satıcıların e-ticaret pazaryeri web sitelerini daha fazla kullanmasını sağlamaktadır (İsayev ve Nart, 2019: 20).

E-ticaret pazaryeri web sitelerinin kullanımının artması bu web sitelerinin domain yaşı, sayfa hızı, sayfa açılma süresi ve sayfa boyutu gibi web sitesi teknik özelliklerini daha önemli bir hale getirmiştir. Çünkü daha kaliteli ve daha fazla tercih edilen bir web sitesine sahip olmak isteyen işletmeler için web sitesi teknik özellikleri önem arz etmektedir (Wagner vd., 2014: 270). Bununla birlikte web sitesi teknik özelliklerinin doğrudan etkilediği web sitesi bilinirliği, web sitesi etkileşimi ve web sitesi kullanım istatistikleri de müşterilerin web sitelerini nasıl algıladıklarını anlamak açısından önemlidir. Çünkü müşteriler genellikle bildikleri web sitelerini daha fazla ziyaret etmektedir (Park ve Lee, 2009: 62). Bu durum ziyaretçi sayıları, web sitesinde ortalama geçirilen süre, ziyaret başına görüntülenen sayfa sayısı, siteden hemen ayrılma oranı ve hangi ülkelerdeki müşterilerin web sitesini daha fazla ziyaret ettiği gibi kullanım istatistiklerini etkilemektedir (Similarweb, 2020a). Ayrıca e-ticaret pazaryeri web siteleri satışlarını artırmak için müşterileri web sitesine çekmek ve müşteri trafiği oluşturmak zorundadır. Bu bağlamda web sitesine giriş kaynakları ve web sitesi için yapılan aramalar önem arz etmektedir. Müşteriler e-ticaret web sitelerine reklamlar, sosyal medya platformları, e-posta ve arama motorları aracılığıyla veya direkt olarak giriş yapabilmektedir (Similarweb, 2020a; Plaza, 2011: 477-480; Carmona vd., 2012: 11246; Pakkala vd., 2012: 506).

Bu çerçevede çalışma, web sitelerinin domain yaşı, sayfa hızı, sayfa açılma süresi ve sayfa boyutu gibi teknik özellikleri, ziyaretçi sayıları, web sitesinde ortalama geçirilen süre, ziyaret başına görüntülenen sayfa sayısı, siteden hemen ayrılma oranı ve web sitesini en çok ziyaret eden ülkelerin ortalaması gibi web sitesi kullanım istatistikleri ve web sitesine direkt giriş, reklamlar, sosyal medya platformları, e-posta ve arama motorları gibi web sitesi aramaları ve giriş kaynaklarının birbirleri ile olan ilişkisine ve birbirleri üzerindeki etkisine odaklanmıştır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. E-Ticaret

Günümüzde, internet ve internet teknolojilerinin gelişmesiyle dünya genelinde internet kullanıcı sayısı ve internet üzerinden alışveriş yapma oranı artmaktadır (Thompson vd., 2019: 239). Bu gelişmeler nedeniyle geleneksel ticaret önemli bir dönüşüm yaşamıştır. E-ticaret olarak adlandırılan bu yeni iş modeli (Almoussa, 2013: 65; Barkatullah ve Djumadi, 2018: 94), tarafların fiziksel temas kurmak yerine elektronik ortamda gerçekleştirdiği her türlü ticari faaliyeti ifade etmektedir (Gupta, 2014: 1). E-ticaretle birlikte işletmeler için hayati önem taşıyan müşteri ilişkileri, ödeme şekli, lojistik ve rekabet gibi birçok kavram değişikliğe uğramıştır (Barkatullah ve Djumadi, 2018: 94). Geleneksel ticareti değiştiren en önemli etmen ise küreselleşmedir. Küreselleşme, rekabet avantajı elde etmek isteyen işletmeleri pazarlama uygulamalarını ve stratejilerini değiştirmek zorunda bırakmıştır (Marangoz, 2014: 39). Ayrıca e-ticaret, müşterilerin daha ucuz ve daha kaliteli ürünlere istedikleri yerden ve istedikleri zaman ulaşmasına imkân sağlamaktadır (Barkatullah ve Djumadi, 2018: 94).

E-ticareti kullanan işletmelerin büyüme hızlarının arttığını ve rakiplerine karşı avantaj elde ettiği gözlemlenmiştir (Almoussa, 2013: 65). Ayrıca e-ticaret işletmeler, üreticiler, dağıtıcılar ve müşteriler arasındaki ilişkiyi geliştirmektedir (Chosssin ve Ghaffari, 2017: 67). Literatürde internet pazarlaması (Heinen, 1996: 7) olarak da adlandırılan e-ticaret daha az maliyetli, daha hızlı, daha verimli ve daha kaliteli bir pazarlama yöntemi olarak dünya genelinde hızla yayılmaktadır (Niranjanamurthy vd., 2013: 2362-2364). Bu bağlamda, müşterilerin e-ticaret kullanmasındaki artış birçok işletmenin geleneksel ticaretle birlikte e-ticareti kullanmasını da zorunlu bir hale getirmiştir (Kotler, 2017: 187).

Covid-19 pandemisiyle birlikte dünya genelinde bireysel, sosyal ve ticari açıdan birçok değişiklik meydana gelmiştir (Duygun ve Şen, 2020: 50). Müşteriler fiziksel temastan kaçındığından birçok faaliyet internet ortamına taşınmıştır ve hem işletmeler hem de tüketiciler e-ticareti daha fazla kullanmaya başlamıştır (Tran, 2020: 1-2). Yapılan araştırmalar bu dönemde müşterilerin %52'sinin fiziksel mağazalardan alışveriş yapmak istemediği ve e-ticareti tercih ettiğini göstermektedir (Bhatti vd., 2020: 1450). Bu bağlamda, Statista 2020 yılında yapmış olduğu araştırmada moda, elektronik, gıda, sağlık ve güzellik ürünleri, ev ve bahçe ürünleri, bebek ve çocuk ürünleri, hediye ve çiçek, spor ürünleri ve evcil hayvan ürünlerini kapsayan sektörler için ABD, İngiltere, Avustralya, Almanya, Fransa, İspanya, İtalya, Rusya, Brezilya ve Japonya'daki en çok ziyaret edilen 2000'den fazla e-ticaret web sitesini incelemiştir. Bulgulara göre bu sitelerin aylık ortalama ziyaretçi sayıları Ocak 2020'de 16,07 milyar, Şubat 2020'de 17,64 milyar, Mart 2020'de 18,35 milyar, Nisan 2020'de 18,55 milyar, Mayıs 2020'de 21,28 milyar ve Haziran 2020'de 21,96 milyardır. Buna göre Covid-19 pandemisinin e-ticaret web sitelerinin trafiğini önemli derecede etkilediği ve ziyaretçi sayılarının artmasına sebep olduğu görülmektedir (Statista, 2020).

Literatürde Covid-19 pandemi döneminde e-ticaret ile ilgili birçok çalışma yapıldığı görülmektedir. Fakat çalışmaların genellikle pandeminin tüketici davranışları üzerindeki etkisine odaklandığı tespit edilmiştir. Örneğin, Duygun ve Şen yapmış oldukları çalışmada Covid-19 pandemisinde tüketicilerin satın alma davranışlarını Maslow ihtiyaçlar hiyerarşisi teorisine göre analiz etmiştir (Duygun ve Şen, 2020). Chaudhary yapmış olduğu çalışmada pandemi döneminde tüketici davranışlarının nasıl değiştiğini ve e-ticaret kullanımının nasıl arttığını incelemiştir (Chaudhary, 2020). Hasanat ve diğerleri (2020) yapmış oldukları çalışmada Covid-19 pande-

misinin ve tüketici davranışlarının Malezya'daki e-iş hayatını nasıl etkilediğini incelemiştir. Pantelimon ve diğerleri (2020) yapmış oldukları çalışmada e-ticaretin Almanya ve Romanya'nın GSYİH'sı üzerindeki etkisini karşılaştırmalı bir şekilde analiz etmiş ve Covid-19 pandemisinin dünya genelindeki e-ticaret faaliyetlerini nasıl etkilediğini incelemiştir. Yuan ve diğerleri (2020) ise yapmış oldukları çalışmada Covid-19 pandemisinin Çin'deki e-ticaret pazarı ve tüketici davranışları üzerindeki etkisini incelemiştir. Yapılan çalışmalar neticesinde genel itibariyle Covid-19 pandemi döneminde tüketicilerin tüketim alışkanlıklarının değiştiği ve e-ticaret kullanımının arttığı görülmektedir. Bu durum da e-ticaret pazaryeri web sitelerini hem tüketiciler hem de işletmeler için daha önemli bir hale getirmiştir (Statista, 2020).

2.2. E-Ticaret Pazaryerleri

E-ticareti kullanan işletmeler öncelikle gerekli alt yapıyı oluşturup kendi web siteleri üzerinden satış yapabilmektedir. Web sitesi aracılığıyla işletmeler müşterilerle doğrudan iletişim kurmakta ve tüm potansiyel problemler ile kendileri ilgilenmektedir (Bodkin ve Perry, 2004: 19). Bunun dışında alternatif olarak işletmeler Facebook, Instagram vb. gibi sosyal medya platformları üzerinden ürünlerini satabilmektedir. Özellikle son yıllarda sosyal medya kullanımının artmasıyla birlikte sosyal medya pazarlaması müşteriye kolay ulaşmak ve marka değerini artırmak amacıyla daha çok tercih edilmektedir (Chen ve Lin, 2019: 23). Son olarak işletmeler Amazon, Aliexpress vb. gibi e-ticaret pazaryerlerinde mağaza açıp ürünlerini müşterilere sunabilmektedir. Özellikle e-ticarete yeni başlamış işletmeler için e-ticaret pazaryerleri müşterilere ulaşma, güvenilirlik ve bilinirlik kazanma açısından önem arz etmektedir (Chow, 2020: 1-5).

E-ticaret pazaryerleri işletmeler için yeni pazarlara girmenin ve hedef müşterilere ulaşmanın en kolay ve hızlı yolu olarak bilinmektedir. İşletmeler, pazaryerleri aracılığıyla herhangi bir alt yapı ve tanıtım maliyetine katlanmadan e-ticarete başlayabilmektedir (İsayev ve Nart, 2019: 20). E-ticaret pazaryerleri işletmelerin yaşadıkları pazarlama problemlerine sunulan en önemli çözümlerden biridir. E-ticaret pazaryerleri, satıcı ile alıcıyı internet ortamında bir araya getiren ve satın alma işlemine aracılık eden web siteleridir. (Özbek ve Esmer, 2019: 71-72; Kuşat, 2016: 692-694; İyiler, 2009: 4). Bu pazaryerlerinde satıcı ve alıcının fiziki olarak bir araya gelmesine, birbirlerini tanınmasına gerek yoktur. İnternet ortamında kurulan iletişimle birlikte tüm satış işlemleri çevrimiçi olarak yapılabilmektedir (Çelik, 2019: 31-32).

Özellikle e-ticarete yeni başlayan işletmeler e-ticaret pazaryerlerini kullanarak birçok avantaj elde edebilmektedir. Bu pazaryerleri, işletmeleri daha geniş bir müşteri kitlesine ulaştırmaktadır. Ek olarak e-ticaret pazaryerleri, işletmelerin kendi web sitelerini ve alt yapılarını kurmalarına kıyasla daha az maliyetlidir. Pazaryerlerinde mağaza açan işletmeler teknik sorunlarla ilgilenmek zorunda kalmadan sadece satışa odaklanabilmektedir. Ayrıca pazaryerlerinin sunduğu gözlemlenebilir rekabet ortamı işletmelerin rakiplerini takip etmesi, analiz etmesi ve kendi verileriyle karşılaştırması açısından önem arz etmektedir. (Oypan, 2018; İsayev ve Nart, 2019: 20). E-ticaret pazaryerlerinde müşteriler, yüzlerce tedarikçi ve satıcıyı tek bir işlem ile karşılaştırıp kendilerine kalite ve fiyat olarak en uygun olanı seçebilmektedir. Dinamik bir yapıya sahip olan e-ticaret pazaryerleri satıcılara ürünlerini hızlı bir şekilde müşteriyle buluşturma imkânı sunduğu için satıcıların stok ve depolama problemini büyük oranda çözmektedir (Çelik, 2019: 32-34).

Bu avantajların yanı sıra e-ticaret pazaryerlerinin dezavantajları da bulunmaktadır. E-ticaret pazaryerlerinde mağaza açmak isteyen işletmeler mağaza açma bedeli ve satışlardan verilecek komisyon bedeline katlanmak zorundadır. Pazaryerlerinde benzer ürünleri satan birçok işletme

olduğu için rekabette öne çıkmak çok zordur. Reklamlar ve sunulan iyi hizmetten dolayı müşterilerden alınacak olumlu yorumlar ile ön plana çıkmak ve rekabetten sıyrılmak mümkündür. Pazaryerlerinde mağaza açan işletmelerin her pazaryerinin kendine özgü olan, müşteri memnuniyeti ve güvenini amaçlayan kurallarına uyması gerekmektedir. Belirlenen kurallara uyulmaması durumunda işletmelere mağazanın kapanmasına kadar uzanan ciddi yaptırımlar uygulanmaktadır (Oypan, 2018; İsayev ve Nart, 2019: 20; Chow, 2020: 1-5). Ayrıca e-ticaret pazaryerlerinde tüketicilerin fiziksel olarak satıcıyı ve ürünleri görememesinden kaynaklanan belirsizlik ve risk tüketicilerin satın alma kararını etkileyen önemli faktörlerdendir (Chong vd., 2018: 623).

2.3. Web Sitesi Teknik Özellikleri

Web sitesi teknik özellikleri kaliteyi ve buna bağlı olarak web sitesi kullanılabilirliğini etkileyen en önemli faktörler arasındadır. Rakiplere kıyasla müşteri algısında daha kaliteli ve daha çok tercih edilen web sitesine sahip olmak isteyen işletmelerin web sitesi teknik özelliklerine daha fazla dikkat etmesi gerekmektedir. Web sitesinin tipolojisi, boyutu, sayfaların açılma hızı, yazı tipi ve kullanılan renkler gibi teknik özellikler kaliteli bir web sitesinde önde gelen unsurlar arasındadır (Wagner vd., 2014: 270).

Bu bağlamda literatür kapsamında bu çalışmada kullanılan ve web site kalitesini etkileyen teknik özellikler Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Web Sitesi Teknik Özellikleri

Yazar	Yıl	Web Sitesi Teknik Özellikleri		
		Web sitesi sayfa hızı	Sayfa açılma süresi	Sayfa boyutu
Zhang vd.	1999		+	
Albuquerque ve Belchior	2002	+		
Cao vd.	2005	+		
Choudhury ve Choudhury	2010	+	+	
Rababah ve Masoud	2010	+		
Egger vd.	2012		+	
Mansah	2013	+	+	
Kiyee ve Yusuf	2014		+	+
Rakhmawati vd.	2017	+		+
Elisa	2017	+	+	+
Bilal vd.	2019	+	+	+

Not: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 1’e göre, Albuquerque ve Belchior (2002) yapmış oldukları çalışmada kaliteli e-ticaret web sitelerinin oluşturulması için e-ticaret web siteleri kalite faktörlerini belirlemiştir. Web sitesi sayfa hızı da belirlenen kalite faktörleri arasında yer almaktadır. Rababah ve Masoud (2010) ise yapmış oldukları çalışmada başarılı ve kaliteli e-ticaret web sitelerinde olması gereken faktörleri belirlemiştir ve web sitesi hızı bu faktörler arasında yer almaktadır. Mansah (2013) yapmış olduğu çalışmada etkili bir web sitesi performansı için gerekli olan web sitesi sayfa hızı ve sayfa açılma süresi faktörlerini incelemiştir. Bir diğer çalışmada ise web sitesi ulaşılabilirliği ve kullanılabilirliğini doğrudan etkileyen web sitesi sayfa hızı, sayfa açılma süresi ve sayfa boyutu faktörleri incelenmiştir (Bilal vd., 2019).

Web sitesi teknik özelliklerindeki önemli unsurlar web sitesi hızı (Cao vd., 2005: 645-648) sayfaların açılma süresi (Mansah, 2013: 32-33) ve sayfa boyutudur (Kiyee ve Yusuf, 2014: 8). Resim görüntülemelerinde, sayfa geçişlerinde veya ürün siparişlerinde müşteriler belli bir süre

beklemektedir. Web sitesi kalite algısıyla doğrudan ilişkili olan bekleme süresinin olabildiğince az olması gerekmektedir. Bekleme süresi ne kadar uzun olursa müşteri memnuniyeti o kadar azalmaktadır. Sonuç olarak müşterilerin algıladıkları web sitesi kalitesi üzerinde bekleme süreleri ve web sitesi hızı çok büyük etkiye sahiptir (Egger vd., 2012: 86-87).

Sayfa boyutu, web sitesi hızı ve müşterilerin bekleme süreleriyle doğrudan ilgili olduğu için web sitesi kalitesi açısından önem arz etmektedir. Sayfa boyutu, sitedeki görsellerin kalitesine ve web sitesindeki içerik fazlalığına göre artış göstermektedir. Küçük ve hızlı açılan bir web sitesinin sayfa boyutu yaklaşık olarak 12 KB'tır. Ortalama hızdaki bir web sitesinin sayfa boyutu genellikle 2 MB'ın altındadır. Web sitesi sayfa hızının yavaş ve sayfa açılma süresinin fazla olması sayfa boyutunun fazla olmasına bağlıdır. Sayfa boyutunu artıran en önemli faktörler ise gömülü videolar, resimler, sesler ve diğer medya unsurlarıdır. Yavaş açılan web sitelerinin sayfa boyutu ise genellikle 2 MB'ın üzerindedir. Sayfa boyutu fazla olan ve yavaş açılan siteleri müşteriler genellikle hemen terk etmektedir. Sayfa boyutuna bağlı olan web sitesi hızı müşterilere iyi bir deneyim yaşatmakta ve müşteri memnuniyetini artırmaktadır. Bu bağlamda işletmeler, kullanıcıları oyalamayan hızlı web sitelerine sahip olmak için sayfa boyutlarını olması gereken düzeye getirmek zorundadır (Elisa, 2017: 45; Kiyea ve Yusuf, 2014: 7-10; Bilal vd., 2019: 317-319).

Google ve Deloitte tarafından yapılan araştırmada 37 markanın web sitesi 30 gün boyunca incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre web sitesinin hızı arttıkça daha fazla müşteri ödeme aşamasına ulaşmakta ve alışveriş yapmaktadır. Ayrıca müşteriler daha hızlı olan sitelerde daha fazla vakit geçirmekte ve daha fazla alışveriş yapmaktadır. Bu nedenle müşteri sayısını artırmak, müşterilere iyi bir alışveriş deneyimi sunmak ve müşteri memnuniyetini artırmak isteyen işletmelerin web sitesi hızlarını sürekli olarak takip etmesi ve açılma süresini optimum düzeyde tutması gerekmektedir (Boulte, 2020). Bununla birlikte, Avrupa, Asya ve Orta Doğu'daki 15 ülkeden 20.000'den fazla tüketicinin katıldığı bir araştırmada 10 tüketiciden yedisinin web sitelerindeki alışveriş sürecinin zor ve sinir bozucu olmasından dolayı alışverişlerini tamamlamadığı ve web siteyi hemen terk ettiği sonucuna ulaşılmıştır (Stratta ve Voxlin, 2020).

Ayrıca domain yaşı web site teknik özelliklerinde dikkat edilmesi gereken önemli unsurlardan biridir. Domain yaşının arama motoru optimizasyonuna etkisi büyüktür. Arama motorundaki sıralamalarda domain yaşı önemli rol oynamaktadır. Bunun sebebi, Google ve Yandex gibi büyük arama motorları domain yaşı büyük olan eski siteleri daha güvenilir olarak algılamakta ve o siteleri aramalarda üst sıralara taşımaktadır. Yapılan araştırmalara göre domain yaşı en az 3 olmalıdır ve 3 yılın altındaki domainler arama motorları tarafından önemsenmemektedir (Günay, 2012).

2.4. Web Sitesi Bilinirliği, Etkileşimi ve Kullanım İstatistikleri

Web sitesi bilinirliği ve etkileşimi insanların web sitesini nasıl algıladıklarıyla ilgilidir. Web sitesi bilinirliği olumlu, olumsuz veya tarafsız olabilmektedir. Müşteriler, e-ticaret web sitesi hakkındaki algılarını web sitesi ile etkileşim kurarken kullanmaktadır ve bu algılar onların davranışlarını önemli derecede etkilemektedir. Bilinirlik tek başına bir anlam ifade etmemektedir ve bilinirliği belirleyen birçok faktör bulunmaktadır. Web sitesindeki hizmet kalitesi, bilgi kalitesi, siparişlerdeki hızlı teslimat, akılda kalıcı domain ismi ve yüksek kaliteli içerik gibi faktörler bilinirliği belirlemektedir. Web sitesi bilinirliğini ve etkileşim oranını artırmanın birçok yolu bulunmaktadır (Toms ve Taves, 2004: 293-294). Özellikle kulaktan kulağa pazarlama yoluyla işletmeler web sitelerinin bilinirliğini artırmaktadır. Müşteriler web sitesinden kaliteli bir ürün aldığı anda, uygun fiyatlı bir ürün aldığı anda, ürün satın alırken kendisiyle kurulan iletişimden memnun

kaldığında veya web sitesi içeriğini ve tasarımını beğendiğinde çevresine web sitesiyle ilgili tavsiyelerde bulunmaktadır. Böylece web sitesinin bilinirliği ve etkileşimi artmaktadır (Toms ve Taves, 2004: 293-294; Park ve Lee, 2009: 61-62).

Bilinirliği yüksek olan web siteleri diğer web sitelerine oranla müşteriler tarafından daha çok tercih edilmektedir. Bu durum web sitelerinin toplam ziyaretçi sayısını da artırmaktadır (Park ve Lee, 2009: 62). E-ticarette müşterilerin bir web sitesinden alışveriş yapmalarının en önemli nedenlerinden biri web sitesi (marka) bilinirliğidir. Web sitesi bilinirliği, markanın ve ürünlerin müşterinin aklında kalmasıdır. Özellikle sadece internet üzerinden satış yapan işletmeler, müşterilerin aklında yer etmedikçe ve onların güvenini kazanmadıkça rekabetçi ortamda tutunamamaktadır. Ayrıca web sitesi bilinirliği yeni müşterilere ve pazarlara ulaşmanın anahtarıdır (Oyan, 2020).

Web sitesi bilinirliği ziyaretçi sayıları, web sitesinde geçirilen ortalama süre, ziyaret başına görüntülenen sayfa sayısı, siteden hemen ayrılma oranı ve hangi ülkelerin web sitesini ziyaret ettiği gibi kullanıcı istatistiklerini önemli derecede etkilemektedir (Similarweb, 2020a). Çünkü müşteriler bildikleri web sitelerini daha sık ziyaret etmekte ve daha fazla alışveriş yapmaktadır (Park ve Lee, 2009: 62). Bu bağlamda Tablo 2’de web sitesi kullanım istatistiklerinin literatürde yer alan bazı çalışmalar özetlenmiştir.

Tablo 2: Web Sitesi Kullanım İstatistikleri

Yazar	Yıl	Web Sitesi Kullanım İstatistikleri				
		Ziyaretçi sayısı	Geçirilen ortalama süre	Ziyaret başına görüntülenen sayfa sayısı	Siteden hemen ayrılma oranı	En çok ziyaret eden ülkeler
Nicholas vd.	2002			+		
Danaher vd.	2006		+			
Hasan vd.	2009		+	+	+	
Omidvar vd	2011			+		
Pakkala vd.	2012	+	+	+	+	
Carmona vd	2012	+	+	+		
Fagan	2014	+		+	+	
Dias ve Ferreira	2017				+	
Sulova	2019	+	+	+	+	+
Poulos vd.	2020				+	

Not: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur

Literatürde web sitelerinin kullanım istatistikleri ile ilgili birçok çalışma bulunmaktadır. Örneğin, Hasan ve diğerleri (2009) e-ticaret web sitelerinin kullanılabilirliğini ve kullanım istatistiklerini Google Analitik kullanarak; Pakkala ve diğerleri (2012) gıda satan e-ticaret web sitelerinin kullanım ve ziyaretçi istatistiklerini Google Analitik kullanarak; Carmona ve diğerleri (2012) zeytinyağı satan bir işletmeye ait web sitesinin kullanım istatistiklerini Google Analitik kullanarak incelemiştir. Sulova (2019) ise e-ticaret web sitelerinin nasıl değerlendirilmesi gerektiğini ve bu değerlendirmede temel performans göstergesi olarak kullanım istatistiklerinin nasıl kullanılması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda, Tablo 2’de yer alan literatürdeki çalışmalara göre;

- **Ziyaretçi Sayısı:** Web sitesini ziyaret eden tahmini müşteri sayısını ifade etmektedir (Pakkala vd., 2012: 506).

- **Web Sitesinde Geçirilen Ortalama Süre:** Müşterilerin web sitesinde geçirdiği ortalama süreyi ifade etmektedir (Pakkala vd., 2012: 506; Carmona vd., 2012: 11246).

- **Ziyaret Başına Görüntülenen Sayfa Sayısı:** Web sitesinde ziyaret başına görüntülenen toplam sayfa sayısını ifade etmektedir ve web sitesinin ne kadar kullanıldığının genel bir ölçüsüdür (Pakkala vd., 2012: 506; Carmona vd., 2012: 11246).

- **Siteden Hemen Ayrılma Oranı:** Web siteye girip tek bir sayfayı ziyaret eden ve hemen web siteden ayrılan müşterilerin oranını ifade etmektedir (Dias ve Ferreira, 2017: 298; Pakkala vd., 2012: 506). Web sitesinden hemen ayrılma oranını bilmek önem arz etmektedir. Çünkü web sitesinin ziyaretçilerinin hepsi müşteri değildir ve web sitesini hemen terk edebilmektedir. Web sitesinden hemen ayrılma oranı ne kadar az ise e-ticaret web sitesi o kadar başarılıdır (Sulova, 2019: 28).

- **En Çok Ziyaret Eden Ülkeler:** Web sitesine yapılan ziyaretlerin hangi ülkelerden yapıldığı hakkında bilgi vermektedir. Bu bilgi web sitelerine potansiyel müşterilerinin ulusal değerlerine, kültürlerine ve geleneklerine uygun ürünler sunmasını sağlayabilmektedir (Sulova, 2019: 28).

Ziyaretçi sayısı, geçirilen ortalama süre, ziyaret başına görüntülenen sayfa sayısı, siteden hemen ayrılma oranı ve web sitesini en çok ziyaret eden ülkeler gibi web site kullanım istatistikleri e-ticaret web sitelerinin güçlü ve zayıf yönlerinin belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır (Sulova, 2019: 28). Web sitesi kullanım istatistikleri aynı zamanda temel performans göstergeleridir. Web sitesi kullanım istatistikleri ile web sitesinin performansı ve başarısı hakkında bilgi edinebilmektedir (Fagan, 2014: 26-28).

2.5. Web Sitesine Giriş Kaynakları ve Web Sitesi için Yapılan Aramalar

İnternet kullanımının artmasıyla birlikte işletmeler, ürün ve marka tanıtımlarını internet üzerinden yapmaya başlamıştır. Özellikle e-ticaret web sitelerinde müşterilerin satın alma davranışı direkt olarak web sitelerinde verilen bilgiler doğrultusunda şekillenmektedir (Chen, 2013: 30). Bu bağlamda e-ticareti kullanan işletmeler satış yapmak için web sitelerinde müşteri trafiği oluşturmak ve müşterileri çekmek zorundadır. Müşteriler, e-ticaret web sitelerine direkt olarak, farklı sitelerdeki reklamlar ve referanslar aracılığıyla, arama motorlarında arama yaparak, sosyal medya platformlarına verilen reklamlarla ve e-postayla giriş yapabilmektedir (Similarweb, 2020a; Plaza, 2011: 477-480; Carmona vd., 2012: 11246; Pakkala vd., 2012: 506).

E-ticaret web sitelerinde trafik oluşturmak için dikkat edilmesi gereken en önemli hususlar hedef müşterileri tanımak ve müşteriler için neyin önemli olduğunu bilmektir. İşletmeler web sitelerinde kaliteli içerik, doğru arama motoru optimizasyonu, sosyal medyanın etkin kullanımı, e-posta listeleri ve reklamların etkin kullanılmasıyla istedikleri düzeyde müşteri trafiği oluşturabilmektedir (Güler, 2019). Web sitesine giriş kaynakları direkt, arama, referans, sosyal medya platformları, e-posta ve reklam olarak sınıflandırılmıştır (Similarweb, 2020a; Carmona vd., 2012: 11246). Bu bağlamda;

- **Direkt:** Web sitesi adresinin doğrudan tarayıcıya yazılarak web siteye giriş yapılmasını ifade etmektedir (Pakkala vd., 2012:506).

- **Arama:** Arama motorlarında web sitesini aratarak giriş yapılmasını ifade etmektedir (Pakkala vd., 2012:506).

- **Referans:** Başka bir web sitesindeki bağlantıya tıklanarak web sitesine giriş yapılmasını ifade etmektedir (Pakkala vd., 2012:506).

- **Sosyal Medya Platformları:** Facebook, Twitter, Instagram, Whatsapp ve Youtube gibi sosyal medya platformları üzerinden web sitesine giriş yapılmasıdır (Carmona vd., 2012: 11246).

- **E-posta:** Web sitesine e-posta üzerinden gerçekleştirilen girişleri ifade etmektedir (Carmona vd., 2012: 11246).

Müşterilerin e-ticaret web sitesine direkt olarak girmesinin yanı sıra kullandıkları en önemli giriş kaynakları sosyal medya reklamları ve işletmelerin yapmış olduğu arama motoru optimizasyonudur (Similarweb, 2020a). Sosyal medya kullanımının artmasına paralel olarak işletmeler Facebook, Instagram, Youtube, Whatsapp ve Twitter gibi sosyal medya platformları aracılığıyla markalarını, ürünlerini ve web sitelerini müşterilere tanıtmaktadır (Dhar ve Jha, 2014: 791-792). Bunun dışında internet trafiğinin %93'ü arama motorları tarafından yönetilmektedir. Arama motorları müşterilerin doğru web sitelerine yönlendirilmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Arama motoru optimizasyonu, yapılan arama sonucunda web sitelerinin rakiplerinden daha önde görülmesini sağlamaktadır. Bu durum rekabet için çok önemlidir ve birçok işletme doğru arama motoru optimizasyonu için ciddi yatırımlar yapmaktadır (Egri ve Bayrak, 2014: 335-336).

Web sitesi için yapılan aramalar ayrıca organik (doğal) ve satın alınmış (sponsorlu) olarak ikiye ayrılmaktadır. E-ticaret web siteleri müşterilerin arama motorunda arama yaparken kullandığı bazı anahtar kelimeleri satın almaktadır. Böylece müşteriler o kelimeyi arattığında karşısına ilk o kelimeyi satın alan web sitesi çıkmaktadır. Bu durum satın alınmış aramaları ifade etmektedir (Similarweb, 2020a; Blake vd., 2015: 156-158; Rutz vd., 2011: 646). Örneğin Trendyol twitch, PS5, steam ve trendyol gibi kelimeleri satın almıştır (Similarweb, 2020a). Organik aramalar ise herhangi bir satın alma işlemi olmaksızın müşterilerin arattığı kelimeler ile direkt olarak web sitesine giriş yapmasını ifade etmektedir (Similarweb, 2020a; Rutz vd., 2011: 646-647).

3. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Araştırmanın amacı Covid-19 pandemi döneminde (Şubat-Mayıs-Ekim 2020) e-ticaret pazaryeri web sitelerine ait web sitesi teknik özellikleri, web sitesine giriş kaynakları ve web sitesi için yapılan aramalar ile web sitesi kullanım istatistikleri arasındaki ilişkiyi araştırmaktır. Araştırmanın verileri Covid-19 pandemisinin farklı dönemlerini temsilen Şubat-Mayıs-Ekim 2020 aylarında Similarweb ve Gtmatrix'ten elde edilmiştir. Similarweb'in (Similarweb, 2020b) yayınladığı Türkiye'de en çok ziyaret edilen 100 web sitesi sıralamasından 16 e-ticaret pazaryeri web sitesi araştırmanın örneklemini olarak seçilmiştir. Bu pazaryeri web siteleri Hepsiburada, Gittigidiyor, N11, Trendyol, Morhipo, Çiçeksepeti, Sahibinden, Arabam, Pttavm, Kitapyurdu, Yemeksepeti, Idefix, Amazon, Amazon (tr), eBay ve Aliexpress'tir. Elde edilen veriler anonim olarak analizlere dâhil edilmiş ve raporlanmıştır.

3.1. Verilerin Elde Edilmesi ve Analizi

Elde edilen 16 e-ticaret pazaryeri web sitesinin Şubat 2020, Mayıs 2020 ve Ekim 2020 aylarına ait verileri öne sürülen kanonik bir model aracılığıyla test edilmiştir. Verilerin analizi çalışmada birden çok bağımlı ve bağımsız değişken olduğu için kanonik korelasyon yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Kanonik korelasyon analizi iki veya daha fazla değişken seti arasındaki ilişkiyi ölçmek için kullanılan çok değişkenli bir analiz yöntemidir. Kanonik korelasyon, değişken setleri arasındaki ilişkileri değişken setlerine ait doğrusal fonksiyonlar arasında bulunan maksimum korelasyonları tespit ederek analiz etmektedir (Ünlükaplan, 2009: 239). Kanonik korelasyon analizi çoklu

regresyon analizinin özel bir versiyonu olarak bilinmektedir. Çoklu regresyon analizinde bir tane bağımlı, birden fazla da bağımsız değişken bulunmakta olup bunlar arasındaki ilişki araştırılmaktadır. Fakat kanonik korelasyon analizinde birden fazla bağımlı ve bağımsız değişken bulunmaktadır. Kanonik korelasyon analizi en gelişmiş ilişki analizi olarak bilinmektedir ve birden fazla boyutu olan kitleden alınan iki ve daha fazla değişken seti arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır (Çemrek, 2012: 202).

Kanonik korelasyon analiz ile birim varyanslı, birbirinden bağımsız ve değişkenler arasındaki korelasyonu maksimize eden kanonik fonksiyonlar (kanonik varyete) elde edilmektedir. Her fonksiyonun bir varyete çifti bulunmaktadır. Bu varyeteler değişken setlerini ifade etmektedir. Değişken setlerinden elde edilecek kanonik fonksiyon (varyete) sayısı değişken sayısı az olan set ile eşittir. Kanonik korelasyondaki temel unsur değişken setleri arasındaki ilişkinin maksimum düzeyde tespit edilmesidir. Bu bağlamda birinci kanonik varyete çifti değişkenler arasındaki maksimum korelasyonu verecek şekilde elde edilirken her yeni varyetede kanonik korelasyon değeri azalmaktadır (Ünlükaplan, 2009: 239). Değişken setlerine ait kanonik denklemler aşağıdaki gibi gösterilmektedir;

$$U_r = a_{r1} X_1 + a_{r2} X_2 + a_{r3} X_3 + a_{r4} X_4 + \dots + a_{rp} X_p$$

$$V_r = b_{r1} Y_1 + b_{r2} Y_2 + b_{r3} Y_3 + b_{r4} Y_4 + \dots + b_{rq} Y_q$$

r , değişken setlerindeki en az sayıdaki değişken setine eşittir. Değişken setleri arasındaki ilişkiler u_r ve v_r arasındaki korelasyonu maksimize edecek şekilde seçilmektedir. Kanonik varyete çiftleri (u_1-v_1) , (u_2-v_2) , (u_3-v_3) , (u_4-v_4) ... (u_r-v_r) şeklinde gösterilmektedir (Ünlükaplan, 2009: 240; Çemrek, 2012: 204).

Araştırma verilerinden web sitesi teknik özellikleri (domain yaşı, sayfa hızı, sayfa açılma süresi, sayfa boyutu), web sitesine giriş kaynakları (doğrudan, arama, referans, sosyal medya, e-posta ve reklam) ve referans sosyal medya (YouTube, Facebook, WhatsApp, Twitter, Instagram) değişkenleri kanonik modelde bağımsız değişkenler seti olarak ele alınmıştır. Diğer taraftan, web sitesi kullanım istatistikleri (dünya sıralaması, Türkiye sıralaması, geçirilen ortalama süre, siteden hemen ayrılma oranı, ziyaretçi sayısı, ziyaret başına görüntülenen sayfa sayısı) ise kanonik modelde bağımlı değişkenler seti olarak ele alınmıştır. Aşağıdaki tabloda değişken türleri ve ölçümüyle ilgili bilgiler özetlenmiştir.

Tablo 3: Araştırma Verileri ve Ölçümü

Değişken adı	Değişken türü	Ölçü Birim (Ölçüm açıklaması)
Domain yaşı	Bağımsız	Yıl (<i>Web sitesinin oluşturulması sonrası 2020 yılındaki yaşı</i>)
Sayfa hızı	Bağımsız	% - Yüzde (<i>Web sitesi sayfa performansının % kaç olduğu</i>)
Sayfa açılma süresi	Bağımsız	Saniye (<i>Web sitesinin kaç saniyede açıldığı</i>)
Sayfa boyutu	Bağımsız	MB (<i>Web sitesinin kaç megabayt büyüklüğünde olduğu</i>)
Web sitesine giriş kaynakları	Bağımsız	% - Yüzde (<i>Web site trafiğini oluşturan giriş kaynaklarının dağılımı</i>)
Referans sosyal medya	Bağımsız	% - Yüzde (<i>Web sitesi trafiğini oluşturan referans sosyal medyaların dağılımı</i>)
Dünya sıralaması	Bağımlı	Sayı (<i>Web sitesinin dünyadaki sıralaması</i>)
Türkiye sıralaması	Bağımlı	Sayı (<i>Web sitesinin Türkiye'deki sıralaması</i>)
Geçirilen ortalama süre	Bağımlı	Dakika (<i>Web sitesinde geçirilen ortalama süre</i>)
Siteden hemen ayrılma oranı	Bağımlı	% - Yüzde (<i>Ziyaretçilerin web sitesinden hemen ayrılma oranı</i>)
Ziyaretçi sayısı	Bağımlı	Sayı (<i>Web sitesine gelen toplam ziyaretçi sayısı</i>)
Ziyaret başına görüntülenen sayfa sayısı	Bağımlı	Sayı (<i>Ziyaretçilerin ziyaret başına web sitesinde görüntüledikleri sayfa sayısı</i>)

Böylelikle araştırmının kanonik modeli aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur (Ünlükaplan, 2009: 239-240):

$$U = a_1 (\text{Domain yaşı}) + a_2 (\text{Sayfa hızı}) + a_3 (\text{Sayfa açılma süresi}) + a_4 (\text{Sayfa boyutu}) + a_5 (\text{Web sitesine giriş kaynakları}) + a_6 (\text{Referans sosyal medya})$$

$$V = b_1 (\text{Dünya sıralaması}) + b_2 (\text{Türkiye sıralaması}) + b_3 (\text{Geçirilen ortalama süre}) + b_4 (\text{Siteden hemen ayrılma oranı}) + b_5 (\text{Ziyaretçi sayısı}) + b_6 (\text{Ziyaret başına görüntülenen sayfa sayısı})$$

$$U = r V$$

Kanonik modelde temel olarak her bir değişkenin kanonik fonksiyona (*varyete*) olan katkısı (a , b : *kanonik yükler*) hesaplanmaktadır. Daha sonra ise kanonik fonksiyonlar arası ilişki (r : *kanonik (setler arası) korelasyon katsayısı*) hesaplanmakta ve test edilmektedir (Wilk's λ). Tüm bunların haricinde gerek setler içerisinde gerekse de setler arasında korelasyon katsayıları, her bir set için standardize ve ham kanonik katsayılar, her bir setin gerek set içerisinde gerekse de karşı set içerisindeki kanonik yükleri ve set içinde oluşan varyansı açıklama oranı (*fazlalık indeksi*) da hesaplanmaktadır (Kalaycı, 2006: 237-254). Dolayısıyla araştırmının hipotezleri;

H₁: Şubat 2020'de bağımlı ve bağımsız değişken setleri arasında ilişki bulunmaktadır ($r \neq 0$)

H₂: Mayıs 2020'de bağımlı ve bağımsız değişken setleri arasında ilişki bulunmaktadır ($r \neq 0$)

H₃: Ekim 2020'de bağımlı ve bağımsız değişken setleri arasında ilişki bulunmaktadır ($r \neq 0$)

şeklinde oluşturulmuştur.

4. Araştırmanın Bulguları

Araştırmanın boyamsal yapısı gereği Şubat, Mayıs, Ekim 2020 aylarında tekrarlı ölçüm yapılmış olması ve kanonik korelasyon analizinin fazla sayıda çıktısı olması nedeniyle araştırma bulguları özetlenerek raporlanmıştır. Bu nedenle Şubat, Mayıs ve Ekim aylarına ait bağımsız ve bağımlı değişkenler setinde korelasyon katsayıları sunulduktan sonra söz konusu aylara ilişkin kanonik yükleri, fazlalık indeksini ve kanonik korelasyon katsayısını içeren kanonik modeller raporlanmış ve hipotez testleri gerçekleştirilmiştir.

Tablo 4: Bağımsız ve Bağımlı Değişkenler Setinde Korelasyon Katsayıları (Şubat)

	Dünya sıralaması	Türkiye sıralaması
Sayfa hızı	-,674	-,680
Sayfa açılma süresi	,517	,509
Sayfa boyutu	,441	,431

Tablo 4'te 2020 Şubat ayına ait bağımsız değişkenler setinde yer alan web sitesi sayfa hızı, sayfa açılma süresi, sayfa boyutu ile bağımlı değişkenler setinde yer alan dünya sıralaması ve Türkiye sıralaması değişkenleri arasındaki korelasyonlar gösterilmiştir. Buna göre sayfa hızı ile dünya sıralaması (-,674) ve Türkiye sıralaması (-,680) arasında orta düzeyde negatif bir ilişki bulunurken sayfa açılma süresi ve sayfa boyutu ile dünya sıralaması (sırasıyla ,517 ve ,441) ve Türkiye sıralaması (sırasıyla ,509 ve ,431) arasında orta düzeyde pozitif bir ilişki bulunmaktadır.

Tablo 5: Bağımsız ve Bağımlı Değişkenler Setinde Korelasyon Katsayıları (Mayıs)

	Dünya sıralaması	Türkiye sıralaması	Ziyaretçi sayısı	Geçirilen ortalama süre	Ziyaret başına görümlenen sayfa sayısı	Siteden hemen ayrılma oranı
Domain yaşı	-,312	-,319	,489	,123	,226	-,237
Referans sosyal medya	-,126	-,225	-,241	,401	,210	-,177
Sayfa hızı	-,526	-,510	-,111	,457	,249	-,231
Sayfa açılma süresi	,221	,227	-,245	-,047	,054	-,385
Sayfa boyutu	,337	,319	,003	-,397	-,170	,027

Tablo 5'te 2020 Mayıs ayına ait bağımsız ve bağımlı değişkenler setlerinin korelasyonları gösterilmiştir. Buna göre domain yaşı ile ziyaretçi sayısı (,489) ve referans sosyal medya ile geçirilen ortalama süre (,401) arasında orta düzeyde pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Sayfa hızı ile dünya sıralaması (-,526) ve Türkiye sıralaması (-,510) arasında ise orta düzeyde negatif bir ilişki bulunmaktadır. Sayfa hızı ile geçirilen ortalama süre (,457) arasında ise orta düzeyde pozitif bir ilişki bulunmaktadır.

Tablo 6: Bağımsız ve Bağımlı Değişkenler Setinde Korelasyon Katsayıları (Ekim)

	Dünya sıralaması	Türkiye sıralaması	Geçirilen ortalama süre	Siteden hemen ayrılma oranı
Domain yaşı	-,503	-,504	,366	-,497
Siteye giriş kaynakları	,505	,508	-,472	,604
Referans sosyal medya	,307	,246	-,305	,397
Sayfa açılma süresi	,546	,566	-,563	,456

Tablo 6'da 2020 Ekim ayına ait bağımsız ve bağımlı değişkenler setlerinin korelasyonları gösterilmiştir. Buna göre domain yaşı ile dünya sıralaması (-,503), Türkiye sıralaması (-,504) ve siteden hemen ayrılma oranı (-,497) arasında; siteye giriş kaynakları ile geçirilen ortalama süre (-,472) arasında; sayfa açılma süresi ile geçirilen ortalama süre (-,563) arasında orta düzeyde negatif bir ilişki bulunmaktadır. Ayrıca siteye giriş kaynakları ile dünya sıralaması (,505), Türkiye sıralaması (,508) ve siteden hemen ayrılma oranı (,604) arasında; sayfa açılma süresi ile dünya sıralaması (,546), Türkiye sıralaması (,566) ve siteden hemen ayrılma oranı (,456) arasında orta düzeyde pozitif bir ilişki bulunmaktadır.

Tablo 7: Kanonik Modeller (Şubat-Mayıs-Ekim 2020)

	Şubat		Mayıs		Ekim	
	Kanonik Yük	Fazlalık İndeksi	Kanonik Yük	Fazlalık İndeksi	Kanonik Yük	Fazlalık İndeksi
Bağımsız Değişkenler Seti						
Domain yaşı			,383		,450	
Siteye giriş kaynakları					-,484	
Referans sosyal medya			,620	,136	-,696	,230
Sayfa hızı	,835	,292	,025			
Sayfa açılma süresi	-,607		-,500		-,569	
Sayfa boyutu	-,510		-,103			
Bağımlı Değişkenler Seti						
Dünya sıralaması	-,975		-,357		-,784	
Türkiye sıralaması	-,993		-,453		-,746	
Geçirilen ortalama süre		,640	,374	,091	,808	,459
Siteden hemen ayrılma oranı			-,066		-,815	
Ziyaretçi sayısı			,297			
Ziyaret başına görüntülenen sayfa sayısı			,265			
Kanonik (Setler arası) Korelasyon	,813		,927		,859	
Wilk's λ	,316		,005		,067	
Anlamlılık (p değeri)	,032		,024		,028	

Tablo 7'de kanonik modeller ve hipotez testleri özetlenmiştir. Yapılan analizler sonucunda Şubat, Mayıs ve Ekim ayları için birinci kanonik fonksiyonlar (varyeteler) istatistiksel olarak anlamlı olduğundan sadece bunlar yorumlanmıştır. Buna göre tabloda yer alan tüm kanonik modeller $p \leq ,05$ olduğu için anlamlıdır ve bağımsız değişken seti ile bağımlı değişken seti arasındaki kanonik (setler arası) korelasyon katsayısı sıfırdan farklıdır. Böylelikle 2020 Şubat, Mayıs ve Ekim aylarına ait hipotezler kabul edilmektedir. Tabloda kanonik modele katkı sağlamayan ve kanonik katsayısı ve kanonik yükü uygun olmayan değişkenlere ait veriler gösterilmemektedir. Sadece anlamlı modelde yer alan değişkenlere ilişkin katsayılar ve yükler raporlanmıştır.

2020 Şubat ayı için geçerli olan kanonik model istatistiki olarak anlamlıdır (Wilk's $\lambda = ,316$ ve $p = ,032$). Bağımsız değişkenler seti ile bağımlı değişkenler seti arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır ve ilgili kanonik (setler arası) korelasyon katsayısı ,813 olarak hesaplanmıştır. 2020 Şubat ayı için bağımsız değişkenler setinde sırasıyla sayfa hızı, sayfa açılma süresi ve sayfa boyutu değişkenleri bulunmaktadır, ilgili değişkenlere ait kanonik yükler sırasıyla ,835; -,607; -,510 olarak hesaplanmıştır. Bağımsız değişkenler setindeki varyansın bağımlı değişkenler seti tarafından açıklanma oranı %29,2'dir (Fazlalık indeksi = ,292). Diğer taraftan 2020 Şubat ayı için bağımlı değişkenler setinde sadece dünya sıralaması (-,975) ve Türkiye sıralaması (-,993) yer almaktadır. Bağımlı değişkenler setindeki varyansın bağımsız değişkenler seti tarafından açıklanma oranı %64'tür.

2020 Şubat ayına ait kanonik modelin daha az değişkenli yapısına rağmen 2020 Mayıs ayına ait kanonik modelde daha fazla değişken yer almaktadır. 2020 Mayıs ayına ait kanonik model istatistiki olarak anlamlıdır (Wilk's $\lambda = ,005$ ve $p = ,024$). Bağımsız değişkenler seti ile bağımlı değişkenler seti arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır (kanonik korelasyon katsayısı (r) = ,927). 2020 Mayıs ayında bağımsız değişkenler setinde domain yaşı (,383), referans sosyal medya

(,620), sayfa hızı (,025), sayfa açılma süresi (-,500) ve sayfa boyutu (-,103) değişkenleri bulunmaktadır. Bağımsız değişkenler setindeki değişimin bağımlı değişkenler seti tarafından açıklanma oranı %13,6'dır. Diğer taraftan, bağımlı değişkenler setinde dünya sıralaması (-,357), Türkiye sıralaması (-,453), geçirilen ortalama süre (,374), siteden ayrılma oranı (-,066), ziyaretçi sayısı (,297) ve ziyaret başına görüntülenen sayfa sayısı (,265) yer almaktadır. Bağımlı değişkenler setindeki değişimin bağımsız değişkenler seti tarafından açıklanma oranı %9,1'dir.

2020 Ekim ayına ait kanonik model Şubat ve Mayıs aylarına kıyasla daha farklı bir desen ortaya çıkarmaktadır. Gerek modelde yer alan değişkenler gerekse de değişken sayısı itibarıyla diğer aylardan farklılık göstermektedir. Diğer aylarda olduğu gibi Ekim ayına ait kanonik model istatistiki olarak anlamlıdır (Wilk's $\lambda = ,067$ ve $p = ,028$). Bağımsız değişkenler seti ile bağımlı değişkenler seti arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır ($r = ,859$). 2020 Ekim ayı için bağımsız değişkenler setinde domain yaşı (,450), siteye giriş kaynakları (-,484), referans sosyal medya (-,696) ve sayfa açılma süresi (-,569) değişkenleri bulunmaktadır. Bağımsız değişkenler setindeki varyasyon bağımlı değişkenler seti tarafından açıklanma oranı %23'tür. Öte yandan, 2020 Ekim ayı için bağımlı değişkenler setinde dünya sıralaması (-,784), Türkiye sıralaması (-,746), geçirilen ortalama süre (,808) ve siteden hemen ayrılma oranı (-,815) yer almaktadır. Bağımlı değişkenler setindeki değişimin bağımsız değişkenler seti tarafından açıklanma oranı %45,9'dur.

5. Sonuç, Öneriler ve Kısıtlar

İnternet kullanımının artmasına paralel olarak dünya genelinde e-ticaret kullanımı artmaktadır. We are Social'ın yayınlamış olduğu rapora göre dünya genelindeki aktif internet kullanıcı sayısı 4,54 milyardır ve bunların 3,47 milyarı da aktif bir şekilde e-ticaret web sitelerinden alışveriş yapmaktadır (We are Social, 2020). Özellikle Covid-19 pandemi döneminde müşterilerin fiziksel temastan kaçınması alışveriş dâhil birçok faaliyeti internet ortamına taşımıştır. Bu durum müşterilerin ve işletmelerin davranışlarını değiştirmiş ve e-ticareti kullanımını arttırmıştır. Böylece e-ticaret pazaryeri web sitelerinin de önemi artmıştır. Bu bağlamda çalışma kapsamında Covid-19 pandemi döneminde (Şubat-Mayıs-Ekim 2020) e-ticaret pazaryeri web sitelerinin teknik özellikleri, web sitelerine giriş kaynakları ve referans sosyal medya ile web sitesi kullanım istatistikleri arasındaki ilişki ele alınmıştır. Böylelikle, Covid-19 pandemisinin süreç boyunca önerilen ilişkilere etkisi de boylamsal olarak ele alınabilmektedir.

Geliştirilen kanonik modellerde yer alan değişkenlerin ve ilgili katsayıların aylara göre önemli ölçüde farklılaştığı görülmektedir. 2020 Şubat ayında, pandemi öncesi dönemde sade bir yapıda bulunan ve sadece e-ticaret pazaryeri web sitesinin teknik özellikleri ile web sitesinin dünya ve Türkiye sıralaması arasında ilişki bulunmaktadır. E-ticaret pazaryeri web sitelerinin hızlı açılıyor olması, açılma süresinin kısılması ve sayfa boyutunun azalması ilgili web sitesinin dünya ve Türkiye sıralamasını yükseltmekte ve olumlu katkı yapmaktadır. Başka bir ifadeyle, pandemi öncesi süreç açısından e-ticaret pazaryeri web sitelerinin başarı ve performansları daha çok web sitesi teknik özellikleriyle ilişkilidir. Pandemi öncesi süreçte bağımsız ve bağımlı değişkenler arasındaki ilişki önemli bir sadelik sergilemektedir.

Diğer taraftan, dünya genelinde olduğu gibi ülkemizde de pandeminin ilk zirveyi görmesine yakın bir zaman olan 2020 Mayıs ayında önerilen model daha kompleks bir yapı sergilemektedir. Bu durumda e-ticaret pazaryeri web sitelerinin teknik özellikleri kadar web sitesi açısından referans sosyal medya değişkeni de modele önemli bir etkiyle dâhil olmuştur. Web sitesi teknik özelliklerinin etkisi ise Şubat ayına kıyasla kısmen azalmıştır. Bu durumda e-ticaret web sitelerinin başarı ve performansı açısından sosyal medya sitelerinden olan yönlendirmelerin ve refe-

ransların büyük etkiye sahip olduğu söylenebilir. Bu süreçte Covid-19 pandemisiyle ilgili il öze-
linde ve ülke genelinde çeşitli kısıtlayıcı uygulamaların söz konusu olması tüketicileri daha çok
sosyal medya üzerinden e-ticarete yönlendirmiş olduğu ifade edilebilir. Diğer yandan, e-ticaret
pazaryeri web sitelerinin başarı ve performans kriterleri açısından da pek çok değişken modelde
yerini almıştır. Bu durumda sadece dünya ve Türkiye genelindeki bilinirlik/kullanım sıralaması-
nın ötesinde, web sitesinin ziyaretçi sayısı, web sitesinde geçirilen ortalama süre, ziyaret başına
görüntülenen sayfa sayısı ve siteden hemen ayrılma oranı değişkenleri önemli bir yer edinmiştir.
Buna göre Mayıs ayında tüketiciler daha çok daha eski olan e-ticaret pazaryerlerini tercih et-
mişlerdir. Sosyal medyanın etkisi ise web sitelerinde geçirilen ortalama süre üzerinde etkili ol-
muştur. Sosyal medya platformlarının referansı ile e-ticaret pazaryerlerini ziyaret eden tüketi-
ciler ilgili pazaryeri web sitesine daha çok zaman geçirmiştir. Benzer biçimde sayfanın açılma
hızı ve boyutunun da e-ticaret pazaryeri web sitesinde geçirilen ortalama süreyi olumlu etkile-
diği ifade edilebilir.

Sadece ekonomik hayatta değil, genel olarak pek çok alanda belirsizliğin devam etmekte
olduğu 2020 Ekim ayında ise Şubat ve Mayıs ayına kıyasla çok daha farklı bir tablo ortaya çık-
maktadır. Buna göre Ekim ayında e-ticaret pazaryeri web sitelerine ait değişkenler gerek Şubat
ayındaki sade ilişki yapısı gerekse de Mayıs ayındaki karmaşadan farklı bir durum sergilemekte-
dir. Bu ayda e-ticaret pazaryeri web sitelerinin teknik özelliklerinin etkisi azalmaya devam etmiş,
bunun yerine Mayıs ayındaki gibi referans sosyal medya etkisini sürdürmüş ve siteye giriş kay-
nakları web sitelerinin başarı ve performansında önemli etkiye sahip olmuştur. Bu durumda e-
ticaret pazaryeri web sitelerinin teknik özelliklerinden ziyade web sitesine giriş yöntemleri ile
sosyal medyanın daha fazla etkiye sahip olduğu görülmektedir. E-ticaret pazaryeri web siteleri-
nin e-posta, reklam, arama sonuçları, doğrudan web sitesi reklamları vb. yöntemler ile sosyal
medya platformlarını kullanmalarının e-ticaret pazaryeri web sitelerinin kullanım istatistiklerine
olumlu etkisi olduğu görülmektedir. Özellikle sosyal medya referansları e-ticaret pazaryeri web
sitelerinin performansına önemli katkı sağlamaktadır. Bu durum pandemi öncesi süreç olan Şu-
bat ayına kıyasla oldukça farklı bir yapı sergilemektedir. Web sitesi teknik özellikleri arasında e-
ticaret pazaryerinin eski ve bilinir olması ile sayfalarının hızlı açılması önemli değişkenlerdir.
Pandeminin ilerleyen sürecinde tüketiciler daha eski olan ve daha bilinir olan e-ticaret pazar-
yerlerini tercih etmektedir. E-ticaret pazaryeri web sitelerinin dünya ve Türkiye'deki sıralaması
açısından en önemli katkıyı eski ve bilinir olması, siteye girişte çeşitli kaynakların kullanımı ve
sayfa açılma süresi sağlamaktadır. Web sitesinde geçirilen ortalama süreyi en çok siteye girişte
çeşitli kaynakların kullanımı ve azalan sayfa açılma süresi etkilemektedir.

E-ticaret pazaryeri web sitelerinin pandemi sürecindeki performansına ve kullanımına aylara
göre artan oranda sosyal medya platformlarının referans olma ve yönlendirici etkileri önemli
katkı sağlamaktadır. E-ticaretin giderek yaygınlaşmasının yanında tüketicilerin hali hazırda
önemli oranda sosyal medya platformlarında uzun zaman geçirmeleri nedeniyle bu platformlar
üzerinden e-ticaret pazaryeri web sitelerinin reklam ve çeşitli tanıtıcı bilgilerinin bulunması
önemli bir strateji olarak uygulanmaktadır. Bunda Covid-19 pandemi sürecinde artan çeşitli kı-
sıtlamalar nedeniyle de tüketicilerin sosyal medya platformlarında daha uzun zaman geçirmek
zorunda olması önemli bir etkidir. Sosyal medya haricinde e-ticaret pazaryeri web siteleri aç-
ısından en önemli değişken web sitelerine ait sayfaların açılma süresidir. Buna internet bağlantı
hızı vb. diğer kontrol edilemeyen durumlar da eklendiğinde web sitesi sayfalarının açılma süre-
sinin önemi bir kez daha anlaşılmaktadır. Sosyal medyadan farklı olarak web sitelerinin sayfa
açılma süresi teknik özelliği pandemi sürecini kapsayan Şubat, Mayıs ve Ekim ayları boyunca en

önemli değişkenlerin başında gelmektedir. Ayrıca e-ticaret pazaryeri web sitesinin eski ve bilinir olması da performans ve kullanım istatistiği açısından önemli bir yere sahiptir.

Çalışmada bağımlı değişkenler seti olarak adlandırılan web sitesi kullanım istatistiklerinin aynı zamanda web sitesi performans değişkenleri olarak da ele alınması mümkündür. Buna göre pandemi öncesi Şubat ayı içerisinde web sitesinin bilinirliği, sıralaması vb. ziyaretçi sayısı ile ilgili değişkenler ön planda iken diğer aylarda bu durum değişim göstermektedir. Buna karşın, web sitesinde geçirilen ortalama süre aylara göre artan önemli bir değişken haline gelmiştir. Böylelikle e-ticaret pazaryeri web sitelerinin bilinirlik ve sıralama vb. ziyaretçi sayısının yanı sıra web sitesinde geçirilen ortalama süreyi de ele alacak plan ve stratejiler geliştirmesi işletmeler açısından oldukça yararlı olacaktır. Bu performans kriterlerine ise en çok katkısı web sitesinin eski ve bilinir olması, sosyal medya platformlarının kullanımı ve sayfa açılma süresi katkı sağlamaktadır. Tüm bu nedenlerle genel olarak e-ticaret gerçekleştiren işletmelerin, özelden ise e-ticaret pazaryeri web sitelerini kullanan ve ilk defa kullanacak işletmelerin eski ve bilinir e-ticaret pazaryerlerini tercih etmeleri, e-ticaret siteleri ile sosyal medya entegrasyonlarını başarılı ve etkili bir biçimde sağlamaları ve başta sayfa açılma süresi olmak üzere çeşitli web sitesi teknik özelliklerine önem ve ağırlık vermeleri önerilmektedir. Tüm bunların yanı sıra analizlerde ortaya konulduğu şekliyle sadece ziyaretçi sayısını temel alan sıralamaların ötesinde ziyaretçilerin web sitesinde geçirmekte olduğu ortalama süreyi arttırmayı hedefleyen çalışmalar ve planlar yürütmeleri performanslarına olumlu katkı sağlayacaktır. Bu durum büyük belirsizlikler barındıran covid-19 pandemisinin farklı zamanlarında ortaya konulan modeller sonucunda elde edilen ve test edilmiş önemli stratejiler olup, benzer belirsiz diğer zamanlarda da etkili olabileceği öne sürülebilir.

Covid-19 pandemi döneminde e-ticaret kullanımının arttığı ve tüketici davranışlarının önemli derecede değiştiği bilinmektedir. Bu bağlamda Şubat-Mayıs-Ekim 2020 aylarında e-ticaret pazaryeri web sitelerine ait teknik özellikler, kullanım istatistikleri, siteye giriş kaynakları ve web siteleri için yapılan aramalarda önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Elde edilen bulgularda farklı aylarda web sitelerine ait farklı değişkenlerin birbirini etkilediği ve ön plana çıktığı görülmektedir. Bu nedenle çalışma Covid-19 pandemisinin farklı zamanlarında e-ticaret web sitelerine ait hangi özelliklerin ön plana çıktığı ve hangi özelliklerin birbirini nasıl ve ne yönde etkilediğini ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca literatür incelendiğinde e-ticaret web sitelerine ait teknik özellikler, kullanım istatistikleri, web siteye giriş kaynakları ve web site için yapılan aramalar ile ilgili birçok çalışma bulunmasına rağmen bu çalışmalar pandemi öncesini kapsamakta ve daha çok tüketici algısına odaklanmaktadır. Pandemi döneminde e-ticaret ile ilgili yapılan çalışmaların büyük oranda tüketici davranışlarındaki değişime odaklı olması bu çalışmayı e-ticaret web sitelerine ait ikincil verilere dayalı olması yönüyle ön plana çıkarmaktadır. Tüm bu yönleriyle çalışma literatüre ve iş dünyasına önemli katkılar sunmaktadır.

Çalışmanın artıları ve güçlü yönleri yanında bazı kısıtları da bulunmaktadır. Zaman açısından Şubat, Mayıs ve Ekim ayı bir kısıt oluşturmaktadır. Pandeminin başlamasıyla birlikte aylık ölçümlerin kullanılacağı farklı panel verileri ve modellerinin test edilmesinin daha kapsayıcı sonuçlar ortaya koyacağı söylenebilir. Ayrıca çalışma ülkemizde en çok tercih edilen 16 e-ticaret pazaryeri platformuna odaklanmıştır. Benzer bir çalışma dünya genelinde de uygulanabilir. Araştırma verileri Similarweb ve Gtmetrix'ten elde edilmiştir, benzer istatistikler sunan diğer data sitelerinden de veriler elde edilerek çalışma değişkenleri de genişletilebilir. Bu bağlamda gelecek çalışmaların daha fazla ve daha farklı e-ticaret web sitesinin dâhil edilerek, farklı aylara ait verilerle

yapılması çalışmanın bulgularını ve sonuçlarını güçlendirecektir. Bununla birlikte gelecek çalışmaların özellikle pandemi öncesi, pandemi süreci ve pandemi sonrası dönemlere ait verilerle yinelenmesi pandemi döneminin pandemi öncesi ve sonrası dönemden farkını ve değişimini ortaya koyması açısından etkili olacaktır. Son olarak, çalışmanın verileri ikincil verilerden oluşmaktadır. Tüketici davranışlarını da yansıtacak birincil verilere ait değişkenlerin modele dâhil edilmesi alana önemli katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Albuquerque, A. B., & Belchior, A. D. (2002). E-commerce website quality evaluation. *Conference Proceedings of the EUROMICRO*, (February 2002), 294–300.
- Almoussa, M. (2013). Barriers to e-commerce adoption: Consumers' perspectives from a developing country. *iBusiness*, 05(02), 65–71.
- Barkatullah, A. H., & Djumadi. (2018). Does self-regulation provide legal protection and security to e-commerce consumers? *Electronic Commerce Research and Applications*, 30(May), 94–101.
- Bhatti, A., Akram, H., Basit, H. M., Khan, A. U., Naqvi, S. M. Raza, & Bilal, M. (2020). E-commerce trends during COVID-19 Pandemic. *International Journal of Future Generation Communication and Networking*, 13(2), 1449–1452.
- Bilal, M., Yu, Z., Song, S., & Wang, C. (2019). Evaluate accessibility and usability issues of particular China and Pakistan government websites. *2019 2nd International Conference on Artificial Intelligence and Big Data, ICAIBD 2019*, 316–322.
- Blake, T., Nosko, C., & Tadelis, S. (2015). Consumer heterogeneity and paid search effectiveness: A large-scale field experiment. *Econometrica*, 83(1), 155–174.
- Bodkin, C. D., & Perry, M. (2004). *Goods retailers and service providers : comparative analysis of web site marketing communications*. 11, 19–29.
- Boulte, A. (2020). Mobil sitenizi hızlandırmak karlılığınızı nasıl artırır ?. <https://www.thinkwithgoogle.com/intl/tr-tr/pazarlama-stratejileri/uygulama-ve-mobil/mobile-sayfa-hizi-verisi/>. Erişim tarihi: 16.12.2020.
- Carmona, C. J., Ramírez-Gallego, S., Torres, F., Bernal, E., Del Jesus, M. J., & García, S. (2012). Web usage mining to improve the design of an e-commerce website: OrOliveSur.com. *Expert Systems with Applications*, 39(12), 11243–11249.
- Cao, M., Zhang, Q., Seydel, J., Cao, M., Zhang, Q., & Seydel, J. (2005). B2C e-commerce web site quality : an empirical examination B2C e-commerce web site quality : an empirical examination. *Industrial Management and Data System Emerald Article*, 105(5), 645-661.
- Chakraborty, R., Lee, J., Bagchi-sen, S., Upadhyaya, S., & Rao, H. R. (2016). Online shopping intention in the context of data breach in online retail stores : An examination of older and younger adults. *Decision Support Systems*, 83, 47–56.
- Chaudhary, H. (2020). Analyzing the paradigm shift of consumer behavior towards e-commerce during pandemic lockdown. *Available at SSRN 3664668*.
- Chen, J. C. V., Lin, C., Wu, Y. S., (2013). Electronic word of mouth: The moderating roles of product involvement and brand image, *Proceeding of 2013 International Conference on Technology Innovation and Industrial Management*, Phuket, Thailand, 29- 47.
- Chen, S., & Lin, C. (2019). Technological Forecasting & Social Change Understanding the effect of social media marketing activities : The mediation of social identification , perceived value , and satisfaction. *Technological Forecasting & Social Change*, 140(November 2018), 22–32.
- Chong, A. Y. L., Lacka, E., Boying, L., & Chan, H. K. (2018). The role of social media in enhancing guanxi and perceived effectiveness of E-commerce institutional mechanisms in online marketplace. *Information and Management*, 55(5), 621–632.
- Choshin, M., & Ghaffari, A. (2017). An investigation of the impact of effective factors on the success of e-commerce in small- and medium-sized companies. *Computers in Human Behavior*, 66, 67–74.
- Choudhury, M. M., & Choudhury, A. M. (2010). Identification of the characteristics of e-commerce websites. *Webology*, 7(1), 1–10.
- Chow, D. C. K. (2020). Alibaba, amazon, and counterfeiting in the age of the internet. *Northwestern Journal of International Law and Business*, 40(2), 157–202.
- Çelik, T. (2019). *Elektronik ticaret ve rekabet hukuku kapsamında çok taraflı pazar yerleri*, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Çemrek, F. (2012). Türkiye'deki illerin gelir ve refah düzeyi değişkenleri arasındaki ilişkinin kanonik korelasyon analizi ile incelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(2), 197–215.
- Danaher, P. J., Mullarkey, G. W., & Essegai, S. (2006). Factors affecting web site visit duration: A cross-domain analysis. *Journal of Marketing Research*, 43(2), 182–194.
- Dhar, J., & Jha, A. K. (2014). Analyzing social media engagement and its effect on online product purchase decision

- behavior. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 24(7), 791–798.
- Dias, J. P., & Ferreira, H. S. (2017). Automating the extraction of static content and dynamic behaviour from e-commerce websites. *Procedia Computer Science*, 109, 297–304.
- Duygun, A., & Şen, E. (2020). Evaluation of consumer purchasing behaviors in the COVID-19 pandemic period in the context of Maslow's hierarchy of needs. *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi*, 6(1), 45–68.
- Egger, S., Hobfeld, T., Schatz, R., & Fiedler, M. (2012). *Waiting times in quality of experience for Web based services*. In 4th International workshop on quality of multimedia experience (QoMEX 2012). Yarra Valley, Australia
- Egri, G., & Bayrak, C. (2014). The role of search engine optimization on keeping the user on the site. *Procedia - Procedia Computer Science*, 36, 335–342.
- Elisa, N. (2017). Usability, accessibility and web security assessment of E-government websites in Tanzania. *International Journal of Computer Applications*, 164(5), 42–48.
- Fagan, J. C. (2014). The suitability of web analytics key performance indicators in the academic library environment. *Journal of Academic Librarianship*, 40(1), 25–34.
- Gangeshwer, D. K. (2013). E-Commerce or internet marketing: A business review from Indian context. *International Journal of u- and e-Service, Science and Technology*, 6(6), 187–194.
- GTmetrix (2020). How fast does your website load? Find out with GTmetrix. <https://gtmetrix.com/>. Erişim tarihi: Şubat-Mayıs-Ekim 2020.
- Gupta, A. (2014). E-commerce: Role of e-commerce in today's business. *International Journal of Computing and Corporate Research*, 4(1), 1-8.
- Güler, D. (2019). Web sitenize trafik çekmenin detaylı anlatımıyla 27 yolu. <https://dogucanguler.com/web-sitenize-trafik-cekmenin-detayli-anlatimla-27-yolu/>. Erişim tarihi: 20.11.2020.
- Günay, M. (2012). *Domain Yaşının Önemi*. <https://www.mucahitgunay.com.tr/blog/domain-yasinin-onemi.html> Erişim tarihi: 24.12.2020.
- Hasan, L., Morris, A., & Proberts, S. (2009). Using google analytics to evaluate the usability of e-commerce sites. *Lecture Notes in Computer Science (including subseries Lecture Notes in Artificial Intelligence and Lecture Notes in Bioinformatics)*, 5619 LNCS, 697–706.
- Hasanat, M. W., Hoque, A., Shikha, F. A., & Anwar, M. (2020). The impact of coronavirus (Covid-19) on e-business in Malaysia. *Asian Journal of Multidisciplinary Studies*, 3(1), 85–90.
- Heinen, J. (1996). Internet marketing practices. *Information Management & Computer Security*, 4(5), 7–14.
- Hsu, M. H., Chang, C. M., Chu, K. K., & Lee, Y. J. (2014). Determinants of repurchase intention in online group-buying: The perspectives of DeLone & McLean is success model and trust. *Computers in Human Behavior*, 36, 234–245.
- İsayev, O., Nart, Ö. (2019). *A'dan Z'ye e-ihracat*, İstanbul, World Ecommerce Forum Yayınları.
- İyiler, Z. (2009). *Elektronik ticaret ve pazarlama, ihracatta internet zamanı*. Ankara: İGEME.
- Kalaycı, Ş. (2006). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, 2. Baskı, Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Kiyea, C., & Bolatito Yusuf, A. (2014). Usability evaluation of some selected Nigerian universities' websites. *International Journal of Computer Applications*, 104(3), 6–11.
- Kotler, P., Kartajaya, H., and Setiawan, I. (2017). *Marketing 4.0: Moving from traditional to digital*. New Jersey: John Wiley&Son.
- Kuşat, N. (2016). İşletmeden işletmeye (B2B) elektronik pazar yerleri ve gelişmekte olan ülkelerin dış ticaretinde uygulanabilirliği, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 23(3), 691-709.
- Manhas, J. (2013). A study of factors affecting websites page loading speed for efficient web performance. *International Journal of Computer Sciences and Engineering*, 1(3), 32–35.
- Marangoz, M. (2014). *İnternette pazarlama*, İstanbul, Beta Yayıncılık.
- Nicholas, D., Huntington, P., & Williams, P. (2002). Evaluating metrics for comparing the use of web sites: A case study of two consumer health web sites. *Journal of Information Science*, 28(1), 63–75.
- Niranjanamurthy, M., Kavyashree, N., & Chahar, S. J. D. (2013). Analysis of e-commerce and m-Commerce: Advantages, limitations and security issues. *International Journal of Advanced Research in Computer and Communication Engineering*, 2(6), 2360–2370.
- Nwokah, N.G. and Ntah, S.W. (2017) Website quality and online shopping of e-tail stores in Nigeria. *Journal of Service Science and Management*, 10, 497-517.

- Omidvar, A. M., Reza Mirabi, V., & Shokry, N. (2011). Analyzing the impact of visitors on page views with Google Analytics. *International Journal of Web & Semantic Technology*, 2(1), 14–32.
- Oypan, S. (2020). E-ticarette marka bilinirliği nasıl artırılır? <https://www.ideasoft.com.tr/marka-bilinirligi-nasil-artirilir/>. Erişim tarihi: 02.12.2020.
- Özbek, A., Esmer, Y. (2019). Hazır giyim işletmelerinin e-pazar yeri kullanımlarının teknoloji kabul modeli ile incelenmesi. *International Conferences on Social Science Research (ICONSIR 2019)*, 26-30 August 2019 Prizren – Kosovo.
- Pakkala, H., Presser, K., & Christensen, T. (2012). Using Google Analytics to measure visitor statistics: The case of food composition websites. *International Journal of Information Management*, 32(6), 504–512.
- Pantelimon, F., Georgescu, T., & Posedaru, B.-Ş. (2020). The impact of mobile e-commerce on GDP: A comparative analysis between Romania and Germany and how Covid-19 influences the e-commerce activity worldwide. *Informatica Economică vol.*, 24(2), 27–41.
- Park, C., & Lee, M., T. (2009). Information direction , website reputation and eWOM effect : A moderating role of product type. *Journal of Business Research*, 62(1), 61–67.
- Plaza, B. (2011). Google Analytics for measuring website performance. *Tourism Management*, 32(3), 477–481.
- Poulos, M., Korfiatis, N., & Papavlassopoulos, S. (2020). Assessing stationarity in web analytics: A study of bounce rates. *Expert Systems*, 37(3), 1–13.
- Rababah, O., & Masoud, F. (2010). Key factors for developing a successful e-commerce website. *Communications of the IBIMA*, 2010, 1–9.
- Rakhmawati, N. A., Ferlyando, V., Samopa, F., & Astuti, H. M. (2017). A performance evaluation for assessing registered websites. *Procedia Computer Science*, 124, 714–720.
- Rutz, O. J., Trusov, M., & Bucklin, R. E. (2011). Modeling indirect effects of paid search advertising: Which keywords lead to more future visits? *Marketing Science*, 30(4), 646–665.
- Similarweb, (2020a). Traffic overview. <https://www.similarweb.com/>. Erişim tarihi: Şubat-Mayıs-Ekim 2020.
- Similarweb, (2020b). Top websites ranking. <https://www.similarweb.com/top-websites/turkey/>. Erişim tarihi: 09.02.2020.
- Statista. (2020). Coronavirus impact on retail e-commerce website traffic worldwide as of June 2020, by average monthly visits. <https://www.statista.com/statistics/1112595/covid-19-impact-retail-e-commerce-site-traffic-global/>. Erişim tarihi: 10.12.2020.
- Stratta, R., & Voxlin, D. (2020). Perakendecilerin müşteri mobil deneyimi ve karlılığını iyileştirebilecek 5 yöntem. <https://www.thinkwithgoogle.com/intl/tr-tr/pazarlama-stratejileri/uygulama-ve-mobil/mobile-deneyimi-gelistirin/>. Erişim tarihi: 16.12.2020.
- Sulova, S. (2019). A system for E-commerce website evaluation. *International Multidisciplinary Scientific GeoConference Surveying Geology and Mining Ecology Management, SGEM*, 19(2.1), 25–32.
- Thompson, M. F., Tuzovic, S., & Braun, C. (2019). Trustmarks: Strategies for exploiting their full potential in e-commerce. *Business Horizons*, 62(2), 237–247.
- Toms, E. G., & Taves, A. R. (2004). Measuring user perceptions of Web site reputation. *Information Processing and Management*, 40, 291–317.
- Tran, L. T. T. (2020). Managing the effectiveness of e-commerce platforms in a pandemic. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 58(April 2020), 102287.
- Ünlükaplan, İ. (2009). Avrupa Birliği üyesi ülkelerde iktisadi kalkınma, rekabetçilik ve inovasyon ilişkilerinin kanonik korelasyon analizi ile belirlenmesi. *Maliye Dergisi*, (157), 235–250.
- Wagner, N., Hassanein, K., & Head, M. (2014). The impact of age on website usability. *Computers in Human Behavior*, 37, 270–282.
- We Are Social. (2020). We are social global digital report 2020. <https://wearesocial.com/digital-2020>. Erişim tarihi: 26.12.2020
- Yuan, Y., Guan, M., Zhou, Z., Kim, S., Cha, M., Jin, D., & Li, Y. (2020). Disruption in the Chinese e-commerce during COVID-19. <https://arxiv.org/abs/2009.14605>. Erişim tarihi: 11.12.2020.
- Zhang, P., von Dran, G. M., Small, R. V., & Barcellos, S. (1999). Websites that satisfy users: A theoretical framework for web user interface design and evaluation. *Proceedings of the Hawaii International Conference on System Sciences*, (December 1998), 69.

Extended Summary

Dynamics of E-Commerce Marketplace Websites: Shift in Covid-19 Pandemic

In recent years, internet and e-commerce usage are increasing with technological developments (Thompson et al., 2019: 239). According to the current report of We are Social, worldwide the number of active internet users is 4,54 billion, and 3,47 billion of them are actively shopping on e-commerce websites (We are social, 2020). Especially during the covid-19 pandemic period, many activities have been carried out on the internet, and customers who avoided physical contact have been more likely to shop on e-commerce websites (Tran, 2020: 1-2). Because e-commerce offers customers and businesses the opportunity to make easier, faster, higher quality, and less costly transactions (Gangeshwer, 2013:187; Niranjnamurthy et al., 2013: 2362-2364). Also, e-commerce enables to do all kinds of transactions in an electronic environment by abstaining from physical contact (Gupta, 2014: 1). In this context, to sustain and continue their activities businesses need to use e-commerce, which is spreading rapidly throughout the world (Kotler, 2017: 187).

Many studies conducted during the Covid-19 pandemic period have concluded that more than half of customers want to shop via e-commerce rather than physical stores (Bhatti et al., 2020: 1450). For this reason, traffic, visitors, and sales numbers of e-commerce websites have increased significantly (Statista, 2020). Thus, e-commerce marketplace websites that bring customers and sellers together and mediate transactions have become more substantial and widely used (İyiler, 2009: 4; Tran, 2020: 1-2). With the increasing usage of e-commerce marketplace website technical features, such as domain age, page speed, page opening time and page size have become more important (Wagner vd., 2014: 270). Website technical features directly affect website awareness, website interaction, and website usage statistics. Because customers often want to shop from familiar websites (Park ve Lee, 2009: 62). This affects usage statistics such as the number of visitors, average time spent, pages per visit, bounce rate, world ranking, and Turkey ranking (Similarweb, 2020a). Besides, e-commerce marketplace websites need to attract customers and generate customer traffic to increase sales. In this context, traffic sources and searches for websites are important. Customers log in to e-commerce websites directly or with advertisements, social media platforms, email, and search engines (Similarweb, 2020a; Plaza, 2011: 477-480; Carmona et al., 2012: 11246; Pakkala et al., 2012: 506).

In this perspective, this study investigates how the technical characteristics of e-commerce marketplace websites such as domain age, page speed, page opening time, and page size; usage statistics such as the number of visitors, average time spent, pages per visits, bounce rate, world ranking, and Turkey ranking; traffic sources and searches for the web site are related to each other during different periods of the Covid-19 pandemic (February-May-October 2020). The sample consists of 16 e-commerce marketplace websites which are listed as the 100 most visited websites in Turkey (Similarweb, 2020b). The secondary data obtained from Smilarweb and GTmetrix were analyzed by canonical correlation analysis.

According to the findings, the variables and related coefficients in canonical models significantly differentiate by months. In February 2020, only there is a relationship between technical features of e-commerce marketplace websites, Turkey, and world ranking. Increasing page speed, decreasing page opening time and page size raise and make a positive contribution to Turkey and the world ranking of e-commerce marketplace websites. In other words, in the pre-pandemic period, the success and performance of e-commerce marketplace websites are mostly related to the website's technical features. Also, in the pre-pandemic period, the relationship among independent and dependent variables displays an important simplicity.

In May 2020, close to the first peak of the pandemic, the proposed canonical model displays a more complex structure. In this case, the reference social media variable, as well as the website's technical features, had a significant impact on the model. Also, the effects of technical features of websites partially diminished compared to February 2020. Therefore, it can be said that referrals and references social media platforms have a great impact on the success and performance of websites. In this context, it can be stated that there was various restriction regarding Covid-19 pandemic through the country which led the customer to e-commerce via social media platforms. Besides, in this period, the variables of the number of visitors, average time spent, pages per visit, and bounce rate had a significant role in the model. Accordingly, consumers visited the older e-commerce marketplace websites in May. Also, social media had an impact on the average time spent on websites. Consumers who visited e-commerce marketplace websites with the reference of social media spent more time on relevant websites. Similarly, it can be stated that page size and speed have a positive impact on the average time spent.

In October 2020, when lots of uncertainty persist in many areas, very diverse picture emerges compared to February and May. In this month, the impact of the e-commerce marketplace website's technical features continued to diminish, instead, the effect of reference social media increased as in May. Also, traffic sources significantly affected

the success and performance of the websites. In this case, reference social media and traffic sources have more effect rather than technical features of websites. Also, reference social media platforms and traffic sources positively effect websites usage statistics.

Among the website's technical features, old domain, familiarity, and fast opening pages are important variables. In the progress of pandemic, consumers prefer the older and familiar e-commerce marketplace websites. The most significant contribution in terms of world and Turkey ranking are old domain, familiarity, traffic sources, and opening time of websites. The average time spent on the website is mostly affected by the usage of various traffic sources and page opening time.

Consequently, different variables of websites in different months affect each other and stand out. For this reason, this study is important in terms of revealing which features of e-commerce websites stand out and how they affect each other in different times of the Covid-19 pandemic. Besides, when the literature was examined, there are lots of studies about technical features, usage statistics, sources, and searches of e-commerce marketplace websites, these studies were conducted before the Covid-19 pandemic period. Also, studies about e-commerce marketplace websites during the pandemic period mainly focus on changes in consumer behavior. Therefore, this study differs from others. For this reason, with all these aspects this study contributes to the business environment and literature.

Sağlık Hizmetlerinde Bireysel Hesap Verebilirlik ve Ardılları Arasındaki İlişkilerde Algılanan Örgütsel Destek ve Örgütlerin Sıkılık Durumunun Düzenleyici Rolü: Şehir Hastanesi'nde Bir Araştırma¹

Ayşe Aslan²

Azmi Yalçın³

Sağlık Hizmetlerinde Bireysel Hesap Verebilirlik ve Ardılları Arasındaki İlişkilerde Algılanan Örgütsel Destek ve Örgütlerin Sıkılık Durumunun Düzenleyici Rolü: Şehir Hastanesi'nde Bir Araştırma	Moderation Roles of Perceived Organizational Support and Tightness of Organizations in Relationships between Felt Accountability and Its Consequences in Health Services: A Research in the City Hospital
Öz Bu çalışmada, bireysel hesap verebilirlik kavramı ve ardılları arasındaki ilişkilerde algılanan örgütsel destek ve örgütlerin sıkılık durumunun düzenleyici rolünü incelemek amaçlanmıştır. Bu amaçla, Adana Şehir Hastanesi'nde anket yöntemi kullanılarak 863 veri elde edilmiştir. Sonuçlara göre bireysel hesap verebilirlik kavramı; işe bağlı gerginlik, duygusal emeğin boyutları ve bağlamsal performansla pozitif ilişkiliyken iş tatmini ile negatif ilişkilidir. Ayrıca, algılanan örgütsel desteğin, hesap verebilirlik ve bazı ardıllar (iş tatmini, bağlamsal performans, sahte duygular) arasında düzenleyici rolü saptanırken hesap verebilirlik ve diğer ardıllar (işe bağlı gerginlik, derinlemesine eylem, gizlenen duygular) arasında düzenleyici rolü olmadığı saptanmıştır. Benzer şekilde, bireysel düzeyde hesap verebilirlik kavramı ve bütün ardılları arasındaki ilişkilerde sıkılık durumunun düzenleyici rolü olmadığı saptanmıştır.	Abstract In this study, it is aimed to investigate the moderation roles of perceived organizational support and tightness in the relationships between felt accountability and its consequences. For this purpose, 863 data were obtained in Adana City Hospital via survey method. The results show that felt accountability was positively associated with job-related tension, the dimensions of emotional labor and contextual performance, but negatively correlated with job satisfaction. Moreover, perceived organizational support had a moderation role between felt accountability and some consequences (job satisfaction, contextual performance, histrionics), whereas it did no moderation role between felt accountability and the other consequences (work-related tension, deep action, hidden emotions). Similarly, there was no moderation effects of the tightness in the relationships between felt accountability and its all consequences.
Anahtar Kelimeler: Bireysel Hesap Verebilirlik, Ardıllar, Algılanan Örgütsel Destek, Sıkılık, Düzenleyici Rol	Keywords: Felt Accountability, Consequences, Perceived Organizational Support, Tightness, Moderation Role
JEL Kodları: M5, M54, D23	JEL Codes: M5, M54, D23

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma (12/03/2018 tarih ve 38320 sayılı) Etik Onayı Hk." konulu Etik Kurul Onay Belgesi ile) bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazar 1'in makaleye katkısı %50, Yazar 2'nin makaleye katkısı %50'dir.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu çalışma Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim ve Organizasyon Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Azmi YALÇIN danışmanlığında Ayşe ASLAN tarafından "Örgütlerde Bireysel Düzeyde Hesap Verebilirliğin Öncülleri ve Ardılları" başlığı ile tamamlanarak 14.07.2020 tarihinde savunulan Doktora tezinden türetilmiştir.

Bu çalışma Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından desteklenen SDK-2018-10579 numaralı projeden türetilmiştir.

² Arş. Gör. Dr., Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ayseaslan@sirnak.edu.tr

³ Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi İİBF, İşletme Bölümü. azmiyalcin@cu.edu.tr

1. Giriş

Sağlık hizmetlerinde, eğitimde, cezai ve hukuki adalette, işletmelerde ve özellikle siyasette; kimin, kime karşı, hangi konuda ve hangi temel kurallar çerçevesinde hesap vermesini gerektirdiğini dikkate alan modern bir terim (Lerner ve Tetlock, 1999: 255) olarak nitelendirilen hesap verebilirlik kavramı bir tarafın faaliyetlerini gerekçelendirdiği ve sorumluluk aldığı prosedürleri ve süreçleri içerdiğinden sağlık hizmetlerinde önemli bir konu haline gelmiştir (Emanuel ve Emanuel, 1996: 229). Sağlık hizmetlerinde hükümet, hastane, yatırımcılar ve sermaye verenler, bireysel hastalar, doktorlar, hemşireler, fizyoterapistler, özel sektör çalışanları, mesleki teşkilatlar, avukatlar ve mahkemeler gibi çeşitli taraflara hesap verilmekte veya bu taraflar kişileri yaptıklarından sorumlu tutmaktadır (Emanuel ve Emanuel, 1996: 230). Türkiye’de Sağlık Bakanlığı sağlık hizmetlerinde örgütsel ve finansman açıdan kamu-özel iş birliği yöntemini kullanmayı tercih etmiştir (Kerman vd., 2012: 14). Kamu-özel iş birliğinde ilgili tarafların farklı davranışsal ve motivasyonel yapılanmalarının olması, beklentilerinin, karar alma süreçlerinin önemli ölçüde farklı olması, hesap verebilirlik anlayışının yapılandırılmasını son derece zorlaştırmakta (Diggs ve Roman, 2012: 293) ve sağlık kuruluşlarını, uyum sağlamaları gereken yeni hesap verebilirlik gereksinimleriyle karşı karşıya (Kromm, 2014: 6) bırakmaktadır.

İlgili alanyazında hesap verebilirlik olgusuna yaşamın birçok alanında ilgi söz konusuken kavramın birey düzeyinde pek ele alınmadığı, (Lerner ve Tetlock, 1999: 255) örgütlerdeki hesap verebilirlik araştırılırken örgüt tarafından açıkça uygulanan süreç ve prosedürleri içeren resmi hesap verebilirlik mekanizmalarına odaklanıldığı (Hall ve Ferris, 2011: 132) kurumsal yönetim alanının incelenerek hesap verebilirliğin örgüt düzeyinde incelendiği ve bireysel düzeyde incelenen; bireysel hesap verebilirlik olarak belirtilen psikolojik mekanizmaların dikkate alınmadığı (Hall, 2005: 1) saptanmıştır.

Örgütsel sistemlerde veya insan kaynakları sistemlerinde hesap verebilirlik koşullarının çalışan davranışını nasıl etkilediğini sorgulamak mantıklı görüldüğünden (Frink ve Ferris, 1998: 1260) bu çalışmada bireysel düzeyde hesap verebilirliğin çalışanların çeşitli tutum ve davranışları üzerindeki etkileri ortaya konularak, bireysel hesap verebilirlik ve ardılları arasındaki ilişkilerde bazı değişkenlerin düzenleyici rolü incelenecektir. Bu çerçevede alanyazında bireysel hesap verebilirlik ve ardılları incelenirken bağımlı değişkenlerin, duygusal durumlar, davranışlar, bilişsellik ve kararlar olmak üzere 4 gruba ayrıldığı (Hall vd., 2017: 212) görülmektedir. Araştırmamızda bu sınıflandırma dikkate alınarak ardıl değişkenler kapsamında duygusal durum olarak iş tatmini ve işe bağlı gerginlik; davranışlar olarak bağlamsal performans, bilişsellik olarak duygusal emek ve boyutları ele alınmıştır. Ayrıca, bireysel hesap verebilirlik ve ardılları arasındaki ilişkilerde düzenleyici değişkenlerin; odaklanılan aktörün özellikleri, izleyicinin özellikleri, görevin nitelikleri, bağlamsal koşullar, duygusal değişkenler ve kültürel değişkenler olmak üzere 6 gruba ayrıldığı (Hall vd., 2017: 211) göze çarpmaktadır. Ancak ilgili alanyazında bireysel düzeyde hesap verebilirlik ve ardılları arasındaki ilişkilerde düzenleyici değişken etkisi ile ilgilenen az sayıda çalışma olduğu (Hall, 2005: 32) tespit edilmiştir. İncelenen düzenleyici değişkenlerden bazıları ise iş belirsizliği (Fandt ve Ferris, 1990; Ferris vd., 1997), iş özerkliği (Hall vd., 2006), bağlamsal faktörler (Tetlock vd., 2013), kötü eğilimli denetim (Breux vd., 2008), kişilik özellikleri (Yarnold vd., 1988), algılanan örgütsel destek (Hall, 2005; Wikhamn ve Hall, 2014), algılanan kontrol (Hall, 2005), kişi-çevre uyumu (Lanivich vd., 2010) gibi kavramlardır. Bu noktada söz konusu incelenen değişkenler arasında kültürel bir değişkenin incelenmediği saptanmıştır. Buradan hareketle, örgüt

kültüründe yeni bir boyut olarak değerlendirilen sıklık-esneklik kavramının alanyazında saptanan ilgili boşluğu dolduracağını ve algılanan örgütsel destek kavramının da farklı bir kültür olarak Türkiye bağlamında incelenecek olması gerekçesiyle bu araştırmanın alanyazına katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

2. Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

2.1. Bireysel Düzeyde Hesap Verebilirlik

Bireysel düzeyde hesap verebilirlik, dışsal toplumsal kısıtlamaların nasıl içselleştirildiğini ve davranışı nasıl etkilediğini anlamak için geliştirilmiş yeni bir psikolojik mekanizmadır (Gelfand vd., 2006: 1227). Bireysel düzeyde hesap verebilirlik, “bir kişinin kararlarının ya da eylemlerinin, önemli izleyiciler veya kişinin kendisi tarafından değerlendirilmeye tabi tutulacağına dair örtük veya açık bir beklenti ile beklenen bu değerlendirmelere dayanan potansiyel ödüller veya yaptırımlar alacağına ilişkin inançtır” (Hall, 2005: 21). Bireysel düzeyde hesap verebilirlik kuramı, iki farklı yaklaşım temelinde incelenmektedir. Birincisinde, bireyin bilişsel süreçleri, tepkileri ve davranışlarıyla ilgilenilen bireyin hesap verebilirliğine odaklanılmaktadır (Brunhart, 2013: 32). Bu yaklaşıma Tetlock’un önerdiği (1983a; 1983b; 1985a; 1985b; 1992) “sosyal durumsallık modeli” ve Schlenker’in belirttiği “üçlü sorumluluk modeli” ve “hesap verebilirlik piramidi” (Schlenker ve Weigold, 1989; Schlenker vd., 1994: 635; Schlenker vd., 2001: 17; Schlenker vd., 2009: 333) katkı sağlamıştır. İkincisinde ise örgütlerdeki bireysel hesap verebilirlik üzerine odaklanılmaktadır (Brunhart, 2013: 32). Bu araştırma akışında Ferris vd., (1995), Ferris vd. (1997); Frink ve Ferris (1998, 1999); Frink ve Klimoski, (1998); Hall vd., (2003); Hall (2005) gibi araştırmacılar katkıda bulunmuştur.

Cumming ve Anton (1990) ve Schlenker ve arkadaşları (1994) hesap verebilirliğin sorumluluktan farklı olduğunu belirtmektedir. Örgütlerde bireysel düzeyde hesap verebilirlik kavramına katkıda bulunan çalışmalardan, Tetlock (1983a, 1983b, 1985a, 1985b, 1992), Frink ve Ferris (1998, 1999), Frink ve Klimoski (1998), Quinn ve Schlenker (2002) çalışmalarını ağırlıklı olmak üzere fenomenolojik bakış açısı ile yani ruhsal durumu göz önünde bulundurarak yürütmüşlerdir. Cummings ve Anton (1990), Fandt ve Ferris (1990), Mitchell (1993), Ferris ve arkadaşları (1997), Hochwarter ve arkadaşları (2005) ise çalışmalarında işlerin durumu ile ilgili bakış açısını kullanmışlardır. Hall ve arkadaşları (2003), Hall (2005), Hall ve arkadaşları (2006) ise hem fenomenolojik bakış açısını ruhsal durumu, hem de işlerin durumunu objektif bakış açısını kullanmışlardır (Brunhart, 2013: 58).

Bireysel düzeyde hesap verebilirlik bir izleyicinin, bir aktöre yüklediği sorumlulukların aksine; aktörün hesap verebilirliğine ilişkin algılarına dayanır (Frink ve Klimoski, 1998; Hall, Frink ve Buckley, 2017: 205). Bu bağlamda, bireysel hesap verebilirlik, bir bireyin birisi tarafından değerlendirildiğine ve bireyin kararları veya eylemleri için sorumlu olduğuna/hesap vereceğine dair algılanan ihtimaldir (Frink ve Ferris, 1998: 1260). Bireysel düzeyde hesap verebilirlik, genellikle basit bir şekilde hesap verebilirlik olarak adlandırılmaktadır ve bir bireyin kendi hesap verebilirliğine ilişkin bireysel algılarıdır (Hall vd., 2017: 205).

Örgütlerde ve bireysel hesap verebilirlik kavramının vekalet teorisi (Jensen ve Meckling, 1976), temsil teorisi (Donaldson ve Davis, 1991), rol teorisi (Katz ve Kahn, 1978), kontrol teorisi (Ouchi, 1977), sosyal kolaylaştırma teorisi (Zajonc, 1965) ve değerlendirilme endişesi teorisine (Cottrell, 1972) dayandırıldığı ve bu kuramlara ilişkin varsayımlardan ve beklentilerden yola çıktığı veya bu kuramlarla ilişkili olduğu belirtilmektedir (Hall, 2005: 12; Schillemans ve Busuioac, 2015: 192; Keay, 2017: 1296).

Bu araştırmada öncelikle Cumming ve Anton (1990) ve Schlenker ve arkadaşlarının (1994) çalışmalarıyla benzer şekilde, hesap verebilirliğin sorumluluktan farklı olduğu düşüncesi dikkate alınmaktadır. Ayrıca, mevcut çalışmada Tetlock (1983a, 1983b, 1985a, 1985b, 1992) tarafından önerilen bireysel hesap verebilirliğin öznel algısının incelendiği hesap verebilirliğe ilişkin fenomenolojik bakış açısı benimsenmiş ve Frink ve Klimoski (1998) tarafından savunulan hesap verebilirliğe yönelik rol teorisi yaklaşımı benimsenmiştir. Araştırmamızda ayrıca, Hall (2005: 21) tarafından daha önceki araştırmacıların çalışmalarına dayandırarak önerdiği tanımlama dikkate alınmaktadır. Buna göre bireysel hesap verebilirlik, *“bir kişinin kararlarının ya da eylemlerinin, önemli izleyiciler veya kişinin kendisi tarafından değerlendirilmeye tabi tutulacağına dair örtük veya açık bir beklenti ile beklenen bu değerlendirmelere dayanan potansiyel ödüller veya yaptırımlar alacağına ilişkin inançtır”* (Hall, 2005: 21).

2.2. Bireysel Düzeyde Verebilirliğin Ardılları ve İlgili Literatür

Hesap verebilirliğin bağımlı değişkenleri olarak incelenecek kavramları Hall ve arkadaşları (2017: 212) duygusal durumlar, davranışlar, bilişsellik ve kararlar olmak üzere 4 kategoriye ayırmıştır. Araştırmamızda ardıllar, Hall ve arkadaşlarının (2017: 212) sınıflandırması dikkate alınmıştır. Duygusal durum olarak iş tatmini ve işe bağlı gerginlik; davranışlar olarak bağlamsal performans, bilişsellik olarak duygusal emek ve boyutları incelenmiştir.

2.2.1. İş Tatmini ve Bireysel Düzeyde Hesap Verebilirlik ile İlişkisi

Bir kişinin “gerçekten işimden memnunum” demesine neden olan psikolojik, fizyolojik ve çevresel koşulların bir birleşimi (Ali, 2008: 241) olan iş tatmini, örgütlerde bireysel düzeyde hissedilen hesap verebilirlik tartışmasında önemli sonuçlardan biridir ve hesap verebilirliğin artması bireyler için bir stres yaratırsa, o bireylerin iş tatmini üzerinde de bir etki beklenmektedir (Breux vd., 2008: 114). Literatürde bazı çalışmalarda hesap verebilirlik ve iş tatmini arasında pozitif ilişki (Specht, 1996; Thoms vd., 2002, Sorensen vd., 2009; Breux vd., 2008; Breux vd., 2009; Laird vd., 2009; Laird vd., 2015; Royle, 2017) bazılarında negatif ilişki (Hall, vd., 2006; Lanivich, vd., 2010) olduğu tespit edilmiştir.

2.2.2. İşe Bağlı Gerginlik ve Bireysel Düzeyde Hesap Verebilirlik ile İlişkisi

Bireyin iş rolleri ve olumsuz rol sonuçlarından kaynaklanan duygusal (Lusch ve Serpkenci, 1990: 88) ve psikolojik bir durum olarak ele alınan ve bireyin çevresindeki stresörlere karşı verdiği psikolojik tepkiler olarak ifade edilen (Van Dyne vd., 2002: 59) işe bağlı gerginliğin ortaya çıkmasında çevresel, örgütsel etmenler ve kişisel özellikler (Beehr ve Newman, 1978: 671) etkilidir. Hesap verebilirliğin genellikle, çalışan davranışları üzerinde olumlu bir etkisi olduğu kabul edilse de (Goodman vd., 2011: 75) iş gerginliği gibi gerilme reaksiyonlarını da yükseltebilmektedir (Hochwarter vd., 2007: 227). Yapılan araştırmalar (Hall vd., 2003; Hochwarter vd., 2007), hesap verebilirlikteki artışların yüksek düzeyde iş gerginliğine yol açacağını ileri sürmektedir (Breux vd., 2008: 114). Çalışmalarda (Ferris vd.,1995; Hall vd.,2003; Hochwarter vd., 2005; Hall vd., 2006; Hochwarter vd., 2007; Breux vd., 2008; Laird vd., 2009; Zellars vd., 2011) hesap verebilirlik ve işe bağlı gerginlik arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir.

2.2.3. Duygusal Emek ve Bireysel Düzeyde Hesap Verebilirlik ile İlişkisi

Çalışanlar, örgüt temelli beklentileri karşılamak amacıyla duygusal gösterimlerini, örgütteki rollerine özgü düzenlemeye çalıştıklarında (Brotheridge ve Lee, 2003: 365) yani, deneyimleyebilecekleri gerçek duygulardan bağımsız olarak, örgütsel olarak uygun olan duygular sergilediklerinde duygusal emek (Hall vd., 2003: 44) söz konusu olmaktadır.

İlgili alanyazında duygusal emeğin çok boyutlu bir yapıya sahip olduğu (Brotheridge ve Lee, 2003: 366; Çelik & Topsakal, 2016: 204) görülmektedir. Duygusal emek kavramının boyutlarından derinlemesine eylem boyutu, “uygun duygu ve ifadeleri gerçek anlamda gösterebilme çabaları” olarak tanımlanırken, gizlenen duygular boyutu, “belli bir durumda gösterilmesi kabul edilemez veya uygun görülmeyen duyguların saklanması” olarak tanımlanmakta ve duygusal emeğin bir diğer boyutu olarak incelenen sahte duygular boyutu ise, “çalışanın, gerçekten hissetmese bile belli duyguları göstermeye çalışması” (Dursun vd., 2014: 14) olarak tanımlanmaktadır.

Davranışlarından dolayı sorumlu tutulduğunu veya davranışlarına ilişkin hesap vereceklerini hisseden bireyler, performanslarının değerlendirileceğini düşünmekte, onları değerlendiren önemli izleyicilerden olumlu bir değerlendirme almak için “doğru” duyguları göstermeleri gerektiğine inanmakta ve davranışlarını ilgili izleyici tarafından kabul edileceğine inandıkları şekilde değiştirmektedirler (Hall vd., 2003: 44). Hall ve arkadaşları (2003), hesap verebilirlik ve duygusal emek arasında pozitif bir ilişki tespit etmiştir.

2.2.4. Bağlamsal Performans ve Bireysel Düzeyde Hesap Verebilirlik ile İlişkisi

Bağlamsal performans, resmi olarak işin bir parçası olmayan göreve ilişkin faaliyetleri yürütmek için gönüllü olmayı, örgütteki diğer kişilere yardım etmeyi ve onlarla iş birliği içinde olmayı (Borman ve Motowidlo, 1997: 100), iyi iş ilişkilerini sürdürmeyi (Van Scotter ve Motowidlo, 1996: 526) veya meslektaşlarını işle ilgili sorunlar hakkında uyarmayı, ekstra çaba göstermeyi, örgüt kurallarına ve prosedürlerine uymayı içermektedir (Sonnentag vd., 2008: 429). Kişinin kararları ve eylemleri için sorumlu tutulma deneyiminin, iş performansını etkilediği ve arttırdığı kabul edilmektedir (Antonioni, 1994: 349). Yüksek düzeyde hesap verebilirlik hisseden çalışanların, potansiyel bir değerlendirme beklediğinden amirlerinden en olumlu görüşleri almak için önemli adımlar atacakları bu doğrultuda örgütsel vatandaşlık davranışı (Hall, vd., 2003: 42) ve örgüte yaptıkları katkılara dikkat çekmek için extra-rol davranışı sergileyebilecekleri (Hall ve Ferris, 2011: 133) ya da ekstra çalışma yapmak yerine yalnızca kendilerinden istenen, gerekli olan işleri yapabileceğini (Mitchell vd., 1998: 511) belirtmek de fayda vardır. Chen ve arkadaşları (2016) bireysel düzeyde hesap verebilirlik ve bağlamsal performans arasında pozitif bir ilişki saptamıştır.

2.3. Bireysel Düzeyde Hesap Verebilirliğin Düzenleyici Değişkenleri

Bireysel düzeyde hesap verebilirlik ve ardılları arasındaki ilişkide düzenleyici değişkenler “odaklanılan aktörün özellikleri, izleyicinin özellikleri, görevin nitelikleri, bağlamsal koşullar, duygusal değişkenler, kültürel değişkenler” olmak üzere 6 gruba ayrılmıştır (Hall vd., 2017: 211). Algılanan örgütsel destek ve örgütlerin sıklık durumu düzenleyici değişkenlerimizdir.

2.3.1. Örgüt Kültüründe Yeni Boyut Sıklık-Esneklik

Sıklık-esneklik kavramını, Gelfand ve arkadaşları (2006: 1226) “belirli bir toplumdaki, toplumsal normların gücü ve yaptırım düzeyi” olarak tanımlamaktadır. Sıkı bir örgüt kültürüne sahip örgütlerde, daha fazla düzen, uyum ve istikrara vurgu yapılmakta, merkeziyetçi ve biçimsel bir yapının olduğu (Üstün ve Kılıç, 2017: 965), üst düzey hiyerarşinin hakim olduğu, güç ve bilgi dağıtımında dikey yönlü bir iletişimin ön planda olduğu (Şen ve Basım, 2018a: 324) ancak örgütlerin değişime karşı kapalı ve tepkili olması beklenmektedir ve bu örgütlerde kısıtlama, kontrol ve baskının yüksek oranlarda görüldüğü (Wasti ve Fiş, 2010: 9), çalışan performansını değerlendirmek için gelişmiş performans izleme ve değerlendirme sistemleri

kullanıldığı, ve örgütsel hedeflere yeterince katkıda bulunmayan çalışanlar her zaman cezalandırıldığı (Şen vd., 2019: 66) belirtilmektedir.

Normların ve kuralların, davranış üzerindeki etkisini sorgulayan yeni bir kültürel boyut olan (Şen vd., 2019: 71) sıklık-esneklik kavramı örgüt kültüründe yeni bir boyut olarak önemli bir bağlamsal faktördür ve belirli becerileri geliştirmek veya azaltmak ve bireylerin algısını etkilemek için etkili bir ortam yaratmaktadır (Altuncu, 2014: 40). Bu nedenle, sıklık-esneklik ile “birey davranışlarının sosyal normlardan ve yaptırımlardan ne kadar etkilendiği” (Kılıç, vd., 2020: 2880) araştırılabilmektedir. İlgili literatürde bireysel düzeyde hesap verebilirlik ve ardılları arasındaki ilişkilerde örgütlerin sıklık durumunun düzenleyici değişken rolünü inceleyen çalışmaya rastlanmamıştır. Bununla birlikte, bireylerin çalıştıkları örgüt, çalışma ortamından etkilenerek, farklı davranış/tutumlar gösterebildiklerini (Şen ve Basım, 2018a: 332) kanıtlamak amacıyla yapılan bazı çalışmalarda sıklık-esnekliğin durumunun, düzenleyici rolü olduğu (Şen ve Basım, 2018a; Şen ve Basım, 2018b; Liu vd., 2018; Tang vd., 2019) bazı çalışmalarda ise düzenleyici rolü olmadığı (Altuncu, 2014; Lönnqvist, 2015; Şen vd., 2019) görülmüştür. Örgütlerin sıklık durumunun, bireysel düzeyde hesap verebilirliğin zararlı etkilerini azaltacağını, olumlu etkilerini de arttıracığını düşünerek oluşturduğumuz hipotezlerimiz şunlardır:

H1. Bireysel hesap verebilirlik ve iş tatmini arasındaki ilişkide örgütlerin sıklık durumunun düzenleyici değişken etkisi vardır.

H2. Bireysel hesap verebilirlik ve işe bağlı gerginlik/kaygı arasındaki ilişkide örgütlerin sıklık durumunun düzenleyici değişken etkisi vardır.

H3. Bireysel hesap verebilirlik ve duygusal emek arasındaki ilişkide örgütlerin sıklık durumunun düzenleyici değişken etkisi vardır.

H3a. Bireysel hesap verebilirlik ve derinlemesine eylem arasındaki örgütlerin sıklık durumunun düzenleyici değişken etkisi vardır.

H3b. Bireysel hesap verebilirlik ve sahte duygular arasındaki ilişkide örgütlerin sıklık durumunun düzenleyici değişken etkisi vardır.

H3c. Bireysel hesap verebilirlik ve gizlenen duygular arasındaki ilişkide örgütlerin sıklık durumunun düzenleyici değişken etkisi vardır.

H4. Bireysel hesap verebilirlik ve bağlamsal performans arasındaki ilişkide örgütlerin sıklık durumunun düzenleyici değişken etkisi vardır.

2.3.2. Algılanan Örgütsel Destek

Algılanan örgütsel destek; “örgütlerin, çalışanlarının katkılarına ne ölçüde değer verdiğine ve çalışanlarının refahı ile ne kadar ilgilendiğine ilişkin” çalışanların oluşturduğu genel bir inanç (Eisenberger vd., 1997: 812), algı (Kurtessis vd., 2017: 1854) veya fikirlendir (Dawley vd., 2010: 239). Algılanan örgütsel desteğin, örgütsel ilişkileri yönetmede önemli olduğu (Cheng ve O-Yang, 2018: 80), çalışanlar tarafından bireysel düzeyde hissedilen hesap verebilirlik ile iş tatminleri veya işe bağlı gerginlik arasındaki ilişkide (Hall, 2005; Wikhamn ve Hall, 2014) düzenleyici değişken etkisi olabileceği önerilmektedir.

Alanyazında sadece Wikhamn ve Hall (2014) bireysel düzeyde hesap verebilirlik ve iş tatmini arasındaki ilişkide algılanan örgütsel desteğin düzenleyici rolünü incelemiş ve düzenleyici rolü olduğunu saptamıştır. Ayrıca literatürde bazı değişkenler arasındaki ilişkide algılanan örgütsel desteğin düzenleyici etkisi olduğunu saptayan çalışmalar (Lynch vd., 1999;

Stamper ve Johlke, 2003; Erdogan vd., 2004; Witt ve Carlson, 2006; Erdogan ve Enders, 2007; Nixon vd., 2011; Conway ve Coyle-Shapiro, 2012; Hur vd., 2015; Palmer vd., 2017; Sökmen vd., 2017; Chung, 2017; Cheng ve O-Yang, 2018; Uzunbacak vd., 2018; Işık, 2019; Acaray, 2019; Koçak, 2020) olduğu bazı çalışmalarda (Gopalkrishnan, 2011; Fettahlioğlu ve Koca, 2015) ise düzenleyici rolü olmadığı görülmüştür. Butts ve arkadaşları (2009) ise bazı değişkenler arasında algılanan örgütsel desteğin düzenleyici rolü olduğunu, bazı değişkenler arasında ise düzenleyici rolü olmadığını bulgulamıştır. Buna göre araştırma hipotezlerimiz şunlardır:

H5. Bireysel hesap verebilirlik ve iş tatmini arasındaki ilişkide algılanan örgütsel desteğin düzenleyici değişken etkisi vardır.

H6. Bireysel hesap verebilirlik ve işe bağlı gerginlik/kaygı arasındaki ilişkide algılanan örgütsel desteğin düzenleyici değişken etkisi vardır.

H7. Bireysel hesap verebilirlik ve duygusal emek arasındaki ilişkide algılanan örgütsel desteğin düzenleyici değişken etkisi vardır.

H7a. Bireysel hesap verebilirlik ve derinlemesine eylem arasındaki ilişkide algılanan örgütsel desteğin düzenleyici değişken etkisi vardır.

H7b. Bireysel hesap verebilirlik ve sahte duygular arasındaki ilişkide algılanan örgütsel desteğin düzenleyici değişken etkisi vardır.

H7c. Bireysel hesap verebilirlik ve gizlenen duygular arasındaki ilişkide algılanan örgütsel desteğin düzenleyici değişken etkisi vardır.

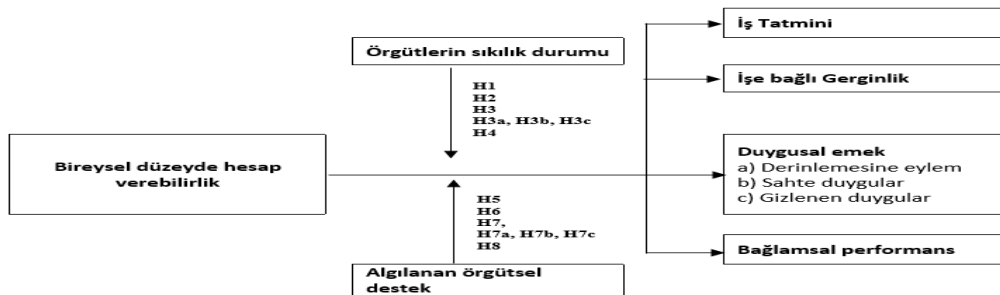
H8. Bireysel hesap verebilirlik ve bağlamsal performans arasındaki ilişkide algılanan örgütsel desteğin düzenleyici değişken etkisi vardır.

3. Metodoloji

3.1. Araştırma Modeli

Araştırmamızın kavramsal modeli Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Araştırma modeli kapsamında bireysel düzeyde hesap verebilirlik kavramı bağımsız değişken olarak ele alınırken, iş tatmini, işe bağlı gerginlik, bağlamsal performans, duygusal emek ve boyutları ise bağımlı değişkenlerimizi oluşturmaktadır. Ayrıca, örgütlerin sıklık durumu ve algılanan örgütsel destek düzenleyici değişken olarak değerlendirilmektedir.

3.2. Araştırma Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evreni Adana Şehir Eğitim ve Araştırma Hastanesi çalışanlarından oluşmaktadır. Zaman ve bütçe gibi kısıtlar nedeniyle evreninin tamamına ulaşılamadığından kolayda ve kartopu örnekleme metoduyla 911 anket toplanmış, 48 anket ise eksik bilgi içerdiğinden analizlere dahil edilmemiş ve 863 çalışana ait veri analizlerde kullanılmıştır.

3.3. Veri Toplama Yöntemi ve Araçları

Araştırmaya katılanlar, çoğunlukla görev açısından yoğun olan bir ortamda çalışan bireyler olduğundan araştırmaya ilişkin veri anket yöntemiyle, 5'li Likert ölçek kullanılarak (1: Kesinlikle Katılmıyorum ile 5: Kesinlikle katılıyorum arasında) kesitsel zaman aralığında (03.05.2018 ile 31.08.2018 tarihleri arasında) toplanmıştır. Araştırmada kullanılan ölçüm araçları Tablo 1'dedir.

Tablo 1: Araştırmada Kullanılan Ölçüm Araçları

Ölçüm Araçları	Ölçüm Aracını Geliştirenler ve Türkçe'ye Uyarlayanlar	Madde ve Boyutlar
Bireysel Düzeyde Hesap Verebilirlik	Hochwarter ve arkadaşları (2003) tarafından geliştirilmiştir. Bu çalışmada Türkçe'ye çevrilmiştir.	8 madde; tek boyut
İş Tatmini	Brayfield ve Rothe (1951) 18'lik madde; Judge ve arkadaşlarının (1998) kısalttığı versiyon bu çalışmada Türkçe'ye çevrilmiştir.	5 madde; tek boyut
İşe Bağlı Gerginlik	House ve Rizzo (1972) tarafından geliştirilen; Hall (2005) uyarlanan versiyon bu çalışmada Türkçe'ye çevrilmiştir.	6 madde; tek boyut
Örgütlerin Sıklık Durumu	Khandwalla (1976) tarafından geliştirilen, Wasti ve Fiş (2010) tarafından Türkçe'ye uyarlanan ölçüm aracı kullanılmıştır.	5 madde; tek boyut
Duygusal Emek	Brotheridge ve Lee (2003) tarafından geliştirilen, Bazı araştırmacılar tarafından revize edilen (Lee ve Brotheridge, 2006), Revize edilen versiyonu, Lee ve Brotheridge, (2011) tarafından kullanıldığı görülmüştür. Lee ve Brotheridge 2011 kullandığı versiyonu Dursun ve arkadaşları (2014) Türkçe'ye uyarlamıştır. Türkçe'ye uyarlanan versiyon kullanılmıştır.	9 madde; 3 boyut Derinlemesine eylem (3 madde) Sahte duygular (3 madde) Gizlenen duygular (3 madde)
Bağlamsal performans	Borman ve Motowidlo (1993- 1997) tarafından geliştirilen; Karakurum (2005) tezindeki Türkçe versiyonu kullanılmıştır.	5 madde; tek boyut
Algılanan Örgütsel Destek	Eisenberger ve arkadaşları (1986) tarafından geliştirilen, Armstrong-Stassen ve Ursel (2009) tarafından kısaltılan versiyonun; Turunç ve Çelik (2010) tarafından uyarlanan Türkçe versiyonu kullanılmıştır.	10 madde; tek boyut

3.4. Katılımcı Profili

Uygulamaya katılan 863 çalışanın %60'ının kadın, %40'ının erkek, %66,4'ünün evli, %33,6'nın bekâr olduğu görülmektedir. Örneklemedeki bireylerin, %7,2'si memur, %13,4'ü hemşire, %20,5'i doktor, %3,5'i ebe, olarak görev yaparken toplamda %44,6'sı ise devlet tarafından istihdam edilmektedir. %55,4'ü ise özel firma tarafından istihdam edilmiş personellerden oluşmaktadır. Örnekleme katılanların yaş ortalaması 34.00±7.09 iken yaş aralığı 19-65 yaşı kapsamakta, mesleki deneyime ilişkin ortalama 8.59±7.38 iken mesleki deneyim aralığı 1 ile 41 yıl arasındadır.

3.5. Veri Analizi ve Bulgular

Araştırmada normal dağılıma uygunluk, güvenilirlik, korelasyon, keşfedici faktör analizi, çoklu bağlantıya yönelik analizler için SPSS 18.00 programı; doğrulayıcı faktör analizi ve hipotez testleri için AMOS 23.00 programı kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki parametre tahmininde yapısal eşitlik modellemesinde en çok (Hair vd., 2010: 636) ve en yaygın kullanılan (Chou ve Bentler, 1995: 38) en yüksek olabilirlik kestirim yöntemi kullanılmıştır.

3.5.1. Analiz Öncesi Yapılan Testler, Ölçeklere İlişkin Güvenilirlik, Faktör Analizleri

Normal dağılıma uygunluk, testlerle incelenmek istenirse, sıklıkla kullanılan yöntemler arasında Kolmogorov-Smirnov (K-S), Shapiro-Wilk (Hair vd., 2010: 72) testleri kullanılmaktadır. Bu gerekçeyle hipotezleri test etmeden önce değişkenlerin dağılım biçimlerini ortaya çıkarmak için yani tek değişkenli normalliği incelemek için çarpıklık ve basıklık değerlerine ve Kolmogorov-Smirnov (K-S), Shapiro-Wilk (Hair vd., 2010: 71-72) testlerine bakılmıştır.

Bulgulara göre veri normal dağılımdan sapma gösterdiğinden Tabachnick ve Fidell'in (2013: 89) veri dönüştürme yöntemleri uygulanmıştır. Ölçeklerin güvenilirlik, keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizi ve yapı geçerliliğine (AVE ve CR) ilişkin değerler Tablo 2'dedir.

Tablo 2: Ölçüm Araçlarının Güvenilirlik, Faktör ve Yapı Geçerliliği Analizleri

Değişken	Boyut	Madde	KF	DF	Açık.var	KMO; χ^2 Serbestlik derecesi; p	Cronbach Alpha	AVE	CR			
Bireysel düzeyde hesap verebilirlik	Tek boyut	BDHV2	.845	.83	%62.688	KMO=0.899 $\chi^2=4283.998$ serbestlik derecesi=28 p= 0.000	.914	.624	.930			
		BDHV1	.827	.83								
		BDHV3	.827	.79								
		BDHV7	.801	.76								
		BDHV4	.801	.76								
		BDHV5	.759	.68								
		BDHV8	.734	.64								
		BDHV6	.730	.62								
İş tatmini	Tek boyut	IT2	.896	.93	%71.618	KMO=0.850 $\chi^2=2760.079$ serbestlik derecesi=10 p=0.000	.90	.627	.892			
		IT1	.868	.86								
		IT4	.853	.90								
		IT5ters	.852	.72								
		IT3ters	.755	.60								
İşe bağlı gerginlik	Tek boyut	IBG4	.871	.94	%64.606	KMO= 0,891 $\chi^2=2787.772$ serbestlik derecesi=15 p=0.000	.887	.732	.942			
		IBG5	.864	.94								
		IBG2	.832	.85								
		IBG6	.816	.91								
		IBG1	.758	.77								
		IBG3	.663	.80								
Duygusal emek	Derinlemesine Eylem	DE2	.913	.90	1.faktör: %49.017 2.faktör: %23.336 3.faktör: %8.896 Üçü birlikte %81.249	KMO=0.840 $\chi^2=4965.898$ serbestlik derecesi=36 p=0.000 Varimax döndürmesi (Tekrar sayısı: 4)	.867	.718	.884			
		DE1	.888	.83								
		DE3	.875	.81								
	Sahte Duygular	DE5	.848	.88							.724	.887
		DE4	.839	.79								
		DE6	.820	.88								
	Gizlenen Duygular	DE8	.862	.90							.719	.884
		DE9	.826	.77								
		DE7	.809	.87								
Bağlamsal Performans	Tek boyut	BP3	.878	.94	%70.744	KMO=0,820 $\chi^2= 2733,850$ serbestlik derecesi=10 p= 0,000	.895	.584	.873			
		BP4	.877	.78								
		BP1	.839	.78								
		BP5	.828	.66								
		BP2	.780	.62								
Örgütlerin Sıklık Durumu	Tek boyut	S4	.819	.670	%58.826	KMO=0.822 $\chi^2=1457.582$ serbestlik derecesi=10 p=0.000	.823	.473	.816			
		S2	.804	.647								
		S3	.753	.567								
		S5	.751	.564								
		S1	.702	.493								
Algılanan Örgütsel Destek	Tek boyut	AOD3	.899	.809	%67.444	KMO= 0.919 $\chi^2= 232.926$ serbestlik derecesi= 28 p=0.000	.930	.614	.926			
		AOD2	.877	.770								
		AOD4	.859	.738								
		AOD1	.829	.688								
		AOD8	.829	.688								
		AOD10	.779	.607								
		AOD9	.778	.606								
		AOD5	.700	.490								

KF: Keşfedici Faktör Analizi Faktör Yükleri; DF: Doğrulayıcı Faktör Analizi Faktör Yükleri; Açık. Var: Açıklanan Varyans; KMO: Kaiser-Meyer-Olkin testi; AVE: Average Variance Extracted; CR: Composite Reliability

Tablo 2’de görüldüğü üzere, araştırmada kullanılan bütün ölçüm araçlarının KMO değerleri 0,50’den ve 0,70’ten (Leech vd., 2005) oldukça büyük değerler almıştır bu nedenle veri setimizin faktör analizi için yeterli büyüklükte olduğu söylenebilmektedir. Barlett küresellik testine ilişkin Ki-kare değerine ilişkin anlamlılık değeri $p=0.00<0,05$ olması nedeniyle araştırmamıza ilişkin veri setinin çok değişkenli normal dağılımdan geldiği söylenebilmektedir (Çokluk vd., 2012: 219). Çokluk ve arkadaşlarının (2012) önerdiği üzere faktör yüklerinin 0.32 değerinden oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Araştırmada kullanılan ölçüm araçlarının faktör yapılarına ilişkin açıklanan varyans değerleri de Hair ve arkadaşlarının (2010) önerdiği gibi %60 değerinden büyük oldukları tespit edilmiştir. Buna göre açıklanan varyansın yüksek olması, ilgili kavramın iyi ölçüldüğün bir kanıtı olarak (Büyüköztürk, 2002: 479) kabul edilebilir. Sonuç olarak model çerçevesinde ele alınan değişkenlerin orijinal ölçeklerine benzer şekilde faktör yapılarına sahip olduğu görülmüştür. Güvenilirlik analizleri neticesinde, algılanan örgütsel destek haricindeki diğer değişkenlerde içsel tutarlılık değerini azaltan ve maddeler arası herhangi bir sorunlu maddeye rastlanmamıştır ve ölçeklerde Cronbach Alpha>0,70 görüldüğü gerekçesiyle (Hair vd., 2010: 124) içsel tutarlıklarının yüksek olduğu kanıtlanmıştır. Algılanan örgütsel destek ölçeğinde AOD6 ve AOD7 olarak ters kodlanan maddelerin diğer maddelerle korelasyonlarının çok düşük (0.174-0.194 gibi) olduğu ve düzeltilmiş madde-toplam puan korelasyonları düşük olduğundan ve bu maddeler silinirse ölçeğin Cronbach Alpha katsayısının yükseldiği görüldüğünden bu iki maddenin ölçekten çıkarılmasına karar verilmiştir. Çünkü Madde-Toplam puan korelasyonunun en az 0,20 olması gerekmektedir (Kalkan ve Kaya, 2007: 38). Bu nedenle analizlerde algılanan örgütsel destek ölçeğinin 8 maddesi kullanılarak devam edilmiştir. Yapı geçerliliğinin göstergesi olarak hesaplanan bütün ölçüm araçlarının AVE ve CR değerleri de Hair ve arkadaşlarının (2010: 693) belirttiği (AVE> 0.50; CR> 0.70), Huang ve arkadaşlarının, (2013: 219) kabul ettiği (AVE>0.40; CR>0.60) Yaşlıoğlu’nun (2017: 82) dile getirdiği (CR>AV) kriterleri sağlamakta ve doğrulayıcı faktör analizlerinin model uyum indeksleri Tablo 3’tedir.

Tablo 3: Ölçeklerin Doğrulayıcı Faktör Analizine İlişkin Model Uyum İndeksleri

Referans uyum indeksi	χ^2	χ^2/df	IFI	TLI	CFI	GFI	RMSEA
İyi Uyum	$p>0.05$	≤ 3	≥ 0.95	≥ 0.95	≥ 0.95	≥ 0.90	≤ 0.05
Kabul Edilebilir Uyum	-	$\leq 4-5$	0.94-0.90	0.94-0.90	>0.90	0.89-0.85	0.05-0.08
BDHV modeli	$P<0.05$	3.496	0.991	0.984	0.991	0.985	0.054
IT modeli	$P=0,213$	1.496	1.000	0.998	1.000	0.998	0.024
IBG modeli	$P<0.05$	2.563	0.996	0.992	0.996	0.986	0.058
DE modeli	$P<0.05$	2.693	0.992	0.988	0.992	0.984	0.044
BP modeli	$P<0.05$	4.437	0.999	0.987	0.999	0.998	0.063
S modeli	$P<0.05$	4.219	0.991	0.978	0.991	0.992	0.061
AOD modeli	$P<0.05$	3.544	0.993	0.986	0.993	0.985	0.054

BDHV: Bireysel düzeyde hesap verebilirlik, IT: İş tatmini, IBG: İşe bağlı gerginlik, DE: Duygusal emek, BP: Bağlamsal performans, S: Sıklık, AOD: Algılanan örgütsel destek

Tablo 3’te görüldüğü üzere doğrulayıcı faktör analizlerine ilişkin model uyum indekslerinin bazıları kabul edilebilir uyum değerleri bazıları ise iyi uyum değerleri arasında yer almaktadır (Browne ve Cudeck, 1993). Ölçüm araçlarının gerek literatürde belirtilen özgün faktör yapısı gerekse araştırmamızda keşfedici faktör analizi sonucunda tespit edilen faktör yapıları doğrulanmıştır. Çoklu doğrusallıkta değişkenlerin birbirleriyle çok yüksek derecede ilişkili (örneğin genellikle, 0.90 ve üstü) olduğu ifade edilmektedir (Hair vd., 2010: 197).

Araştırmamızda çoklu bağlantı sorunu olup olmadığını sınamak için değişkenler arasındaki ikili ilişkiler incelenmiş, varyans artış faktörleri ve tolerans değerlerine bakılmıştır ve ilgili değerler Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Çoklu Bağlantı Sorununa İlişkin Analizler ve Değişkenler Arası Korelasyon Analizi

Değişkenler	TD	VIF	1	2	3	4	5	6	7
1. BDHV	,374	2,676	1,00						
2. IT	,624	1,604	-,401	1,00					
3. IBG	,613	1,632	,522	-,549	1,00				
4. DEK	,807	1,239	,324	-,201	,272	1,00			
5. BP	,597	1,675	,605	-,124	,292	,310	1,00		
6. S	,866	1,154	,262	,013	,075	,184	,180	1,00	
7. AOD	,783	1,278	-,030	,360	-,252	,134	,168	,173	1,00
Ortalama			3,70	3,08	3,42	3,25	3,68	3,70	2,89
Standart sapma			0,96	1,19	1,04	0,83	1,03	0,87	1,05

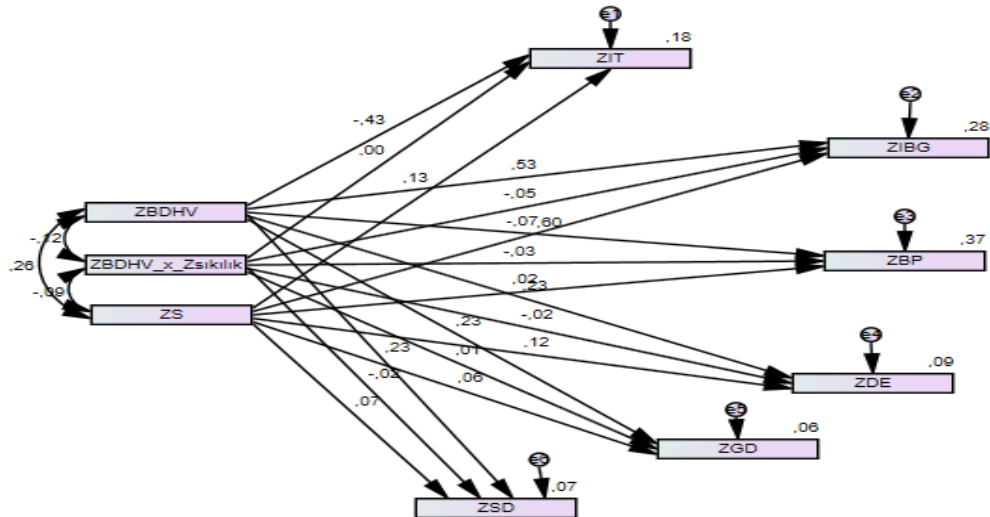
BDHV: Bireysel düzeyde hesap verebilirlik, IT: İş tatmini, IBG: İşe bağlı gerginlik, DE: Duygusal emek, BP: Bağlamsal performans, S: Sıkılık, AOD: Algılanan örgütsel destek, TD: Tolerans Değeri, VIF: Varyans Artış Faktörü

Tablo 4'e göre değişkenlerin tolerans değerlerinin 0,1'den büyük (Mertler ve Vannatta Reinhart, 2017: 172), VIF değerlerinin ise 10'dan düşük olduğundan (Gürbüz ve Şahin, 2016: 273) ve değişkenler arasındaki korelasyonlarda ise 0,90 değerini aşan bir durum saptanmadığından (Hair vd., 2010: 197) değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı problemi yoktur.

3.5.2. Örgütlerin Sıkılık Durumunun Düzenleyici Değişken Etkisi

Sıkılık durumunun düzenleyici değişken etkisinin ölçüm modeli Şekil 2'de gösterilmektedir.

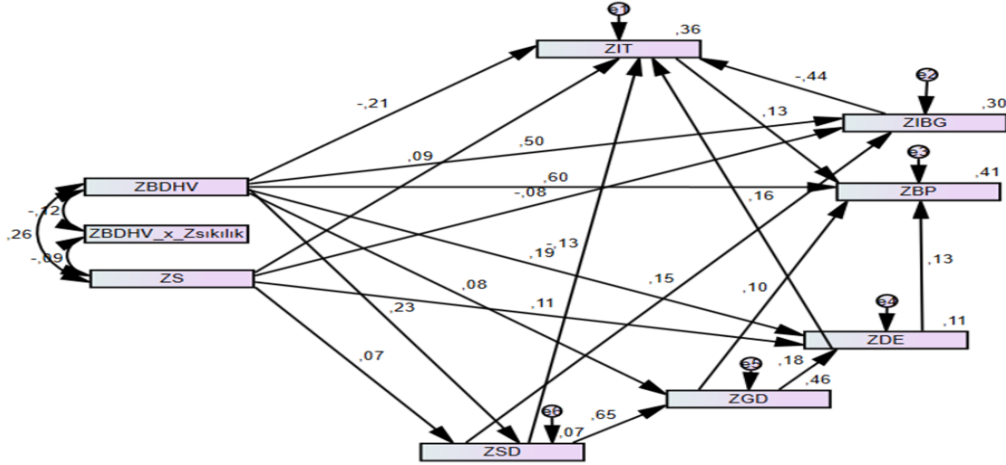
Şekil 2: Sıkılık Durumunun Düzenleyici Değişken Etkisine İlişkin Ölçüm Modeli

Şekil 2'de gösterilen modelin anlamlılığını saptamak amacıyla değişkenler arasındaki yolların anlamlılıklarına bakılmıştır. Bireysel düzeyde hesap verebilirlik ve sıkılık değişkeninin etkileşimi (ZBDHV_X_ZSİKILIK) ile bütün bağımlı değişkenler arasındaki yollar ile sıkılık kavramının bazı bağımlı değişkenler ile (bağlamsal performans, gizlenen duygular) arasındaki

yollar istatistiksel olarak anlamsız ($p>0.05$) olduğu saptanmıştır. Böyle bir durumda, anlamlı olmayan yolların modelden sırasıyla çıkarılarak yeniden analiz yapılması (Meydan ve Şeşen, 2011: 109) öneri dikkate alınmıştır. Modelin nihai hali Şekil 3'te gösterilirken nihai modelin tahmin ve anlamlılıkları Tablo 5'te yer almaktadır.

Şekil 3: S Düzenleyici Değişken Modelinde Nihai Ölçüm Modeli

Tablo 5: S Düzenleyiciliğine İlişkin Nihai Ölçüm Modelindeki Tahmin ve Anlamlılıklar

Tahmin edilen yollar	(B)	(β)	S. hata	Z değeri	R ²	P
ZSD <--- ZBDHV	,232	,232	,034	6,802	0,067	***
ZSD <--- ZS	,070	,070	,034	2,068	0,067	,039
ZGD <--- ZBDHV	,078	,078	,026	3,014	0,460	,003
ZGD <--- ZSD	,655	,655	,026	25,327	0,460	***
ZIBG <--- ZBDHV	,504	,504	,030	16,612	0,299	***
ZDE <--- ZBDHV	,194	,194	,034	5,689	0,114	***
ZIBG <--- ZS	-,077	-,077	,030	-2,614	0,299	,009
ZDE <--- ZS	,112	,112	,033	3,380	0,114	***
ZDE <--- ZGD	,177	,177	,033	5,340	0,114	***
ZIBG <--- ZSD	,154	,154	,030	5,227	0,299	***
ZIT <--- ZBDHV	-,205	-,205	,034	-6,075	0,363	***
ZIT <--- ZS	,086	,086	,029	2,998	0,363	,003
ZIT <--- ZIBG	-,439	-,438	,033	-13,496	0,363	***
ZIT <--- ZDE	,164	,164	,029	5,721	0,363	***
ZIT <--- ZSD	-,129	-,129	,029	-4,476	0,363	***
ZBP <--- ZBDHV	,601	,601	,030	19,921	0,412	***
ZBP <--- ZDE	,126	,126	,028	4,506	0,363	***
ZBP <--- ZGD	,099	,099	,028	3,568	0,412	***
ZBP <--- ZIT	,134	,135	,029	4,618	0,412	***

*** ile belirtilmek istenen $p<0,001$ ifadesidir. B: Tahmin, β : Standardize edilmiş tahmin, S. hata: Standart hata

Tablo 5'te yer alan bulgularda modeldeki bütün yollar $p<0.05$ olduğundan istatistiksel olarak anlamlıdır. Değişkenlerin birbirleri üzerinde anlamlı etkiler söz konusuysen, düzenleyici değişkene ilişkin anlamlı yol olmadığından bireysel düzeyde hesap verebilirlik ve ardılları

arasındaki ilişkilerde örgütlerin sıklık durumunun düzenleyici değişken etkisinin olduğunu öneren H1, H2, H3, H3a, H3b, H3c ve H4 hipotezleri desteklenmemiştir. Modele ilişkin uyum indeksleri ise Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 6: S Düzenleyici Değişken Modelinde Nihai Ölçüm Modelinin Uyum İndeksleri

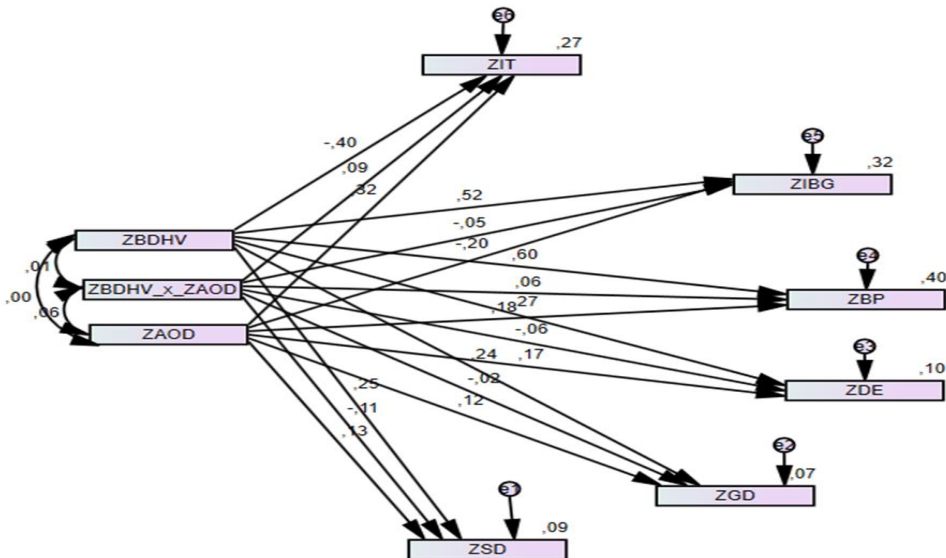
Ölçüm	İyi Uyum	Kabul edilebilir Uyum	Modelin Uyum İndeksleri
(χ^2/sd)	≤ 3	$\leq 4-5$	1.427
RMSEA	≤ 0.05	0.06-0.08	0,022
RMR	0.00-0.05	0.05-0.08	0,015
NFI	≥ 0.95	0.94-0.90	0,990
CFI	≥ 0.97	≥ 0.95	0,997
GFI	≥ 0.90	0.89-0.85	0,995
AGFI	≥ 0.90	0.89-0.85	0,983
TLI	≥ 0.95	0.94-0.90	0,992

Tablo 6'ya göre, bireysel hesap verebilirlik ve ardılları arasındaki yapısal eşitlik modellemesine ilişkin uyum indeksleri, $\chi^2= 19.980$ S.d.= 14 $\chi^2/S.d.=1.427$, $p=0,131$ olarak hesaplanmıştır. Düşük Ki-kare (χ^2) değerine sahip olması, önerilen modelin toplanan veriye uygun olduğunun (Anderson ve Gerbing, 1984: 156) göstergesidir. RMSEA= 0,022, RMR=0,015, NFI =0,990, CFI = 0,995, GFI =0,995, AGFI= 0,983 ve TLI = 0,992 olarak bulgulandığından model uyum indekslerinin hepsi iyi uyum gösterdiği (Browne ve Cudeck, 1993) söylenebilmektedir.

3.5.3. Algılanan Örgütsel Desteğin Düzenleyici Değişken Etkisi

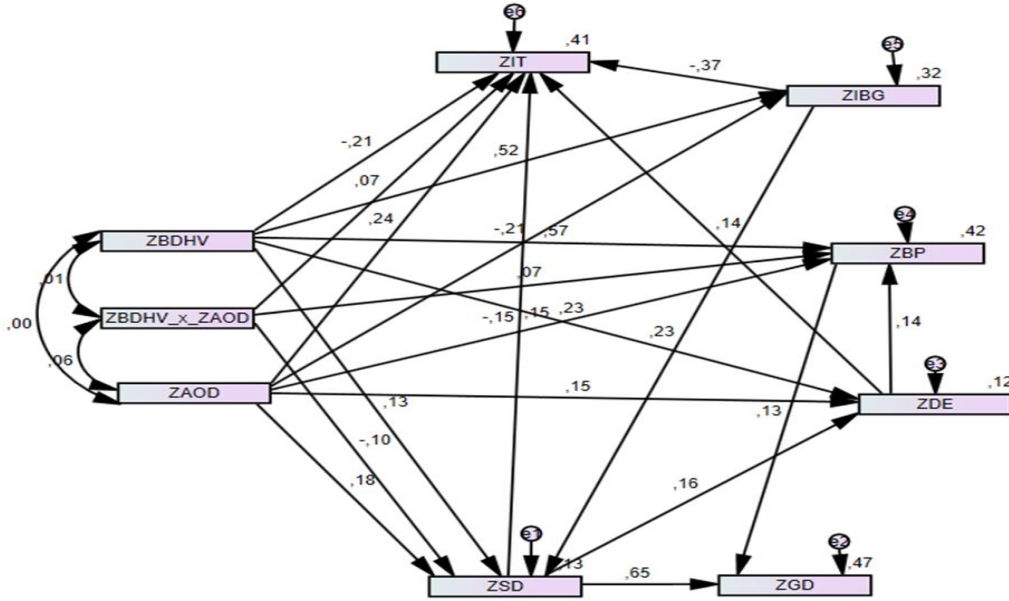
Bireysel düzeyde hesap verebilirlik ve ardılları arasındaki ilişkilerde algılanan örgütsel desteğin düzenleyici değişken etkisinin olduğu varsayılan ölçüm modeli Şekil 4'te gösterilmektedir.

Şekil 4: AOD Düzenleyici Değişken Etkisine İlişkin Model

Şekil 4'te gösterilen modelin anlamlılığını saptamak amacıyla öncelikle değişkenler arasındaki yolların anlamlılıklarına bakılmıştır. Sonuçlara göre, bireysel düzeyde hesap verebilirlik ve algılanan örgütsel destek değişkeninin etkileşimi (ZBDHV_X_ZAOD) ile gizlenen duygular ($p=0,450>0,05$); işe bağlı gerginlik ($p=0,053>0,05$); derinlemesine eylem ($p=0,051>0,05$) arasındaki yollar istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır. Bu çerçevede, H6. H7a. H7c. hipotezleri desteklenmemiştir. Anlamsız yollar çıkarıp analiz tekrardan yapıldığında algılanan örgütsel desteğin düzenleyicilik etkisine ilişkin modelin nihai hali Şekil 5'te, model uyum değerleri Tablo 7'de, modelin anlamlılık değerleri ise Tablo 8'dedir.

Şekil 5: AOD Düzenleyici Değişken Modelinde Nihai Ölçüm Modeli

Tablo 7: AOD Düzenleyici Değişken Modelinde Nihai Ölçüm Modelinin Uyum Değerleri

Ölçüm	İyi Uyum	Kabul edilebilir Uyum	Modelin Uyum İndeksleri
(χ^2/sd)	≤ 3	$\leq 4-5$	2.198
RMSEA	≤ 0.05	0.06-0.08	0,037
RMR	0.00-0.05	0.05-0.08	0,018
NFI	≥ 0.95	0.94-0.90	0,987
CFI	≥ 0.97	≥ 0.95	0,993
GFI	≥ 0.90	0.89-0.85	0,993
AGFI	≥ 0.90	0.89-0.85	0,975
TLI	≥ 0.95	0.94-0.90	0,979

Tablo 7'ye göre, algılanan örgütsel desteğin düzenleyici değişkene ilişkin nihai ölçüm modelinin uyum indeksleri, $\chi^2=26.376$; s.d.=12 $\chi^2/S.d.=2.198$, $p=0,009$ 'dır. Düşük Ki-kare (χ^2) değeri, önerilen modelin toplanan veriye uygun olduğunu (Anderson ve Gerbing, 1984: 156); RMSEA= 0,037, RMR=0,018, NFI =0,987, CFI = 0,993, GFI =0,993, AGFI= 0,975 ve TLI = 0,979 değerleri model uyum indekslerinin iyi uyum gösterdiğinin (Browne ve Cudeck, 1993) kanıtıdır.

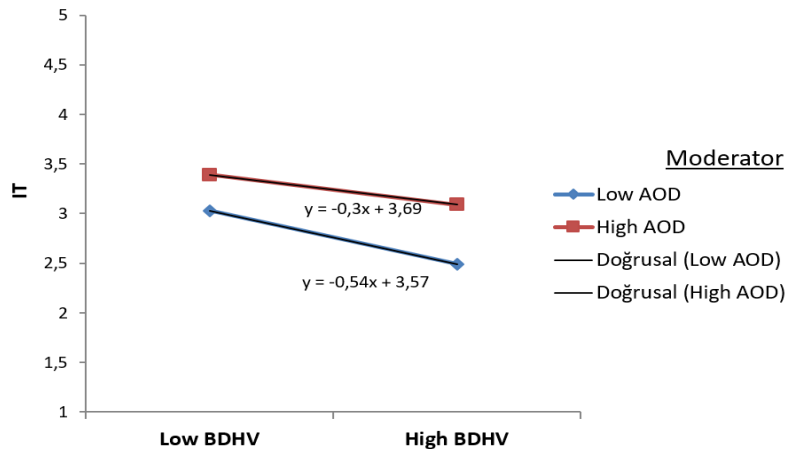
Tablo 8: Algılanan Örgüt Desteğinin Düzenleyiciliğine İlişkin Nihai Modelin Anlamlılığı

Tahmin edilen yollar	Tahmin (B)	Stand.tahmin (β)	S. hata	Z	R ²	P
ZIBG <--- ZBDHV	,522	,522	,028	18,533	,315	***
ZIBG <--- ZAOD	-,206	-,206	,028	-7,303	,315	***
ZSD <--- ZIBG	,234	,234	,038	6,095	,126	***
ZSD <--- ZBDHV_x_ZAOD	-,087	-,097	,029	-3,041	,126	,002
ZSD <--- ZAOD	,181	,181	,033	5,518	,126	***
ZSD <--- ZBDHV	,128	,129	,038	3,416	,126	***
ZDE <--- ZBDHV	,226	,226	,033	6,844	,123	***
ZDE <--- ZSD	,161	,160	,033	4,825	,123	***
ZDE <--- ZAOD	,150	,150	,032	4,661	,123	***
ZBP <--- ZBDHV	,567	,567	,027	21,038	,420	***
ZBP <--- ZBDHV_x_ZAOD	,063	,070	,023	2,704	,420	,007
ZBP <--- ZAOD	,151	,151	,026	5,727	,420	***
ZBP <--- ZDE	,140	,140	,027	5,117	,420	***
ZIT <--- ZBDHV_x_ZAOD	,060	,067	,024	2,534	,411	,011
ZIT <--- ZAOD	,239	,239	,028	8,593	,411	***
ZIT <--- ZBDHV	-,208	-,208	,032	-6,553	,411	***
ZIT <--- ZDE	,137	,137	,028	4,924	,411	***
ZIT <--- ZIBG	-,367	-,367	,032	-11,378	,411	***
ZIT <--- ZSD	-,154	-,154	,028	-5,434	,411	***
ZGD <--- ZSD	,651	,650	,025	25,780	,471	***
ZGD <--- ZBP	,131	,131	,025	5,182	,471	***

*** ile belirtilmek istenen $p < 0,001$ ifadesidir. B: Tahmin, β : Standardize edilmiş tahmin, S. hata: Standart hata

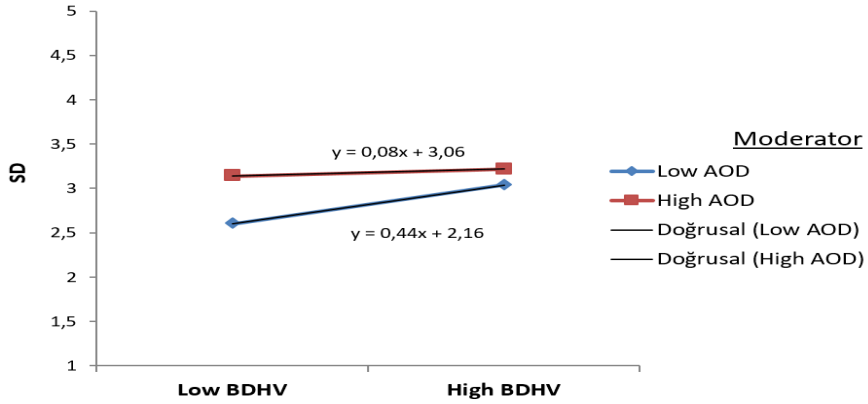
Tablo 8'e göre, bireysel hesap verebilirlik ve iş tatmini arasındaki ($R^2 = 0,411$; $\beta = 0,067$; $p = 0,011$) ilişkide algılanan örgütsel desteğin 0,05 anlamlılık düzeyinde, bireysel hesap verebilirlik ve sahte duygular arasındaki ($R^2 = 0,126$; $\beta = -0,097$; $p = 0,002$) ilişkide ve bireysel düzeyde hesap verebilirlik ve bağlamsal performans arasındaki ilişkide ($R^2 = 0,420$; $\beta = -0,070$; $p = 0,007$) algılanan örgütsel desteğin 0.01 anlamlılık düzeyinde istatistiksel açıdan anlamlı düzenleyici rolü tespit edilmiş ve H5 hipotezi, H7b hipotezi ve H8 hipotezi desteklenmiştir.

Şekil 6: BDHV ve IT Arasında AOD Düzenleyici Değişkeni

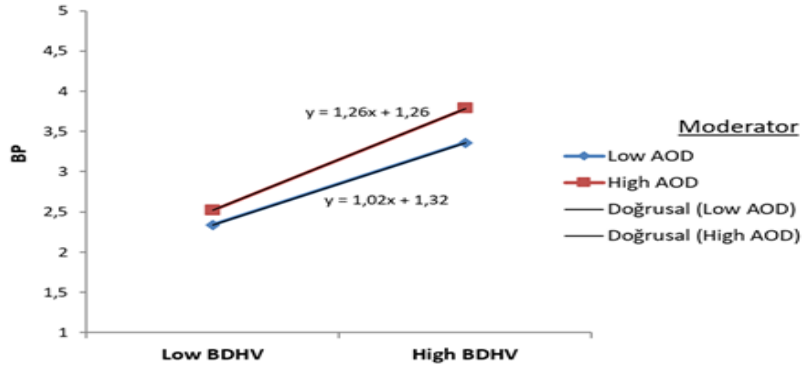

Şekil 6'ya göre, algılanan örgütsel destek, bireysel düzeyde hesap verebilirlik ve iş tatmini arasındaki negatif ilişkiyi azaltmaktadır.

Şekil 7: BDHV ve SD Arasında AOD Düzenleyici Değişken

Şekil 8: BDHV ve BP arasında AOD düzenleyici değişkeni

Şekil 7'e göre algılanan örgütsel destek bireysel düzeyde hesap verebilirlik ve sahte duygular arasındaki pozitif ilişkiyi azaltırken Şekil 8'e göre ise, bireysel hesap verebilirlik ve bağlamsal performans arasındaki ilişkiyi güçlendirdiği görülmektedir.

4. Sonuç ve Tartışma

Bu araştırma, hesap verebilirlik ve iş tatmini arasında negatif bir ilişkinin olduğu sonucunu paylaşan (Hall vd., 2006; Lanivich vd., 2010) çalışmalarıyla benzer sonuçlar gösterirken, hesap verebilirlik ve iş tatmini arasında pozitif bir ilişki bulgulayan (Specht, 1996; Thoms vd., 2002, Sorensen vd., 2009; Breaux vd., 2008; Breaux vd., 2009; Laird vd., 2009; Hall vd., 2009; Zellars vd., 2011; Wikhamn ve Hall, 2014; Laird vd., 2015; Royle, 2017) çalışmalarla örtüşmemektedir. Mevcut çalışmamız, (Ferris vd., 1995; Hall vd., 2003; Hochwarter vd., 2005; Hall vd., 2006; Hochwarter vd., 2007; Breaux vd., 2008; Laird vd., 2009; Zellars vd., 2011) çalışmalarıyla benzer şekilde hesap verebilirlik ve işe bağlı gerginlik arasında pozitif ilişki bulgulayarak bu çalışmaları desteklemektedir. Araştırmamızda bireysel hesap verebilirlik ve duygusal emek arasında pozitif bir ilişkinin ortaya çıkması, Hall ve arkadaşları (2003) çalışmasıyla ve Hall (2005) önerisiyle tutarlılık göstermektedir. Araştırmamızda bireysel hesap verebilirlik ve bağlamsal performans arasında pozitif bir ilişki saptanması ise Chen ve arkadaşları (2016)

çalışmasıyla uyumludur. Örgütlerin sıklık durumunun bazı değişkenler arasında düzenleyici etkisi olabileceğini belirten çalışmalar (Şen ve Basım, 2018a; Şen ve Basım, 2018b; Liu vd., 2018; Tang vd., 2019) olsa da araştırma bulgularımızda örgütlerin sıklık durumunun istatistiksel olarak bir düzenleyicilik etkisine rastlanmamıştır. Araştırmada bulguladığımız sonuç, alan yazında sıklık-esnekliğin bazı değişkenler arasında düzenleyici rolü olmadığını bulgulayan (Altuncu, 2014; Lönnqvist, 2015; Şen ve Basım, 2018b; Şen vd., 2019) çalışmalarıyla benzerdir.

Araştırma bulgularımızda bireysel hesap verebilirlik ve iş tatmini arasındaki ilişkide algılanan örgütsel desteğin düzenleyici rolü olduğu bulgusu Wikhamn ve Hall (2014) çalışmasını destekler niteliktedir ve hesap verebilirliğin iş tatmini gibi ardıllar üzerindeki negatif etkilerin algılanan örgütsel destek kullanılarak iyileştirilebileceği (Hall, 2005: 52) önerisiyle uyusmaktadır. Ayrıca bireysel hesap verebilirliğin; bağlamsal performans ve sahte duygularla olan ilişkisinde algılanan örgütsel desteğin düzenleyici rolü olduğunu bulgulamamız, alanyazında algılanan örgütsel desteğin, bazı değişkenler arasındaki ilişkilerde düzenleyici rolü olduğunu saptayan çalışmalar (Lynch vd., 1999; Stamper ve Johlke, 2003; Erdogan vd., 2004; Witt ve Carlson, 2006; Erdogan ve Enders, 2007; Butts vd., 2009; Nixon vd., 2011; Conway ve Coyle-Shapiro, 2012; Hur vd., 2015; Palmer vd., 2017; Sökmen vd., 2017; Chung, 2017; Cheng ve O-Yang, 2018; Uzunbacak vd., 2018; Işık, 2019; Acaray, 2019; Koçak, 2020) ile benzer sonuçlar göstermiştir. Bireysel hesap verebilirliğin işe bağlı gerginlik; derinlemesine eylem; gizlenen duygularla olan ilişkisinde algılanan örgütsel desteğin düzenleyici etkisi olmadığını bulgulamamız ise Butts vd., 2009; Gopalkrishnan (2011) ve Fettahlıoğlu ve Koca (2015) çalışmalarında algılanan örgütsel desteğin düzenleyici rolü bulunmaması yönüyle benzerdir.

Mevcut araştırmamızla, bireysel düzeyde hesap verebilirlik kavramının ardılları ve düzenleyici değişkenleri hakkında bilgiler sunulmasının yanı sıra önerilen modelde bireysel ve örgütsel faktörlerin bir arada incelenmesi ile meso-düzeyde hesap verebilirlik literatürüne kayda değer katkı sağlanmaktadır.

5. Öneriler

Hastaneler, okullar veya bankalar gibi herhangi bir kurumsal örgütte sosyal düzen hakkında konuşurken hesap verebilirlik, önemli bir kavram olarak görüldüğünden birlikte yaşamın bir aracı olarak, hesap verebilirliğin dinamiklerini anlamak temel bir gereksinimdir (Altuncu, 2014: 2). Politika geliştirenlerin, kural koyucuların ve uygulamaya geçirenlerin, demokratik hesap verebilirliği sağlamak için de yeni stratejilerin geliştirilmesi gerektiğinin (Kettl, 2002: 77) vurgulanması önemlidir. Çünkü, kamu-özel sektör tarafları arasındaki ilişkilerin değişikliğe uğraması, hesap verebilirlik sınırlandırmalarının yani, kimin, kime karşı ne için hesap vereceği hususunun bulanıklaşmasına neden olacaktır (Diggs ve Roman 2012: 294) veya çoklu hesap verebilirlik sorununu ve gerginliği (Carnevale, 1985; Green vd., 2000: 1387) beraberinde getirecektir. Karmaşık iş birliklerinin olduğu örgütlerde ve ağlarda, hesap verebilirlikteki en küçük başarısızlıkların bile felaket sonuçlarına yol açabileceği (Diggs ve Roman, 2012: 308) göz ardı edilemeyecek bir sorun olduğundan politika geliştirenlerin, yöneticilerin bu hususa dikkat etmesi önem arz etmektedir.

Kamu-özel iş birliğinin, sağlık sektöründe örgüt yapısı, sağlık hizmetinin örgütlenmesine ilişkin planlama ve yönetsel karar süreçleri, çalışanların iş bölümü, denetim biçimi, güç ilişkileri, çalışma ilişkileri, özetle bir bütün olarak yönetim ilişkileri üzerinde etkileri olduğu (Karasu, 2011: 256) gerekçesiyle Şehir hastanelerindeki hibrit örgüt yapısının özelliklerine göre yönetim standartlarının tanımlanması (Kızıltaş Uzunali ve Görmez, 2019: 1147) ve

standartlar geliştirilirken bireysel hesap verebilirliğin; çalışanların eylemleri, davranışları ve tutumları üzerinde etkisi olduğu dikkate alınmasıyla hedeflenen başarımlara ulaşılabileceğini önerebiliriz. Nitekim, hesap verebilirliğin organizasyonların temel bir ilkesi olduğu ve bireylerin en azından belli bir dereceye kadar hesap verme konusunda sorumlu tutulmazsa örgütlerin etkili bir şekilde yürütülemeyeceği vurgulanmaktadır (Lerner ve Tetlock, 1999). Ancak, yüksek düzeyde bireysel hesap verebilirliğin de iş tatmininde azalma (Hall vd., 2006; Lanivich vd., 2010) ve işe bağlı gerginliği arttırmak (Ferris vd., 1995; Green vd., 2000; Hall vd., 2003; Hochwarter vd., 2005; Hall vd., 2006; Hochwarter vd., 2007; Breaux vd., 2008; Laird vd., 2009; Zellars vd., 2011) gibi negatif sonuçlara neden olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca, bireylerin yüksek düzeyde hesap verebilirlik koşullarının olduğu ortamlarda aşırı derecede kontrol edildiğini hissettiği ve bunun da baskı ve gerilimin artmasına neden olabileceği (Hochwarter vd., 2005: 519) gözardı edilmemelidir. Bunlara ek olarak araştırmada ortaya konulan algılanan örgütsel desteğin bireysel hesap verebilirlik ve bazı ardıllar arasında düzenleyici etkisi olduğu sonucuna dayanarak ve örgütsel başarının sağlanmasında birincil unsurun; çalışanlar ve çalışanlar ile oluşturulacak ilişkilere dayandığı gerekçesiyle işgörelere yönelik tasarlanan yönetimsel ilke ve politikalarda (Yetgin, 2016: 136) çalışanlar tarafından algılanan örgütsel desteğin dikkate alınması önerilmektedir. Ayrıca, araştırmada örgütlerin sıklık durumunun bireysel hesap verebilirlik ve ardılları arasında herhangi bir düzenleyicilik etkisinin olmadığı sonucuna dayanarak, politika geliştirenlerin veya politikaları uygulayan yöneticilerin, çalışanlarının bireysel hesap verebilirliklerini güçlendirmek, geliştirmek, örgüt içinde hedeflenen amaçlarına ulaşmak (pozitif örgüt çıktılarını iş tatmini, performans, verimlilik vs. elde etmek) ve sürdürülebilir bir şekilde örgütün gelişimini sağlamak için kültürel olarak sıkı bir örgüt iklimi yerine esnek bir örgüt iklimi yaratmak için önlemler almaları gerektiği önerisine ek olarak çalışanlara odaklanan, çalışanların faydalarını ve beklentilerini gözeten, kişisel hak ve özgürlüklerini dikkate alarak karşılamaya çalışan destekleyici bir örgüt kültürünü benimsemelerinin örgütlerine daha fazla katkı sağlayabileceğini önerebiliriz. Bunlara ek olarak, bireysel hesap verebilirliğin “paylaşılan değerlerin ve inançların gerçekten bir yaşam tarzı olabileceğinin açık bir şekilde dile getirildiği bir örgüt kültürü” ile güçlendirilebileceği (Sinclair, 1995: 230) unutulmamalıdır.

Bireysel düzeyde hesap verebilirlikle ilgili yapılan ampirik çalışmaların çoğunda, öğrencilerin kullanıldığı ve laboratuvar deneyleri olarak yapıldığı (Frink ve Ferris, 1998; Lerner ve Tetlock, 1999; Frink ve Ferris, 1999; Green vd., 2000; Hochwarter vd., 2005; Hochwarter vd., 2007; Breaux vd., 2008; Laird vd., 2009) ve gerçek çalışma ortamında işgörelenler üzerinde inceleyen az sayıda araştırma (Hall vd., 2003; Hall, 2005; Hall vd., 2006; Hall vd., 2009; Hall ve Ferris, 2011; Mero vd., 2014; Chen vd. 2016) olduğundan ileride yapılacak araştırmalarda, bireysel düzeyde hesap verebilirliğin öncülleri, ardılları, düzenleyici ve aracı değişkenlerini kapsayacak şekilde, farklı bağlamlarda incelenmesi alanyazına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Acaray, A. (2019), "Algılanan İş Güvencesizliğinin İş Performansına Etkisi: Örgütsel Desteğin Düzenleyici Rolü", *Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 16: 129-149.
- Ali, N. (2008), "Factors Affecting Overall Job Satisfaction and Turnover Intention", *Journal of Managerial Sciences*, Vol. 2, No. 2: 239-252.
- Altuncu, Y. (2014), "The Study of Mediation of Political Skill on the Relationship Between Psychological Collectivism and Felt Accountability through Contextual and Individual Factors", *Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul*.
- Anderson, J. C., & Gerbing, D. W. (1984), "The Effect of Sampling Error on Convergence, Improper Solutions, and Goodness-of-Fit Indices for Maximum Likelihood Confirmatory Factor Analysis", *Psychometrika*, Vol. 49, No. 2: 155-173.
- Antonioni, D. (1994), "The Effects of Feedback Accountability on Upward Appraisal Ratings", *Personnel Psychology*, Vol. 47, No. 2: 349-356.
- Armstrong-Stassen, M., & Ursel, N. D. (2009), "Perceived Organizational Support, Career Satisfaction, And The Retention of Older Workers", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, Vol. 82, No. 1: 201-220.
- Beehr, T. A., & Newman, J. E. (1978), "Job Stress, Employee Health, and Organizational Effectiveness: A Facet Analysis, Model, and Literature Review", *Personnel Psychology*, Vol. 31, No. 4: 665-699.
- Borman, W. C., & Motowidlo, S. J. (1993), "Expanding the Criterion Domain to Include Elements of Contextual Performance", In N. Schmitt & W. C. Borman (Eds.), *Personnel Selection in Organizations*, San Francisco, CA: Jossey-Bass: 71-98.
- Borman, W. C., & Motowidlo, S. J. (1997), "Task Performance and Contextual Performance: The Meaning for Personnel Selection Research", *Human Performance*, Vol. 10, No. 2: 99-109.
- Brayfield, A. H., & Rothe, H. F. (1951), "An Index of Job Satisfaction", *Journal of Applied Psychology*, Vol. 35, No. 5: 307-311.
- Breaux, D. M., Munyon, T. P., Hochwarter, W. A., & Ferris, G. R. (2009), "Politics as a Moderator of the Accountability—Job Satisfaction Relationship: Evidence across Three Studies", *Journal of Management*, Vol. 35, No. 2: 307-326.
- Breaux, D. M., Perrewé, P. L., Hall, A. T., Frink, D. D., & Hochwarter, W. A. (2008), "Time to Try a Little Tenderness? The Detrimental Effects of Accountability When Coupled with Abusive Supervision", *Journal of Leadership & Organizational Studies*, Vol. 15, No. 2: 111-122.
- Brotheridge, C. M., & Lee, R. T. (2003), "Development and Validation of the Emotional Labour Scale", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, Vol. 76, No. 3: 365-379.
- Browne, M. W., & Cudeck, R. (1992), "Alternative Ways of Assessing Model Fit", *Sociological Methods & Research*, Vol. 21, No. 2: 230-258.
- Brunhart, A. D. (2013), "The Relationship Between Felt Accountability and Perceived Overall Organizational Performance in Federal Agencies", *Doctoral dissertation, Walden University*.
- Butts, M. M., Vandenberg, R. J., DeJoy, D. M., Schaffer, B. S., & Wilson, M. G. (2009), "Individual Reactions to High Involvement Work Processes: Investigating the Role of Empowerment and Perceived Organizational Support", *Journal of Occupational Health Psychology*, Vol. 14, No. 2: 122-136.
- Büyüköztürk, Ş. (2002), "Faktör Analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, C. 8, S. 4: 470-483.
- Carnevale, P. J. D. (1985), "Accountability of Group Representatives and Intergroup Relations", In E. J. Lawler (Eds.), *Advances in Group Processes*, Volume 2, Greenwich, CT: JAI Press.
- Chen, C. H. V., Yuan, M. L., Cheng, J. W., & Seifert, R. (2016), "Linking Transformational Leadership and Core Self-Evaluation to Job Performance: The Mediating Role of Felt Accountability", *The North American Journal of Economics and Finance*, Vol. 35, No. 2016: 234-246.
- Cheng, J. C., & O-Yang, Y. (2018), "Hotel Employee Job Crafting, Burnout and Satisfaction: The Moderating Role of Perceived Organizational Support", *International Journal of Hospitality Management*, Vol. 72, No. 2018: 78-85.
- Chou, C.-P., & Bentler, P. M. (1995), "Estimates and Tests in Structural Equation Modeling", In R. H. Hoyle (Ed.), *Structural Equation Modeling: Concepts, Issues, and Applications*, Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, Inc.

- Chung, Y. W. (2017), "The Role of Person–Organization Fit and Perceived Organizational Support in the Relationship Between Workplace Ostracism and Behavioral Outcomes", *Australian Journal of Management*, Vol. 42, No. 2: 328-349.
- Conway, N., & Coyle-Shapiro, J. A. M. (2012), "The Reciprocal Relationship between Psychological Contract Fulfilment and Employee Performance and the Moderating Role of Perceived Organizational Support and Tenure", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, Vol. 85, No. 2: 277-299.
- Cottrell, N. B. (1972), "Social Facilitation", In C. G. McClintock (Eds.), *Experimental Social Psychology*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Cummings, L. L., & Anton, R. J. (1990), "The Logical and Appreciative Dimensions of Accountability", In S. Srivastva & D. L. Cooperrider (Eds.), *The Jossey-Bass Management Series, Appreciative Management and Leadership: The Power of Positive Thought and Action in Organizations*, 257–286, Jossey-Bass.
- Çelik, P., & Topsakal, Y. (2016), "Duygusal Emeğin İş Tatmini ve Duygusal Tükenme ile İlişkisi: Antalya Destinasyonu Otel Çalışanları Örneği", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 4: 202-218.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G. ve Büyükköztürk, Ş. (2012), "Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik: SPSS ve LISREL Uygulamaları", 2. baskı. Ankara: Pegem Akademi.
- Dawley, D., Houghton, J. D., & Bucklew, N. S. (2010), "Perceived Organizational Support and Turnover İntention: The Mediating Effects of Personal Sacrifice and Job Fit", *The Journal of Social Psychology*, V. 150, N. 3: 238-257.
- Diggs, S. N., & Roman, A. V. (2012), "Understanding and Tracing Accountability in the Public Procurement Process: Interpretations, Performance Measurements, and the Possibility of Developing Public-Private Partnerships", *Public Performance & Management Review*, Vol. 36, No. 2: 290-315.
- Donaldson, L., & Davis, J. H. (1991), "Stewardship Theory or Agency Theory: CEO Governance and Shareholder Returns", *Australian Journal of Management*, Vol. 16, No. 1: 49-64.
- Dursun, S., Aytaç, S., & Bayram, N. (2014). *Duygusal Emek Ölçeği Türkçe Formunun Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması. İş, Güç* Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, C. 16, S. 2: 10-18.
- Eisenberger, R., Cummings, J., Armeli, S., & Lynch, P. (1997), "Perceived Organizational Support, Discretionary Treatment, and Job Satisfaction", *Journal of Applied Psychology*, Vol. 82, No. 5: 812-820.
- Eisenberger, R., Huntington, R., Hutchison, S., & Sowa, D. (1986), "Perceived Organizational Support. *Journal of Applied Psychology*", Vol. 71, No. 3: 500-507.
- Emanuel, E. J., & Emanuel, L. L. (1996), "What is Accountability in Health Care?", *Annals of İnternal Medicine*, Vol. 124, No. 2: 229-239.
- Erdogan, B., Kraimer, M. L., & Liden, R. C. (2004), "Work Value Congruence and Intrinsic Career Success: The Compensatory Roles of Leader-Member Exchange and Perceived Organizational Support", *Personnel Psychology*, Vol. 57, No. 2: 305-332.
- Erdogan, B., & Enders, J. (2007), "Support from the Top: Supervisors' Perceived Organizational Support as a Moderator of Leader-Member Exchange to Satisfaction and Performance Relationships", *Journal of Applied Psychology*, Vol. 92, No. 2: 321-330.
- Fandt, P. M., & Ferris, G. R. (1990), "The Management of Information and Impressions: When Employees Behave Opportunistically", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, Vol. 45, No. 1: 140-158.
- Ferris, G. R., Dulebohn, J. H., Frink, D. D., George-Falvy, J., Mitchell, T. R., & Matthews, L. M. (1997), Job and Organizational Characteristics, Accountability, and Employee İnfluence. *Journal of Managerial Issues*, Vol. 9, No. 2: 162-175.
- Ferris, G. R., Mitchell, T. R., Canavan, P. J., Frink, D. D., & Hopper, H. (1995), "Accountability in Human Resource Systems", In G. R. Ferris, S. D. Rosen, & D. T. Barnum (Eds.), *Handbook of Human Resource Management*, Oxford, UK: Blackwell: 175–196.
- Fettahoğlu, Ö. O., & Koca, N. (2015), "Örgütsel Özdeşleşme ve Örgütsel Vatandaşlık İlişkisinde Örgütsel Desteğin Düzenleyici Etkisi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 4: 218-234.
- Frink, D. D., & Ferris, G. R. (1998), "Accountability, Impression Management, and Goal Setting in the Performance Evaluation Process, *Human Relations*, Vol. 51, No. 10: 1259-1283.
- Frink, D. D., & Ferris, G. R. (1999), "The Moderating Effect of Accountability on the Conscientiousness-Performance Relationships", *Journal of Business and Psychology*, Vol. 13, No. 4: 515–524.

- Frink, D. D., & Klimoski, R. J. (1998), "Toward a Theory of Accountability in Organizations and Human Resource Management", In G. R. Ferris (Eds.), *Research in Personnel and Human Resources Management*, Stamford, CT: Elsevier Science/JAI Press, Vol. 16: 1–51.
- Gelfand, M. J., Nishii, L. H., & Raver, J. L. (2006), "On the nature and importance of cultural tightness-looseness", *Journal of Applied Psychology*, Vol. 91, No. 6: 1225- 1244.
- Goodman, J. M., Evans, W. R., & Carson, C. M. (2011), "Organizational Politics and Stress: Perceived Accountability as a Coping Mechanisms", *The Journal of Business Inquiry*, Vol. 10, No. 1: 66-80.
- Gopalkrishnan, P. (2011), "Workplace Incivility and Employee Strain Reactions: The Moderating Effects of Perceived Organizational Support and Job Insecurity", Doctoral dissertation, Bowling Green State University.
- Green, M. C., Visser, P. S., & Tetlock, P. E. (2000), "Coping with Accountability Cross-Pressures: Low-Effort Evasive Tactics and High-Effort Quests for Complex Compromises", *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 26, No. 11: 1380-1391.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2016), "Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri", Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hair, J. F. Jr., Black, W. C. Babin, B. J. & Anderson, R. E. (2010), "Multivariate Data Analysis", Seventh Ed., New Jersey: Prentice-Hall International Inc.
- Hall, A. T. (2005), "Accountability in Organizations: An examination of Antecedents and Consequences", Doctoral dissertation, The Florida State University, College of Business.
- Hall, A. T., & Ferris, G. R. (2011), "Accountability and extra-role behaviors", *Employee Responsibilities and Rights Journal*, Vol. 23, No. 2: 131-144.
- Hall, A. T., Frink, D. D., & Buckley, M. R. (2017), "An Accountability Account: A review and Synthesis of the Theoretical and Empirical Research on Felt Accountability", *Journal of Organizational Behavior*, Vol. 38, No. 2: 204-224.
- Hall, A. T., Frink, D. D., Ferris, G. R., Hochwarter, W. A., Kacmar, C. J., & Bowen, M. G. (2003), "Accountability in Human Resources Management", In C. A. Schriesheim & L. Neider (Eds.), *New directions in Human Resource Management*, Greenwich, CT: Information Age Publishing: 29–63.
- Hall, A. T., Royle, M. T., Brymer, R. A., Perrewé, P. L., Ferris, G. R., & Hochwarter, W. A. (2006), "Relationships Between Felt Accountability as a Stressor and Strain Reactions: The Neutralizing Role of Autonomy Across Two Studies", *Journal of Occupational Health Psychology*, Vol. 11, No. 1: 87-99.
- Hall, A. T., Zinko, R., Perryman, A. A., & Ferris, G. R. (2009), "Organizational Citizenship Behavior and Reputation: Mediators in the Relationships Between Accountability and Job Performance and Satisfaction", *Journal of Leadership & Organizational Studies*, Vol. 15, No. 4: 381-392.
- Hochwarter, W. A., Ferris, G. R., Gavin, M. B., Perrewé, P. L., Hall, A. T., & Frink, D. D. (2007), "Political Skill as Neutralizer of Felt Accountability—Job Tension Effects on Job Performance Ratings: A longitudinal Investigation", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, Vol. 102, No. 2: 226-239.
- Hochwarter, W. A., Kacmar, C. J., & Ferris, G. R. (2003), "Accountability at Work: An Examination of Antecedents and Consequences". Paper presented at the annual meeting of the Society of Industrial and Organizational Psychology, Orlando, FL.
- Hochwarter, W. A., Perrewé, P. L., Hall, A. T., & Ferris, G. R. (2005), "Negative Affectivity as a Moderator of the Form and Magnitude of the Relationship Between Felt Accountability and Job Tension", *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, Vol. 26, No. 5: 517-534.
- House, R. J., & Rizzo, J. R. (1972), "Role Conflict and Ambiguity as Critical Variables in a Model of Organizational Behaviors", *Organizational Behavior and Human Performance*, Vol. 7, No. 3: 467-505.
- Huang, C. C., Wang, Y. M., Wu, T. W., & Wang, P. A. (2013), "An Empirical Analysis of the Antecedents and Performance Consequences of Using The Moodle Platform", *International Journal of Information and Education Technology*, Vol. 3, No. 2: 217-221.
- Hur, W. M., Han, S. J., Yoo, J. J., & Moon, T. W. (2015), "The Moderating Role of Perceived Organizational Support on the Relationship Between Emotional Labor and Job-Related Outcomes", *Management Decision*, Vol. 53, No. 3: 605-624.
- Işık, M. (2019), "Algılanan Aşırı Vasıflılık ve Bireysel Kariyer Planlaması İlişkisinde algılanan Örgütsel Desteğin Düzenleyicilik Etkisi", *Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 18: 1015-1041.
- Jawahar, I. M., & Carr, D. (2007), "Conscientiousness and Contextual Performance", *Journal of Managerial Psychology*, Vol. 22, No. 4: 330–349.

- Jensen, M., & Meckling, W. (1976), "Theory of the Firm: Management Behavior, Agency Costs and Capital Structure", *Journal of Financial Economics*, Vol. 3, No. 4: 305-60.
- Judge, T., Locke, E., Durham, C., & Kluger, A. (1998), "Dispositional Effects on Job and Life Satisfaction: The Role of Core Evaluations", *Journal of Applied Psychology*, Vol. 83, No. 1: 17-34.
- Kalkan, M., & Kaya, S. N. (2007), "Evlilik Öncesi İlişkileri Değerlendirme Ölçeğinin (EÖİDÖ) Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, C. 3, S. 11: 35-40.
- Karakurum, M. (2005), "The Effects of Person-Organization Fit on Employee Job Satisfaction, Performance and Organizational Commitment in A Turkish Public Organization", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Karasu, K. (2011), "Sağlık Hizmetlerinin Örgütlenmesinde Kamu-Özel Ortaklığı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 66, S. 3: 217-262.
- Katz, D., & Kahn, R. L. (1978), "The Social Psychology of Organizations", 2nd ed., New York: John Wiley.
- Keay, A. (2017), "Stewardship theory: Is Board Accountability Necessary?", *International Journal of Law and Management*, Vol. 59, No. 6: 1292-1314.
- Kerman, U., Altan, Y., Aktel, M., & Eke, E. (2012), "Sağlık Hizmetlerinde Kamu Özel Ortaklığı Uygulaması", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 3: 1-23.
- Kettl, D. F. (2002), "The Transformation of Governance, Public Administration for Twenty-First Century America", Baltimore & London: Johns Hopkins University Press.
- Khandwalla, P. N. (1976), "Some Top Management Styles, Their Context and Performance", *Organization and Administrative Sciences*, Vol. 7, No. 4: 21-51.
- Kılıç, K.C., Tokar, I. D., Karayel, D., Soyman, T., & Zengin, G. (2020), "Paternalist ve Dönüşümsel Liderlik Tarzlarının İşe Adanmışlık Üzerindeki Etkisinde, Sıklık-Esneklik Değişkeninin Aracılık Rolü", *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 24: 2875-2911.
- Kızıldağ Uzunali, E., & Görmez, A. H. (2019), "Devlet Bütçesi Açısından Kamu Özel İşbirliği Projelerinde Hibrid Yönetişim Standartlarının Geliştirilmesinin Önemi", *Journal of International Social Research*, C. 12, S. 65: 1133-1148.
- Koçak, D. (2020), "İş özerkliği ile işe bağlanma arasındaki ilişki: Kişi-iş uyumunun aracı ve algılanan yönetici desteğinin düzenleyici rolü", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İİBF Dergisi*, C. 15, N. 2: 699 – 718.
- Kromm, S. K. (2014), "Accountability in Ontario's Acute Care Hospital Sector and Its Effect on Organizational Strategic Priorities", *Doctoral dissertation*, University of Toronto.
- Kurtessis, J. N., Eisenberger, R., Ford, M. T., Buffardi, L. C., Stewart, K. A., & Adis, C. S. (2017), "Perceived Organizational Support: A Meta-Analytic Evaluation of Organizational Support Theory", *Journal of Management*, Vol. 43, No. 6: 1854-1884.
- Laird, M. D., Harvey, P., & Lancaster, J. (2015), "Accountability, Entitlement, Tenure, and Satisfaction in Generation Y", *Journal of Managerial Psychology*, Vol. 30, No. 1: 87-100.
- Laird, M. D., Perryman, A. A., Hochwarter, W. A., Ferris, G. R., & Zinko, R. (2009), "The Moderating Effects of Personal Reputation on Accountability-Strain Relationships", *Journal of Occupational Health Psychology*, Vol. 14, No. 1: 70-83.
- Lanivich, S. E., Brees, J. R., Hochwarter, W. A., & Ferris, G. R. (2010), "PE Fit as Moderator of the Accountability–Employee Reactions Relationships: Convergent Results across Two Samples", *Journal of Vocational Behavior*, Vol. 77, No. 3: 425-436.
- Lee, R. T., & Brotheridge, C. M. (2006), "Validation and Extension of the Emotional Labor Scale: Evidence from Day-Care Workers". Paper presented at the International Conference on Emotions and Work– Life, August, Atlanta, GA.
- Lee, R. T., & Brotheridge, C. M. (2011), "Words from the Heart Speak to the Heart", *Career Development International*, Vol. 6, No. 4: 401–420.
- Leech, N. L., Barrett, K. C., & Morgan, G. A. (2005), "SPSS for Intermediate Statistics: Use and Interpretation", Second edition, Mahwah, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Lerner, J. S., & Tetlock, P. E. (1999), "Accounting for the Effects of Accountability", *Psychological Bulletin*, Vol. 125, No. 2: 255-275.
- Liu, P., Chan, D., Qiu, L., Tov, W., & Tong, V. J. C. (2018), "Effects of Cultural Tightness–Looseness and Social Network Density on Expression of Positive and Negative Emotions: A Large-Scale Study of Impression Management by Facebook Users", *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 44, No. 11: 1567-1581.

- Lönnqvist, C. (2015), "Values and Behaviour in the Context of Culture: The Moderating effect of Cultural Tightness-Looseness on Value-Behaviour Associations in 18 European Countries", Master's thesis, University of Helsinki.
- Lusch, R. F., & Serpkenci, R. R. (1990), "Personal Differences, Job Tension, Job Outcomes, and Store Performance: A Study of Retail Store Managers" *Journal of Marketing*, Vol. 54, No. 1: 85-101.
- Lynch, P. D., Eisenberger, R., & Armeli, S. (1999), "Perceived Organizational Support: Inferior versus Superior Performance by Wary Employees", *Journal of Applied Psychology*, Vol. 84, No. 4: 467-483.
- Mero, N. P., Guidice, R. M., & Werner, S. (2014), "A Field Study of the Antecedents and Performance Consequences of Perceived Accountability", *Journal of Management*, Vol. 40, No. 6, 1627-1652.
- Mertler, C. A., & Vannatta Reinhart, R. (2017), "Advanced and Multivariate Statistical Methods: Practical Application and Interpretation", Sixth edition, New York: Routledge Taylor & Francis.
- Meydan, C. H. & Şeşen, H. (2011), "Yapısal Eşitlik Modellemesi AMOS Uygulamaları", 1. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Mitchell, T. R. (1993), "Leadership, Values and Accountability", In M. M. Chemers & R. Ayman (Eds.), *Leadership Theory and Research: Perspectives and Directions*, 109-136, San Diego, CA: Academic Press.
- Mitchell, T. R., Hopper, H., Daniels, D., George, J., Gerald, F., & Ferris, R. (1998), "Power, Accountability, And Inappropriate Actions", *Applied Psychology: An International Review*, Vol. 47, No. 4: 497-517.
- Nixon, A. E., Yang, L. Q., Spector, P. E., & Zhang, X. (2011), "Emotional Labor in China: Do Perceived Organizational Support and Gender Moderate the Process?", *Stress and Health*, Vol. 27, No. 4: 289-305.
- Ouchi, W. G. (1977), "The Relationship Between Organizational Structure And Organizational Control", *Administrative Science Quarterly*, Vol. 22, No. 1: 95-113.
- Palmer, J. C., Komaraju, M., Carter, M. Z., & Karau, S. J. (2017), "Angel on One Shoulder: Can Perceived Organizational Support Moderate the Relationship Between the Dark Triad Traits and Counterproductive Work Behavior?", *Personality and Individual Differences*, Vol. 110: 31-37.
- Quinn, A., & Schlenker, B. R. (2002), "Can Accountability Produce Independence? Goals as Determinants of the Impact of Accountability on Conformity", *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 28, No. 4: 472-483.
- Royle, M. T. (2017), "The Mediating Effect of Felt Accountability on the Relationship Between Personality and Job Satisfaction", *International Journal of Management and Marketing Research*, Vol. 10, No. 1: 19-44.
- Schillemans, T., & Busuioac, M. (2015), "Predicting Public Sector Accountability: From Agency Drift to Forum Drift", *Journal of Public Administration Research and Theory*, Vol. 25, No. 1: 191-215.
- Schlenker, B. R., & Weigold, M. F. (1989), "Self-Identification and Accountability", In R. A. Giacalone & P. Rosenfeld (Eds.), *Impression Management in the Organization*, Hillsdale, NJ: Erlbaum: 21-43.
- Schlenker, B. R., Britt, T. W., Pennington, J., Murphy, R., & Doherty, K. (1994), "The Triangle Model of Responsibility". *Psychological Review*, Vol. 101, No. 4: 632-652.
- Schlenker, B. R., Miller, M. L., & Johnson, R. M. (2009), "Moral Identity, Integrity, and Personal Responsibility", In D. Narvaez & D. K. Lapsley (Eds.), *Personality, Identity, and Character*, New York, NY: Cambridge University Press: 316-340.
- Schlenker, B. R., Pontari, B. A., & Christopher, A. N. (2001), "Excuses and Character: Personal and Social Implications of Excuses", *Personality and Social Psychology Review*, Vol. 5, No. 1: 15-32.
- Sinclair, A. (1995). *The Chameleon of Accountability: Forms and Discourses*. *Accounting, Organizations and Society*, 20(2-3), 219-237.
- Sonnentag, S., Volmer, J. and Sychala, A. (2008), "Job Performance", In Barling, J. and Cooper, C.L. (Eds), *The SAGE Handbook of Organizational Behavior*, Volume One: Micro Approaches, Sage, Los Angeles.
- Sorensen, E. E., Seebeck, E. D., Scherb, C. A., Specht, J. P., & Loes, J. L. (2009), "The Relationship Between RN Job Satisfaction and Accountability", *Western Journal of Nursing Research*, Vol. 31, No. 7: 872-888.
- Sökmen, A., Kenek, G., & Ekmekçioğlu, E. B. (2017), "Etkileşimsel Adalet ve Duygusal Bağlılık İlişkisi: Algılanan Örgütsel Desteğin Düzenleyici Rolü", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 4: 196-214.
- Specht, J. K. (1996), "The Effects of Perceived Nurse Shared Governance on Nurse Job Satisfaction and Patient Satisfaction", Doctoral dissertation, University of Iowa, Iowa City.
- Stamper, C. L., & Johlke, M. C. (2003), "The Impact of Perceived Organizational Support on the Relationship Between Boundary Spanner Role Stress and Work Outcomes", *Journal of Management*, Vol. 29, No. 4: 569-588.
- Şen, C. & Basım, H. N. (2018a), "Psikolojik Sermayenin Sinizm Üzerindeki Etkisi: Kültürel sıklık-Esnekliğin Düzenleyici Rolü", *International Conference on Empirical Economics and Social Sciences (ICEESS'18)*, Bandırma-Türkiye: 317-338.

- Şen, C. & Basım, H. N. (2018b), "The impact of Psychological Capital on Job Performance and Cynicism: The Moderator Effect of Cultural Tightness-Looseness", *Social Sciences Studies Journal*, Vol. 4, No. 19: 2402-2423.
- Şen, C.; Okun, O. & Arun, K. (2019), "Effectiveness in a Cultural Context: Paternalistic Leadership on Organizational Performance Within a Cultural Tightness and Looseness Model", 2. ERASMUS Uluslararası Akademik Araştırmalar Sempozyumu: 63-76.
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2013), "Using Multivariate Statistics", 6th edition, Boston: Pearson.
- Tang, Z., Chen, L., Zhou, Z., Warkentin, M., & Gillenson, M. L. (2019), "The Effects of Social Media Use on Control of Corruption and Moderating Role of Cultural Tightness-Looseness". *Government Information Quarterly*, Vol. 36, No. 4: 101384.
- Tetlock, P. E. (1983a), "Accountability and Complexity of Thought", *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 45: No. 1: 74-83.
- Tetlock, P. E. (1983b), "Accountability and Perseverance of First Impressions", *Social Psychology Quarterly*, Vol. 46, No. 4: 285-292.
- Tetlock, P. E. (1985a), "Accountability: The Neglected Social Context of Judgment and Choice", *Research in Organizational Behavior*, Vol. 7, No. 1: 297-332.
- Tetlock, P. E. (1985b), "Accountability: A Social Check on the Fundamental Attribution Error", *Social Psychology Quarterly*, Vol. 48, No. 3: 227-236.
- Tetlock, P. E. (1992), "The Impact of Accountability on Judgment and Choice: Toward a Social Contingency Model", *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 25, No. 3: 331-376.
- Tetlock, P. E., Vieider, F. M., Patil, S. V., & Grant, A. M. (2013), "Accountability and ideology: When left looks right and right looks left", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, Vol. 122, No. 1: 22-35.
- Thoms, P., Dose, J. J., & Scott, K. S. (2002), "Relationships Between Accountability, Job Satisfaction, and Trust", *Human Resource Development Quarterly*, Vol. 13, No. 3: 307-323.
- Turunç, Ö., & Çelik, M. (2010), "Çalışanların Algıladıkları Örgütsel Destek ve İş Stresinin Örgütsel Özdeşleşme ve İş Performansına Etkisi", *Yönetim ve Ekonomi*, C. 17, S. 2: 183-206.
- Uzunbacak, Ö. Ü. H. H., Akçakanat, Ö. Ü. T., & Çarıkçı, İ. H. (2018), "Lider-Üye Etkileşimi ile Yenilikçi İş Davranışı Arasındaki İlişkide Algılanan Örgütsel Desteğin ve İşe Adanmışlığın Rolü", 6. Örgütsel Davranış Kongresi Bildiriler Kitabı: 17-29.
- Üstün, F., & Kılıç, K. C. (2017), "Sıkılık-Esneklik Kültür Boyutunun Yönetimsel ve Yapısal Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi: Türkiye'nin Öncü Sanayi İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, C. 16, S. 4: 963-979.
- Van Dyne, L., Jehn, K. A., & Cummings, A. (2002), "Differential Effects of strain on Two forms of Work Performance: Individual Employee Sales and Creativity", *Journal of Organizational Behavior*, Vol. 23, No. 1: 57-74.
- Van Scotter, J. R., & Motowidlo, S. J. (1996), "Interpersonal Facilitation and Job Dedication as Separate Facets of Contextual Performance", *Journal of Applied Psychology*, Vol. 81, No. 5: 525-531.
- Wasti, A. S., & Fiş, A. M. (2010), "Örgüt Kültüründe Sıkılık-Esneklik Boyutu ve Kurumsal Girişimciliğe Etkisi", *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 1-2: 11-33.
- Wikhamn, W., & Hall, A. T. (2014). Accountability and Satisfaction: Organizational Support as a Moderator. *Journal of Managerial Psychology*, Vol. 29, No. 5: 458 – 471.
- Witt, L. A., & Carlson, D. S. (2006). The Work-Family Interface and Job Performance: Moderating Effects of Conscientiousness and Perceived Organizational Support. *Journal of Occupational Health Psychology*, 11(4), 343-357.
- Yarnold, P. R., Mueser, K. T., & Lyons, J. S. (1988), "Type A behavior, Accountability, and Work Rate in Small Groups", *Journal of Research in Personality*, Vol. 22, No. 3: 353-360.
- Yaşloğlu, M. M. (2017), "Sosyal Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulamalı Faktör Analizlerinin Kullanılması", *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, C. 46, S. Özel sayı: 74-85.
- Yetgin, M. A. (2016), "Örgütsel Psikolojik Sermaye ve Destekleyici Örgüt Kültürünün Otantik Liderlikte Rolü: Görgül Bir Araştırma, Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi, C. 51, S. 2: 128-156.
- Zajonc, R. B. (1965), "Social Facilitation. Science", Vol. 149, No. 3681: 269-274.
- Zellars, K. L., Hochwarter, W. A., Lanivich, S. E., Perrewé, P. L., & Ferris, G. R. (2011), "Accountability for Others, Perceived Resources, and Well Being: Convergent Restricted Non-Linear Results in Two Samples", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, Vol. 84, No. 1: 95-115.

Extended Summary

Moderation Roles of Perceived Organizational Support and Tightness of Organizations in Relationships between Felt Accountability and Its Consequences in Health Services: A Research in the City Hospital

Although there is a widespread interest in the phenomenon of accountability in many areas of life, there has been no comprehensive psychological research about this concept (Lerner and Tetlock, 1999: 255). It has been determined that the psychological mechanisms examined at the individual level and stated as felt accountability are not taken into consideration (Hall, 2005: 2). The aim of this research is to reveal the effects of felt accountability on various attitudes and behaviors of employees. The other aim of this study is to investigate the moderation roles of perceived organizational support and tightness of organizations in the relationships between felt accountability and its consequences that job satisfaction, job-related tension, contextual performance, emotional labor and the dimensions of emotional labor which are deep actions, histrionics, hidden emotions). The main questions of this research are: Does the tightness of organizations have a moderation effect on the relationships between felt accountability and its consequences?; Does the perceived organizational support have a moderation effect on the relationships between felt accountability and its consequences?

Felt accountability refers to *“an implicit or explicit expectation that one’s decisions or actions will be subject to evaluation by some salient audience(s) (including self) with the belief that there exists the potential for one to receive either rewards or sanctions based on this expected evaluation”* (Hall, 2005: 21). When the literature is examined, it is found that while some researchers found (Specht, 1996; Thoms et al., 2002, Sorensen et al., 2009; Breaux et al., 2008; Breaux et al., 2009; Laird et al., 2009; Laird et al., 2015; Royle, 2017) a positive correlation between felt accountability and job satisfaction; the other researchers (Hall et al., 2006; Lanivich et al., 2010) concluded that accountability and job satisfaction are negatively related. Some researchers’ results (Ferris et al., 1995; Hall et al., 2003; Hochwarter et al., 2005; Hall et al., 2006; Hochwarter et al., 2007; Breaux et al., 2008; Laird et al., 2009; Zellars et al., 2011) indicated that felt accountability and work-related tension is positively correlated. Similarly, it was observed that the results of Hall et al. (2003) showed a positive relationship between felt accountability and emotional labor and Chen et al. (2016) obtained that felt accountability and contextual performance are a positively related. Although some studies have looked at the moderation effect of tightness (Altuncu, 2014; Lönnqvist, 2015; Şen and Basım, 2018a; Şen and Basım, 2018b; Liu et al., 2018; Tang et al., 2019; Şen et al., 2019) there is no study examining the effect of tightness of organizations as a moderation variable in the relationships between felt accountability and its consequences in the literature. It was seen that some researchers (Lynch et al., 1999; Stamper and Johlke, 2003; Erdogan et al., 2004; Witt and Carlson, 2006; Erdogan and Enders, 2007; Nixon et al., 2011; Gopalkrishnan, 2011; Conway and Coyle-Shapiro, 2012; Hur et al., 2015; Fettahlioğlu & Koca, 2015; Palmer et al., 2017; Sökmen et al., 2017; Chung, 2017; Cheng and O-Yang, 2018; Uzunbacak et al., 2018; Işık, 2019; Acaray, 2019; Koçak, 2020) examined the perceived organizational support as a moderator variable but they did not investigate felt accountability in their studies. Only Wikhamn and Hall (2014) found that there was moderation role of perceived organizational support between felt accountability and job satisfaction.

The data is obtained with the convenience and snowball sampling methods via survey from 863 employees working in Adana City Hospital. Research model have seven variables. Felt accountability is independent variable while job satisfaction, job-related tension, contextual performance and emotional labor are dependent variables. Tightness of organization and perceived organizational support are moderator variables. In this research, normality analysis, reliability analysis, exploratory factor analysis, multicollinearity analysis, correlation analysis were performed with SPSS 18.00 program. On the other hand, confirmatory factor analysis and the hypotheses were tested with AMOS 23.00 program.

As a result, felt accountability was positively associated with job-related tension, the dimensions of emotional labor and contextual performance, but negatively correlated with job satisfaction. Moreover, perceived organizational support had a moderation role between felt accountability and some consequences (job satisfaction, contextual performance, histrionics), whereas it had no moderation role between felt accountability and the other consequences (work-related tension, deep action, hidden emotions). Similarly, there was no moderation effects of the tightness in the relationship between felt accountability and its all consequences. The results we obtained in the study are consistent with the literature. This study provides information about consequences and moderators of felt accountability. Based on research findings, felt accountability has an impact on a variety of work attitudes and the results regarding the moderation variables of felt accountability contributed to the literature. Our current research makes a significant contribution to the meso-level accountability literature by integrating the individual (internal) and organizational (external) factors in the proposed model.

Neoliberalizm, Merkez Bankası Bağımsızlığı ve Baskı Gruplarının Rolü

Ragıp Yılmaz¹

Salih Arslan²

Neoliberalizm, Merkez Bankası Bağımsızlığı ve Baskı Gruplarının Rolü	Neoliberalism, Central Bank Independence and the Role of Pressure Groups
Öz Çalışma Türkiye’de etkili baskı gruplarından biri olan TÜSİAD’ın Merkez Bankasının (MB) bağımsız kurum haline gelmesindeki rolünü araştırmaktadır. Analiz materyali olarak 1980-2000 yılları arasında TÜSİAD’ın yayınladığı raporlar seçilmiştir. Bu raporlarda yer alan MB bağımsızlığına ilişkin ifadeler eleştirel söylem analizi (ESA) yöntemiyle çözümlenmiştir. Elde edilen bulgular TÜSİAD’ın neoliberal sisteme uyumu, batılı gelişmiş ülkelerle entegrasyonu, siyasal istikrarsızlıkları ve fiyat istikrarını gerekçe göstererek MB bağımsızlığını savunduğunu ve desteklediğini göstermektedir. Sonuç olarak, MB bağımsızlığına yönelik taleplerin, küreselleşmenin meşrulaştırıcı ideolojisi olan neoliberal projenin öngördüğü gerekliliklerden kaynaklandığı tespit edilmiştir.	Abstract The study explores the role of TÜSİAD, which is one of the most influential pressure groups in Turkey, on the Central Bank (CB) to become an independent institution. The reports published by TÜSİAD between 1980-2000 were chosen as the analysis material. Statements about CB independence in these reports were analyzed by the critical discourse analysis (CDA) method. The findings show that TÜSİAD defends and supports CB’s independence by justifying its compliance with the neoliberal system, integration with western developed countries, political instabilities, and price stability. Consequently, it has been evaluated that the demands for the independence of the CB stem from the requirements of the neoliberal project, which is the legitimization of globalization.
Anahtar Kelimeler: Neoliberalizm, Merkez Bankası Bağımsızlığı, Baskı Grupları, Eleştirel Söylem Analizi, TÜSİAD	Keywords: Neoliberalism, Central Bank Independence, Pressure Groups, Critical Discourse Analysis, TÜSİAD
JEL Kodları: E42, E58, F50, P16, Z13	JEL Codes: E42, E58, F50, P16, Z13

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazar 1’in makaleye katkısı %50, Yazar 2’nin makaleye katkısı %50’dir.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, r.yilmaz@ogu.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, salih.arslan@ogu.edu.tr

1. Giriş

Kapitalizm 1970'lerdeki petrol krizinden sonra para arzının kontrolü ve kamu harcamalarının sınırlandırılmasına dayalı bir dönüşüm sürecine girmiştir. Neoliberalizm olarak adlandırılan bu siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşüm projesinde ülkelerin benzer yapılarla birbirine entegrasyonu hedeflenmektedir. Bu projenin ülkelerden beklentileri arasında devletin ekonomi içindeki payının azaltılması ve işlemlerin piyasaya bırakılması, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi, finansal sistemin, dış ticaretin ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, kamu yönetiminde işletmecilik yöntemlerinin uygulanması ve paydaşların katılımına dayalı yönetim mekanizmalarının etkinleştirilmesi sayılabilir. Piyasaların düzenlenmesi ve denetlenmesi işlevini doğrudan siyasi otoriteye bağlı kamu bürokrasisi değil özerk kurumların üstlenmesi önerilmektedir. Bu doğrultuda para piyasasını yönlendirici politikaları oluşturan merkez bankasının (MB) bağımsız bir yapıda olması ve siyasetin etkisinden uzak kararlar alabilmesi istenmektedir. Siyasi iktidarın yetki ve imkânlarını kısıtlayan bu önerilerin siyaset, ekonomi ve toplumsal aktörler tarafından kabul görmesi ve benimsenmesi için yerel baskı gruplarının aracı rolüne ihtiyaç duyulmaktadır. Türkiye'de toplumsal ve ekonomik dönüşümün gerçekleşebilmesi için aktif bir şekilde çaba gösteren baskı gruplarının başında Türkiye Sanayici ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD) gelmektedir.

Bu çalışmanın konusu, MB'nin bağımsız bir kurum haline gelme sürecinde TÜSİAD'ın sergilediği tutum ve ürettiği söylemlerdir. Çalışma TÜSİAD'ın söylemlerindeki gömülü niyetin ya da alt anlamların neoliberal ideoloji ile ilgisi sorgulamaktadır. Çalışmanın amacı TÜSİAD'ın MB bağımsızlığı konusundaki söylemleri ile neoliberalizm arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla TÜSİAD'ın 1980-2000 yılları arasında yayınladığı raporlar analiz materyali olarak seçilmiştir. Bu raporlarda geçen MB bağımsızlığına yönelik ifadeler eleştirel söylem analizi (ESA) yöntemiyle çözümlenecektir. Bu doğrultuda öncelikle neoliberal düşünce teorik ve kavramsal açıdan incelenecek, sonra MB bağımsızlığına yönelik tartışmalar ele alınacaktır. Son kısımda TÜSİAD'ın raporlarında yer alan MB bağımsızlığına yönelik ifadeler ESA yöntemi ile çözümlenerek, ulaşılan bulgular araştırmanın amacı ve sorusu çerçevesinde değerlendirilecektir. Çalışmanın Türkiye'de MB bağımsızlığını neoliberalizm bağlamında ele alması ve baskı gruplarının bu süreçteki rolünü göstermesi bakımından literatüre katkı yapması beklenmektedir.

2. Neoliberalizm ve Devletin Dönüşümü

Dünya ekonomisi kabuk değiştirdiği dönemlerde, devletlerin yanı sıra ekonomi ile ilişki içinde olan toplumsal, siyasal, kültürel yapılar bu değişim sürecine uyum sağlamaya çabalamış ve kurumsal dönüşümler içine girmiştir. Her dönüşüm süreci, yeni bir hegemon ideoloji ve bu ideolojiyi destekleyen teorileri, ekonomiden siyasete bütün yapıların dönüştürülmesinde yol gösterici kabul etmişlerdir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra yol gösterici kabul edilen Keynesyen teorinin egemen olduğu bu süreç, 70'li yıllardaki petrol krizine kadar devam etmiştir. Bu dönemden sonra dünya, teorik izleri klasik liberalizm ve neoklasik iktisat düşüncelerinde yer alan, ama kendisini yeni olarak tanımlayan neoliberalizm ve neo-muhafazakâr düşünceler etrafında (Tok, 2014: 129) tarihte ilk defa üretimin, pazarlamanın ve yatırımın küresel ölçekte organize edilmesinin de önünün açıldığı (Gilpin, 1975: 39) II. Küreselleşme dönemini (Mishkin, 2009: 143; Yeldan, 2013: 15) yaşamaya başlamıştır. Bu süreç yaklaşık olarak 1820-1914 yılları arasında dünya ekonomisinde ilk küreselleşme evresi (Baldwin ve Martin, 1999; Bordo vd., 1999; Williamson, 2002; Rodrik, 2011: 21; Acemoğlu ve Robinson, 2012: 40; Clark, 2013: 329)

olarak kabul edilen evreden özellikle sermaye hareketlerinin serbest olmasıyla farklılaşmış ve günümüze kadar gelmiştir.

Keynesyen ekonominin temelinde, klasik liberal ve neoklasik yaklaşımların kabul ettiği rasyonel bireyler tarafından Adam Smith'in görünmez eliyle ortak çıkarlara uygun faaliyetlerin yerine getirilmesi ilkesi yer almaz. Bunun aksine Keynes, ekonomik faaliyetlerin büyük kısmının "hayvansal güdüler" tarafından yönlendirildiğini iddia etmekteydi. Bunun için Keynes, kapitalizmi istikrarsızlaştıran ekonomi dışı hayvansal güdülerini kontrol etmeyi amaçlamıştır (Akerlof ve Shiller, 2010: 13). Adeta Giambattista Vico (2007) tarafından günah olarak kabul edilen duygular ekonomik gelişmenin öncüsüyken, kontrol edilmeleri ise Keynes için önemlidir.

Aslında Keynesyen ekonominin çöküşünde 70'li yıllardaki petrol krizine vurgu yapılmasına karşılık, çöküşün temelleri 1965-73 yılları arasındaki kapitalizme ve Fordist üretime ilişkin kalıtsal iç çelişkilerin varlığından kaynaklanmıştır. Denetim altında tutulamayan bu iç çelişkilerin ortaya çıkmasındaki temel neden, sistemin bünyesinde barındırdığı talep artışına odaklı büyük ölçekli yatırımlarda tasarım esnekliğinin yokluğu ve emek piyasasında iş sözleşmelerinin varlığı yanı sıra emek hareketliliğinin olmamasından kaynaklanan "katılıktır". Bu dönem içinde katı olmayan tek esnek politika aracı para politikasıydı (Harvey, 2010: 165).

Keynesyen döneme ait katılıkları ortadan kaldırmak amacıyla, refah devleti uygulamaları geri plana itilmiş, buna bağlı olarak toplumsal uzlaşısı ve sosyal hakları öne çıkaran ve sistemin esnekliğini kaybettiren politikalar önemini kaybetmiştir. Bunların yerine 1938 yılında Walter Lippmann Kolokyomunda liberalizmi yenileme düşüncesi etrafında kullanılan neoliberalizm kavramı (Slobadian, 2020:15), 1947 yılında kurulan Mont Pelerin Cemiyeti'nin, monetarist yaklaşımın (Friedman, 1963) ve Schumpeterci Çalışma Devleti'nin (Jessop, 2000; 1996; 1994) düşüncelerini esas alarak, "tarihin sonuna" (Fukuyama, 1989; 1999) yaklaşmayı sağlayacak politikaları devreye sokmuştur. Bütün bu yol haritası sonucunda, yeni bir planın mükemmel bir şekilde işlemesi için gerekli olan kurumsal çöküş de gerçekleştirilmiştir (Parkinson, 1957: 60).

Bu üç düşünceyi temel alan bu dönem, 90'lı yıllardaki Washington Uzlaşısı (Williamson, 1993) ile birlikte devleti ekonomi politikalarından geri çekerek, piyasa önderliğindeki politikalara öncelik verilmesini tavsiye etmiştir. Washington Uzlaşısı tam işleyen piyasalar teoremine dayanmaktaydı (Wagenberge 2009: 318). Dolayısıyla kaynak tahsis görevi serbestleştirme amacıyla piyasaya bırakılırken, devletin bu sistem içindeki tek meşru görevi, oyunun kurallarını belirlemek şeklinde ifade edilmiştir (Lall, 2009: 459). Devlet Keynesyen dönemde, adeta bir ebeveyn gibi sahneyi hazırlayıp hayvansal güdülerin neden olacağı aşırılıklara karşı önlem almaktayken; neoliberal dönemde ise devletin rolü değişmekte, mutlu yuva kavramı hoşgörülü ebeveyn tarafından ele geçirilmektedir (Akerlof ve Shiller, 2010: 14-15).

Ayrıca bu dönemde neoliberal yaklaşım, görünmez el ilkesini yol gösterici kabul etmiştir (Stiglitz, 2009: 296). Böylece görünmez elin yönlendirdiği neoliberal politikalar üzerinde sağlanan uzlaşma, dünya ekonomisinde "iyi politikaların" neler olduğuna dair çerçeveyi sunmuştur. "İyi politikalar" olarak nitelendirilen bu politikalar, makroekonomi politikalarının, yatırımların ve dış ticaretin serbestleşmesini, özelleştirmelerin teşvik edilmesini ve devlet düzenlemelerinin azaltılmasını içermiştir. Bununla birlikte iyi politikaları destekleyecek ve gerçekten iyi politikalar olmasını sağlayacak "iyi kurumların" da oluşturulması gerekliliğini öne çıkarmıştır. Bu sayede dünya ekonomisinde egemen yapı içinde iyi sonuçlar alınması mümkün olacağı ileri sürülmüştür (Chang, 2009: 58; Wagenberge, 2009: 315; Huber ve Stephens, 2013: 791). Diğer bir ifadeyle vatandaş odaklı devlet yapısına meydan okunmaya başlanmıştır

(McMicheal, 2013: 767). Bütün bunların sonucunda “çift yönlü” (Polanyi, 1944) hareketlerle son 150 yıllık süreçte elde edilen toplumsal ve siyasal kazanımlar da ortadan kaldırılmıştır. Böylece ulusal kalkınmayı hedef alan politikalar geri plana itilirken, devletin ekonomiye müdahale etmesinin önüne geçilmiş, bürokratların ve politikacıların rant peşinde koşması engellenmek istenmiştir (Öniş ve Şenses, 2009: 347-348).

Devletin küçülmesini öngören küreselleşme devlete tamamen karşı değildir. Hatta gölge bir devlete ihtiyaç duyar. Bunun temel nedeni devletler, ticarete daha bağımlı hale gelirken, sivil toplum ve şirketlerle iş birliği içine girerler (Evans, 1997). Nitekim şirketler de içerisinde faaliyet gösterdikleri devletlerin, var olan sistemden ayrılmamasını istemişlerdir (Arrighi, 1990: 371). Hatta devletler küreselleşmenin taleplerini yerine getiren aracı bir rol üstlenmiştir. Diğer bir ifadeyle, kapitalizm büyük pazarlara ihtiyaç duyarken, bu pazarların düzenlenmesi görevi devlete bırakılmıştır. Bundan dolayı küresel sistem, devletlerin ortadan kalktığı görüşünün aksine (Vernon, 1971; Gilpin, 1975; Kennedy, 1993; Rodrik, 1997; March ve Olsen, 1998), kendi varlığına destek verecek birçok devletin var olmasını teşvik etmiştir. Ayrıca tek bir devletin hegemon olduğu Keynesyen dönemden farklı olarak, küresel sistemin dayandığı neoliberal ideolojinin temel savunucusu olarak uluslararası kurumlar inşa edilmiştir. Gevşek bağlar ile birbirine bağlı uluslararası kurumlar, kapitalizmin sonsuz sermaye birikimine yönelik yolu açarken, devletler içinde bu modeli destekleyecek kurumsal dönüşümlerin de önderliğini üstlenmiştir (Wallerstein, 2005: 46-47). Bu yönleriyle değerlendirildiğinde devletler bu süreçte güç kaybetmemiş, aksine birincil aktör olarak toplumsal sorunların belirlenmesinde ve yönetiminde aktif rol almışlardır (Meyer, vd., 1997: 157). Dolayısıyla küresel alan, devletlerin oyun oynadıkları alanda, oyunun gerçekleştirilmesinde güç kazandığı bir alan olmuştur (Polillo ve Guillen, 2005: 1765-1766). Bu noktadan değerlendirildiğinde devletler ortadan kalkmamakta, ancak işlevleri değişmektedir (Özdemir vd.; 2015: 34-35).

Değişen işlevler nedeniyle ortaya çıkan sorunların çözümünde ve küreselleşmenin hızının yönetilmesinde uygun yönetim mekanizmaları devreye sokulmuştur (Bhagwati, 2009). Raymond Aron’un “evrensel bilincin toplumu” şeklinde ifade ettiği yeni yapı (Hoffman, 2014: 133), “dünyanın yeni bir aklı” (Dardot ve Laval, 2012) etrafında oluşturulma sürecine girmiş ve yeni uluslararası normlar toplumsal norm haline gelmiştir (Finnemore ve Sikkink, 1998: 893). Bunun yerleşebilmesi ve neoliberal düşünce etrafında küresel etkinliğin tesis edilebilmesi için bütün devletlerin ve ekonomik aktörlerin uyacağı kurallar demeti belirlenmiştir. Böylece oluşturulan kurumlar aracılığıyla değerlerin insanlar tarafından içselleştirilmesi ve topluluk olarak kendi kendilerini ve düşüncelerini değiştirmesi hedeflenmiştir (Chang ve Evans, 2009: 621-624). Dolayısıyla neoliberalizm, yerelden küresele kalkınma süreçlerini yönlendiren ekonomi politığı hükmeden yapılarıdaki, kurumlardaki ve normlardaki geniş kapsamlı değişimlere yönelik taleplerle ilişkilendirilmiştir (Kashwan, vd., 2019: 133). Kurumsal benzeşmenin devletlerarasında tesis edilmesi, hegemonik olmayan iş birliğinin önünü açmış ve bu iş birliği uluslararası sistem tarafından da kolaylaştırılmıştır (Keohane, 1984: 50). Böyle bir devletler sisteminin dünyada hâkim olması, devletler içindeki egemen sınıfların ya da diğerlerinin davranışlarını ve tercihlerini de etkilemiştir (Scokpol, 1985: 26). Dolayısıyla dünyada geçerli kültürel ve ilişkisel süreçlerin inşa ettiği devletler (Meyer vd, 1997), küresel değişimlere uyum sağlama çabası içine girdiklerinde sadece kendi dönüşümlerinin bir aktörü değil, aynı zamanda küresel gelişimin en önemli kaynakları haline gelmiştir (Cerny, 1994: 321).

Dünya sistemi içindeki her devlet, bu yeni düzene uygun politikaları uygulamaya koymuştur. Devletleri bu tercihe zorlayan en önemli değişim finansal hareketlerin önündeki engellerin

kaldırılmasıdır. Finansal piyasaların serbestleşmesi, devletlerin makroekonomi politikalarının uluslararası koordinasyonunu gerekli kılmış (Webb, 1991), ulus devletlerin etkinliğini fazlasıyla etkilemiş ve esnek birikim sistemlerinin temelini atmıştır (Arrighi, 2000: 18-19). Adeta Friedman'ın ifade ettiği şekliyle teknolojinin, finansın ve bilginin "demokratikleşmesi" gerçekleşmiş (Keohane ve Nye, 2014: 105), otoritenin devlet ve özel sektör arasında paylaşılmasına neden olurken (Germain, 2009), politikacıları sınırlandırmış ve devletlerin ülke içinde politik kararlarını kısıtlamıştır (Cerny, 1994; Andrews, 1994). Bunun için de kesin bağıntılar içinde gelecekteki belirsizliği azaltmaya çabalayan, kural temelli para politikaları ve bu politikaları uygulayacak bağımsız merkez bankaları vurgulanmıştır (Rodrik, 2009: 178). Bu yönüyle iktidarı ekonominin seçkinlerine verip sermaye birikimini tesis etmeyi amaçlayan bir siyasi proje olarak neoliberalizm (Harvey, 2015: 27), paranın yönetiminde siyasal yapıları dışlamakta ve teknokratları öne çıkarmaktadır.

3. Merkez Bankası Bağımsızlığı ve Baskı Grupları

Merkez bankalarının bağımsızlaşmaları, dünya ekonomisinde devletlerin başka siyaset biçimlerini kabul etmelerinin bir göstergesi olarak düşünülebilir. Bunun temel nedeni hükümetlerin kendi şartlarına göre uygulayacakları politikalardan vazgeçmeleridir. Bu ise günlük hayatın içinde sadece alış-veriş kolaylaştıran bir nesne olarak değerlendirilen paranın görünmeyen yönleriyle çok fazla etkiye sahip olduğuna işaret etmektedir. Elden ele dolaşması nedeniyle takas işlemlerini kolaylaştıran bir nesne olarak görülmesine karşılık, kendisinin görünmeyen kısmında çok farklı anlamları barındırır. Gilpin (2011:152) tarafından ifade edildiği gibi "her uluslararası para sistemi, belirli bir siyasal düzene dayanır". Dolayısıyla para, her ülkenin kendi şartları bağlamında siyasal söylemleri içerirken, aynı zamanda uluslararası politik ekonomi ilişkilerini yansıtan bir niteliğe sahiptir.

Uluslararası politik ekonomide hâkim konumda olan neoliberalizm, teorisiyle pratiği yönlendirirken (Chari ve Kehoe, 2006) para politikalarını, siyasetten ve işsizlik gibi toplumsal taleplerden uzaklaşan (Goodfriend, 2007: 48) sadece enflasyonu öncelikli hedef olarak kabul eden (Alesina ve Stella, 2010) bağımsız merkez bankalarına devretmiştir. Artık yeni bir para politikası, paraya atfedilen nötr olma özelliği etrafında kurgulanarak, neoliberal hâkim ekonomik yapının kurumsal yapılanmasının temelleri atılmıştır (Saad-Filho, 2018: 101). Buna bağlı olarak devletler kendi sınırları içindeki paranın kullanımı ve dolaşımı üzerindeki kontrolü yitirmeye başlamış ve piyasayı korumaya veya desteklemeye yönelik politikalara yönelmiştir (Cohen, 2008: 225). Bunun için de yeni para ve kur politikaları, yeni bir makroekonomik uzlaşmayı da beraberinde getirmiştir. Varılan uzlaşma enflasyon hedeflemesini, MB bağımsızlığını ve dalgalı döviz kurunu içermekteydi. Bir yönüyle "imkânsız üçleme" (Mundell, 1962, 1963, 1964) sorununu ortadan kaldırmayı hedefleyen bu uzlaşma, düşük enflasyon odaklı politikaların bütün ülkelerde içselleştirilmesini kapsamaktaydı. Böylece para politikası toplumsal meselelerde nötrleşirken paranın siyasal etkenlerden uzak tutulması tercihi, devletlerarasında politik yakınsamanın bir şartı olarak devreye sokulmuştur (Arestis ve Sawyer, 2003). Politik yakınsamanın sağlanmasındaki temel şartlar, kurumsal düzenlemelerin yanında zamanın ve geleceğin belirli hale getirilip yönetilmesini içermekteydi.

Özellikle gelecekle ilgili politikaların kamuoyu nezdinde geçerlilik kazanabilmesi ve ekonomik aktörlerin yanılığa düşmelerinin engellenmesi "zaman tutarlılığı dengesinin" (time-consistent equilibrium) elde edilebilmesine bağlıdır (Lucas, 1976; Kydland ve Prescott, 1977; Barro ve Gordon, 1983). Politikalarında zaman tutarsızlığına düşen ve enflasyona neden olan hükümetlerin engellenmesi için merkez bankalarının siyasal etkenlerden uzaklaştırılması öne

çıkarılır. Dolayısıyla bağımsız merkez bankaları, uzun vadede düşük enflasyon düşük işsizlik oranıyla çok önemli birer istikrar sağlayıcı olur (Hall ve Franzese, 1998; Broz, 2002; Clark, 2002: 736, O'Mahony, 2007). Bağımsız merkez bankalarını inşa ederek hükümetler, zaman tutarsızlığı sorununa (time-inconsistency problem) çözüm bularak, ülke içinde ve uluslararası piyasalarda kredibilite kazanırlar. Bu sayede dünya ekonomisine uyum sağlama göstergesini edinmek yoluyla, dış piyasalardan yeni kredi elde etmeleri kolaylaşır (Tavlas, 1993: 676).

Merkez bankalarının yönetimleri siyasal etkenlerden bağımsız hale geldikçe, hükümetler para politikaları üzerindeki etkisini kaybeder. Para politikalarının bağımsız bir kuruluşa devredilmesi, anti-enflasyonist politikaların izleneceğinin kamuoyuna bildirilmesi anlamına gelir. Hükümetler, fırsatçı bir şekilde ekonomiyi etkileme aracından mahrum kalırlar. Buna karşılık, uzun vadede ekonomik istikrarı temin edecek bir politika aracına sahip olurlar (Bernhard vd., 2002: 705; Corden, 2003: 26-27; O'Mahony, 2007: 809). Diğer taraftan ülkeler merkez bankalarının bağımsız olmasıyla kredibilite kazanıp zaman tutarsızlığı sorununa çözüm bulmaya çabalarken, şeffaf ve hesap verilebilir kurumsal düzenlemeleri de tesis ederler (Dinçer, 2004: 97). Böylece ülkedeki özel sektörün desteğini kazanabilirler (Crowe ve Meade, 2008). Para politikasının yönetiminde yapılan bu düzenlemeler, dünya ekonomi politığıne uyumu amaçlarken, paranın kural temelli politikalar etrafında yönetilmesini gerekli kılar. Merkez bankaları siyaset etkisinden arınırken, enflasyon hedeflemesi ve fiyat istikrarı kurumun öncelikli amacı olur (Chari ve Kehoe, 2006: 12). Bütün bu tercihler bankanın işsizlik gibi toplumsal sorunlara çözüm bulma amacından uzaklaşmasına ve siyasetçilerin istihdam gibi toplumu ilgilendiren temel ekonomik kararlar üzerindeki politika güçlerinden vazgeçmelerine yol açar (Miller, 1998: 434).

Hükümetlerin uluslararası piyasalarda kredibilite kazanabilmeleri ve bu amaçla siyasal etkenlerden bağımsızlaşmalarının tesis edilmesi için merkez bankalarının bağımsızlığı yasalar ile garanti altına alınmalıdır. Bankanın yasal yönden bağımsız olmasındaki temel etken ise banka yönetiminin görev süresinin ve atanmasının siyasal karar mekanizmasının dışında gerçekleşmesidir. Bununla birlikte para politikaları yasal çerçevede açık bir şekilde ifade edildiğinde, hükümetlerin yapmış oldukları borçlanmaların ve harcamaların finansmanının banka tarafından yapılması engellenmiş olur (Crowe ve Meade, 2007: 70; Berument ve Neyaptı, 1999). Özellikle sanayileşmiş ülkelerde yasal yönden bağımsız MB ve enflasyon arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmalarda, aralarında ters yönlü bir ilişkinin varlığı ortaya konulmuştur (Alesina, 1988; Grilli, vd., 1991; Cuikerman, 1992; Cuikerman, vd., 1992).

Ayrıca yasal mevzuat ve uygulama arasında farklılık olmaması gerekir. Her iki durum arasında farklılık olması bankanın bağımsızlığını zorlaştırmaktadır (Cuikerman, 1994: 1439). Özellikle bu hukukun üstünlüğü anlayışının tam yerleşmediği ülkelerde ortaya çıkabilmektedir (de Haan vd., 2018: 186-187). Bundan dolayı yasal bağımsızlık yanında fiili bağımsızlığı sağlayan açık kurumsal düzenlemelerin varlığına ihtiyaç duyulur. Burada fiili bağımsızlığı temin eden en önemli politik uygulama enflasyon hedeflemesi programlarının yürürlüğe konulmasıdır (Cuikerman, 2008: 725, Blancheton, 2016: 104). Diğer yandan merkez bankalarının bağımsızlığı ile siyasi istikrarsızlıklar arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Eğer ülkelerde iktidar sürekli değişirse, hükümetlerin görev süreleri kısa olursa, demokratik yapılardan otoriter yapılara doğru bir kayma olursa ve otoriter yönetimi destekleyen yasalar oluşturulursa ülkeler siyasal istikrarsızlık ile karşı karşıya kalırlar. Dolayısıyla bu istikrarsız dönemlerde bankanın bağımsız olması, para politikasında enflasyonist politikaların uygulanmasını zorlaştırır (Cuikerman ve Webb, 1995: 401).

Küreselleşme ve onun arkasındaki ideoloji neoliberalizm, merkez bankalarını bağımsızlaştırarak siyasal ve toplumsal yapılanmada güç kaymasına yol açar. Güç kayması zayıf devletlerden güçlü devletlere, devletlerden piyasalara ve emek piyasalarından finans piyasalarına gerçekleşirken (Guillen ve Polillo, 2005: 1766), politikadaki güç kayması ise sanayi ya da çalışma bakanlıklarından ekonomi bakanlığı ve MB'na doğru olmuştur (Cox, 1992: 31). Diğer yandan devlet, birbirinden farklı siyasal ve sosyal grupların, güç ve etki için rekabet ettiği bir kurum olduğundan (Skocpol, 1985) çok farklı sosyal-siyasal grupların ve ekonomik aktörlerin içinde rol aldığı çokbiçimli (poliformik) kristal (Mann; 1993) niteliğe sahiptir. Merkez bankalarının bağımsız olması, toplumsal ilişkilerdeki gücün ekonomi yönetiminde etkin güç kazanan teknokratların ve finansal çıkar gruplarının elinde yeniden merkezileşmesi anlamına gelir (Polillo ve Guillen, 2005: 1769; Posen 1998).

Bunda etkili olan şey ise paranın, siyasal güç dağılımını etkileyen bir işleve sahip olmasının yanı sıra sistemin içinde yer alan toplumsal aktörler açısından düzenin devam ettirilmesinde ya da yıkılmasında etkinliği olan bir araç olmasıdır. Doğası gereği sübjektif olan paranın değeri ve anlamı kalıtımsal değildir. Hem toplumsal hem de siyasal güç aracılığıyla inşa edilir (McNamara, 2008: 441). Para sosyal yapılar içinde temellendiğinden karşılıklı güvene dayalı ve ağların işlediği yapılar içinde anlamını kazanan bir araçtır. Bunun için grupların kendi içinde ve grupların siyasetle ilişkisinde karşılıklılık ve güven ilişkisi paranın kurumsallaşmasındaki asıl etkidir (Cohen, 1998: 12-13). Özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik krizler, sadece belirli politik yapılardaki farklı toplumsal aktörlerin tercihlerindeki değişimi yansıtmaz. Aynı zamanda bu aktörlerin farklı düzenlemeler arasındaki tercihlerini ve mevcut kurumların değiştirilmesine yönelik toplumsal/siyasal güçlerini de etkiler ve ortaya sürer. Ekonomik kriz dönemlerinde özel sektör bir şekilde politik yapılarla pazarlık içerisine girer. Bu pazarlık sürecinde sermaye ve siyasal iktidar arasındaki pazarlık başarısızlıkla da sonuçlanabilir. Diğer taraftan toplumda iktidara yönelik tepkilerin oluşması ihtimali ve paylaşımaya yönelik tepkiler, sermaye ve iktidar arasındaki pazarlıkların son bulmasına neden olabilir (Haggard ve Kaufmann, 1995: 7). Dolayısıyla merkez bankalarının bağımsız olmasının değerlendirilmesinde baskı gruplarının kendi aralarındaki ve baskı grupları ile hükümet arasındaki koalisyonun dikkate alınması gerekir (Goodman, 1991: 330). Teknokratların yönettiği bir ekonomi politikası, ülke içinde sosyal çatışmayı sonlandırmanın bir aracı şeklinde değerlendirilir (Centeno, 1993). İktidar ile uyum içinde olan bu gruplar, adeta toplumun elitleri rolüne bürünerek yeni düşünce etrafında şekillendirilen programların ve kurumsal yapıların kamuoyuna kabul ettirilmesinde önemli paya sahip olur (Campbell, 1998).

Baskı grupları ve politikacılar arasındaki birçok gizli ya da açık politik anlaşmalar sübvansiyonlar, transfer ödemeleri, belirli vergi kuralları ve yapısal düzenleme biçimlerinden etkilenen nominal fiyatlara bağlıdır. Bunun için de baskı gruplarının kendi aralarındaki ve siyasetçiler ile yaptıkları koalisyon, politik tercihler neticesinde ortaya çıkan beklenmedik enflasyon nedeniyle çözülebilir (Miller, 1998: 435). Bundan dolayı ülkelerin içindeki baskı gruplarının tercihleri, paranın rolü ve para politikasının nasıl yönetilmesi konusunda farklılaşır. Ülke içinde üretim yapıp, buradaki koşullardan daha fazla etkilenecek sektörler, paranın yönetiminde siyasetin etkin olması gerektiğini savunurlar. İthal ikameci sektörler, ticarete konu olmayan mallar üreten sektörler ve emek sınıfı paranın yönetiminin teknokrat yapılara yönelmesine izin vermek istemezler. Bu gruplar, daha fazla ülkenin içinde bulunduğu makroekonomik koşullardan etkilenmeleri nedeniyle, daha fazla gelir politikasına önem verirler. Bunların aksine dışa açık ekonomik koşullarda iş yapan ve dünya ekonomik

sistemindeki gelişmelerden daha fazla etkilenen gruplar ise kural temelli ve kesin bağıntılar içinde tanımlanan para ve para politikasını tercih ederler. İhracata yönelik faaliyette bulunan sektörler, uluslararası yatırımcılar, bankacılık ve finans sektörü ve sermaye kesimi, teknokratların yönettiği, siyasetten bağımsız ve birincil önceliği enflasyon hedeflemesi olan bağımsız MB'nı destekler (Bearce, 2003: 378).

4. Metodoloji

Çalışmada MB'nın bağımsızlığında baskı gruplarının rolü neoliberal dünya sistemi projesiyle ilişkisi çerçevesinde incelenmektedir. Baskı grubu olarak TÜSİAD ve analiz materyali olarak TÜSİAD'ın raporlarının seçilmesinde amaçlı örnekleme (*purposive sampling*) kullanılmıştır. Raporlar ESA yöntemiyle çözümlenmiştir. Söylem analizi, kelimelerin biçimi veya yapısı, bağlam içinde dilin kullanımı ve söylemsel pratiklerin anlamları veya yorumlanmasını içeren bir çeşit kelime ve anlam incelenmesi olarak tanımlanabilir. Birçok gelenekteki sosyal bilim araştırmacıları tarafından bir yöntem olarak kullanılmaktadır. Fransız yapısalcılar söylemin telaffuzuna, söylem türlerine ve sosyal şartlara odaklanır. Sosyal inşacı ve fenomenoloji teorisyenleri dilin kullanımından doğan öznel ve özneler arası anlamı araştırır. Eleştirel kuramcılar söylemin hegemonya, örtük denetim ve ideoloji yoluyla farklı sesleri bastırmadaki rolünü vurgular. Postyapısalcılar kelimelerin ve metinlerin sabit veya durağan anlamları olmadığını iddia eder. Yapı-söküm geleneğinde ise metinleri parçalara ayırarak sözcüklerin ve zıtlıkların özel ve gizli yönlerini incelemede önemli bir bileşendir (Putnam ve Fairhurst 2001: 78-79). Eleştirel söylem analizi (ESA) ise söylem analizinin bir türüdür ancak ondan ayrı bir yöntemdir (Fairclough, 2001: 121-122). Metin, konuşma, sözlü etkileşim ve diğer iletişim biçimlerinin yapı, strateji ve diğer özelliklerini (Van Dijk, 1993: 250) bağlam temelinde inceler (Meyer, 2001: 15). Özellikle dil ve güç arasındaki ilişkiye odaklanarak; gücün suistimalinde, tahakkümün ve eşitsizliğin yeniden üretiminde söylemin rolünü (Van Dijk, 2001: 96; 2015: 466) ve güç, kontrol, ayrımcılık ve baskı gibi açık yapısal ilişkiler kadar görünmeyen alt ilişkileri de açığa çıkarmaya çalışır (Wodak, 2001a: 1-2).

ESA tek bir yöntem değildir ve farklı yaklaşımlar söz konusudur (Meyer, 2001: 14). ESA'da dört temel yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Bunlar Wodak'ın söylem-tarih yaklaşımı (Wodak 2001b), Van Dijk'in sosyo-bilişsel çözümlenmesi (Van Dijk, 2001; 2008; 2009), Van Leeuwen'in sosyal semiyotiği (Van Leeuwen, 2008; 2015) ve Fairclough'un diyalektik ilişki yaklaşımıdır (Fairclough, 2003; 2013). Wodak (Wodak ve Reisigl, 2001; Wodak, 2001b) kimlik, ideoloji, ayrımcılık, ırkçılık gibi sosyal ve politik tavırların tarihsel süreç içerisindeki oluşumunu açıklamaya çalışır. Van Dijk (2001; 97) multi disiplinler bir yaklaşımla söylem, bireysel biliş ve sosyal biliş arasında kurduğu ilişki üzerinden toplumun bilişsel, kültürel ve iktidar yapılarını ortaya çıkarmaya çalışır (Van Dijk, 2008; 2009). Van Leeuwen (2008; 2015) toplumsal anlamın şekillendiricisi ve aktarıcısı olarak sözlü ve görsel söylem stratejilerinin nasıl üretildiğine odaklanır. Fairclough (2003; 2013) ideoloji, güç ve egemenlik ilişkilerini söylem üzerinden göstermeye çalışır. Ona göre söylem iktidar ilişkilerinin üretilmesi, sürdürülmesi ve dönüştürülmesinde başlıca araçtır. Söylemler sadece dünyayı olduğu gibi temsil etmekle kalmaz, aynı zamanda yansıtıcıdır, gerçek dünyadan farklı olası dünyaları temsil ederler ve dünyayı belirli yönlerde değiştirecek projelerle ilgilidir (Fairclough, 2003: 124). Dünyanın tamamı ya da bir kısmında iktidar ve egemenlik alanı oluşturmak veya dönüştürmek amacıyla hazırlanan bu tip projeler söylem aracılığıyla örgütlenir ve kurumsallaştırılır. Bu süreçte baskı grupları ya da örgütsel yapının bazı üyeleri planlama, karar verme ve kontrol açısından özel bir role sahiptir (Van Dijk, 1993: 255).

Bu çalışmada yeni kapitalist küreselleşmenin siyasi projesi olan neoliberalizmin MB bağımsızlığına yönelik taleplerini baskı grupları aracılığıyla nasıl yaygınlaştırmaya çalıştığı, Türkiye bağlamında TÜSİAD'ın söylemleri üzerinden gösterilmeye çalışılmaktadır. Güç ve iktidarın yerleştirilmesi ve korunmasında sosyal aktör ve baskı gruplarının söylemlerini belirleyici faktör olarak kabul eden Fairclough'un (2003; 2013) ESA modeli kullanılacaktır. Fairclough (2003: 4) bugünkü çağdaş toplumsal ve ekonomik düzeni tanımlamak için küreselleşme, geç modernite, bilgi toplumu, bilgi ekonomisi, yeni kapitalizm, tüketim kültürü gibi terimlerin kullanıldığını, kendisinin yeni kapitalizm terimini tercih ettiğini belirtmektedir. Ona göre yeni kapitalizm terimi sadece ekonomik konuları değil siyaset, eğitim, sanatsal üretim ve sosyal hayatın diğer alanlarını da kapsamaktadır. Neoliberalizm ise sınırlandırılmamış bir küresel kapitalizmin taleplerine uygun olarak sosyal ilişkilerin yeniden yapılandırılmasını kolaylaştıran politik bir projedir. Kapitalizmin yeni ruhu olan bu yeni biçimi çözümlemek için en kullanışlı yöntemlerden biri de ESA'dır (Fairclough, 2002:163; 2003: 123; 2005: 23). Bu nedenle çalışmada Fairclough'un ESA modeli tercih edilmiştir.

4.1. TÜSİAD

TÜSİAD (Türkiye Sanayici ve İş Adamları Derneği), 2 Nisan 1971 yılında, Türkiye'nin önde gelen 12 iş adamı tarafından kurulmuştur. Kuruluş amacı meslek, bilim ve iş adamlarının bilgi, tecrübe ve faaliyetlerini bütünleştirerek Türkiye'nin demokratik ve planlı kalkınmasına ve Batı uygarlık seviyesine ulaşmasına yardımcı olmak şeklinde belirtilmiştir. Ayrıca serbest teşebbüs fikrinin savunulması ve yaygınlaştırılması bir diğer temel amaç olarak belirlenmiştir. Demokrasi, insan hakları, girişim, inanç ve düşünce hürriyeti gibi evrensel değerlere bağlı kalınacağı ifade edilmiştir (Koyuncu, 2006: 128; Güzelsarı ve Aydın, 2010: 48-50; Emni, 2013: 49; Ercan ve Ercan, 2015: 398). TÜSİAD üyeliği gönüllülük esaslı olup, merkezi İstanbul'da bulunmaktadır. Şubesi olmayıp, Ankara ve gelişmiş bazı Batılı ülkelerin başkentlerinde temsilcilik ve büroları bulunmaktadır. Üyelik başvurusunda bulunan adayların üyelikleri ekonomi, eğitim, iş etiği gibi farklı kriterler üzerinden değerlendirilerek neticelendirilmektedir. Kurulduğu 1971 yılından itibaren çeşitli ekonomik meselelerle ilgili raporlar hazırlamış ve yayınlamıştır. Ancak 1979 yılında dönemin hükümetini ekonomik ve siyasi istikrar konusunda uyaran ilanlarla dikkat çekmiştir (Koyuncu, 2006: 129; Güzelsarı ve Aydın, 2010: 50-52; Emni, 2013: 50-51; Ercan ve Ercan, 2015: 402; Gölbaşı, 2015: 236-237; Gölbaşı, 2016: 189).

TÜSİAD 1960-1980 arasında uygulanan ithal-ikameci içe kapalı ekonomik sistemin terk edilmesi ve dışa açık bir ekonominin benimsenmesi yönünde çaba sarf etmiş, döviz gelirlerini arttırmayı ve dünya ekonomisine uyumda 'yeni bir insan tipi' yaratmayı (Kazgan, 2009: 123) amaçlayan 24 Ocak kararlarını ve 12 Eylül darbesini desteklemiştir. Sadece ekonomik içerikli raporların yeterli olmadığını düşünerek 1980'den itibaren politik, sosyal ve ekonomik içerikli raporlar hazırlamaya başlamıştır (Koyuncu, 2006: 130; Güzelsarı ve Aydın, 2010: 55-56; Gölbaşı, 2015: 237). Giderek bir baskı grubuna dönüşen TÜSİAD (Koyuncu, 2006: 130; Ercan ve Ercan, 2015: 405) modern, laik, liberal, çoğulcu bir kimliğin temsilcisi olarak kendi politik ve sosyal projelerini topluma ve siyasete dayatmaya çalışmıştır (Güzelsarı ve Aydın, 2010: 58-59).

Türkiye'de 24 Ocak 1980 kararlarından sonra dünya ekonomisine yönelik ikinci eklemleme politikası 1989 yılında uygulamaya konulan TL'nin konvertible hale getirildiği 32 Sayılı karardır. Sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği bu kararla Türkiye finansal açıdan dünya ekonomisiyle bütünleşerek (Sönmez, 2009: 42), neoliberal uygulamalara uyum da bir aşamayı daha geçmiştir. Ancak sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği bu dönemden sonra Türkiye'de hükümetler MB'nın politika etkinliğini zaafa uğrattakça şekilde sermaye piyasalarından

borçlanmayı tercih etmişlerdir. Kamu borçlanmasında artışlara neden olan bu tercih, enflasyondaki artışla birlikte ekonomide ciddi istikrarsızlıkların oluşmasına yol açtığı gibi, faiz oranlarını da yükseltmiştir (Boratav, 2007: 186). Diğer taraftan 90'lı yıllarda %50'nin üzerinde enflasyon oranının neredeyse sabitlenmesi ve siyasal istikrarsızlıklar Türkiye'yi yüksek borç ve yüksek enflasyon sarmalı içine sokmuştur. Ayrıca yüksek faiz oranları ile TL'nin değerlenmesi ithalat artışı nedeniyle cari açığın daha da artmasıyla sonuçlanmıştır. Büyümenin ve makroekonomik politikaların Türkiye'ye girecek sermayeye bağımlı kılınması, ülke içindeki tasarrufları, finansal hareketlere ve dünya finans piyasasındaki gelişmelere daha duyarlı hale getirmiştir. Makroekonomik yapıda oluşan bu yapısal sorunlar, Türkiye'nin yedi yıl içinde (1994, 1999, 2000 ve 2001) dört tane ekonomik krizle karşılaşmasına sebep olmuştur (Pamuk, 2004: 395; Yenal, 2003: 106; Yeldan, 2013: 37). Bunun sonucunda Türkiye farklı hükümetler, tek siyaset olarak tanımlanan dönemin içine girmiş (Boratav, 2009: 3) ve IMF gözetiminde zorlayıcı (*coercive*) ve normatif (*normative*) eşbiçimlenme (*isomorphism*) (McNamara, 2002: 64-65) sürecine dâhil edilmiştir. Bütün bu gelişmeler sonucunda kurumsal yapılardaki dönüşümle neoliberal döneme geçişi tamamlama anlamına gelen Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın (GEGP) alt yapısı da hazırlanmıştır.

Bu süreç içinde yaşanan ekonomik krizler ve siyasal istikrarsızlıklara yönelik çözüm önerileri ve neoliberal yapıya uyuma yönelik politika tercihleri TÜSİAD tarafından dile getirilmiştir. TÜSİAD 1990'lı yıllar itibariyle AB üyelik süreci ve batı ile entegrasyona odaklanmış, Batı demokrasisi standartları üzerinden ekonomik ve siyasi liberalleşmenin başarılması için çaba göstermiştir. Kendisini sadece ekonomi çerçevesinde iş dünyasının sorunlarını tartışan ve öneriler sunan bir iş derneği olarak değil sosyal ve siyasal alanda bir baskı grubu olarak konumlandırmaktadır (Koyuncu, 2006: 131-133; Güzelsarı ve Aydın, 2010: 60-61). Bu doğrultuda MB bağımsızlığı gibi konular hakkında kamuoyunu yönlendirerek neoliberal politikaların Türkiye'de tanınması ve benimsenmesini hedeflemiş (Gölbaşı, 2016: 189) ve kurumsal düzenlemelerin yapılmasını raporlarında tavsiye etmiştir. Böylelikle politik ve ekonomik tartışmaların başat aktörü haline gelerek hedeflediği liberal toplumsal projenin kurucu söylemlerini merkeze taşıyan bir rol üstlenmiştir (Güzelsarı ve Aydın, 2010: 47).

Üyelerinin ekonomi içindeki payları düşünüldüğünde TÜSİAD oldukça önemli bir aktördür. Yaklaşık 4500 şirketi temsil etmektedir ve bu şirketler kamu dışı milli gelirin yarısını (%50) oluşturmakta, dış ticaretin %85'ini (enerji ithalatı hariç) gerçekleştirmekte, kayıtlı istihdamın %50'sini (kamu ve tarım hariç) sağlamakta ve kurumlar vergisinin %80'ini ödemektedir (<https://tusiad.org/tr/tusiad/hakkinda>, erişim tarihi: 28/01/2021). TÜSİAD görüşlerini kamuoyuna raporlar, dergi gibi süreli yayınlar, çeşitli platformlardaki konuşmalar, yazılı ve görsel basına mülakatlar, gazetelere ilanlar aracılığıyla sunmaktadır (Emini, 2013: 50-52; Gölbaşı, 2016: 195; Güzelsarı ve Aydın, 2010: 53-54; Koyuncu, 2006: 132-133). Bu çalışmada sadece raporlar analize dahil edilmiştir. Kurulduğu 1971 yılından 2021 yılına kadar çeşitli konularda toplamda 450'den fazla rapor yayınlamıştır (<http://tusiad.org/45-yil/>, erişim tarihi: 28/01/2021). Türkiye ekonomisinde liberal dönüşüm 24 Ocak 1980 kararlarıyla başladığı ve MB'nin 2001 krizi sonrası bağımsızlığı güçlendirildiği için 1980-2000 yılları arası yayınlanan raporlar seçilmiştir.

4.2. Analiz Yöntemi

Fairclough'a (2003: 3) göre ESA modeliyle metinler sadece dilbilimsel açıdan değil söylemin düzeni olarak adlandırılan dilin sosyal yapısı dikkate alınarak analiz edilmelidir. Söylem, belirli bir perspektiften sosyal hayatın bazı alanlarının temsili oldukları için diğer bazı alan ya da

metinlere atıfta bulunulabilir ve bu durum söylemin çok perspektifli okunması gerektiğini gösterir. Mesela bir söylem ya da ifade neoliberal kavramıyla eşleştirilebilir ve bu siyasi alanda belirli bir perspektifi etiketlemenin bir yoludur (Fairclough, 2013: 289-290). Fairclough'un (2001; 2003; 2013) ESA modeli üç aşamadan oluşmaktadır.

1. aşama (metin - söylem); metnin tanımlanması aşamasıdır. Söylem metni seçilen kelimeler, semantik ilişkiler, dilbilgisi ve metnin yapısı açısından incelenir. Burada doğrudan ifade edilmeyen örtük anlam ve niyet açığa çıkarılmaya çalışılır. Metni üretenin kendini nasıl konumlandığı ve ideolojik duruşu ortaya çıkarılır.

2. aşama (metinlerarasılık - söylemin düzeni); metnin yorumlanması aşamasıdır. Söylem metni yansıttığı ilişkiler açısından incelenir. Metindeki söylem başka hangi aktörlerin söylemleriyle örtüşmekte ya da benzeşmektedir, hangi aktörlerle iş birliği yapılmakta, hangileri dışlanmakta ve eleştirilmekte ortaya konulmaya çalışılır. Metinlerarasılık olarak adlandırılan bu durum, metnin diğer metinlerle ilişkisi ve hangi metinlere nasıl atıf yapıldığını göstermeye çalışır.

3. aşama (bağlam - sosyal yapı); metnin açıklanması aşamasıdır. Söylem metni üretildiği sosyal, kültürel, tarihsel, ekonomik ve politik bağlam açısından incelenir. Metne asıl anlamını veren üretildiği bağlamdır ve metnin anlaşılması sosyal bağlama göre değişmektedir. Bu nedenle sosyal bağlam dikkate alınmadan metnin doğru analiz edilmesi ve anlaşılması oldukça zordur.

4.3. Analiz Materyali

Metin 1. (M1) "Piyasa ekonomilerinde Merkez Bankaları hükümetlerin ekonomi politikalarını yürütmelerinde pasif değildirler. Merkez Bankalarının dünyada ve kendi ülkelerindeki ekonomik gelişmeleri takip ederek, ülkenin orta ve uzun vadeli çıkarlarına uygun olacak para politikaları tercihlerini ve hedeflerini saptamaları şarttır. Bu amaçları gerçekleştirebilmesi için Merkez Bankası'nın tüm siyasi müdahalelerden uzak, özerk bir yapıya kavuşturulması gerekir" (TÜSİAD, 1990-Ocak: 9).

Metin 2. (M2) "Merkez Bankası hükümetin ekonomik ve mali politikasına uyumlu bir para politikası uygulayacak biçimde bağımsız bir yapıya kavuşturulmalıdır" (TÜSİAD, 1992-Ocak: 7).

Metin 3. (M3) "Belki de örgütlerin kurulmasından daha da önemli bir eğilim, Merkez Bankası gibi geleneksel bürokrasinin temel kurumlarının üst düzey yönetici kadrolarının değiştirilmesi ve böylelikle söz konusu kurumların yukarıdan başlatılan reform sürecinin içine itilmesidir. Genç ve genelde Amerika Birleşik Devletleri'nde lisansüstü eğitim görmüş ve serbest piyasa modelinin mantığına inanmış bir seçkin teknokrat grubu, kilit kurumların başına getirilmiştir. Bu tepeden başlatılan yeniden yapılanma süreci bazı kurumları köklü bir biçimde etkilemiştir. Merkez Bankası bu toptan köklü değişim sürecinin en belirgin örneğini oluşturmaktadır. Çok kısa bir süre içinde, Merkez Bankası modern bir banka konumuna dönüşmüş ve özerk bir kurum olma doğrultusunda önemli mesafe kaydetmiştir. Merkez Bankası bünyesinde giderek yaygınlaşan özerk yapının önemli bir boyutu atamaların giderek kurum içinde ve siyasal baskılardan bağımsız bir şekilde gerçekleşmesidir" (TÜSİAD, 1992-Nisan: 85).

Metin 4. (M4) "Kamu açıklarının enflasyonist etkisi, Merkez Bankasının bağımsız hareket edememesi nedeniyle daha da artmaktadır. Merkez Bankasının göreceli olarak bağımsız hareket edebildiği ülkelerde enflasyon kontrol altında tutulabilmektedir. Parasal istikrarın siyasal ve ekonomik istikrar sağlamadaki gerekliliği düşünüldüğünde Merkez Bankası'nın

parasal istikrarı sağlama açısından bağımsızlığının önemi daha da artmaktadır” (TÜSİAD, 1992-Kasım: 40).

Metin 5. (M5) “Gelişmiş ülkelerde siyasal gelişmelerden doğrudan etkilenmeyen Merkez Bankaları, bağımsız kimlikleriyle ekonomide güven ortamı oluşturarak, para politikasının başarıya ulaşmasında ön koşulu yerine getirebilmektedir. Ülkemizde ise son yıllarda yaşanan siyasal ve ekonomik çalkantılardan, Merkez Bankası (TCMB) olumsuz yönde etkilenmiştir. 1993 yılının ikinci yarısından itibaren geçen üç yılı biraz aşkın sürede, bu kuruluş dört ayrı başkan yönetiminde çalışmıştır. Bu duruma bir de para ikamesi ile kamu mali yapısında giderek ağırlaşan dengesizliklerin baskısı eklenince, para politikasının etkinliği azalmakta, Merkez Bankası ana görevi olan fiyat istikrarını sağlayacak öncelikli politikaları uygulayamamaktadır. 1996 yılında da özellikle yılın ilk yarısında yaşanan siyasal kargaşaya ve belirsizliğe bağlı olarak TCMB ana görevini yerine getirecek politikalar için gerekli ortamı ve gücü bulamamıştır” (TÜSİAD, 1997-Ocak: 43).

5. Bulgular

5.1. Metnin Söylem Analizi

M1, M2, M4 ve M5'te MB'lerin “bağımsız özerk yapıda” olmaları gerektiği belirtilirken, M1 ve M5'te bunun gerekçesi olarak “piyasa ekonomileri” (M1) ve “gelişmiş ülkelerdeki” (M5) genel durum gösterilmektedir. Özerk olmama; pasiflikle (M1), uygun para politikası tercih ve hedeflerini saptayamamakla (M1), siyasi müdahaleye açık olmakla (M1-M3-M5), ekonomide güven ortamı oluşturamamakla (M5), siyasal ve ekonomik çalkantılardan etkilenmekle (M5), sürekli başkanın değişmesiyle (M5), kamu mali yapısının baskısına maruz kalmakla (M5), enflasyonun artmasıyla (M5), kamu açıklarının enflasyonist etkiye maruz kalmasıyla (M4), parasal istikrarın sağlanamamasıyla (M4) ilişkilendirilmektedir. Gelişmiş ülke ve piyasa ekonomisi kavramları bir arada Batılı kapitalist ülkeleri işaret etmektedir. Günümüz yeni kapitalizminin (Fairclough, 2002: 163) kendine özgü kavramları ve bu kavramların herkesçe bilinen anlamları vardır (Mayr, 2015: 767). Kapitalizmin yeniden yapılandırılmasında dil ve kavramlar ekonomik dönüşümü kontrol etmek ve şekillendirmek için bilinçli müdahalenin aracı olarak kullanılmaktadır (Fairclough, 2002: 164). ESA küresel kapitalizmin neoliberal politik ve kurumsal söylemlerine ve kavramlarına odaklanmayı sağlayarak, sosyal ve ekonomik değişim sürecinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır (Mayr, 2015: 767).

Sınırlanmamış bir küresel kapitalizmin taleplerine uygun olarak sosyal ilişkilerin yeniden yapılandırılmasını ve yeniden ölçeklendirilmesini kolaylaştırmak için siyasi bir proje olarak tasarlanan “neoliberalizm” muhafazakâr, liberal, sosyal demokrat fark etmeksizin çoğu hükümet tarafından benimsenmiştir. Ekonomik yenilenme ve küresel ekonomiye entegrasyonun en iyi yolu olarak neoliberal politikalar gösterilmiş ve piyasa mekanizması mitselleştirilerek refah devletlerinin insanlara sağladığı koruma azaltılmıştır (Fairclough, 2013: 281). Piyasa ekonomileri (M1), gelişmiş ülkeler (M5), fiyat istikrarı (M5), parasal istikrar (M4) ve kamu mali yapısı (M5) vurguları üzerinden MB'nin özerkliği savunulurken piyasa mekanizmasının mitselleştirilmesine benzer bir ilişkilendirme yapılmaktadır. Para politikasının başarıya ulaşmasının (M5), parasal istikrarın (M4) ve enflasyonun kontrol altına alınmasının (M4) ön koşulu olarak MB'nin bağımsızlığı gösterilmekte, olmazsa bunların başarılamayacağı izlenimi uyandırılmakta ve tartışılmayacak en iyi doğru yol olarak sunulmaktadır. Kamu mali yapısının MB üzerindeki baskısının artmasının para politikasının etkinliğini azalttığı ve MB'nin ana görevi olan fiyat istikrarını sağlayacak öncelikli politikaları uygulayamadığı (M5) şeklindeki

ifadeler Keynesçi sosyal (refah) devlet anlayışının değil Washington Uzlaşısının neoliberal piyasa ilkelerinin (Fairclough 2003: 128; 2005: 26) öncelendiğini göstermektedir.

Sosyal devlet anlayışı gereği MB'ler parasal genişleme ya da doğrudan kamu finansmanı aracılığıyla satın alma gücünü etkilemekte ve bu da fiyat istikrarı üzerinde bozucu etki meydana getirebilmektedir. Fiyat istikrarının öncelikli hedef haline getirilmesi sosyal devleti arka plana iten bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bu da MB bağımsızlığına yönelik eleştiri ve taleplerin MB bağımsızlığı ile para politikalarının iyileştirilmesi arasında doğrudan bir ilişki kurmak yerine genelgeçer doğru kabul edilen neoliberal düşüncenin varsayımlarına dayandığını göstermektedir. Nasıl ki varsayımsal olarak rekabet ve verimlilik için uluslararası piyasalara uygun düzenleme ve reformlar gerekli görülüyorsa, aynı şekilde varsayımsal olarak etkin para politikası için fiyat istikrarının öncelenmesi gerektiği öne sürülmektedir. Bir diğer ifadeyle uluslararası piyasalara uyum sağlamadan verimlilik ve rekabet olamayacağı varsayımına benzer şekilde fiyat istikrarı öncelenmeden etkin para politikası uygulanamayacağı varsayımından hareket edilmektedir. Rekabet ve verimlilik gibi etkin para politikası ve fiyat istikrarı da neoliberal ekonomik değişimin söylem ve kavramlarıdır (Fairclough, 2003: 128). Metinlerde kullanılan kavramlar, kavramların kullanıma biçimleri, anlam ilişkileri ve metinlerin yapısı TÜSİAD'ın kendini neoliberal projenin bir temsilcisi olarak konumlandığını ve bu projeye uygun uygulamaların benimsetilmesi ve yaygınlaştırılması yönünde bir duruş sergilediğini göstermektedir.

5.2. Metnin Metinlerarası Analizi

MB'lerin özerkliğine (M1, M2, M4, M5) yönelik öneri ve talepler sadece para politikalarının iyileştirilmesi çerçevesinde ele alınmamasını gerektirecek ölçüde farklı unsurları barındırmaktadır. Bu öneri ve taleplerin arka planında çok daha kapsamlı ekonomik, politik, sosyal ve ideolojik örtülü gerekçeler söz konusudur. Yeni kapitalizmin önündeki engelleri kaldırmaya yönelik tasarlanan neoliberal siyasi projenin yönetim, esneklik, küreselleşme, özelleştirme gibi kavramları öne çıkaran kendine özgü bir propaganda dili vardır. Bu kapitalist neoliberal dönüşümü anlamak için kullanılan kelime ya da kavramların listesini bilmek yeterli olmamakta, metinlerin ve metinler arası etkileşimlerin ortaya çıkarılması gerekmektedir. Bu dönüşümün önündeki engelleri kaldırmak için baskı gruplarınca girilen hükümet politikalarını etkileme ve kendi arzularını gerçekler olarak yansıtırma stratejileri de dikkate alınmalıdır (Fairclough, 2013: 282). Bu doğrultuda MB'nin özerkliği ve fiyat istikrarı kavramları, geniş düzlemdeki politik ve ekonomik söylemlerle ilişkisi ve etkileşimi açısından değerlendirilmelidir. Analiz edilen metnin metin ağlarında nerede konumlandığı önemlidir, geçmişe ya da geleceğe dönük olabilir, onu yönlendiren ona yönelik olan, temsil eden ya da çağrıştıran metinlerle ilişki içinde olabilir (Fairclough, 2013: 291-292). Metinlerde MB'nin "ülkenin orta ve uzun vadeli çıkarlarına uygun olacak para politikaları tercihlerini ve hedeflerini saptamaları şarttır" (M1) denilmekte ve ardından "bu amaçları gerçekleştirebilmesi için MB'nin tüm siyasi müdahalelerden uzak, özerk bir yapıya kavuşturulması gerekir" (M1) ifadesi kullanılmaktadır. Yani siyasi müdahalenin ülkenin çıkarlarına uygun para politikası belirlenmesinin önünde bir engel olduğu varsayımından hareket edilmekte ancak ülkenin çıkarının nasıl tanımlandığı belirtilmemektedir. Sosyal devlet anlayışını destekleyici politikaların terk edilmesi sermaye gruplarının ya da iş dünyasının çıkarına olabilir ancak toplumun geniş kesimlerinin çıkarına uygun olduğu tartışmalıdır. Burada kendi arzularını gerçekler olarak yansıtırma stratejisi açık şekilde görülmektedir. MB'nin bağımsız hareket edememesinin enflasyonu kontrol altında tutulabilmesini engellediği ve bunun da kamu açıklarında enflasyonist etkiye neden olduğu

(M4) ifade edilmektedir. Ardından enflasyonu kontrol altına alacak parasal istikrarın ekonomik ve siyasal istikrar üzerindeki etkisine gönderme yapılmaktadır (M4). Dolayısıyla ülkenin siyasal ve ekonomik istikrarı MB'nın bağımsızlığına bağlanmakta ya da onunla ilişkilendirilmektedir. Böylelikle MB bağımsızlığı gibi kurumsal bir uygulama ülkenin siyasal ve ekonomik istikrarı üzerinden meşrulaştırılmaya ve benimsetilmeye çalışılmaktadır.

“Piyasa ekonomileri” (M1), “gelişmiş ülkeler” (M5), “fiyat istikrarı öncelikli politikalar” (M5), “parasal istikrarı sağlama” (M4) ve “siyasal müdahalelerden uzak” (M1-M5) ifadeleri metni üretenin kimlerle ilişki ve iş birliği içinde olduğu ve aynı zamanda neyi ve kimleri dışladığı, hangi metin ve söylemlere atıf yapıldığı konusunda bir fikir vermektedir. Söylem sosyal dünyanın inanç ve duygu, zihin dünyasının düşünce, maddi dünyanın yapı ve ilişki gibi boyutlarını temsil ettiği için farklı perspektifler farklı söylemlere sahiptir ve dolayısıyla farklı söylemler de farklı perspektifleri yansıtır (Fairclough, 2003: 124). Mesela siyasal müdahalelerden uzak özerk kurumlar söylemi neoliberal perspektifi yansıtmaktadır. Topluma hesap vermekle yükümlü seçilmiş siyasilerden bağımsız teknokrat özellikli kurumsal yapılar oluşturmak küresel neoliberal projenin önemli aşamalarından biridir. Bağımsız teknokrat terimi ile neoliberal söylem arasındaki ilişki şu ifadelerde daha açık görülebilmektedir: “... ABD’de lisansüstü eğitim görmüş ve serbest piyasa modelinin mantığına inanmış bir seçkin teknokrat grubu, kilit kurumların başına getirilmiştir... yapılanma süreci bazı kurumları köklü bir biçimde etkilemiştir. Merkez Bankası... en belirgin örneğini oluşturmaktadır... Merkez Bankası modern bir banka konumuna dönüşmüş ve özerk bir kurum olma doğrultusunda önemli mesafe kaydetmiştir” (M3). ABD’de eğitim görme, serbest piyasa modeli, modern bankacılık anlayışı gibi ifadeler neoliberal anlayışla ilişkilidir. Bunlara sahip olma seçkin teknokrat statüsü sağlamaktadır ve bu özellikteki teknokratlar MB’nı özerk bir yapıya kavuşturmaktadır. Farklı metinler gibi görünse de bu kavram ya da ifadelerin hepsi birbiriyle ilintili ve birbirini tamamlayıcıdır. Bağımsız teknokratların kontrol ettiği ve politika belirlediği gelişmiş ülkelerdeki gibi serbest piyasa işleyişi ve fiyat istikrarı öncelikli para politikaları gibi hedefler uluslararası şirketlerin ve finans kuruluşlarının istekleriyle uyumludur. Çünkü onlar devletin kamu yararı adına müdahale etmediği bir piyasa ve yönlendirmediği bir politika işleyişinin kendileri açısından daha elverişli bir ortam sunduğunu düşünmektedir. Küresel neoliberal proje bu taleplerini IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü ve OECD gibi uluslararası kuruluşlar aracılığıyla kabul ettirmeye ve yaygınlaştırmaya çalışmaktadır (Fairclough, 2013: 282-283).

Özgül ve yerel söylemler hariç, genel söylemler belirli şekillerde bir araya getirilen diğer söylemlerin kombinasyonları olarak görülebilir. Mevcut söylemleri belirli şekillerde bir araya getirerek yeni söylemler böyle ortaya çıkar (Fairclough, 2003: 126-127). Bu nedenle “piyasa ekonomileri” (M1), “gelişmiş ülkeler” (M5), “fiyat istikrarı öncelikli politikalar” (M5), “parasal istikrar” (M4) ve “siyasal müdahalelerden uzak” (M1-M5) gibi birbiriyle ilgisi ve ilişkisi yokmuş gibi görünen söylemleri, atıfta bulunulan üst bir soyutlama düzeyinde bir araya getirip daha ayrıntılı bakıldığında durum netleşmektedir (Fairclough, 2003: 126). İfadelerin neoliberal projenin bütüncül söyleminin birer parçası olduğu ve birbirlerini anlamlı şekilde tamamladıkları görülmektedir. Metinlerin dokusunu oluşturan ilişkiler, diğer söylemlerle ilişkili söylemler oluşturmakta ve küresel ve ulusal düzeyde aynı terimlerle ifade edilebilmektedir. Bu durum neoliberal politik söylemin karakteristiğidir ve aynı zamanda önceki politik söylemleri yıkıcı bir özellik taşımaktadır (Fairclough, 2013: 290-291). MB’na siyasal müdahalenin (M1-M5), fiyat istikrarı öncelikli politika üretilmemesinin (M4-M5) ve geleneksel bürokrasinin (M5) eleştirilmesi ve ötekileştirilmesi bu karakteristikten kaynaklanmaktadır.

5.3. Metnin Bağlamsal Analizi

“Ekonomide güven ortamı” (M5), “siyasal ve ekonomik çalkantılar” (M5), “üç yılda dört ayrı başkan” (M5), “kamu mali yapısında dengesizliklerin baskısı” (M5), “kamu açıklarının enflasyonist etkisi” (M4), “parasal istikrarın sağlanamaması” (M4), “siyasal kargaşa ve belirsizlik” (M5) ve “fiyat istikrarına yönelik politikalar için gerekli ortamı ve gücü bulamama” (M5) gibi ifadeler metnin hangi bağlamda üretildiğini göstermektedir. Metnin bağlamsal analizi hem metnin üretildiği bağlamsal şartları analiz etmeyi hem de metindeki söylemin yeniden nasıl bağlamsallaştırıldığını çözümlenmeyi içermektedir. Öncelikle metnin üretildiği bağlamsal şartların olumsuzluğu ön plana çıkarılmakta ve yeni bir çıkış yoluna ihtiyaç duyulduğu vurgulanmaktadır. Çünkü politik ve ekonomik iktidar ya da hegemonya baskı yoluyla değil üyeler ve kamuoyunun söylem yoluyla ikna edilmesiyle elde edilir ve korunur. Toplumdaki baskı gruplarının kendi politik, ekonomik ve kültürel değerlerini alt gruplara kabul ettirmede kullandıkları söylem mekanizmaları ne kadar meşru ve sağduyulu görünürse kabul ettirme ihtimalleri o kadar yüksektir (Mayr, 2015: 758). Bu nedenle eğer bir dönüşüm arzu ediliyorsa önce mevcut sistemin gözden düşürülmesi ve buna yönelik yıkıcı bir söylemin inşa edilmesi gerekmektedir. Yeniden bağlamsallaştırma ise sömürgeleştirilen ve kendine mal eden bir diyalektik olarak görülmelidir. Örneğin, ekonomik ile politik alan, küresel ile ulusal ölçek arasındaki yeniden bağlamsallaştırma ilişkilerine atıfta bulunulabilir. Yeni ekonomik düzen veya ekonomik küreselleşme gibi ifadeler Dünya bankası, IMF ve OECD gibi uluslararası örgütlerin metinlerine bir atıftır ve küresel ölçek üzerinden bağlamsallaştırma yapılmaya çalışıldığını göstermektedir (Fairclough, 2013: 293).

Metnin üretildiği bağlamsal şartlar; siyasal ortamın kargaşa ve çalkantı içinde olduğu, bunun MB yönetiminde istikrarın yakalanmasını ve ekonomik güven ortamının oluşmasını engellediği, kamu mali yönetiminin neden olduğu baskı ile birlikte siyasetin MB'na müdahale etmesi sonucu parasal istikrara ve fiyat istikrarına yönelik politikalar uygulayacak ortam ve gücün kalmadığı bir ortam şeklinde resmedilmektedir. Siyasal ve ekonomik istikrar parasal istikrara, parasal istikrar da MB'nın bağımsızlığına bağlanarak (M4), en iyi çıkış yolunun MB'nın bağımsızlığı olduğu şeklinde bir kanaat oluşturulmaya çalışılmaktadır. Serbest piyasa modeli mantığına inanmış seçkin teknokratlar MB'nı bağımsız yapıya kavuşturarak (M3) parasal istikrarı sağlayacaklar ve dolayısıyla ekonomik ve siyasi istikrara önemli katkıda bulunacaklardır izlenimi uyandırılmak istenmektedir. Neoliberal düşüncede yönetim sadece hükümetlerin işi olarak görülmemekte ve yönetim gibi kavramlar öne çıkarılmaktadır. Bu çerçevede Dünya Bankası ve IMF gibi Washington Konsensüsünü dayatmada merkezi olan uluslararası ajanslara ve şeffaflık, hesap verebilirlik gibi uluslararası ilkelere atıf yapılmaktadır (Fairclough, 2003: 128; 2005: 25). MB'nın bağımsız özerk yapıda olmasının istenmesinin de asıl sebebi yönetim hakkının hükümette olmaması ve yönetim mekanizması sayesinde hükümet dışı güçlü aktörlerin etkisine açık hale gelmesidir. Böylelikle ülke içi baskı grupları ve neoliberal küresel düzenin diğer aktörleri MB politikaları üzerinde yönlendirici ve belirleyici düzeyde daha etkili olabileceklerdir.

Söylemin yeniden bağlamsallaştırılması, söylem öğeleri arasında yeni ağ ilişkileri kurulmasıdır. Mesela yönetim, kurum kültürü, devletin küçülmesi gibi yeni yönetim dilinin kavramlarının üniversiteler ve kamu kurumlarına girmesi ve o kurumlarca kendilerine mal edilmesidir. IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar veya üniversiteler aracılığıyla küresel olarak yayılan söylemler küresel, bölgesel, ulusal ve yerel ağlar sayesinde dünyanın birçok ülkesinde dönüşümü yönlendirmektedir (Fairclough, 2013: 282-283). ABD'de lisansüstü eğitim görmüş serbest piyasa mantığına inanan seçkin teknokratların MB'nı özerkliğe kavuşturmadaki rolüne

(M5) yapılan atıf bunun bir ifadesidir. Yeni kapitalizmin dönüşümlerinin küreselleştirici karakteri, küreselden yerele daha akışkan davranış biçimlerini mümkün kılan ve düzenleyen yeniden bağlamsallaştırmaları içermektedir (Fairclough, 2013: 293). Bu nedenle gelişmiş ülkeler (M5), piyasa ekonomileri (M1), MB'nin bağımsız hareket edebildiği ülkeler (M4), ABD (M3) gibi küresel ölçeklere göndermede bulunulur. Yerel ile küresel arasında meşrulaştırıcı ve normalleştirici bağ bu şekilde kurulur ve kurumsal bilinç dönüştürülmeye çalışılır. Yeniden bağlamsallaştırma, toplumsal yaşamın farklı alanları arasındaki ilişkilerde dramatik değişimlerle ilgilidir ve en önemlisi de ekonomik alan ile siyaset, eğitim ve kültür gibi diğer alanlar arasında, sömürgeleştirme ilişkisi kurulması gerekir. Bu dönüşümde önce okullar ve üniversiteler gibi kurumların zihinleri yeniden inşa edilmektedir. Üniversitelerde akademisyenler ve batılı kapitalist ülkelerden tercüme ders kaynaklarıyla girişimci, otonom, özerk, yönetim gibi neoliberal kurumsal söylemler yaygınlaştırılmaya ve küresel iş kültürü yaratılmaya çalışılmaktadır (Mayr, 2015: 767). ABD'de lisansüstü eğitim görmüş serbest piyasa mantığına inanan seçkin teknokratların (M3) vurgulanması ve olumlanması bu açıdan okunmalıdır.

Küresel ekonomi veya kapitalist küreselleşme olarak adlandırılan olgu bazı perspektiflerde ekonomik değişime egemen olan ulus ötesi şirketlerle ilişkilendirilmekte iken diğer bazı perspektiflerde bu şirketler görmezden gelinmekte ve küresel ekonomik değişim sosyal araçları olmayan bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Fairclough, 2003: 127). Türkiye'de de küreselleşme, batılılaşma, serbest piyasa modelini benimseme, özelleştirme, devletin küçülmesi gibi düşüncelerin sosyal aracı aktörleri unutulmakta ya da göz ardı edilmekte bu süreçler kendiliğinden doğal gelişmelermiş gibi yansıtılmaktadır. Oysaki her biri neoliberal ideolojinin ve yeni kapitalist hegemonyanın birer aşaması ve parçasıdır. Başta TÜSİAD olmak üzere meslek örgütleri, üniversiteler, sivil toplum örgütleri gibi aktörler aracılığıyla bu yeni anlayış ve düzen meşrulaştırılmaya, normalleştirilmeye, yaygınlaştırılmaya ve kurumsallaştırılmaya çalışılmaktadır. Kontrol ettiği basın ve medya gücü sayesinde diğer görüşlere alan bırakmayan ve tek çıkış yolunun neoliberal politikalar olduğu şeklinde tavsiyeler ya da önerilerde bulunan tek sesli bir düşünme bloğu meydana getirilmiştir. Bu nedenle yeni kapitalist güç yapılarının söylemlerinin görünürdeki özgürlükçü ve konsensüse dayalı dilinin özünde daha hegemonik bir niyete ve bilince dayandığı söylenebilir (Mayr, 2015: 768; Fairclough, 2005: 26). Günümüzde neoliberal düşünce ve iddiaların tek baskın söylem olarak diğer alternatifleri bastırması, çeşitli söylem stratejileri ile siyaset, iş dünyası ve toplum üzerinde etkili olması kendiliğinden gelişen doğal bir süreç olarak değerlendirilmemeli, aksine küresel ve yerel araçları ile meşrulaştırılmaya, kabul ettirilmeye ve benimsetilmeye çalışılan planlı ve hedefleri belirli olan küresel bir proje olarak ele alınmalıdır.

6. Sonuç

Küreselleşme ve onun ideolojisi olan neoliberalizm, piyasanın işleyişinin tam anlamıyla tesis edilebilmesi için sadece ekonomik yapının değil devletlerin, siyasetin ve toplumların da dönüşümünü gerekli görmektedir. Bu sistem içinde devletler bazı temel işlevlerini özerk kurumlara terk etmeleri konusunda zorlanmaktadır. Uluslararası sistem içinde yer alması hem uluslararası hem de iç aktörlere karşı belirsizliği minimuma indirme sorumluluğu yüklemektedir. Bu durum daha önceden siyaset yoluyla elde edilen meşruiyetin yerini kurumsal dönüşümler yoluyla piyasadaki sağlanan meşruiyetin alması anlamına gelmektedir. Bu meşruiyetin piyasada güvenin tesisini ve makroekonomi politikalarında istikrarı sağlanması beklenmektedir. Kurumsal dönüşüm ise para politikasında siyasal aktörlerin etkisini minimuma indiren MB'nin bağımsız yapıya kavuşturulmasıdır. Bu dönüşümün gerçekleştirilmesi için küresel kurumların ve

yerel aktörlerin siyaset ve toplum üzerinde baskı oluşturdukları görülmektedir. Yerel baskı grupları içerisinde en etkili olan ise TÜSİAD'dır. TÜSİAD, kurulduğu dönemden itibaren hükümetlere siyasal ve ekonomik önerilerde bulunmuş, dünya sistemine uyum sağlamak için bir fırsat olarak gördüğü 24 Ocak 1980 kararlarını desteklemiştir. Dünya ekonomik sisteminde meydana gelen değişimleri sıkı bir şekilde takip eden TÜSİAD, 90'lı yıllarda da aynı misyonu devam ettirip, Washington Uzlaşısı sonrası tamamen açığa çıkan neoliberal politikaların Türkiye'ye yerleştirilmesinin takipçisi olmuştur. Böylece Türkiye'de hükümetlerin uluslararası sistem içinde siyaset yapmalarını ve küresel sistem ile birlikte hareket etmelerini teşvik etmiştir.

Analiz edilen raporlardaki metinlerden de anlaşılacağı üzere kurumsal dönüşüm sürecinin en önemli ayağını oluşturan MB bağımsızlığına, hükümetlerden çok önce vurgu yapmıştır. TCMB, 2001 yılında uygulamaya konulan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ile bağımsız olmasına karşılık, TÜSİAD 90'lı yılların başından itibaren, fiyat istikrarının tesisi ve kamu bütçesinde disiplinin sağlanması açısından MB'nin bağımsızlığını önermiştir. Güçlü bir baskı grubu olarak dünya sistemine entegre olmanın öncüsü rolünü oynamış, neoliberal dönüşümün temsilcisi ve sözcüsü olmuştur. Ekonomik ve siyasal istikrarsızlıklardan etkilenmeyen teknokratların yönettiği bağımsız MB aracılığıyla uluslararası piyasalarda rekabet dezavantajının önleneyeğini ve sermaye çıkışının engelleneceğini öne sürerek siyasi, ekonomik ve toplumsal aktörleri ikna etmeye çalışmış ve toplumun bu dönüşüm sürecine hazır hale gelmesi için yoğun çaba göstermiştir. Sonuç olarak Türkiye'de MB'nin bağımsız bir kurum olmasında baskı grubu olarak TÜSİAD'ın etkin bir rol oynadığı söylenebilir.

Kaynakça

- Acemoğlu, D. ve Robinson, J. A. (2013). Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kaynakları. (Çev. F. R. Veliöğlü), İstanbul: Doğan Kitap.
- Akerlof, G. ve Shiller, R. J. (2010). Hayvansal Güdüler, İnsan Psikolojisi Ekonomiyi Nasıl Yönlendirir ve Küresel Kapitalizm için Niçin Önemlidir? (Çev. N. Domanıç ve L. Konyer), İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Alesina, A. (1988). Macroeconomics and Politics, (Ed. S. Fischer), NBER Macroeconomics Annual Vol. 3, MIT Press: 13-62.
- Alesina, A. F. ve Stella, A. (2010). The Politics of Monetary Policy. NBER Working Paper No: 15856, Cambridge.
- Andrews, D. M. (1994). "Capital Mobility and State Autonomy: Toward a Structural Theory of International Monetary Relations", International Studies Quarterly, Vol.38, No. 2: 193-218.
- Arestis, P. ve Sawyer, M. (2003). Inflation Targeting: A Critical Appraisal. The Levy Economic Institute of Bard College Working Paper. No: 388 September.
- Arrighi, G. (1990). "The Three Hegemonies of Capitalism", Review (Fernand Braudel Center), Vol.13, No. 3: 365-408.
- Arrighi, G. (2000). Uzun Yirminci Yüzyıl: Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri, (Çev. R. Boztemur) Ankara: İmge Kitabevi.
- Baldwin, R. E. ve Philip, M. (1999). Two Waves of Globalization: Superficial Similarities, Fundamental Differences. NBER Working Paper Series No: w9604 January.
- Barro, R. J. ve Gordon, D. B. (1983). "Rules, Discretion And Reputation in a Model of Monetary Policy", Journal of Monetary Economics, Vol. 12, No. 1: 101-121.
- Bearce, D. H. (2003). "Societal Preferences, Partisan Agents, and Monetary Policy Outcomes", International Organization, Vol. 57, No. 2: 373-410.
- Bernhard, W., Broz, J. L. ve Clark, W. R. (2002). "The Political Economy of Monetary Institutions", International Organization, Vol. 56, No. 4: 693-723.
- Berument, H. ve Neyaptı, B. (1999). Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Ne Kadar Bağımsız. İktisat, İşletme ve Finans Dergisi, C. 14, S. 165: 11-17.
- Bhagwati, J. N. (2009). "Küreselleşme ve Uygun Yönetişim", (Çev., F. İsmihan), (Ed F. Şenses), Neoliberal Küreselleşme Ve Kalkınma Seçme Yazılar, İstanbul: İletişim Yayınları: 573-615.
- Blancheton, B. (2016). "Central Bank Independence in a Historical Perspective. Myth, Lessons and a New Model", Economic Modelling, Vol. 52: 101-107.
- Boratav, K. (2007). Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005. Ankara: İmge Kitabevi.
- Boratav, K. (2009). "Bir Çevrimin Yükselişi Aşamasında Türkiye Ekonomisi", (Ed, N. Mütevellioğlu ve S. Sönmez), Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları:1-24.
- Bordo, M. D., Eichengreen, B. ve Irwing, D. A. (1999). Is Globalization Today really Different than Globalization a Hundred Years ago?, NBER working paper series. No: w7195. June.
- Broz, J. L. (2002). "Political System Transparency and Monetary Commitment Regimes", International Organization, Vol.56, No. 4: 861-887.
- Campbell, J. L. (1998). "Institutional Analysis and the Role of Ideas in Political Economy", Theory and Society, Vol. 27, No. 3: 377-409.
- Centeno, M. A. (1993). "The New Leviathan: The Dynamics And Limits of technocracy", Theory and Society, Vol. 22, No. 3: 307-335.
- Cerny, P. G. (1994). "The Dynamics of Financial Globalization: Technology, Market Structure, and Policy Response", Policy Sciences, Vol. 27, No. 4: 319-342.
- Chang, H.J. (2009). "Merdiveni Tekmelemek: Tarihi Bir Perspektif İçinde "İyi Politikalar" ve "İyi Kurumlar". (Çev, N. D. Güngör), (Ed. F. Şenses), Neoliberal Küreselleşme Ve Kalkınma Seçme Yazılar, İstanbul: İletişim Yayınları: 89-122.
- Chang, H.J. ve Evans, P. (2009). "Ekonomik Değişimde Kurumların Rolü", (Çev., A. Ganiöğlü), (Ed. F. Şenses), Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma Seçme Yazılar, İstanbul: İletişim Yayınları: 617-678.
- Chari, V. V. ve Kehoe, P. (2006). "Modern Macroeconomics in Practice: How Theory is Shaping Policy?", The Journal of Economic Perspectives, Vol. 20, No. 4: 3-28.
- Clark, G. (2013). Fukaralığa Veda: Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi, (Çev. E. Demircioğlu) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Clark, W. R. (2002). "Partisan and Electoral Motivations and the Choice of Monetary Institutions under fully Capital Mobile", *International Organization*, Vol. 56, No.4: 725-749.
- Cohen, B. J. (1998). *The Geography of Money*, London: Cornell University Press.
- Cohen, B. J. (2008). "The Geopolitics of Currencies and the Future of International System", (Ed. B. J. Cohen), *Global Monetary Governance*, London and New York: Routledge: 225-254.
- Corden, M. (2003). "Monetary Integration: The Intellectual Pre-History", (Ed. M. Baimbridge ve P. Whyman), *Economic and Monetary Union in Europe Theory, Evidence and Practice*, Massachusetts: Edward Elgar Publishing: 17-30.
- Cox, R. W. (1992). "Global Perestroika". *Socialist Register*, Vol. 28: 26-43.
- Crowe, C. ve Meade, E. E. (2007). "The Evolution of Central Bank Governance around the World", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 21, No. 4: 69-90.
- Crowe, C. ve Meade, E. E. (2008). "Central Bank Independence and Transparency: Evolution and Effectiveness", *European Journal of Political Economy*, Vol. 24: 763-777.
- Cukierman, A. (1992). *Central Bank Strategy, Credibility and Independence: Theory and Evidence*, Cambridge: MIT Press.
- Cukierman, A. (1994). "Central Bank Independence and Monetary Control", *The Economic Journal*, Vol. 104, No. 427: 1437-1448.
- Cukierman, A. (2008). "Central Bank Independence and Monetary Policymaking Institutions: Past, Present and Future", *European Journal of Political Economy*, Vol. 24: 722-736.
- Cukierman, A. ve Webb, S. B. (1995). "Political Influence on the Central Bank: International Evidence", *The World Bank Economic Review*, Vol. 9, No. 3: 397-423.
- Cukierman, A., Webb, S. B. ve Neyapti, B. (1992). "Measuring the Independence of Central Banks and its Effects on Policy Outcomes", *The World Bank Economic Review*, Vol. 6, No. 3: 353-398.
- Dardot, P. ve Laval, C. (2012). *Dünyanın Yani Akli Neoliberal Toplum Üzerine Deneme. (Çev., I. Ergüden) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.*
- de Haan, J., Bodea, C., Hicks, R. ve Eijffinger, S. C. (2018). "Central Bank Independence before and after the Crisis", *Comparative Economic Studies*, Vol. 60: 183-202.
- Diñçer, A. (2004). "Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ile Avrupa Merkez Bankasının Bağımsızlık Yönünden Karşılaştırılması", *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, C. 19, S. 220: 95-105.
- Emini, F. T. (2013). "Sivil Toplum Kuruluşlarının Politika Belirleme Sürecindeki Rolü: TÜSİAD Örneği", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 36: 43-56.
- Ercan, A. ve Ercan, B. (2015). "Türkiye'de Ekonomik Elit Davranışları ve Bir Ekonomik Seçkinler Örgütü Olarak TÜSİAD", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 41: 397-406.
- Evans, P. (1997). "The Eclipse of the State? Reflections on Stateness in an Era of Globalization", *World Politics*, Vol. 50, No. 1: 62-87.
- Fairclough, N. (2001). "Critical Discourse Analysis as a Method in Social Scientific Research", (Ed. R. Wodak ve M. Meyer), *Methods of Critical Discourse Analysis*, London: Sage: 121-138.
- Fairclough, N. (2002). "Language in New Capitalism", *Discourse ve Society*, Vol. 13, No. 2: 163-166.
- Fairclough, N. (2003). *Analyzing Discourse: Textual Analysis for Social Research*, London: Routledge.
- Fairclough, N. (2005). "Neoliberalism: A Discourse Analytical Perspective", *Polifonia*, Vol. 10: 21-52.
- Fairclough, N. (2013). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, New York: Routledge.
- Finnemore, M., ve Sikkink, K. (1998). "International Norm Dynamics and Political Change", *International Organization*, Vol.52, No. 4: 887-917.
- Friedman, M. (1963). *Capitalism and Freedom*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fukuyama, F. (1989). "The end of History?", *The National Interest*, Vol. 16: 3-18.
- Fukuyama, F. (1999). *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, (Çev., Z. Dicleli), İstanbul: Gün Yayıncılık.
- Germain, R. (2009). "Financial ORDER and World Politics: Crisis, Change and Continuity", *International Affairs*, Vol. 85, No. 4: 669-687.
- Gilpin, R. (1975). "Three Models of the Future", *International Organization*, Vol. 29, No. 1: 37-60.

- Gilpin, R. (2011). Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası, (Çev., M. Duran, S. Oktay, M. K. Ceyhan ve G. Polat), Ankara: Kripto.
- Goodfriend, M. (2007). "How the World Achieved Consensus on Monetary Policy", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 21, No. 4: 47-68.
- Goodman, J. B. (1991). The Politics of Central Bank Independence, *Comparative Politics*, 23(3), 329-349.
- Gölbasi, S. (2015). "Türk İş Sisteminin Piyasa Temelli Kurumsal Dönüşümünü Olanaklı Kılan Koşullar", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 20, S. 2: 225-246.
- Gölbasi, Ş. (2016). "Değişimin Kuramlaştırılması: İş Derneklerinin Alanlarındaki Kurumsal Dönüşüme Müdahalesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.17, S. 1: 187-207.
- Grilli, V., Masciandaro, D. ve Tabellini, G. (1991). "Political and Monetary Institutions and Public Financial Policies in the Industrial Countries", *Economic Policy*, Vol. 6, No. 13: 341-392.
- Güzelsarı, S. ve Aydın, S. (2010). "Türkiye'de Büyük Burjuvazinin Örgütlü Yükselişi: Siyasal ve Yönetmel Süreçlerin Biçimlenmesinde TÜSİAD", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Vol.1, No. 20: 43-68.
- Haggard, S. ve Kaufmann, R. R. (1995). *The Political Economy of Transitions*, Princeton: Princeton University Press.
- Hall, P. A. ve Franzese, R. J. (1998). "Mixed Signals: Central Bank Independence, Coordinated Wage Bargaining, and European Monetary Union", *International Organization*, Vol. 52, C.3: 505-535.
- Harvey, D. (2015). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, (Çev. A. Onocak), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Harvey, D. (2010). *Postmodernliğin Durumu Kültürel Değişimin Kökenleri*, (Çev. S. Savran), İstanbul: Metis Yayınları.
- Hoffman, S. (2014). "Küreselleşmelerin Çarpışması Yeni Bir Paradigma mı?", (Çev. M. C. Çelebi), (Ed. D. Held ve A. McGrew), *Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması*, Ankara: Phoenix Yayınevi: 133-139.
- Huber, E. ve Stephens, J. D. (2013). "Küresel Kapitalizmde Devletin Ekonomik ve Sosyal Politikası", (Çev., O. Sevimli ve S. Torlak), (Ed. T. Janoski, R. Alford, A. Hicks ve M. A. Schwartz), *Siyaset Sosyolojisi*, Ankara: Phoenix Yayınları: 791-819.
- Jessop, B. (1994). "The Transition to Post-Fordism and the Schumpeterian Workfare State", (Ed. R. Burrows ve B. Loader), *Towards a Post-Fordist Welfare State*, London and New York: Routledge: 13-37.
- Jessop, B. (1996). "Post-Fordism and the State" (Ed. B. Greve), *Comparative Welfare Systems*, Basingstoke: Macmillan: 165-184.
- Jessop, B. (2000). "From the KWNS to the SWPR", (Ed. G. Lewis, S. Gewirtz ve J. Clarke), *Rethinking Social Policy*, London: Sage: 171-184.
- Kashwan, P., Maclean, L. M. ve Garcia-Lopez, G. A. (2019). "Rethinking Power and Institutions in the Shadows of Neoliberalism", *World Development*, Vol. 120: 133-146.
- Kazgan, G. (2009). *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kennedy, P. (2005). *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar*, (Çev. B. Karanacık), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Keohane, R. O. (1984). *After Hegemony Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Keohane, R. O. ve Nye, J. S. (2014). "Küreselleşme: Yeni Olan Ne? Olmayan Ne? (Ve Ne Olmuş Yani)", (Çev. M. C. Çelebi), (Ed. D. Held ve A. McGrew), *Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması*, Ankara: Phoenix Yayınevi: 97-106.
- Koyuncu, B. (2006). "Küreselleşme ve Türk İşadamları Derneği: TÜSİAD Örneği", *Uluslararası ilişkiler*, C. 3, S. 9: 125-149.
- Kydland, F. E. ve Prescott, E. C. (1977). "Rules rather than Discretion: The Inconsistency of Optimal Plans", *The Journal of Political Economy*, Vol. 85, No. 3: 479-492.
- Lall, S. (2009). "Sanayileşme Stratejisini Yeniden Düşünmek: Küreselleşme Çağında Devletin Rolü", (Çev., T. Koldaş), (Ed. F. Şenses), *Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma Seçme Yazılar*, İstanbul: İletişim Yayınları: 459-508.
- Lucas, R. E. (1976). "Econometric Policy Evaluation: A Critique", *Journal of Monetary Economics*, Vol. 1, No. 2: 19-46.
- Mann, M. (1993). *The Sources of Social Power Cilt 2*. Cambridge: Cambridge University Press.
- March, J. G. ve Olsen, J. P. (1998). "The Institutional Dynamics of International Political Orders", *International Organization*, Vol. 52, No. 4: 943-969.

- Mayr, A. (2015). "Institutional Discourse", (Ed. D. Tannen, H. E. Hamilton ve D. Schiffrin), Handbook of Discourse Analysis, West Sussex: Wiley Blackwell: 755-774.
- McMicheal, P. (2013). "Küreselleşme", (Çev. G. Küçükören), (Ed. T. Janoski, R. Alford, A. Hicks ve M. A. Schwartz), Siyaset Sosyolojisi, Ankara: Phoenix Yayınevi: 765-790.
- McNamara, K. (2002). "Rational Fictions Central Bank Independence and the Social Logic of Delegation", West European Politics, Vol. 25, No. 1: 47-76.
- McNamara, K. R. (2008). "A Rivalry in the Making? The Euro and International Monetary Power", Review of International Political Economy, Vol. 15, No. 3: 439-459.
- Meyer, J. W., Boli, J., Thomas, G. M. ve Ramirez, F. O. (1997). "World Society and the Nation State", American Journal of Sociology, Vol. 103, No. 1: 144-181.
- Meyer, M. (2001). "Between Theory, Method and Politics: Positioning of the Approaches to CDA", (Ed. R. Wodak ve M. Meyer), Methods of Critical Discourse Analysis, London: Sage: 14-31.
- Miller, G. P. (1998). "An Interest Group Theory of Central Bank Independence", The Journal of Legal Studies, Vol. 27, No. 2: 433-453.
- Mishkin, F. S. (2009). "Why We Shouldn't Turn our Backs on Financial Globalization?", IMF Staff Papers, Vol. 56, No. 1: 139-170.
- Mundell, R. A. (1962). "The Appropriate Use of Monetary and Fiscal Policy for Internal and External Stability", International Monetary Fund, Vol. 9, No.1: 70-79.
- Mundell, R. A. (1963). "Capital Mobility and Stabilization under Fixed and Flexible Exchange Rates", The Canadian Journal of Economics and Political Science, Vol. 29, No. 4: 475-485.
- Mundell, R. A. (1964). "A Reply: Capital Mobility and Size", The Canadian Journal of Economics and Political Science, Vol. 30, No. 3: 421-431.
- O'Mahony, A. (2007). "Escaping the Ties that Bind Exchange Rate Choice under Central Bank Independence", Comparative Political Studies, Vol. 40, No. 7: 808-831.
- Öniş, Z. ve Şenses, F. (2009). "Post-Washington Mutabakatı'nı Yeniden Düşünmek", (Ed.F. Şenses), Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma Seçme Yazılar, İstanbul: İletişim Yayınları: 347-385.
- Özdemir, A. M., Aykut, E., Sune, E. ve Uğurlu, G. (2015). Türk Dış Politikasının Ekonomi Politikği: Büyük Sorulara Küçük Yanıtlar. Ankara: İmge Kitabevi.
- Pamuk, Ş. (2004). "Karşılaştırmalı Açardan Türkiye'de İktisadi Büyüme 1880-2000", (Ed. A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan), İktisat Üzerine Yazılar I: Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar Korkut Boratav'a Armağan, İstanbul: İletişim Yayınları: 383-398.
- Parkinson, C. N. (1957). Parkinson's Law and Other Studies in Administration, (Dü. R. C. Osborn,), New York: Balletatine Books.
- Posen, A. (1998). "Central Bank Independence And Disinflationary Credibility: A Missing Link", Oxford Economic Papers, Vol. 50: 335-359.
- Putnam, L. L. ve Fairhurst, G. L. (2001). "Discourse Analysis in Organizations", (Ed. F. M. Jablin ve L. L. Putnam), Sage Handbook of Organizational Communication, London: Sage: 78-136.
- Rodrik, D. (1997). Has Globalization Gone too Far?, Washington D.C.: Institute for International Economics.
- Rodrik, D. (2009). "İktisat Reformlarını Anlamak", (Çev. S. Görüş), (Ed. F. Şenses), Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma Seçme Yazılar, İstanbul: İletişim Yayınları: 177-233.
- Rodrik, D. (2011). Küreselleşme, Küresel Piyasalar Devlet ve Demokrasi Neden Birlikte Var Olamazlar?, (Çev., B. Aksu), Ankara: Efil Yayınevi.
- Saad-Filho, A. (2018). "Neoliberal Geçişte Para Politikası: Keynesçilik, Monetarizm ve Enflasyon Hedeflemesinin Siyasi İktisat Açısından Eleştirisi", (Çev., C. Cemgil), (Ed. R. Albitton, B. Jessop ve R. Westra), Siyasi İktisat ve Küresel Kapitalizm: 21. Yüzyıl, Bugün ve Yarın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 101-135.
- Simone, P. ve Guillen, M. F. (2005). "Globalization Pressures and the State: The Worldwide Spread of Central Bank Independence", American Journal of Sociology, Vol. 110, No. 6: 1764-1802.
- Skocpol, T. (1985). "Bringing the State Back in: Strategies of Analysis in Current Research", (Ed. P. Evans, D. Rueschemeyer ve T. Skocpol), Bringing The State Back, Cambridge: Cambridge University Press: 3-37.
- Slobodian, Q. (2020). Küreselciler: İmparatorluğun Sonu ve Neoliberalizmin Doğuşu, (Çev., A. F. Yıldırım), İstanbul: Vakıf Bank Kültür Yayınları.

- Sönmez, S. (2009). "Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönüşüm Politikaları ve Etkileri", (Ed. N. Mütevellioğlu ve S. Sönmez), Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 25-75.
- Stiglitz, J. E. (2009). "Küreselleşen Dünyada Kalkınma Politikaları", (Çev., E. Ö. Kan), (Ed. F. Şenses), Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma Seçme Yazılar, İstanbul: İletişim Yayınları: 281-306.
- Tavlas, G. S. (1993). "The 'New' Theory of Optimum Currency Areas", *The World Economy*, Vol. 16, No. 6: 663-685.
- Tok, N. (2014). "Yeni Sağ, Türkiye ve Adalet ve Kalkınma Partisi", (Ed. N. Tok, M. Özel ve A. V. Koçal), *Yeni Sağ, Küreselleşme ve Türkiye Türkiye'nin Akpartili Yılları*, Ankara: Orion Kitabevi: 129-160.
- TÜSİAD (1990). 1990 Yılına Giren Türk Ekonomisi. Yayın No: TÜSİAD-T/90.1.131. Ocak. İstanbul.
- TÜSİAD (1992). 1992 Yılına Giren Türk Ekonomisi. Yayın No: TÜSİAD-T/92.1.149. Ocak. İstanbul.
- TÜSİAD (1992). 100 Günde Türkiye Ekonomisi. Yayın No: TÜSİAD-T/92,4-151. Nisan. İstanbul.
- TÜSİAD (1992). 21. Yüzyıla Doğru Türkiye: Geleceğe Dönük Bir Atılım Stratejisi. Yayın No: TÜSİAD-T/92.11.155. Kasım. İstanbul.
- TÜSİAD (1997). 1997 Yılına Giren Türk Ekonomisi. Yayın No: TÜSİAD-T/97, 204. Ocak. İstanbul.
- TÜSİAD (2021). Hakkında. <https://tusiad.org/tr/tusiad/hakkinda> (Erişim tarihi: 28/01/2021).
- TÜSİAD (2021). 45.yıl. <http://tusiad.org/45-yil/> (Erişim tarihi: 28/01/2021).
- Van Dijk, T. A. (1993). "Principles of Critical Discourse Analysis", *Discourse ve Society*, Vol. 4, No. 2: 249-283.
- Van Dijk, T. A. (2001). "Multidisciplinary CDA: A Plea for Diversity", (Ed. R. Wodak ve N. Meyer), *Methods of Critical Discourse Analysis*, London: Sage: 95-120.
- Van Dijk, T. A. (2008). *Discourse and Context: A Sociocognitive Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Dijk, T. A. (2009). *Society and Discourse: How Social Contexts Influence Text and Talk*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Dijk, T. A. (2015). "Critical Discourse Analysis", (Ed. D. Tannen, H. E. Hamilton ve D. Schiffrin), *Handbook of Discourse Analysis*, West Sussex: Wiley Blackwell: 466-485.
- Van Leeuwen, T. (2008). *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Van Leeuwen, T. (2015). "Multimodality", (Ed. D. Tannen, H. E. Hamilton ve D. Schiffrin), *Handbook of Discourse Analysis*, West Sussex: Wiley Blackwell: 447-465.
- Vico, G. (2007). *Yeni Bilim*, (Çev., S. Ö. Akkaş), Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Wagenberge, E. V. (2009). "Washington Mutabakatı'ndan Washington Sonrası Mutabakata: Kalkınma Yanılsamaları", (Çev., E. Karaçimen), (Ed. F. Şenses), *Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma Seçme Yazılar*, İstanbul: İletişim Yayınları: 307-345.
- Wallerstein, I. (2005). *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, (Çev. E. Abadoğlu ve N. Ersoy) İstanbul: Aram Yayıncılık.
- Webb, M. C. (1991). "International Economic Structures, Government Interests, and International Coordination of Macroeconomic Adjustment Policies", *International Organization*, Vol. 45, No. 3: 309-342.
- Williamson, J. (1993). "Democracy and the 'Washington Consensus'", *World Development*, Vol. 21, No. 8: 1329-1336.
- Williamson, J. G. (2002). *Winners and Losers over Two Centuries of Globalization*. NBER Working Paper Series. No: w9161. September.
- Wodak, R. (2001a). "What CDA is about a Summary of its History, Important Concepts and its Concepts", (Ed. R. Wodak ve M. Meyer), *Methods of Critical Discourse Analysis*, London: Sage: 1-13.
- Wodak, R. (2001b). "The Discourse-Historical Approach", (Ed. R. Wodak ve M. Meyer), *Methods of Critical Discourse Analysis*, London: Sage: 63-94.
- Wodak, R. ve Reisigl, M. (2001). *Discourse and Racism*. (Ed. D. Tannen, H. E. Hamilton ve D. Schiffrin), *Handbook of Discourse Analysis*, West Sussex: Wiley Blackwell: 576-596.
- Yeldan, E. (2013). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yenal, O. (2003). *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, İstanbul: Homer Kitabevi.

Extended Summary

Neoliberalism, Central Bank Independence and the Role of Pressure Groups

This study examines the attitude of pressure groups in Turkey on central bank independence policy, which is supported by neoliberalism, a project to reconstitute the world system. Neoliberalism asserts that the state must relinquish from the economy, substituted with the market mechanism, and the market must be governed by independent supreme boards. Hence, it claims that the CB which directs the money market must also be independent. According to this approach, independent CB must adopt targeting of price stability and control of inflation around neutral money conception. There is a fundamental conflict between independent central bank idea, which prioritizes price stability policies, and social state idea, which must protect the general interest of society. In this context, the pressure groups which consist of outward-oriented sectors, financial sector, and capital owners who support CB independence play a critical role.

Because of these thoughts, it is sought to answer the questions about 'What is the attitude of TÜSİAD towards CB independence? What kind of discourses did TÜSİAD use? Do such attitudes and discourses have a relationship with neoliberal ideas? Why do pressure groups such as TÜSİAD defend and support central bank independence?

Neoliberalism supports the independence of the CB to reduce uncertainty in the future (Lucas, 1976; Kydland & Prescott, 1977; Barro & Gordon, 1983), to gain credibility in international markets (Tavlas, 1993: 676), to stabilize the economy (Bernhard et al., 2002: 705; Corden, 2003: 26-27; O'Mahony, 2007: 809) and to achieve low inflation rate (Alesina, 1988; Grilli, et al., 1991; Cuikerman, 1992; Cuikerman, et al., 1992; Cukierman & Webb, 1995). The independence of central banks leads to a shift in power among social actors (Skocpol, 1985; Cox, 1992: 31; Guillen & Polillo, 2005: 1766). The main reason for this is both social and political powers create that money, and there is a political order reflecting social demands behind it (Cohen, 1998: 12-13; McNamara, 2008: 441; Gilpin, 2011: 152). Therefore, CB independence will directly affect the economic and social power of local pressure groups. Since each pressure group is affected differently by central bank independence, the attitude of pressure groups towards CB independence may differ (Goodman, 1991: 330; Haggard & Kaufmann, 1995: 7;). The coalition among pressure groups and between pressure groups and politicians may be dissolved due to unexpected inflation resulting from political choices. Sectors that will produce in the country and be affected more by the economic and political conditions in the country, support that governments should be effective in monetary policy. Import substitution sectors, sectors that produce non-tradable goods, and the labor class oppose the management of monetary policy towards technocratic structures. On the other hand, groups operating in open economic conditions and more affected by the developments in the world economic system prefer neutral money and monetary policy defined by rules and precise relations. Export-oriented sectors, international investors, banking and finance sector, and capital class support the independent CB, which is governed by technocrats, independent of politics, and whose primary priority is inflation targeting. (Miller, 1998: 435; Bearce, 2003: 378).

In this study, TÜSİAD (Turkish Industry and Business Association), which includes representatives of export-oriented companies and the banking and finance sector, was selected as a pressure group as the most important representative of the capitalist class in Turkey. The reports published by TÜSİAD were analyzed as analysis material. The purposive sampling method was used the selection of TÜSİAD as the pressure group and the reports which TÜSİAD published. These reports were analyzed by Fairclough's (2001, 2002, 2003, 2005, 2013) critical discourse analysis method. Fairclough's (2001; 2003; 2013) ESA model consists of three stages. The first stage is the definition of the text. In the second stage, the text is interpreted. The stage in which the text is explained is the third stage. In this regard, the statements on CB independence in the reports were analyzed by discourse analysis of the text, intertextual analysis, and contextual analysis. The findings show that TÜSİAD defends and supports CB's independence by justifying its compliance with the neoliberal system, integration with western developed countries, political instabilities, and price stability.

Since the market order to be fully established in the world system, neoliberalism asserts that states must undertake institutional transformation and autonomous institutions must prevail in economic policies. While states comply with the neoliberal structure, they tend to obtain the legitimacy of their regimes in the market via institutional transformations, not politics. The most critical institutional transformation to gain the confidence of the market and ensure stability in macroeconomic policies is to make central banks independent from politics. To realize this transformation and adapt to the neoliberal structure, pressure groups dominated by the private sector try to convince politicians and society. TÜSİAD, which is the most influential pressure group in Turkey and defends harmony with the world system every period, has supported the central bank's independence. TÜSİAD has claimed that neoliberal policies, which are compatible with the Washington Consensus should be implemented, and the central bank should be independent since the 90s. Therefore, the reports published by TÜSİAD are examined, it is seen that CB

independence is emphasized to ensure price stability and prevent public deficits. It tried to convince political, economic, and social actors, arguing that the disadvantage of competition in international markets will be prevented and credibility will be gained thanks to the independent CB, which prevents economic instability, is not affected by political instability, and is managed by technocrats. As a result of these considerations, it is concluded that TÜSIAD played an active role as a pressure group in the independence of the CB.